

Catalan **Historical** Review

Number 9 / 2016

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/chr/>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2016.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/chr/>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

Pere Blai (1553-1620). Palace of the Generalitat de Catalunya, south façade (1596-1619). Barcelona, Plaça de Sant Jaume. (Photo: JGR)

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITORS*

Francesc Fontbona, Institut d'Estudis Catalans

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Massot, Institut d'Estudis Catalans

Tomàs de Montgut, Universitat Pompeu Fabra

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

ADVISORY BOARD*

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Ferran Arasa, Universitat de València

Ignasi J. Baiges, Universitat de Barcelona

Xavier Barral, Université de Rennes

Ernest Belenguier, Universitat de Barcelona

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Pere Casanelles, Societat Catalana d'Estudis Hebràics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Efrem Compte, Institut d'Estudis Catalans

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Miquel Crusafont, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Núria de Dalmales, Universitat de Barcelona

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Francesca Español, Amics de l'Art Romànic

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

M. Teresa Ferrer, Institut d'Estudis Catalans

Paul Freedman, Yale University

Josep M. Font i Rius, Institut d'Estudis Catalans

Antonio Furió, Universitat de València

Joaquim Garriga, Universitat de Girona

Joaquim Garrigosa, Societat Catalana de Musicologia

Carme Gràcia, Universitat de València

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Jocelyn N. Hillgarth, University of Toronto

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Simon Keay, University of Southampton

Gabriel Llompard, Institut d'Estudis Catalans

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Olimpio Musso, Università di Firenze

Alexandre Olivar, Institut d'Estudis Catalans

Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Ramon Pinyol, Universitat de Vic

Olivier Poisson, Université de Paris

Damià Pons, Universitat de les Illes Balears

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Enric Pujol, Universitat Autònoma de Barcelona

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Santiago Riera, Universitat de Barcelona

Albert Rossich, Universitat de Girona

Flocel Sabaté, Universitat de Lleida

Josep Maria Salrach, Universitat Pompeu Fabra

Joan Sanmartí, Universitat de Barcelona

Eva Serra, Universitat de Barcelona

Jaume Sobrequés, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Narcís Soler, Universitat de Girona

Eliseu Trenc, Université de Reims

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalan's Affiliated Societies

Catalan Historical Review

Institut d'Estudis Catalans, Barcelona

Contents

Number 9

2016

Albert Balcells	7	Foreword
Narcís Soler i Joaquim Soler	9	The first <i>Homo sapiens</i> in Catalonia, hunters and gatherers from the old Upper Palaeolithic
Gaspar Feliu	25	Finances, currency and taxation in the 14th and 15th centuries
Joaquim Garriga	45	Architecture and the arts in Catalonia during the Renaissance
Assumpta Serra	71	Catalan farmhouses and farming families in Catalonia between the 16th and early 20th centuries
Jordi Tiñena	85	The historical novel in Catalonia (1862-1930)
	101	Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section
	105	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2015
	111	Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Foreword

The first article in this issue examines the advent of modern man, called *Homo sapiens* or Cro-Magnon man, in the northeast of the Iberian Peninsula during the old Upper Palaeolithic around 40,000 years ago, replacing Neanderthal man. That species had been adapted to and living in this region for millennia. With Cro-Magnon man, what was called the Mousterian culture was replaced by the Aurignacian. This entailed the replacement of one kind of human for another, a phenomenon which has never quite been fully explained. There does not seem to have been interbreeding or evolution between the two physically different species, and this is confirmed in the archaeological sites located in Catalonia. Symbolic objects appeared with modern man, who was now anatomically similar to us. The cultural continuity between this land and others quite distant to each other becomes clear when we analyse the sites where human remains and tools, weapons and beads have been found from the successive periods from the Upper Palaeolithic, specifically the Cova del Reclau Viver in the township of Serinyà (Pla de l'Estany), Cova de l'Arbreda (Mollet del Vallès) and Abric Romaní (Capellades, Anoia).

Another quite different topic examined in this issue of the *Catalan Historical Review* is the public and private financial organisation in Catalonia in the 14th and 15th centuries, an organisation that witnessed notable development for the period. The regulation of financial activity by parliamentary legislation did not prevent the bankruptcy of the bankers in 1381, which led to the 1401 founding of a public credit institution, the Taula de Canvi, insured by the municipal power of Barcelona. The Crown's monetary policy was subjected to changes and debates in parallel to the struggles between citizen groups around a protectionist or liberal customs strategy. This issue was debated between the supporters of devaluation and the upholders of a strong currency, and the sides were not divorced from their status as producers or rentiers, debtors or creditors of the public finances. The Civil War from 1462 to 1472, which ruined the country, demanded a policy to restore the public finances, an indispensable condition for the revival of private banking. This issue offers a snapshot of the financial, fiscal and monetary policy of the era, a topic which has occupied Catalan historiographic research since Jaume Vicens Vives, with notable contributions and new developments.

The Catalan art of the European Renaissance during the 16th century deserves attention that has been scarce because of the cliché of the general decline of the country at the onset of the Modern Age. The Italian influence is clear in a kind of architecture, sculpture and painting that

underwent considerable development during this period, especially due to religious and ecclesiastic motivations, as the country was recovering from its economic, social and political upheaval of the second half of the 15th century. Spotlighting the artistic output of the 16th century in Catalonia, some of which has vanished because of the destruction wrought by Napoleon's troops between 1808 and 1814, the disentanglement of the assets of the religious orders after 1836 and the consequences of the Civil War from 1936 to 1939, is the purpose of this issue's overview of the fine arts in Catalonia from the 16th and early 17th centuries. Through specific examples, this article offers an inventory whose scope may astonish lay readers.

The façade of the Palau de la Generalitat was chosen to grace the cover of this issue because it is the most notable work of civil architecture from the Renaissance in Catalonia, following the Italian fashion. The new body, with the Sant Jordi chapel, was built between 1597 and 1619 as a southward expansion of the Gothic building constructed during the first third of the 15th century, with subsequent additions. The architect Pere Blai (1553-1621) was the designer of this new Renaissance wing, which symbolised the self-assertion of the autonomous governing body of Catalonia before the power of the king, who lived in Madrid and was identified with the Crown of Castile. King Philip II regarded the project with mistrust because he believed that it was tantamount to turning the Generalitat's headquarters into an urban fortress, but the difficulties were overcome. The crisis in relations between the royal power and the Generalitat had been dormant since prior to that composite monarchy that governed the Hapsburg dynasty after the acute crisis of 1640. Pere Blai had already made a name for himself as an architect of the castle-palace of Torredembarra (Tarragonès), which had been commissioned in 1565. This is the building with a fully Renaissance layout that still survives in Catalonia. The image of the Palau de la Generalitat was chosen for the cover for artistic rather than political reasons. This building has been the headquarters of the presidency of the autonomous government of Catalonia since 1977. The continuity of this building is related to a historical pluri-secular tradition.

The *masia* (or Catalan farmhouse) is another topic spotlighted in this issue. The world of the farmhouse was glorified by the ideology that was dubbed *pairalisme*, based on the concept of the *casa pairal*, or family home. This is an attitude that is predisposed towards our ancestors' norms, associated with the paternalism of the owners, rural owners particularly. This attitude crystallised in the 19th century and lasted into the 20th century in times

of crisis in the relationships of rural production. It is an ideology which has been studied and drawn from by jurists, historians and literary critics. It has rural roots associated with the *masia* or *mas* (from the Latin *mansus*), which is analysed here in its twofold facet of material and cultural patrimony. It is a complex, ever-changing, long-lasting reality which has little to do with the image of stability, homogeneity and social harmony which traditional thinking has conveyed about this kind of farm and the family legal structure associated with it. In any event, the *masia* has reached the threshold of contemporary times. It is a part of our heritage which has been reappraised at a time when workers in the primary sector barely account for three percent of the active population and when rural tourism has begun to develop.

Studies on the topic have a longstanding tradition in Catalonia. In 1923, the patron Rafael Patxot created the Fundació d'Estudi de la Masia Catalana (Foundation for the Study of the Catalan Farmhouse) at the Centre Excursionista de Catalunya. The photography archive of Catalan farmhouses contains 7,705 pictures of 1,500 units in Catalonia and the Balearic Islands. In 1975, it was bequeathed to the Centre Excursionista de Catalunya by Rafael Patxot's heir. The first Congr s sobre el M n de la Masia (Congress on the World of the Catalan Farmhouse) held at the Institut d'Estudis Catalans from the 11th to 13th of March 2015 on the initiative of the Institució Catalana d'Estudis Agraris, an affiliate of the Institut d'Estudis Catalans, is an expression of the interest sparked by the subject and the vitality of studies of the *masia*, a topic on which we offer a snapshot of the issue spanning a long period ranging from the 16th to the early 20th centuries. The Catalan novel has exploited the topic of the *masia*, with the family farmhouse as a microcosm with all its poetic connotations, dramas and family entanglements. It may not be a coincidence that the residence of the younger players from the lower ranks of Futbol Club Barcelona have stayed at Can Planas *masia*, an old farmhouse from the early 18th century located near this world-famous sporting club's large stadium. The fact that La Masia is also the centre of Bar a and the place where some of its most famous players have emerged is symbolic. La Masia is also, therefore, the family home of the most famous sporting club of Catalonia and one of the most important ones in the world.

In another sphere, literary works, this issue discusses the historical novel, which seems like an antiquated,

abandoned genre, although it has recently reaped considerable success among readers with works like *L'església del mar* (*Cathedral of the Sea*, 2006) by Ildefons Falcones, which recreates life in 14th-century Barcelona, and *Victus* (2012) by Albert Sánchez Pi ol, a story which takes place within the city's 1714 resistance of the Bourbon troops and defence of the autonomous Catalan institutions, which were later abolished by absolutism. Both novels were published in both Catalan and Spanish, and *Victus* also has an English-language version. The article in this issue studies the evolution of the historical novel in Catalan between 1862 and the early 20th century. Springing up within the European context of Romanticism and the Catalan literary Renaixença, the historical novel is examined in terms of its evolution, which partly occurred within the success of Galdós' *Episodios Nacionales* in Spanish literature, 46 titles that appeared between 1873 and 1912 which were set in the 19th century. The genre was later marginalised, first by realism and later by the devaluation of the novel as a genre in general until it was revived within Catalan literature in the 1930s. Today the historical novel has experienced a fascinating revival within parameters different to those of the 19th century, as mentioned above, and the phenomenon has taken place within an international trend.

This issue also offers its usual list of the historical publications in all fields that the different sections of the Institut d'Estudis Catalans and its affiliated organisations have published.

It further contains the biographical sketches of three new members of the History-Archaeology Section: Ferran Arasa, Ignasi Baiges and Enric Pujol.

Finally, we are pleased to notify our readers and contributors that the number of electronic consultations of the *Catalan Historical Review* rose 22% over the past year, which encourages us to continue the job we started ten years ago. So far, the choice to offer sweeping overviews of the overarching topics in all aspects and eras in the history of the Catalan-speaking lands seems justified so that scholars everywhere can get a picture of the state of the research, which is often little-known despite its high degree of development. This knowledge is necessary in the field of comparative history, which is the only truly universal history.

ALBERT BALCELLS
Editor

The first *Homo sapiens* in Catalonia, hunters and gatherers from the old Upper Palaeolithic*

Narcís Soler**

Universitat de Girona and Institut d'Estudis Catalans

Joaquim Soler***

Institut de Recerca Històrica, Universitat de Girona

Received 5 April 2015 · Accepted 20 May 2015

ABSTRACT

At the end of the Middle Palaeolithic around 40,000 years ago, a population of archaic humans, Neanderthal men descended from the earliest settlers, lived in Europe. They were perfectly adapted to the land and its resources. They and their ancestors had survived all the climate and environmental changes that had occurred throughout the Pleistocene for hundreds of millennia, but they mysteriously disappeared upon the arrival of anatomically modern men, who originated in Africa. The latter were the humans from our own species, *Homo sapiens*, also called Cro-Magnon men in Europe, and they would gradually replace the archaic populations of the Old World. In Catalonia, archaeology shows how the old civilisation of the Neanderthal men, the Mousterian, which remained in place for many millennia with few changes, was swiftly replaced by another new civilisation which was very different and more dynamic, the Aurignacian, which was a civilisation of modern men. Over time, the Aurignacian evolved to give way to other civilisations of large-game hunters of the European Upper Palaeolithic. In Catalonia, the sites in Serinyà, among others, allow us to study the civilisation of the Neanderthal and Cro-Magnon men near the time of their replacement and to precisely date when this took place. They also provide us with the oldest remains of modern men found in Catalonia.

KEYWORDS: Middle Palaeolithic, *Homo neanderthalensis*, Upper Palaeolithic, *Homo sapiens*, Aurignacian

THE ARCHAIC HUMANS OF THE LOWER PALAEOLITHIC

For much of the Lower Palaeolithic,¹ there is a great deal of evidence of human presence in the lands that would one day be Catalonia. Even though until the 1970s it was believed that this settlement did not start until the Middle

Palaeolithic, today we know that Catalonia was occupied by the first humans quite early, back in the Early Pleistocene,² probably more than one million years ago. For the time being, we cannot be any more precise. Perhaps the earliest occupants arrived from the north, in the more likely scenario that they spread out from Africa via the Near East. Alternatively, perhaps they arrived from the south, a hypothesis which cannot be totally rejected, despite the fact that the stretch of sea in the Strait of Gibraltar has existed for millions of years, since some of the oldest sites in Europe are located on the southern portion of the Iberian Peninsula, on the Granada plateau, and Spain is also where the oldest human remains in Europe are found.

We have no information on the physical appearance of these pioneers, nor on which specific human species they were. However, the crania and other remains found in Dmanisi (Georgia), which are classified as *Homo georgicus*, the mandible fragment from La Sima del Elefante (Atapuerca, Burgos) and the numerous remains in La Gran Dolina, also in Atapuerca, which are attributed to *Homo antecessor*, do give us an idea. They are archaic humans who were anatomically rather different to today's humans.

* The research in the Palaeolithic sites of Serinyà that forms the basis of this article is possible thanks to the permits and economic support granted by the Department of Culture of the Generalitat de Catalunya as part of the project entitled "Les coves prehistòriques de Serinyà" (The Prehistoric Caves of Serinyà), and project HAR2013-48784-C3-2-P of the Ministry of Economy and Competitiveness entitled "La conducta de los Neandertales en el aprovisionamiento de recursos y su comparación con la de los humanos del Paleolítico Superior" (The Behaviour of the Neanderthals in the Supply of Resources and Their Comparison with that of the Humans from the Upper Palaeolithic).

** **Contact address:** Narcís Soler. Faculty of Letters, Institute of Historical Research, Universitat de Girona. Plaça Ferrater i Móra, 1, 17071 Girona. Tel.: +34 972 418 945. E-mail: narcis.soler@udg.edu

*** **Contact address:** Joaquim Soler. Faculty of Letters, Institute of Historical Research, Universitat de Girona. Plaça Ferrater i Móra, 1, 17071 Girona. Tel.: +34 972 418 945. E-mail: joaquim.soler@gmail.com

Nor do we know much about their ways of life and social organisation. They were most likely gatherers, scavengers and opportunistic hunters of small animals. The stone tools that they crafted, simple cutting flakes which they shaped from stone cores, were used to flay skins, quarter and pull the flesh off the animals hunted by more effective predators than they or which died naturally or accidentally. They used pebbles or rocks to break the bones of these animals, eat the bone marrow and exploit them more exhaustively than any other scavenger.

In Catalonia, just like in neighbouring lands, there must be sites from these faraway eras, but there is none about which we can be completely sure, nor any that provides information beyond the presence of a few stone tools and, in the best of cases, the remains of animals that might have been consumed.³

After a few hundred thousand years had elapsed, by the Middle Pleistocene,⁴ Catalonia was still occupied by bands of nomadic humans who lived on the land, but they left sites that quite explicitly showed their ways of life and also provided information on the climate, flora, fauna and, in general, the environment during that period.

We are now aware of the kind of human that lived there, who is called Heidelberg Man or Mauer Man (*Homo heidelbergensis*), whom we can regard as the European variety of Asia's *Homo erectus* and Africa's *Homo ergaster*. Their most comprehensive representation, because of the high number of individuals recovered, is in La Sima de los Huesos in Atapuerca. The civilisation or stone-cutting cultural tradition was found in most of Europe and the Iberian Peninsula, as was the Acheulean,⁵ which was characterised by bifaces, the most known tool of that period. Catalonia somehow stood apart from this tradition, because bifaces are relatively scarce at our sites and the industries tend to be archaic. However, large bifaces were recently found in the oldest levels from 700,000 years in Cauna de l'Aragó.

The most important of these sites, where the most work has been done and from which we have the most information, is the one we just mentioned, Cauna de l'Aragó (Talteüll, Roussillon). Around 700,000 years ago, this cave was intermittently occupied by bands of hunters who made it their base camp from which they dominated the valley of Talteüll and the rocky plains around it. They were no longer opportunistic scavengers but hunters of large herbivores who carried their prey to the cave, sometimes hunted in large numbers. This site, one of the most important in the world for this period, gives a very precise picture of the climatic conditions and flora and fauna in Roussillon and, by extension, Catalonia and southern Europe during the entire Middle Pleistocene. Its level G in particular, which was deposited around 450,000 years ago, has also yielded numerous human remains, the first ones found in Catalonia, including an almost complete *Homo heidelbergensis* cranium. The humans who lived at Cauna de l'Aragó did not yet know how to use fire and therefore ate the meat from their prey

raw. Only at the higher levels of the site after 300,000 years ago do we find ashes and charcoal that pay witness to their use of fire.⁶

Other sites in Catalonia also provide important information on this period, including Cau del Duc in Torroella de Montgrí and Cau del Duc in Ullà (Baix Empordà), Puig d'en Roca (Girona), numerous open air sites in the La Selva region, La Cansaladeta (La Riba, Alt Camp), Barranc de la Boella (La Canonja, Camp de Tarragona), Pla de Dalt (Sant Gregori, Gironès), Pla de la Bateria (Girona) and surface sites near the rivers in Roussillon, especially the fluvial terraces of the Têt River (Fig. 1).⁷

NEANDERTHAL MEN DURING THE MIDDLE PALAEOOLITHIC

The Heidelberg man from the previous period evolved to become Neanderthal man (*Homo neanderthalensis*), who occupied Catalonia during the Middle Palaeolithic.⁸ Neanderthal men were archaic humans adapted to live in any climate, including in the cold European climate of their day. They might have colonised from Europe territories in central Asia and the Middle East, although in Siberia there was a different kind of human. Both Neanderthal man and the similar species that populated the Old World, the descendants of *Homo erectus*, were still archaic humans.

Their remains have been found in Catalonia, including the mandibles in Banyoles and in Cova del Gegant (Sitges, Garraf), and teeth in Cova de Mollet and Cova de l'Arbreda (Serinyà, Pla de l'Estany).

Their civilisation, which shares common features all around Europe, was called Mousterian.⁹ The web of Mousterian sites in Catalonia is becoming increasingly complete, and they extend from the coast to the foothills of the Pyrenees. The sites in Nerets (Talarn) and Cova de les Llenes (Conca de Dalt, Pallars Jussà) and Cova de Mollet in Serinyà (Pla de l'Estany) all date from the transition from the Lower to the Middle Palaeolithic.

Within the Upper Pleistocene, we can cite among others Pedra Dreta and Can Garriga (Sant Julià de Ramis), Cova del Rinoceront (Castelldefels, Baix Llobregat), Cova del Toll and Toixoneres (Moià, Bages), Cave 120 (Sales de Llierca, Garrotxa) and Cova de l'Arbreda (Serinyà, Pla de l'Estany).

Other sites date from the late Middle Palaeolithic, just before 40,000 years ago, and these are the ones we shall focus on here, since they are the testimony to the last occupations that can be attributed to Neanderthal man. They include Cova de l'Arbreda and Cova dels Ermitons (Sales de Llierca, Garrotxa), the latter a place from which the Neanderthals hunted wild goats.¹⁰ Other sites include Abric Romaní (Capellades, Anoia), the site that has yielded the most information thanks to the sound state of conservation of its archaeological evidence, as well as the different occupations which are clearly separated from each

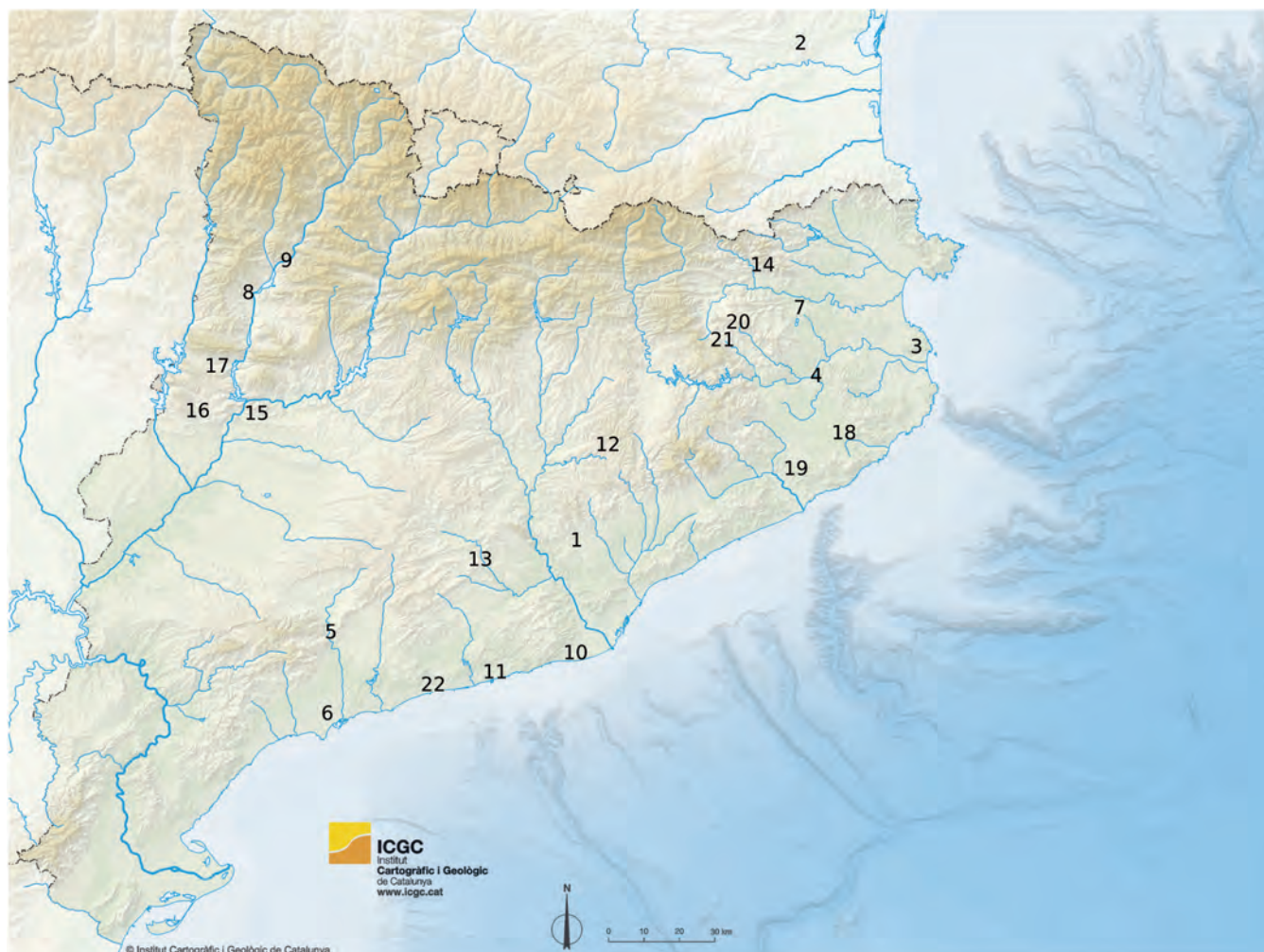

FIGURE 1. Palaeolithic sites in Catalonia. Location of the some of the sites mentioned in the text. 1- Vallparadís, 2- Cauna de l'Aragó, 3- Coves del Duc de Torroella de Montgrí and Ullà, 4- Puig d'en Roca, Pla de Dalt, Pla de la Bateria, Pedra Dreta, Can Garriga, 5- La Cansaladeta, 6- Barranc de la Boella, 7- Mollet, Mollet III, Arbreda, Pau, Reclau Viver, 8- Talarn, 9- Cova de les Llenes, 10- Cova del Rinoceront, 11- Cova del Gegant, 12- Cove del Toll and Cova de les Toixoneres, 13- Abric Romaní, 14- Cova dels Ermitons, 15- Roca dels Bous, 16- Estret de Tragó, 17- Cova Gran, 18- Can Crispins, Bruguera, 19- Cal Coix, 20- Roc de la Melca, 21- Castell Sa Sala, 22- Balma de la Griera.

other via sterile levels. The fact that the deposit at this site is made up of calcareous concretions makes it easier to date the different Mousterian occupations that succeeded each other there, which range from 60,000 years ago until 40,000 years ago.¹¹

One of the new developments in recent years is the discovery of important Mousterian sites in Terres de Ponent, in refuges in the foothills of the Pyrenees, such as Roca dels Bous (Camarasa), Estret de Tragó (Os de Balaguer) and Cova Gran (Avellanès-Santa Linya)¹² in La Noguera region. The majority of their occupations also date from the late Mousterian.

The evidence yielded by all these sites allows us to claim that Neanderthal man was a skilled hunter who occupied caves, refuges and open air encampments. The different kinds of homes identified in these sites reveal that they used fire for a variety of purposes, they made wooden tools and, through very well-organised nuclei they carved an industry of flakes which could later be shaped to be used as scrapers and denticulated scrapers. The fact that

local rocks were always used, given the lack of products transported from afar, leads us to believe that the radius of action of the nomadic bands of Neanderthals was smaller than what was common among modern humans. Another fact that draws our attention is the continuity of their cultural traditions, which lasted for tens of millennia without many signs of evolving.

THE CHÂTELPERRONEAN AND THE LAST NEANDERTHALS

At the end of the Middle Palaeolithic, the Neanderthals occupied all of inhabitable Europe and carried on their Mousterian traditions. However, in some places industries can be found that reveal some differentiation from the Mousterian substratum. The lithic tradition or civilisation called Châtelperronean was found in southern France and as far away as the Cantabrian region.¹³ For a long time, this civilisation was believed to be the work of modern

man and proof of continuity between the Middle and Upper Palaeolithic. However, today we know that the Châtelperroneans were the last Neanderthals in Western Europe at the time, around 35,000 years ago, when the first modern men had arrived. Since they shared the same territory for millennia, they might have noticed modern men's behaviour and changed the way they did things, imitating what they saw their modern counterparts do.

Thus, the Châtelperroneans incorporated the use of symbolic objects, as modern men did. There is a debate regarding they were the outcome of the internal evolution of the Neanderthal or whether they were an imitation of the ones used by modern men. In the case of the ones in Grotte du Renne (Arcy-sur-Cure, Bourgogne), a painstaking study of the Châtelperroneans' symbolic artefacts led to the conclusion that they were crafted differently than those of the earliest modern men.¹⁴ Even though the paradigm is that only the latter were capable of using objects symbolically, there is more and more evidence in which the Neanderthals are also shown to have occasionally done so.

Châtelperronean culture is also present in Catalonia in a testimonial fashion. Its most characteristic tools, points with a curved side by abrupt retouch, or Châtelperron points, have been found in the late Mousterian level in Cova de l'Arbreda and Cova dels Ermitons. These points are the only testimony of this industry in the western Mediterranean, as it is more common on the Atlantic coast.

The Neanderthal men showed well-defined features that distinguished them from anatomically modern men. They were shorter, sturdier and had more bowed legs, and their faces jutted forward; they had thicker bones under the eyebrows and their foreheads sloped back. Physical anthropologists do not think that they could have evolved into modern men in just a few millennia. In fact, even though last century both were regarded as two subspecies of *Homo sapiens* (*Homo sapiens neanderthalensis* and *Homo sapiens sapiens*), today they are generally considered two different species. Geneticists find substantial differences between the genomes of these two species, although it is not clear to what extent Neanderthal genetic material might have been incorporated into the genome of modern men. In short, there is not believed to be continuity between the Neanderthal populations in the Upper Palaeolithic.

THE AURIGNACIAN, THE FIRST CIVILISATION OF MODERN MEN IN EUROPE

At the same time that Châtelperronean culture was developing, a very different industry was already quite well established in Europe; it was clearly part of the Upper Palaeolithic and has been called Aurignacian.¹⁵ When the predominant paradigm was anatomical and cultural continuity, an origin was sought in Mousterian variants in

Western Europe. However, today this local origin has very few supporters.

In some of the sites where there are occupations from the Late Mousterian or the Châtelperronean, other Aurignacian occupations are superimposed on top. The contrast between the two traditions is so clear that it leads us to believe that the replacement of the Mousterian by the Aurignacian was a relatively rapid phenomenon, without the possibility of either transition or continuity.

The Aurignacian presents what would become the characteristics of all the cultural traditions of the Upper Palaeolithic. The first is a lithic industry made by prismatic cores prepared to extract elongated flakes with parallel edges, called blades, which were used to craft a wide range of tools that were more standardised than the tools from the Mousterian. They included a plethora of end-scrapers, burins and retouched blades. Another one is the use of a bone or antler industry with tools that are clearly characterised and standardised, quite different to those of the Mousterian, which were opportunistic or by chance. While the symbolic capacity of Neanderthal tools has been debated because of the absence of symbolic objects in their rare gravesites and the poverty of the symbolic materials found in Mousterian sites, now, in Aurignacian sites, perforated teeth and sea snails are relatively abundant, while we can also find engraved or painted artistic expressions which from the very start were as elaborate as the art from the late Upper Palaeolithic.

Given all of these new features, we cannot doubt that the Aurignacians were modern men, even though there is a relative dearth of human remains in the first few millennia to confirm this.

These first modern men have been called Cro-Magnon man.¹⁶ Their foreheads were high and their chins pointed. Their faces were broad and short, with low, rectangular, elongated eye sockets. Their post-cranial skeleton was very sturdy, with elongated articulations. Despite the greater robustness of the bones and joints than today, they are anatomically modern and can be considered the ancestors of much of Europe's population today.

According to the model accepted by the majority of researchers, called "Out of Africa", around 200,000 years ago modern men must have originated in some place in Africa based on an isolated ancestral population, as indicated by genetic analyses. Africa, too, is where their oldest industries and symbolic objects are found, as they must have first gradually replaced the archaic populations on that continent. They were present in Ethiopia 100,000 years ago, as shown by the quite explicit human remains found there. Shortly thereafter, they must have spread towards the Near East, where for centuries they lived alongside the Neanderthals, and from there to the rest of Asia as far as Australia, which they reached 60,000 years ago, as well as towards Europe. Apparently, they were constantly replacing the indigenous archaic populations. Some of the last might have remained isolated and lasted a longer time, such as on Flores Island (Indonesia).¹⁷

THE AURIGNACIAN IN CATALONIA

Aurignacian sites are still rare on the Iberian Peninsula. They are relatively well represented only in the northern parts, especially Catalonia and Cantabria. This leads us to believe that the Peninsula might have served as a redoubt where the Neanderthals held out, and there have even been claims of the possibility that the Ebro River served as a boundary between the two worlds for some time.¹⁸ This idea was based on the fact that some Mousterian sites offer relatively advanced dates that would situate them in a period which already corresponded to the Upper Palaeolithic in the rest of Europe. It also aligned with an old hypothesis that upheld that the Aurignacians had had a scarce presence on the Peninsula, which might have been entirely populated by the men of the Upper Palaeolithic only in the following period, the Gravettian. However, recently many of these dates have been reconsidered and the sites have aged. It is reasonable to believe that if modern man entered the Iberian Peninsula through the passes in the Pyrenees, the oldest sites are still in the northern parts and from there radiated southward. We know nothing about how this process occurred. Today we believe that the standard Aurignacian is present in Andalusia. In any event, even now there are advocates of the longstanding continuity of the Neanderthals, whose last redoubt might have been the Rock of Gibraltar.¹⁹

The Aurignacian spread all over Europe and the Near East. It must have originated among the modern men of the Near East. It lasted many millennia, approximately from 38,000 to 28,000 BC.

This long evolution has enabled us to distinguish between an Archaic Aurignacian, which represents the cultural traditions of the new arrivals, and a standard Aurignacian, which, as its name implies, shows the features common to most of the sites in Western Europe. The latter can be divided into the early standard Aurignacian and the evolved standard Aurignacian.

Despite this evolution in time and the geographic variability common in a territory as large as what it occupied, its industries and symbolism showed surprising unity. We may posit that the nomadic bands of Aurignacian hunters and gatherers kept up contact among far-flung territories for millennia, which would allow this uniformity of cultural and even symbolic traits to be maintained. However, another way of seeing it is that keeping this common symbolism fostered the continuity of contacts and cultural homogeneity, unlike what might have happened with the Neanderthals. During the entire Upper Palaeolithic, which dovetails with the second part of the last glaciation, long-distance contacts were favoured by vast extensions of prairies, the rarity of forest stands and the low level of marine waters.

FIGURE 2. External appearance of Cova de l'Arbreda (Serinyà, Pla de l'Estany).

THE ARCHAIC AND EARLY AURIGNACIAN

In Catalonia, the Archaic Aurignacian is present in some of the Reclau sites (Serinyà, Pla de l'Estany): Cova del Reclau Viver, Cova de Mollet and especially Cova de l'Arbreda (Fig. 2). Abric Romani, Reclau Viver, Arbreda and Abric Romani are also the sites of some of the oldest dates in Europe, which proves the swift spread of this civilisation, which probably reached them by tracing the Mediterranean coastline.

Cova de l'Arbreda

This site has a stratigraphy more than 12 metres deep, with numerous anthropic occupations from the Middle and Upper Palaeolithic. Here we shall focus on level I, which dates from the late Mousterian; level H, which dates from the Archaic Aurignacian; and level G, which dates from the Evolved Aurignacian (Fig. 3).

Level I is the last Mousterian level, and there we can find the typical industry from that period. Flint is very

rare there, and almost all the industry is carved from local rock (Fig. 4), the same material that had been used during the older Mousterian levels. The level is quite powerful and its upper reaches are the last occupation of the cave by the Neanderthal men, who left industry and animal remains there. The industry includes the Châtelperron points mentioned above.

The first dates from that period in the late Mousterian place it at round 40,000 BP.²⁰ Recently, we have gotten new radiocarbon results using the ultrafiltration method applied on animal remains with anthropic signs. They provide a less clear view of this issue and on the dating of level I in particular: 32,100 ± 450 (OxA-21663), 32,300 ± 450 (OxA-21703), 39,200 ± 1,000 (OxA-21704), 44,400 ± 1,900 (OxA-21702) and 37,300 ± 800 (OxA-21662).²¹ Another result using charcoal has provided the date of 38,350 ± 400 (OxA-19994).²²

Level H is located immediately above the last Mousterian occupations in level I. Several occupations are found there which correspond to the Archaic Aurignacian,

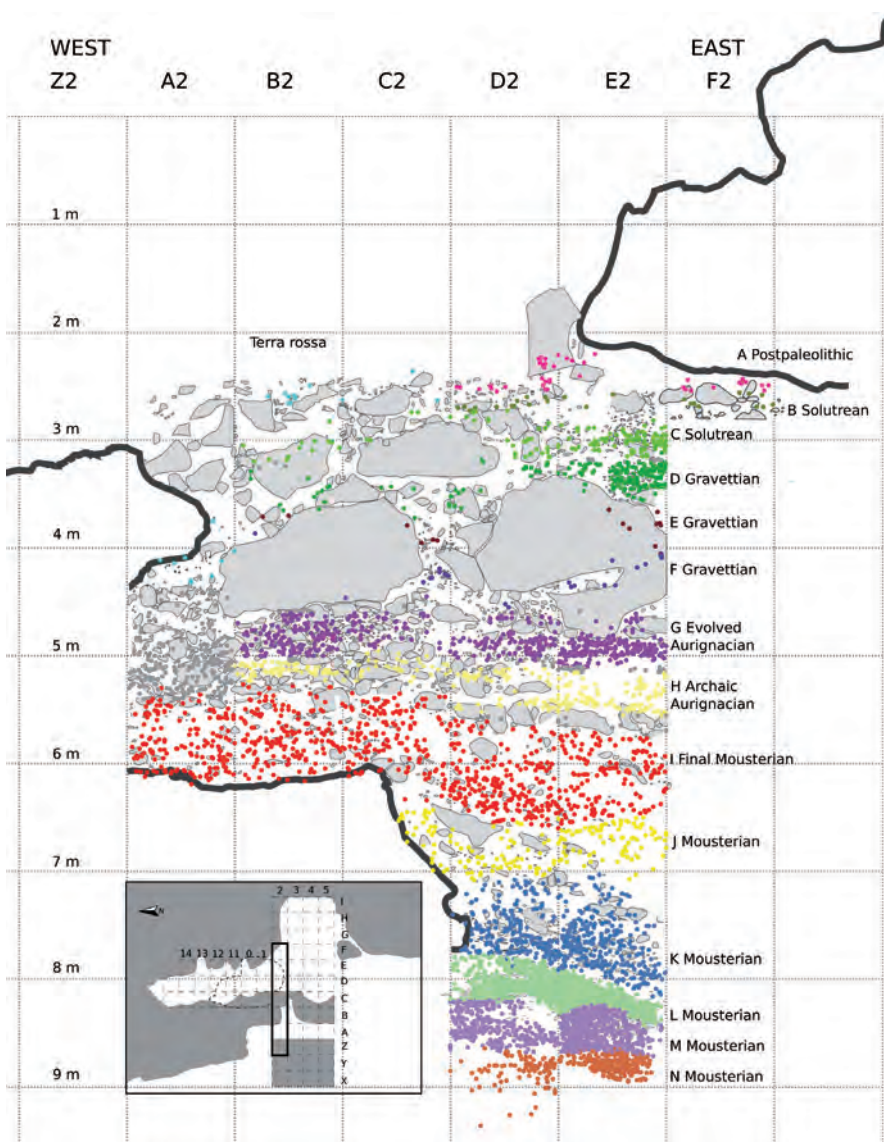

FIGURE 3. Stratigraphy of Cova de l'Arbreda.

FIGURE 4. Flakes from the late Mousterian in Cova de l'Arbreda, carved from local rock.

which is characterised by the presence of numerous bladelets with alternated semiabrupt retouch (Dufour bladelets) carved from pyramidal or prismatic cores (Fig. 5). They are accompanied by nuclei, burins and large flint blades which might have been retouched²³ (Fig. 6). The stone tools are made almost exclusively of flint from the Corberes mountains.²⁴ The bone industry includes three bone points with a split base, quite common tools around Europe since the earliest Aurignacian (Fig. 7). They are the only ones found in the Iberian Mediterranean except for two others from Cova del Reclau Viver. They may date from the Archaic Aurignacian or from some sporadic occupation from the early Aurignacian located towards the upper part of that level.

The lower part of the level yielded 14C AMS dates obtained from samples taken around 10 cm over the recent Mousterian underneath it, which, as mentioned above, was dated from the same time, around 40,000 years ago. The ones from the Aurignacian yielded dates of an average of 38,000 BP.²⁵ These dates lead us to believe that not only was the replacement of Neanderthal man by anatomically modern man abrupt, it was also quick. Even though they may concur with other similar dates from Cueva del Castillo (Puente Viesgo, Cantabria) and, as we shall see below, Abric Romani (Capellades, Anoia, Barcelona), such old dates for the Archaic Aurignacian aroused doubts as to their validity.²⁶ Regardless, we have later proven that the samples were taken from places that were unquestionably part of level I in an industrial context that brooked no doubts.²⁷ We have recently published results from the 14C method improved with ultrafiltration used on the samples of bone industry and animal remains with anthropic signs from the same level H, which yielded slightly more recent dates: 34,800 ± 760 (SANU-29017), 35,900 ± 860 (SANU-29019), 35,700 ± 830 (SANU-29016), 31,900 ± 530 (SANU-29014), 33,800 ± 500 (OxA-21674), 35,850 ± 700 (OxA-21665), 36,000 ± 700 (OxA-21784) and 35,900 ± 650 (OxA-21664).²⁸ These dates and others from all over the Iberian Peninsula allow us to bring the problem into focus and to posit that, generally

FIGURE 5. Dufour bladelets from the Archaic Aurignacian in Cova de l'Arbreda.

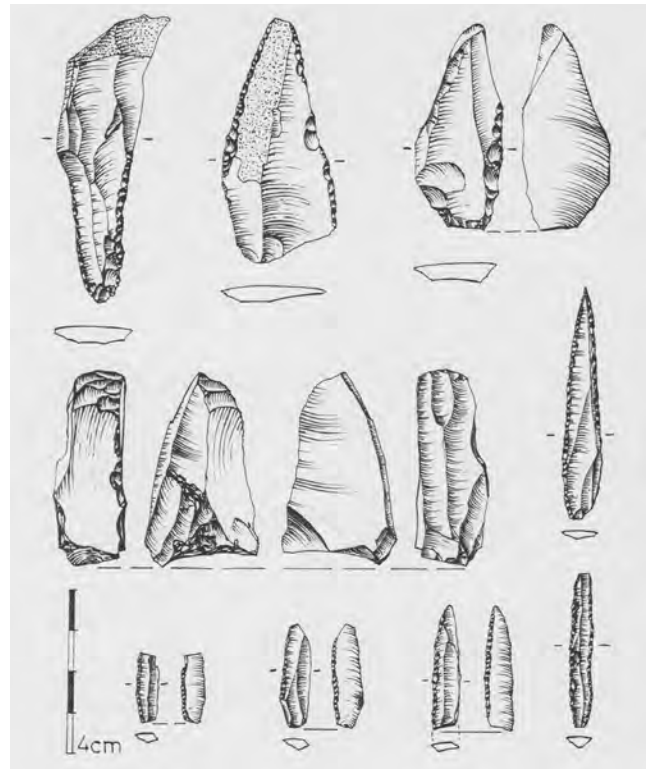

FIGURE 6. Industry from the Archaic Aurignacian in Cova de l'Arbreda, carved from flint.

FIGURE 7. Split base points from the Aurignacian in Cova de l'Arbreda.

speaking, it was possible that archaic and modern men lived side by side for a period.²⁹

From the archaeological standpoint, the Mousterian and Aurignacian occupations are clearly distinct. The Mousterian industry from the latest period in level I is made up of flakes derived from Levallois and discoid cores. The raw material of this industry is local rocks from the stony areas near Centenys or the Ser or Fluvià Rivers, and it is not too different from the Mousterian levels preceding it. Flint, a rare rock in northern Catalonia, is only present exceptionally.

In contrast, the Aurignacian level H has a totally different stone industry. Most of it is carved from high-quality flint from the Sigean basin in Corberes mountains, 140 km to the north. The nuclei are prismatic and from them have been extracted blades and thinner bladelets, comprising the majority of the industry. We can also find objects made of bone, along with symbolic items, such as perforated beads.

Cova del Reclau Viver

The site was excavated by J. M. Corominas from 1944 to 1948³⁰ and it became the first site in Catalonia where a stratigraphy from the Upper Palaeolithic, which precisely started with the Aurignacian, was identified. The lower part of level A contains an industry similar to level H in Cova de l'Arbreda with similar dates, and it can also be attributed to the Archaic Aurignacian.

Abric Romani

In the top of this site there was a level or Layer 2 which was located above many important levels from the Mousterian period. Layer 2 was thoroughly excavated by Amador Romani in the early 20th century. It contained evidence of different occupations from the Upper Palaeolithic. One of the occupations corresponded to the Archaic Aurignacian, as seen by an industry identical to that of level H in Cova de l'Arbreda. The dates for this layer 2 based on samples of tufa and charcoal extracted from the wall of the shelter at the height where layer 2 had been located yielded dates comparable to those of level H in Cova de l'Arbreda.³¹

We can match the first Aurignacian occupations with the arrival of the first anatomically modern men in Catalonia and the disappearance of Neanderthal men. The stone and bone industry shows greater technical complexity in the sense that there is a wider variety of types (specialised tools), some of which were apparently not designed to be used in isolation but in combination with others in the guise of compound artefacts. It is quite clear that these modern men had a large radius of action which allowed them to get resources from faraway locations. In their hunting and gathering expeditions, they covered a large territory and engaged in periodic contact with other groups. The sites mentioned above were occupied only sporadically for part of the year. None of them seems to be a long-term encampment.

In both Reclau Viver and Cova de l'Arbreda, the Aurignacian occupations succeeded each other in time. At level B in Reclau Viver and the end of level H in Cova de l'Arbreda most of the tools found are from the standard Aurignacian. Bone points with a split base can be found in both sites.

One of the new discoveries in recent years is the early presence of the Aurignacian and therefore of modern man in the foothills of the Pyrenees in Western Catalonia. Their presence was notable in Cova Gran (Santa Linya, Noguera), also over a Mousterian level in one of the probes performed in this vast cavern.³² Therefore, modern humans seem to have occupied the entire territory in just a few centuries.

THE EVOLVED AURIGNACIAN

The modern men of the Evolved Aurignacian lived at level G, above level H, in Cova de l'Arbreda for a long time, and they built numerous hearths of different kinds. They are paved with selected sandstone plaquettes which served as refractory material. Next to one of the hearths, there was a small paved vat whose interior might have served as an oven.

The stone industry was primarily carved of dark grey flint, like the kind found in the Corberes mountains. It is a very microlithic industry, with small nuclei in the guise of carinated end-scrapers or multiple burins from which tiny twisted bladelets were yielded which were modified with a direct or inverse semiabrupt retouch, usually direct on one side and inverse on the other. They are 5-6 mm in length and they account for 80-90% of the retouched tools. The bone industry, made of losangic bone points with an oval cross-section, is also characteristic of the Evolved Aurignacian. The animal remains, generally anthropic in origin, were found very fragmented. The predominant species is the deer. The palynological and anthracological analyses indicate a relatively warm climate, with thermophilic plant species, which enables us to posit that the forests were more extensive during that period.³³

This characteristic time does not exist in any other of the sites in Reclau, and in the entire western Mediterranean we only know of a similar one in Cova Beneito (Muro, El Comtat).³⁴

We currently have reliable dates for this level. The first is a direct dating from one of the typical bone losangic assegais which perfectly characterise this level, and it yielded $32,100 \pm 450$ BP (OxA-21783). The other two results were obtained from bone chips with anthropic signs of the flesh having been removed, and they yielded ages of $32,250 \pm 450$ (OxA-21667) and $32,750 \pm 450$ BP (OxA-21666), respectively.³⁵

In Catalonia, there are also open air sites which can be attributed to the Aurignacian because of their industry, despite the lack of dates and animal remains. Can Crispins (Llagostera, Gironès)³⁶ is a good example of the stand-

ard Aurignacian, and Cal Coix (Maçanet de la Selva)³⁷ and Bruguera (Llagostera, Gironès)³⁸ are good examples of the Evolved Aurignacian.

THE GRAVETTIAN IN CATALONIA

The Aurignacian gradually gave way to a new stage which we call the Gravettian,³⁹ which is characterised by industries which differ from the previous ones, especially because of the widespread presence of points and blades with one side beaten by abrupt or back retouch, a new feature that from now on would be present in practically all the industries from the Upper Palaeolithic. During the Gravettian, in addition to the usual differences due to its very evolution over the millennia that it lasted, approximately from 28,000 to 21,000 BP, there are many other changes due to different regional facies.

This is found in Catalonia primarily in the sites in Serinyà, which are the only ones where levels that contain evidence of the Gravettian can be found in the stratigraphy, since they are superimposed upon the Aurignacian and precede the Solutrean. Despite this, in all these sites there are important solutions of continuity in the occupations, and we do not have solid representations of either the initial periods or many other of the millennia through which the Gravettian lasted.

Cova del Reclau Viver

At this important site, the Gravettian was already stratified between the Aurignacian (levels A and B) and the Solutrean (level F), and its excavator, J. M. Corominas, identified three Gravettian levels, from the oldest to the most recent (C, D and E).

Level C, which is separated from the standard Aurignacian by a sterile layer, dates from the Middle Gravettian. It is relatively poor, characterised by the presence of small backed points (14%) and backed blades (32%). End-scrapers (14.7%) are more common than burins (10.3%), although burins are generally more common in the Gravettian than end-scrapers. The sum of backed points and backed blades means that the percentage of tools with abrupt retouch is 48%, and in this sense level C is more clearly Gravettian than level D above it, even though level D contains the best examples of Gravette points. Level C is also poor in animal remains compared to the rich level D, yet nonetheless it has yielded remains such as a leporid tibia with cut marks which has been dated with 14C AMS at 23,070 ± 120 BP (KIA-33239). From the typological standpoint, and because of its dating as well, level C is comparable to the Gravettian level E from the neighbouring Cova de l'Arbreda.

Level D has no parallel with any other Palaeolithic site in Catalonia. It is rich and complex and signals a turning point towards an intensive use of the cavity, which would be sustained throughout the Solutrean. From the standpoint of industry, it is characterised by a decline in the

number of little backed points and backed bladelets and an increase in the size of the artefacts, along with the presence of a more abundant bone industry. The pieces with abrupt retouch now only account for 23% of the total (backed bladelets 11%, backed points 10%) and they include standard Gravette points. The site also contains a considerable number of end-scrapers (14%), slightly more than burins (13.4%).

There is an abundance of ornamental objects, with numerous perforated carnivore and deer teeth, as well as examples of sea molluscs, especially *Dentalium*. The bone industry is characterised by the presence of robust assegais, some with an oblique or bevelled base and others with a lateral depression that can be found naturally in the equid metapods from which they were crafted. They all have parallels in Occitania from the late Gravettian. Four perforated deer femur heads have also been found. We know of a parallel from the late Gravettian in Abric Pataud (Las Eisiás de Taiac, Perigord), which we believe demonstrates yet again the breadth of the long-distance relations in this period,⁴⁰ along with the existence of a unit of civilisation on either side of the Pyrenees.

Standard pieces clearly from this period have been dated at level D in Reclau Viver. The base fragment of an assegai made of a mono-bevelled cylindrical bone, typical of the late Gravettian and coming from the base of level D, has been AMS radiocarbon dated at 20,830 ± 90 BP (KIA-33243). The distal end of a point from a bone assegai in a planoconvex cross-section, made from a metapod – probably equid – has been directly dated by 14C AMS and yielded a result of 19,730 ± 90 (KIA-33238). Therefore, based on the bone types, level D shows a certain diachrony which radiocarbon dating seems to confirm, and it can be dated from approximately 21,000 to 20,000 years BP.

Level E lies over level D, and even though it contains some standard Gravettian points, we believe that it should be considered more Proto-Solutrean than Gravettian. It is dated only slightly more recently, but we shall not discuss that here. Levels D (Gravettian), E (Proto-Solutrean) and F (Solutrean) represent an era when the site was intensely occupied and numerous remains were left. It is precisely in these confusing times prior to the rich standard Solutrean in level F when thousands of perforated sea molluscs appear, most of them specimens from the species *Homalopoma sanguineum*.⁴¹ Human remains were also found – primarily from the lower extremities – towards the northern side of the cavity, accompanied by a considerable number of decorative objects, especially lynx teeth, from what must have been one or several graves that had been disturbed before they were excavated.

Cova de l'Arbreda

The Gravettian in this site is poorer in finds than Reclau Viver, but they come from more modern excavations that are more accurately dated. Just as in Reclau Viver, it is found between the Aurignacian and the Solutrean. Above the Evolved Aurignacian in level G and under the Solutrean

are three Gravettian levels – D, E and F – but only one is significant in terms of the number of objects it contains.

The archaeological remains are found in the midst of large blocks of tufa coming from part of the roof of the cavity which collapsed shortly after the occupations in the Evolved Aurignacian, and are few because the occupations in Cova de l'Arbreda were infrequent or took place in a zone that has not yet been excavated. Despite this, we can pinpoint Gravettian level F, which is quite poor. Among its stone industry there are only 34 retouched tools, including seven end-scrapers, five burins, five backed points, eight fragments of backed artifacts and seven scrapers. There is also a bone punch and a perforated deer tooth. Recently we have gotten two results on two deer remains: $28,280 \pm 290$ (OxA-21782) and $28,260 \pm 280$ (OxA21781).⁴² Therefore, this is from the early Gravettian.

Level E, which is located above level F, is much more explicit, and it can be used to represent the Gravettian in Cova de l'Arbreda. It is a highly disperse occupation in most of the Beta sector, amidst the fallen ceiling blocks, and it was concentrated towards the northeast, where it was powerful and dense with a heavy accumulation of ashes, stone industry and fauna with anthropic origins, most likely because it was the protected area under the roof of the cavity.

Most of the stone industry is carved from flint (96.6%) in a wide variety of colours and appearances, much more than during the Aurignacian, a detail that indicates very different origins of this raw material and therefore a much larger radius of action among the Gravettians, who were hunters of large herbivores. Only 3.4% of the industry is carved of other raw materials (quartz, quartzite, cornian, schist, dike rock, etc.). It is typically Gravettian, characterised by the presence of numerous backed points. Only in the Alpha section are there 237 retouched pieces, all made of flint. The abrupt retouched artifacts account for 70.4% (fragments of backed points and blades, 37.1%; backed points, 24%; backed blades, 8%).

The bone industry is quite poor. There are only fragments of assegai, two fragments of punches and an awl made of deer antler. There are also very few ornamental pieces. There are perforated deer and carnivore canines and a few perforated shells from three species: *Cardium* sp., *Pecten jacobaeus* and *Pecten maximus*.

The fauna at level E is well conserved. It is dominated by rabbits (*Oryctolagus cuniculus*), many of which are anthropic in origin. The most common large mammals are horses (*Equus caballus*), followed by large bovids (*Bos primigenius*-bison) and deer (*Cervus elaphus*). There are more sporadic examples of the ass (*Equus hydruntinus*), chamois (*Rupicapra rupicapra*), red fox (*Vulpes vulpes*) and hedgehog (*Erinaceus europaeus*).⁴³ Among the fish remains, eel (*Anguilla anguilla*), brown trout (*Salmo trutta fario*), barbus (*Barbus* sp.) and others have been identified.⁴⁴ Birds, small rodents, insectivores and chiropters are also well represented.

As level E was being deposited, outside the cavity there

were few trees and the landscape was dominated by prairies, where *Artemisia* and Asteraceae dominated on wild Poaceae or Gramineae.⁴⁵ The anthracological analysis of this level has yielded only two taxa: *Pinus sylvestris* and *Betula verrucosa*.⁴⁶ Therefore, the landscape corresponded to that of a cold steppe with a few pine forests and riverbank trees. All the analyses seem to indicate that when level E was being deposited, the climate was cold and dry. Along with the Solutrean period, this was most likely the coldest and driest of the Upper Palaeolithic sequences in Cova de l'Arbreda.

The first radiocarbon dating obtained from this level, from $20,130 \pm 220$ BP (Gif-6420),⁴⁷ was too recent. We currently have three new dates. One of them was obtained using the ultrafiltration method on a bone chip with anthropic marks of butchering cuts, which yielded results of $25,780 \pm 210$ (OxA-21669) and $26,100 \pm 210$ (OxA-21668) (Wood et al., 2014). A new 14C AMS result on charcoal from the same level has yielded an age of $24,840 \pm 120$ (GrA-57326), and a third one, also 14C AMS on another chip, yielded $25,240 \pm 120$ (GrA-47351).⁴⁸

Above level E, yet partly still amidst the large fallen blocks, is another layer that is poor in archaeological evidence which we call level D. Currently, at least its lower part can be attributed to the Gravettian, since we have gotten the first radiocarbon dating on a horse femur with butchering marks which yielded $22,630 \pm 100$ (GrA-47323). They must be poor indications from the same late Gravettian that was excavated in Cova del Reclau Viver (level D), where it was extraordinarily rich and varied, as discussed above.⁴⁹

La Cova d'en Pau

The excavation that J. M. Corominas undertook in front of Cova d'en Pau showed the existence of a Gravettian level there, also located under the Solutrean (Soler, 1986). There are backed points, including a standard Gravettian point. A whistle on a corvid ulna was also found there,⁵⁰ the oldest musical instrument ever found in Catalonia.

L'Abric Romani

In its layer 2, mentioned above, next to the standard pieces from the Archaic Aurignacian, several Gravettian pieces were found as well.⁵¹ All told, six backed points were found, including standard Gravettian blades and bladelets. Therefore, there was a mix in the collection conserved from the old excavation.

Other sites in Catalonia can be attributed to the Gravettian based on their industry or dates, such as Roc de la Melca, Castell Sa Sala, La Griera and a few superficial finds.

L'Abric del Roc de la Melca (Sant Aniol de Finestres, Garrotxa)

This contained just a single archaeological level which has been dated at $20,900 \pm 400$ BP (MC-2219).⁵² The stone industry contains many scrapers (13%) and denticulates (31.6%). The artifacts with abrupt retouch account for

33.1% of those found. End-scrapers account for 4.6% and burins, most of them on retouched truncation, account for 13.9% of the whole.

Castell Sa Sala (Vilanova de Sau, Osona)

This shelter yielded local hobbyists a great deal of industry from the Upper Palaeolithic. We attribute it to the Gravettian because of the presence of several micro-gravettes and numerous burins, but it has also been assigned to the early Magdalenian.⁵³

La Balma de la Griera (Calafell, Baix Penedès)

The lower levels of this shelter have yielded a stone industry without any standard pieces, along with remains of deer and horse. It has been dated by 14CAMS at $21,255 \pm 350$ (AA-8649), the only evidence that leads us to believe it is Gravettian.⁵⁴

Based on the sites in Serinyà, bearing in mind the industrial sequence and raw materials used, along with the fact that the Gravettian is always located above the Aurignacian, we have the impression that the Gravettian is the natural evolution of the Aurignacian. We have to wait until the Magdalenian to see a solution of continuity in the Upper Palaeolithic sequence in the sites in Serinyà, since the Magdalenian does not occupy the Reclau sites and uses flint exclusively, which does not occur in the Aurignacian, the Gravettian and the Solutrean, when local rocks were also used.

Generally speaking, the Gravettian in Serinyà is strictly the standard Gravettian which is primarily characterised by the presence of Gravettian points, which are backed points with the distal end very tapered thanks to a retouch opposite to the backed border, and the base whittled with the aid of a flat retouch (Fig. 8). These points are also present in Abric Romaní, and we can therefore posit that the Gravettian facies from Serinyà was present all over Catalonia.

THE FIRST REMAINS OF ANATOMICALLY MODERN HUMANS IN MOLLET III AND IN RECLAU VIVER

Mollet III cave, one of the caves ones in the Reclau in Serinyà which should also be included among the Gravettian sites, has yielded the oldest remains of modern humans found in Catalonia. It is a cavity which is made of tufa, just like all the others in this site. Its roof is collapsed and we are only recently beginning to learn about its morphology with the resumption of excavations. J. M. Corominas partly excavated it in 1972 and identified three archaeological levels with somewhat imprecise boundaries. The upper one contains many human remains and ceramic shards which indicate that the cavity had been used for burials during the Chalcolithic and Bronze Age. Under it was a layer with few archaeological remains which can be attributed to the Upper Palaeolithic. The lower layer, which is also poorly known, corresponds to the Middle Palaeolithic. In one of

the probes performed there, J. M. Corominas found a human cranial calotte in the middle level and posited that it must have been an individual from the Upper Palaeolithic. Later, this hypothesis was rejected and the cranium was added to the human remains from the Bronze Age.

The study of the archaeological remains in the middle level leads us to consider it Gravettian because of the presence of a Gravettian point and other characteristic pieces similar to those in the Gravettian levels in Cova de l'Arbreda, Reclau Viver and Cova d'en Pau. The animal remains in this level are horse (*Equus ferus*), ass (*Equus hydruntinus*), deer (*Cervus elaphus*), roe deer (*Rupicapra rupicapra*), aurochs (*Bos primigenius*), wild boar (*Sus scrofa*), red fox (*Vulpes vulpes*), wolf (*Canis lupus*), lynx (*Lynx spelaea*), hyena (*Crocota crocuta*), rabbit (*Oryctolagus cuniculus*) and bird species.⁵⁵ These species confirm that we should situate this site in the Upper Palaeolithic.

We have recently resumed studies of the archaeological context of the find. Along with the cranium, ornamental objects were also found, including six perforated deer canines and sea molluscs: twelve *Dentalium*, a *Glycymeris* sp., a *Nucella lapillus* and a *Phalium* sp. In a nearby zone, four more deer canines with identical perforations to the

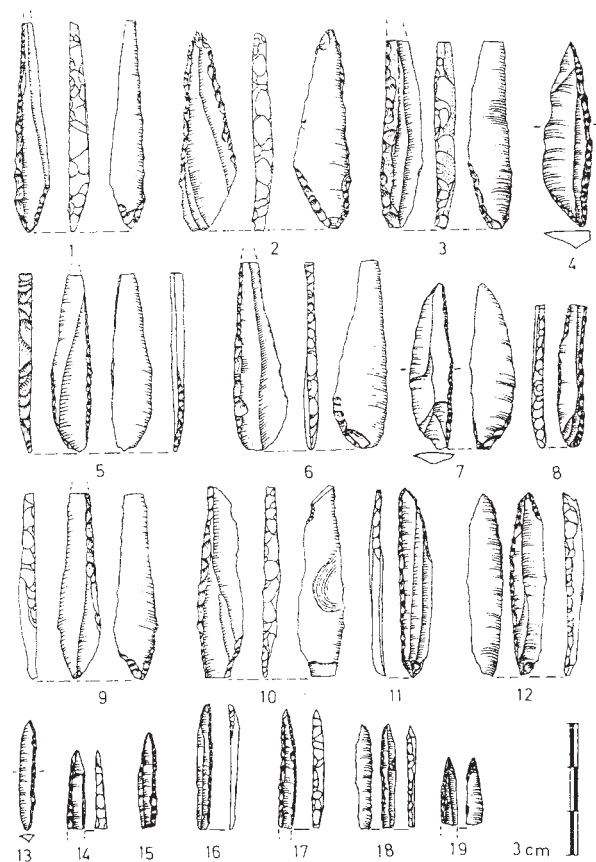

FIGURE 8. Gravettian points and backed blades from the Reclau sites in Serinyà. 1, 2, 8: Reclau Viver, level D; 3-4, 11-19: Reclau Viver, level C; 7: Reclau Viver, vestibule; 5: Davant Pau; 6, 9, 10: Arbreda.

FIGURE 9. Symbolic ornamental objects that accompanied the cranium in Mollet III.

other six were found (Fig. 9). These perforated deer teeth were common in the Palaeolithic levels of the caves of Serinyà since the Archaic Aurignacian, and they are generally found throughout the entire Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Of the ten perforated canines found in Mollet III, six were dyed red. J. M. Corominas noted the presence of fragments of iron rust at the Upper Palaeolithic level, as well as the red colour of the sediment around the cranium.

We have a direct date via a small temporal fragment that was extracted from it. The result, $22,330 \pm 90$ BP (GrA-43783) without calibration, confirms the Gravettian age of the fossil.

The cranial calotte is made up of the front bone, the two parietal bones, an occipital bone and a fragment of the temporal bone. The muscle insertions it shows are not very pronounced, so we might posit that it belonged to a woman (Fig. 10). Despite its fragmented state, it is the most complete of those found from the Gravettian on the Iberian Peninsula. The comparable remains in Parpalló and Cova Beneito⁵⁶ are more recent. The cranial remains from Malladetes⁵⁷ and Lagar Velho⁵⁸ are more incomplete and belong to younger individuals.

Therefore, at Mollet III we have been able to identify the remains of the oldest anatomically modern human in Catalonia, which is also one of the oldest on the Iberian

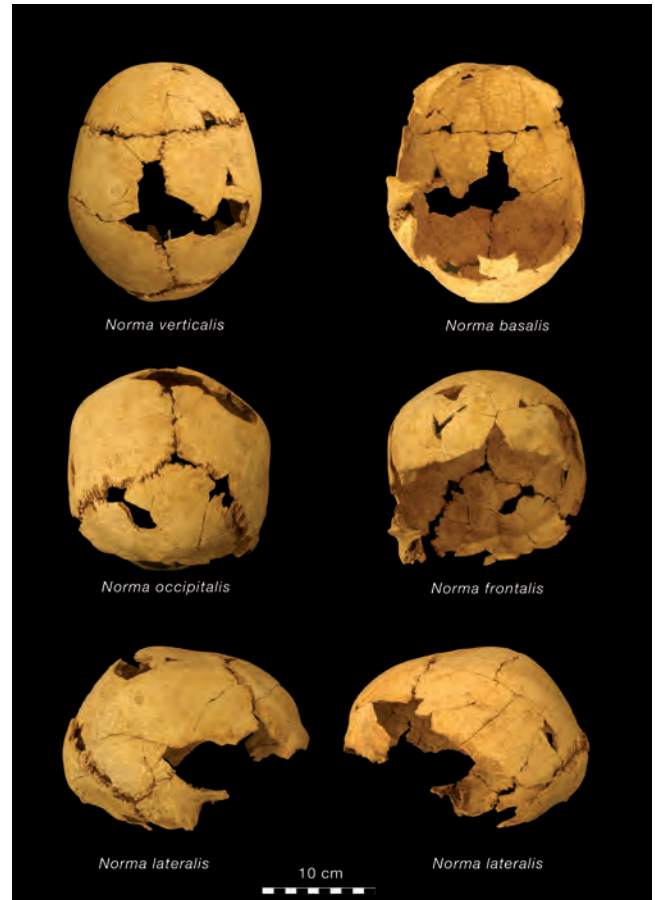

FIGURE 10. Cranium from Mollet III, the oldest *Homo sapiens* remains in Catalonia.

Peninsula. Because of the presence of numerous troves of symbolic objects, deer teeth and perforated marine snails, some of which are dyed red, and because the calotte was found in sediment that was also dyed red, we can posit that it was a burial that has reached us in poor condition and perhaps altered from its original state. In this case, it would be the oldest gravesite in Catalonia.⁵⁹ The most Palaeolithic gravesites have been found precisely during the Gravettian, which are particularly plentiful in Italy, many of which have a skeleton that has been reddened because of the presence of red ochre which was sprinkled on the corpse, and with grave goods that lead us to posit the existence of beliefs in life after death.

We should also mention that in the Gravettian in Reclau Viver, J. M. Corominas identified some rather vague human remains, which tend to be parts of the lower extremities, which may also come from a gravesite. We have been able to confirm the Gravettian age of some of them, similar to the cranial calotte in Mollet III.

Modern humans continued to develop vast civilisations during the Upper, Middle and Late Palaeolithic, including the Solutrean and the Magdalenian. Particularly the latter, the classic era of the hunters and gatherers, is well represented in Catalonia. In all of them, and during the Epipalaeolithic as well, human remains are quite rare. In fact, they do not begin to become abundant until the Neolithic.

NOTES AND REFERENCES

- [1] The oldest subdivision in the Palaeolithic, between 2,500,000 and 300,000 years ago.
- [2] The Early Pleistocene spanned from 2,500,000 to 800,000 years ago. It is the first part of the Pleistocene, the glacial period in the Quaternary, from 2.5 million years ago until 10,000 years ago.
- [3] Kenneth MARTÍNEZ MOLINA and Joan GARCIA GARRIGA. “Vallparadís, història dels primers homínids d’Europa”. *Tribuna d’Arqueologia*, 2007-2008, pp. 45-68.
- [4] Second part of the Pleistocene, spanning between 800,000 and 125,000 years ago.
- [5] It gets its name from Saint-Acheul, a neighbourhood in Amiens (Picardy, France).
- [6] Henry de LUMLEY *et al.* *L’homme de Tautavel. La Caune de l’Arago, de -700.000 à -100.000 ans*. Guides archéologiques de la France, Paris 2014.
- [7] Joan GARCIA GARRIGA. *El Paleolític inferior a Catalunya i al Rosselló*. Institut d’Estudis Ceretans, Puigcerdà 2008.
- [8] Period between 300,000/125,000 and 40,000/35,000 years ago.
- [9] It gets its name from Lo Mostièr cave (Perigord, France).
- [10] David ORTEGA and Julià MAROTO. “Matières premières et technologie du Moustérien final de la grotte des Ermitons (Pyrénées Méditerranéens)”. In: *Les premiers hommes modernes de la Péninsule Ibérique*. UISPP, João Zilhao, Thierry Aubry, António Faustino Carvalho ed., Lisbon, 2001, pp. 69-76.
- [11] Eudald CARBONELL I ROURA (ed.). *High Resolution Archaeology and Neanderthal Behavior. Time and Space in Level J of Abric Romani (Capellades, Spain)*. Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series, Springer, London 2012; Josep VALLVERDÚ *et al.* “Abric Romani (Capellades, Anoia)”. In: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores del Pleistoceno y del Holoceno en Iberia y el estrecho de Gibraltar. Estado actual del conocimiento del registro arqueológico*. Universidad de Burgos, Burgos 2014, pp. 221-231.
- [12] Rafael MORA *et al.* “El yacimiento Musteriense de la Roca dels Bous (Prepirineo de Lleida)”. In: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores... , op. cit.*, pp. 159-162; Rafael MORA *et al.* “Una secuencia clave en la Prehistoria del Mediterráneo Occidental: Cova Gran de Santa Linya (Prepirineo de Lleida)”. In: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores... , op. cit.*, pp. 162-166; Joel CASANOVA I MARTÍ *et al.* “La secuencia del Paleolítico medio de la Cova de l’Estret de Tragó (Prepirineo de Lleida)”. In: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores... , op. cit.*, pp. 167-170.
- [13] It gets its name from the Grotte des Fées in Chastèlperon (Allier, Auvergne, France).
- [14] Françis CARON *et al.* “The Reality of Neanderthal Symbolic Behavior at the Grotte du Renne, Arcy-sur-Cure, France”. *PLoS ONE* 6(6): e21545. doi:10.1371/journal.pone.0021545, 2011.
- [15] It gets its name from Aurinhac cave (Haute-Garonne, France).
- [16] The first skeletons were found in Abric de Cròs Mahnon (Las Eisiás de Taiac, Perigord, France).
- [17] Mike MORWOOD *et al.* “Hallazgos en Flores. La especie que el tiempo olvidó”. *National Geographic*, 16, 4 (2005), pp. 2-15.
- [18] João ZILHÃO. *The Ebro frontier: A model for the late extinction of Iberian Neanderthals*. Papers from a Conference Marking the 150th Anniversary Conference of the Forbes’ Quarry Discovery, Gibraltar 2000.
- [19] Clive FINLAYSON *et al.* “Late survival of Neanderthals at the southernmost extreme of Europe”. *Nature*, 443(7113) (2006), pp. 850-853.
- [20] James L. BISCHOFF *et al.* “Abrupt Mousterian/Aurignacian Boundary at c. 40 ka bp: Accelerator 14C dates from L’Arbreda Cave (Catalunya, Spain)”. *Journal of Archaeological Science*, 16 (1989), pp. 563-576.
- [21] R. E. WOOD *et al.* “The chronology of the earliest Upper Palaeolithic in northern Iberia: New insights from l’Arbreda, Labeko Koba and La Viña”. *Journal of Human Evolution*, 69 (2014), pp. 91-109.
- [22] Julià MAROTO *et al.* “Current issues in late Middle Palaeolithic chronology: New assessments from Northern Iberia”. *Quaternary International*, 247 (2012), pp. 15-25.
- [23] The blades with bilateral and heavy retouch are typical of the Aurignacian and are called Aurignacian blades.
- [24] David ORTEGA COBOS *et al.* “La producción de lamelles pendant l’Aurignacien archaïque dans la grotte de l’Arbreda: organisation de la production, variabilité des méthodes et des objectifs”. In: Foni LE BRUN-RICALES (coord.). *Productions lamellaires attribuées à l’Aurignacien: chaînes opératoires et perspectives technoculturelles*. Musée national d’histoire et d’Art, Luxembourg, 2005, pp. 359-373.
- [25] Julià MAROTO *et al.* “Cultural Change between Middle and Upper Palaeolithic in Catalonia”. In: Eudald CARBONELL and Manuel VAQUERO (ed.). *The Last Neanderthals, the First Anatomically Modern Humans: A Tale about the Human Diversity. Cultural Change and Human Revolution at 40 ka BP*. Capellades 1996, pp. 219-250.
- [26] João ZILHÃO, Francesco D’ERRICO. “The Chronology and Taphonomy of the Earliest Aurignacian and Its Implications for the Understanding of Neanderthal Extinction”. *Journal of World Prehistory*, 13, 1 (1999), pp. 1-68.
- [27] Joaquim SOLER SUBILS *et al.* “L’Arbreda’s Archaic Aurignacian dates clarified”. *Eurasian Prehistory*, 5(2) (2009), pp. 45-55.
- [28] E. WOOD *et al.* “The chronology...”, *op. cit.*
- [29] Tom HIGHAM *et al.* “The timing and spatiotemporal patterning of Neanderthal disappearance”. *Nature*, 512 (2014), pp. 306-309.
- [30] Josep Maria COROMINAS PLANELLAS. “La cueva del Reclau-Viver de Serriñá”. *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 1 (1946), pp. 209-223.

- [31] James L. BISCHOFF *et al.* "Dating of the Basal Aurignacian Sandwich at Abric Romani (Catalunya, Spain) by Radiocarbon and Uranium-Series". *Journal of Archaeological Science*, 21 (1994), pp. 541-551.
- [32] Rafael MORA *et al.* "Una secuencia clave...", *op. cit.*
- [33] Francesc BURJACHS and Josette RENAULT-MISKOVSKY. "Paléoenvironnement et Paléoclimatologie de la Catalogne durant près de 30.000 ans (du Würmien ancien au début de l'Holocène d'après la palinologie du site de l'Arbreda (Gérone, Catalogne)". *Quaternaire*, 03, 2 (1992), pp. 75-85.
- [34] Guillermo ITURBE *et al.* "Cova Beneito (Muro, Alicante): Una perspectiva interdisciplinar". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 2 (1993), pp. 23-88.
- [35] E. WOOD *et al.* "The chronology...", *op. cit.*
- [36] Narcís SOLER MASFERRER. "El jaciment prehistòric de Can Crispins i l'Aurinyacià de Catalunya". *Cypsela*, IV (1982), pp. 7-30.
- [37] Narcís SOLER MASFERRER. "El jaciment paleolític de Cal Coix (Maçanet de la Selva)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 26 (1982-1983), pp. 23-44.
- [38] Narcís SOLER MASFERRER. "El jaciment del Paleolític superior de Bruguera (Llagostera, el Gironès)". *Cypsela*, IX (1991), pp. 21-32.
- [39] It comes from the cave in La Gravette (Bayac, Perigord, France).
- [40] Narcís SOLER MASFERRER and Joaquim SOLER SUBILS. "Cabezas de fémur de ciervo perforadas en la cueva del Reclau Viver (Serinyà, Girona) y el Gravetiense final en el norte de Cataluña". In: Marco de la RASILLA (ed.). *F. Javier Fortea Pérez. Universitatis Ovetensis Magister. Estudios en homenaje*. Universidad de Oviedo, Pola de Siero, Asturias, 2013, pp. 317-334.
- [41] Esteban ÁLVAREZ FERNÁNDEZ. "Ejemplares perforados del gasterópodo *Homalopoma sanguineum* durante el Paleolítico superior en Europa occidental". *Cypsela*, 14 (2002), pp. 43-54.
- [42] E. WOOD *et al.* "The chronology...", *op. cit.*, pp. 91-109.
- [43] Jordi ESTÉVEZ. "La fauna de l'Arbreda (sector Alfa) en el conjunt de faunes del Plistocè superior". *Quadre cronològic del Plistocè Superior a Catalunya. Paleoambients i cultures prehistòriques*. *Cypsela*, 6 (1987), pp. 73-87.
- [44] Marta MUÑOZ and Margarida CASADEVALL. "Fish remains from Arbreda Cave (Serinyà, Girona) northeast Spain, and their palaeoecological significance". *Journal of Quaternary Science*, 12(2) (1997), pp. 111-115.
- [45] Francesc BURJACHS and Josette RENAULT-MISKOVSKY. "Paléoenvironnement et Paléoclimatologie...", *op. cit.*
- [46] Maria Teresa ROS MORA. "Anàlisi antracològica de la cova de l'Arbreda". *Cypsela*, 6 (1987), pp. 67-71.
- [47] Georgette DELIBRIAS *et al.* "Datation par la méthode du carbone 14 du remplissage de la grotte de l'Arbreda". *Cypsela*, 6 (1987), pp. 133-135.
- [48] Joaquim SOLER SUBILS *et al.* "La Cueva de la Arbreda del Paleolítico medio al Neolítico". In: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores...*, *op. cit.*, pp. 266-276.
- [49] Narcís SOLER MASFERRER and Joaquim SOLER SUBILS. "Cabezas de fémur...", *op. cit.*
- [50] Narcís SOLER MASFERRER and Lluís GARCIA PETIT. "Un probable xiulet paleolític a Davant Pau (Serinyà, el Pla de l'Estany)". In: *Cultures i medi. De la Prehistòria a l'Edat Mitjana. 20 anys d'arqueologia pirinenca. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà 1995, pp. 195-206.
- [51] Georges LAPLACE. *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes léptolithiques*. École Française de Rome, Paris 1966.
- [52] Narcís SOLER MASFERRER. "El jaciment prehistòric del 'Roc de la Melca' i la seva cronologia, Sant Aniol de Finestres (Girona)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 25, 1 (1979-1980), pp. 43-58.
- [53] Assumpció VILA i MITJÀ. "L'assentament paleolític del Castell (Vilanova de Sau)". *Cypsela*, 6 (1987), pp. 111-123.
- [54] Artur CEBRIÀ *et al.* *Cavalls, cérvols i conills. 10 anys de recerca a la balma de la Graiera de Calafell. El congost de la Cobertera a la prehistòria*. Ajuntament de Calafell, Calafell 2000.
- [55] Jordi ESTÉVEZ, *La fauna del Pleistoceno catalán*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, Barcelona 1979.
- [56] Guillermo ITURBE *et al.* "Cova Beneito...", *op. cit.*; J. E. AURA. "Un dels nostres. Notes per una arqueologia de les pràctiques funeràries dels caçadors prehistòrics de la península Ibèrica". In: Àngela PÉREZ FERNÁNDEZ and Begoña SOLER MAYOR (ed). *Restes de vida, restes de mort*. Museu de Prehistòria, Valencia 2010, p. 244.
- [57] Juan Luis ARSUAGA *et al.* "Fòssils humans del País Valencià". In: Valentín VILLAVERDE (ed.). *De Neandertals a Cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*. Universitat de València, Valencia 2010, pp. 265-322.
- [58] João ZILHÃO i Erik TRINKAUS (ed). *Portrait of the artist as a child. The Gravettian Human Skeleton from the Abrigo do Lagar Velho and its Archeological Context*. Instituto Português de Arqueologia, 2002, "Trabalhos de Arqueologia", 22.
- [59] Joaquim SOLER SUBILS *et al.* "The Gravettian calvaria from Mollet III cave (Serinyà, Northeastern Iberian Peninsula)". *Journal of Human Evolution*, 65 (2013), pp. 322-329.

BIOGRAPHICAL NOTE

Narcís Soler (Bescanó 1948) is the chair in Prehistory at the Universitat de Girona (UdG), a full member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans and president of the Institut d'Estudis Gironins. He is a member of the Institut de Recerca Històrica at the UdG. He was an archaeologist at the Centre d'Investigacions Arqueològiques of the Girona Provincial Council (1975-1980) and director of the Museu d'Art de Girona (1980-1990). His research has focused on the Middle and Upper Palaeolithic in Catalonia, especially in the sites in Serinyà (Pla de l'Estany), where he co-directs the excavations in the Cova de l'Arbreda.

Joaquim Soler (Girona 1977) has a PhD in Prehistory from the Universitat de Girona and is a member of this university's Institut de Recerca Històrica. He specialises in studying the Palaeolithic in Catalonia and prehistoric art of the Sahara. He is the co-director of the excavations in the Cova de l'Arbreda.

Finances, currency and taxation in the 14th and 15th centuries

Gaspar Feliu*
Institut d'Estudis Catalans

Received 3 March 2015 · Accepted 20 May 2015

ABSTRACT

The emergence of state taxation in the 14th century is intrinsically associated with monetary and financial development. In Catalonia, the crux of this joint evolution was the emergence of general taxes over the entire land, which required the towns to implement the *censo*, leading, in turn, to consolidated public debt and the financial slump of the 1380s, followed by difficulties caused by errors in monetary policy. The creation of the Taula de Canvi de Barcelona in 1401 mitigated both problems, but after 1440 the manufacturing crisis and currency problems prompted heavy clashes with the municipal power, one of the factors in the 1462-1472 Civil War, which would prove ruinous to the country. The subsequent redress was not enough: the war had depleted Catalonia's economic and political power.

KEYWORDS: currency, finances, state taxation, Catalonia, late Middle Ages

The crisis of the late Middle Ages is primarily a crisis in the etymological sense of the word, a moment in which the old structures are adapted or replaced.¹ The changes were both political and economic and therefore affected society as a whole; however, the economic changes were the ones that both drove and paved the way for the structural changes.

The most important economic transformations are related to an agricultural system which was basically self-supplying yet generated a rising surplus and was aware of the market possibilities. This was joined by a rise in trade that added to the traditional luxury products, home manufactures, raw materials and agricultural products. The consequence and support of these two facts was a rising monetisation of the economy. In around 1300, the market was the epicentre of the economy, and market means currency and credit.²

The political transformations that accompanied the economic changes are embodied by the shift from feudal predominance to the pre-eminence of the monarchies, stemming from the decreasing importance of the feudal chivalry compared to the paid infantry (soldiers). This change required an outlay of money that could not be fulfilled with the monarchy's traditional patrimonial revenues.³ Under these conditions, the war led to the creation of state taxation which was the first state structure. By the end of the period, the monarchic state and the king's political superiority would be firmly entrenched.

Therefore, the 14th and 15th centuries witnessed economic growth accompanied and leveraged by a rise and improvement in the monetary and financial instruments, while at the same time by a heavy growth in fiscal pressure,

which had a huge impact on the economy and standards of living.⁴ This article will examine these latter aspects: the monetisation of the economy and its consequences, the increase in credit and its main instrument, financial entities, and also the emergence of state taxation.

Studying these phenomena separately conceals their constant interrelations; hence, I prefer to examine their joint evolution through four time sequences: before the Black Death: the early problems; the crisis in the second half of the 14th century; recovery and clashes in the 15th century; and the Civil War (1462-1472) and political and economic decline.

BEFORE THE BLACK DEATH: THE EARLY PROBLEMS

At the start of the 14th century, Catalonia was in the midst of both a political and an economic upsurge. The conquest of Sicily (1285), the victory against the invasion of the French crusaders (1295) and the adjudication of the Kingdom of Sardinia (1297) signalled the peak of Mediterranean imperialism. Economically, between 1280 and 1350, Barcelona became a world-class market with major banking and insurance activities, while it also began to manufacture quality cloth. Catalonia's territorial and commercial expansion around the Mediterranean are two different processes that took place at different paces, but they clearly had synergies.⁵

The challenge of the rising monetisation of the economy
According to Spufford, the main monetary problems in the late Middle Ages were the shortage of mineral and the differences in monetary policy depending on whether the

* Contact address: Gaspar Feliu. E-mail: gaspar.feliu@hotmail.com

1a - *Diner* of Peter III the Ceremonious, diameter: 16mm1b - *Croat* of Peter III the Ceremonious, diameter: 24mm1c - *Principat* or *ducat* of Ferdinand II the Catholic (1493), diameter: 23mm

1d - Perpinyà florin of Peter III the Ceremonious, diameter: 19mm

FIGURE 1. (1a, 1b, 1c, 1d). The main Catalan silver and gold coins: *diner*, *croat*, florin and *principat* or *ducat*.

© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona (2016)

Photo: Marta Mérida

monarchs or the urban municipalities held the authority to mint money. They each had divergent interests: the monarchies were known for steep devaluations followed by returns to strong currencies, following the cycles of war and peace. In contrast, the commercial cities (mainly the Italian cities and Barcelona) were interested in main-

taining the value of their currencies, sometimes even beyond all logic.⁶

In around 1300, Catalan currency maintained the Carolingian tradition of the pound of 20 *sous* (shillings), each of 12 *diners* (pennies). An agreement in 1256 between the king and the Consell de Cent (Council of One Hundred), that is, the city government of Barcelona, established as currency the *diner de tern*, that is, the *diner* with a silver content of three parts (named also *diners*) over the dozen that fine silver has: so the *diner de tern* contained a quarter of *diner de plata*. It also declared the *diner de tern* perpetual and attributed authority over it to the town of Barcelona.⁷ At that time, most of the neighbouring countries were already issuing “*grossos*” (fine silver coins), but their Catalan equivalent, the silver *ral* or *croat*, was not admitted until 1285. Just before the Black Death, the Crown of Aragón joined the countries that were issuing gold coin by imitating the Florentine florin, but its history falls within the next period.

The formation of the financial system

Despite the rising monetisation, to function, the economy required credit in all its guises. However, I shall only discuss two aspects: banking as an institution specialising in credit and in particular its role in the finances of the monarchy and the municipalities,⁸ and the public debt, represented by the *censals*.

By the late 13th century, there were numerous powerful bankers in Catalonia; we only know the names of some of them, most of them associated with the royal or urban finances. The monarch's protection of the bankers to whom he was indebted and whom he was unable to pay led to the reaction of the Courts, which laid the groundwork for Catalan banking laws.⁹ The 1300 Courts of Barcelona and 1301 Courts of Lleida ordered moneychangers to keep a record of transactions in a legal ledger, declared that bank deposits had the status of order (that is, money released to do business), required moneychangers to deposit a high bond (1,000 silver *marcs* in Barcelona and Lleida, 300 elsewhere),¹⁰ required them to be answerable with all their assets for the money deposited with them, and condemned bankrupt moneychangers to never exercise their trade again and to be imprisoned with just bread and water until they paid off their debts. Significantly, the Courts also prohibited the king from allowing moneychangers to delay payments. Despite this, in 1309 Jaume II exonerated Berenguer de Finestres, Bartomeu Cendra and Pere de Santpere from their stigma in view of the debts he owed them and was unable to pay. The provisions became even more stringent in the 1321 Courts of Girona, which stipulated a death sentence for bankrupt bankers who could not reach an agreement with their creditors; two years later this sentence would extend to all silent partners in bankruptcy.¹¹

The rising inadequacy of the monarchy's resources

Jaume II's difficulties paying his bankers are a good example of the monarch's insufficient resources. This led to

the transformation of feudal taxation into state taxation in a long process that spans primarily from the 1280s to the mid-14th century. Traditionally, the royal coffers were filled by the lands owned by the king, most of which were granted in emphyteusis, along with direct taxes on his seigneuries, taxes and exactions on religious minorities, indirect taxes on sales and markets (import, export and passage taxes, measurements, market taxes) and other random revenues, such as laudemiums and emphyteutic entries, income from the justice system and scribe taxes.¹² The king could also demand donations from the Courts and the royal cities, but the 1283 Courts of Barcelona had banned any general constitution without its own approval; this was the principle of pactism in action, but it was also a confirmation of the limitations on the monarch's fiscal power.¹³ At the same time, the kings pressured the royal cities and towns as much as they could and often made them pay for the monarch's immediate help with future concessions. They also exerted pressure over the Jewish quarters. However, all of this still did not supply the king enough resources, especially at times of war: the sovereigns were repeatedly required to hock or sell part of the royal assets, a solution that allowed them to solve their immediate dilemmas but at the expense of lowering their future revenues. From 1320 to 1340 alone, the income from royal patrimony dropped by half.¹⁴

Given the insufficiency of its income, the monarchy increasingly had to enlist the aid of its subjects.¹⁵ The 1289 Courts of Montsó and the 1292 Courts of Barcelona granted general subsidies to the king for the first time; that is, the subjects of the nobility and of the Church also had to pay.¹⁶ This was the beginning of state taxation, which would spread quickly and become an essential factor in the economic, political and social changes in the late Middle Ages.

The largely peaceful years between 1305 and 1321 allowed a respite from tax demands; however, the conquest of Sardinia (1321-1324)¹⁷ and the wars against Genoa and Granada (1327-1336) gave the final impetus to state taxation. Upon the concession of a new subsidy, Barcelona asked to collect it through indirect taxes, which it regarded as a more effective, quicker procedure than the previous *talles*. Tarragona, Tortosa, Girona, Palamós, Sant Feliu de Guíxols and Lleida soon followed the capital's example by supplementing or replacing direct taxes, like the *quèstia* and the *talla*,¹⁸ with indirect taxes on a larger or smaller number of goods or services.¹⁹ Thus, the cities' participation in financing the monarchy shifted from the compulsory *quèstia* to the granting of Court subsidies, which were theoretically voluntary but in reality more onerous. In each case, the first indirect taxes had to be subsidised by the king; therefore, this was not exactly city taxation but more the towns collecting the royal tax. However, taxes to pay the subsidies to the monarchy became the cornerstone of municipal finances.²⁰

On the other hand, the second quarter of the 14th century witnessed a virtually incessant round of wars (Sar-

dinian uprisings, war with Genoa, attempted expedition against Granada). Furthermore, the subjects also had to deal with other traditional royal petitions (coronation, marriage, etc.) which weighed heavily on the cities and even more so on the Jewish quarters.²¹ This was when the cities began to get into debt, first short-term debt with private lenders, either Jewish or Christian, and later long-term debt through the sale of *censals*. Likewise, the most important market villages also received permission to charge taxes.²² The *censal* quickly became the main instrument for financing the urban treasuries²³ and the beginning of consolidated debt, which cities used far earlier than states.²⁴ In Barcelona, there was a shift from loans from private individuals (expensive and short-term) to a possible banker who financed the town, along with to the sale of *censals* and *violaris* (a *censal* for one or two lives)²⁵ which are documented for the first time in 1326 and spread quite quickly. As Roustit says, in 1330 the public *censal* was new; by 1350 it had become an essential part of municipal financing, even though until 1390 a town had to secure royal permission for each new sale.²⁶ Similar developments can be seen in Girona and Cervera.²⁷ The three cornerstones of municipal finances were thus in place: *talles*, taxes and consolidated debt.²⁸

THE CRISIS IN THE SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY

The Black Death triggered the first stage of crisis in the Middle Ages. The brutal drop in the number of men upset all the structures, both economic and social, and left winners and losers in its wake: after the initial upheaval, workers were able to live better in the city and especially in the countryside, and commercial relations progressed in the volume, range and number of products exchanged. However, lords and agricultural rentiers saw their incomes drop, and the tax burden and especially communal indebtedness became more onerous because their weight fell upon a severely diminished population. The supposed golden age of the peasantry was a passing mirage for many.

This crisis as a moment of change was superimposed by an economic depression in the last quarter of the century caused by the combination of four problems: two of them were found throughout the entire Mediterranean – the famines caused by the poor harvests of 1375-1376 and the end of the era of plentiful silver – and two of them were local – the onset of the conflict of the serfs and the paroxysm of private and public indebtedness. The social malaise would find a misguided but painful outlet in the destruction of the Jewish quarters in 1391.²⁹

The era of the florin and the problems with the relative value of the coins

As mentioned above, in 1346, and therefore on the eve of the Black Death, Pere the Ceremonious began to issue florins. It was a late decision: the imitated currency had

existed for almost a century. What became known as the golden florin of Aragon (issued by the king of the Crown of Aragon) signalled a threefold break with the previous coinage: it was a gold coin, it was the king's currency and it was a currency common to all the lands in the monarchy, unlike the silver coins issued by each of the kingdoms separately. The florin completed the Catalan monetary system, which only underwent minor changes until the monetary reform of Ferdinand the Catholic in 1493, which would give rise to the system of the Modern Age.

The initial florin of Pere II contained only 2% less gold than the Florentine original, but it was quickly weakened after successive devaluations until it stabilised in 1363 at 75% of its initial content, a value it maintained for the rest of the Middle Ages.³⁰ Counter to the opinion propounded by historians until recently, the florin's loss in value was due not to economic reasons but to the desire to align with the concurrent florins in the Piedmont, Provence and Flanders.³¹ Stability was achieved by the intervention of the 1365 Courts, which took advantage of a new request for money from the king to force him to agree to stabilise the florin. However, in exchange, the king received a concession that would jeopardise monetary stability in the future: the florin was fixed at eleven *sous*,³² which meant a gold and silver ratio of 13:1, very high compared to its European contemporaries, which fluctuated between 11 and 11.5.

Croats were undervalued not only in terms of gold but also in relation to French *blanques*, which were valued at eight *diners* (and seven and a half in 1405), while relative to the silver content of the *croat*, the *blanca* must have been valued at six and a half *diners*.³³ In consequence, good *croats* disappeared from circulation as they were hoarded or exported, a problem that would last until 1407. Florins were also at a disadvantage compared to the French *écu* (*escut*), such that they were accepted underweight.

These were recurring problems during the rest of the Middle Ages, as was the mismatch between silver content and the respective values of the *croat* and the *diner*. The monetary problems were magnified by the lack of insight and extreme conservatism of Barcelona's authorities, who were opposed to any changes.

By law, the *croat* was supposed to contain the same amount of silver as the twelve *diners* it was worth. The city of Barcelona ferociously adhered to this equivalency, even though it was obvious that minting twelve *diners* was more costly than minting a *croat*, and therefore, logic would have recommended compensating the expense by lowering the silver content of the *diner*, as other countries did.³⁴ This imbalance was aggravated as silver became scarcer, especially as a result of the depletion of the Sardinian mines;³⁵ in fact, *diners de tern* stopped being minted after 1381. The devaluation that the Barcelona government refused to accept came to fruition: *diners*, which had not been replaced and were thus increasingly worn out, gave the *croat* the right additional value, but the scarcity

of small coin and the disappearance of *croats* led to complaints and encouraged the circulation of overvalued French *blanques*,³⁶ as well as the proliferation of local coins, especially in Terres de Ponent.³⁷ The official imbalance was rectified by the market, which accepted *croats* at 14 *diners*; it ended up being set at 18 *diners* by Martin the Human in 1408.

The monarchs tried to solve these impasses by issuing their own silver coins, which clashed with Barcelona's privileges.³⁸ Regarding gold, the value of the French *écu* fell to 15 *sous* and 7 ½ *diners* (1398),³⁹ and in 1401 a "*taula de canvi* [exchange bank] to weigh florins" was established with the goal of removing those which were underweight. By doing so, a comparatively low ratio of 8.75 was achieved; exports of silver ceased but exports of florins began. Finally, in 1413 *blanques* and *escuts* were banned from circulation.⁴⁰

The new taxation

Despite the previous problems, the 1350s signalled a qualitative leap in the tightness of the Crown's finances and the creation of state taxation. The war against Genoa and the Sardinian uprising, and especially their later overlap with the war against Castile after 1356, necessitated more resources more quickly. The 1350 Courts of Perpignan decreed a general tax on grains, wine, meat and textiles for a three-year period, but before that period was over the Courts of Vilafranca added a new subsidy for the Royal Branch. This meant a rise in the previous tax rates, but even more importantly, it gave the king an advance on his tax revenues. Both the taxes and the monetary advances to the king were repeated in the subsequent years. The advances mainly came from certain bankers, but soon they also came from the sale of *censals* by the cities and the Diputació del General or Generalitat, the Court's permanent body that administered the taxes granted to the monarchy, which would become the cornerstone of the system.⁴¹

The *censal* became the main instrument of public credit in the second half of the 14th century. As Roustit says, the public *censal* was new in 1330, but by 1350 it was essential to municipal finances. Ortí does not hesitate to describe its expansion as a second financial revolution. Its peak was the second half of the 14th century; afterwards, the bankruptcy of many municipal treasuries turned it into a less desirable investment.⁴²

The rise in fiscal effort required of the Catalan population was achieved in exchange for significant compensation. First, the creation of the Diputació del General revealed that this was not royal taxation but state taxation.⁴³ Likewise, in exchange for their money, cities demanded privileges and exemptions that would lead to municipal autonomy:⁴⁴ each city could display its book of privileges, which were zealously defended. In short, the tightness of royal finances required the king to accept pactism; to put it more bluntly, the ruling classes exchanged money for power.

The Diputació del General appeared for the first time in the 1359 Courts of Cervera as a temporary body to collect and administer revenues, and to borrow money if the monarch's shortfalls made it necessary. The Diputació del General quickly shifted from a temporary to a permanent body and added the function of serving as a permanent organ of the Courts when they were not in session for two primary reasons: the overlap of successive deputations assigned to manage the donations of different courts, and especially the creation of its own taxes (the *generalitats*, in the 1362-1363 Courts of Montsó).

The *generalitats* were indirect taxes that affected the entire land. First, they taxed the production and sale of textile goods (called the *dret de bolla*),⁴⁵ while secondly they taxed foreign trade, both imports and exports (called the *dret d'entrades i eixides*); eighty customs points were created to collect the latter. In addition to the *generalitats*, these Courts also granted the king a donation which was to be collected via a direct tax according to the number of inhabitants of each locale, based on the tally of households (*fogatjament*) ordered by the 1359 Courts of Cervera.⁴⁶ The 1364-1365 Courts of Tortosa added the third definitive pillar to state taxation: permission to obtain the money needed quickly through the sale of *censals* (a perpetual but redeemable debt) and *violaris* (life annuities for two lifetimes). At that time, the conviction regarding the permanence of the institution was so clear that the Generalitat opened its first registry.⁴⁷

Despite the importance of the taxes exacted from all subjects, the financial constrictions of the monarchy weighed on the Royal Branch: the cities created the public tax before the state created its tax, in response to the fiscal pressure from the monarchy.⁴⁸ Indeed, the 1350s were crucial in consolidating taxes and granting the right to indebtedness through loans or *censals*. The Crown's constant requests to the towns ended up transforming the *censal* from indefinite debt to perpetual debt, thus creating the chronic indebtedness which became quite dangerous throughout the second half of the 14th century.⁴⁹ For example, in Barcelona in 1361, the pensions from the *censals* accounted for 42% of municipal expenditures, and from that year until 1396, the public debt multiplied by almost 2.3 times. In other places, such as Cervera and Valls, the consequences were even direr.⁵⁰ The political solution of *censal* debt led to a clearly regressive tax model both because of the decrease in *talles* in favour of taxes and because pensions represented a transfer of money from the population as a whole to the coffers of the *censal* holders, that is, the wealthier classes.⁵¹

Many towns were already experiencing serious financial difficulties in the late 1350s and did not pay the pensions as punctually as they should have, so they were often the subject of grievances and fines that accomplished nothing other than increasing the expenditures and non-payments. Even worse, in the early 1360s it was clear that many towns would never be able to pay, and negotiations and agreements to lower the pensions got underway.⁵²

FIGURE 2. Gothic gallery of the Palau de la Generalitat, built in the early 14th century. The Palau de la Generalitat is a good show of the institution's power.

However, we should note that despite the huge supply of *censals* for sale, the demand must have been even higher if we consider that the interest rate dropped. This decrease explains why the *censal* attracted to the financial markets people and institutions that had been removed from them in the past – the clearest example is Church institutions. However, it is also related to trust in the issuer: the city of Barcelona obtained the lowest rates; the interest rate of 7.95% in 1371 dropped to 5.78 in 1398-1399 and 4% in 1405. In contrast, in this latter year, Mallorca had to pay 10% to find buyers, while other towns like Tortosa and Lleida paid intermediate rates.⁵³

The peak of the mediaeval bank

Even though we do not have sufficient information on the evolution in banking techniques, it seems clear that they were fully developed by the second half of the 14th century.⁵⁴ At that time, Barcelona became a prime banking centre, although local banking merchants did not play a central role in the industry. The tendency in Catalan banking seems to have leaned more towards public finances in their different guises, or perhaps those bankers were the ones that left the clearest document trail, often because of their bankruptcies.⁵⁵

In addition to institutional credit and partial investments of the money deposited in mercantile credit, basically in the guise of orders, the Barcelona moneychangers, and especially their Italian counterparts headquartered in Barcelona,⁵⁶ were also quite active in the business of bills of exchange, which seem to have become common in Barcelona by the last quarter of the 14th century.⁵⁷

In the second half of the 14th century, Barcelona's banks seem to have undergone two main waves of bankruptcies: the first in the 1350s and the second between 1375 and 1383. In 1359, Jaume des Vilar, the leading banker in the city of Barcelona, was brought down, and others were the next year, including Francesc Castelló, the only banker who was subjected to the barbarous provision that ordered the beheading of bankrupt moneychangers.⁵⁸ Therefore, we should ask whether the other bankrupt bankers had managed to reach agreements with their creditors or whether there were extenuating circumstances in the case of Francesc Castelló. We are not aware of the reasons for these bankruptcies in 1359-1360, but they might have been related to the war with Castile. However, this was just a single coincidence; in the ensuing years, we are aware of flourishing bankers with notable activity in both Barcelona and the towns of Tarragona, Girona and Tortosa.⁵⁹

The crisis in the last quarter of the century

Just as in all crises, a temporary crisis caused by the repeated poor harvests in the Mediterranean in 1374 and 1376⁶⁰ led to a profound structural financial crisis due to the intersection of three interrelated phenomena: the end of plentiful silver;⁶¹ the economy's maximum exposure to debt, especially public debt; and the insolvency of the monarchy, which was in the grips of the war with Castile and the Sardinian uprisings.

The crisis was felt deeply in the Catalan banking industry, especially in the banks more closely involved in financing the monarchy. In 1381, Pere des Caus and Andreu d'Olivella, the main lenders to the monarchy since at least 1374, went bankrupt.⁶² Their bank did offer the king advances with their own money, although they usually acted via third parties by guaranteeing the loans that private individuals made to the monarch. Since the money was deposited in the bank, des Caus and d'Olivella were responsible for the amount.⁶³ As a guarantee of their intermediation, the bankers had been assigned several revenue sources from the monarchy, such as the collection of household taxes and the donations to the king from the Kingdom of Mallorca. However, in the autumn of 1380 the agricultural crisis and previous indebtedness brought this island's economy to the brink of bankruptcy: virtually no money left the island, either for the king or for the private *censal* holders. Pere des Caus and Andreu d'Olivella were doubly compromised: many of the lenders did not renew their expired credits, and the income assigned to them only covered a small portion of the king's debt to the bank. By late 1380, the king and his primogenitor owed des Caus and d'Olivella more than 314,000 pounds.⁶⁴ Having reached that point, the king resorted to subterfuge and stopped paying,⁶⁵ and the bankers were only able to hold out until March 1381, although legally the bankruptcy never actually happened because the king granted the bankers a moratorium. Pere des Caus and Andreu d'Olivella may have been the most prominent ones, but they were not the only bankers harmed by the monarchy's

insolvency: less than two years later, Pere Pasqual and Arnau Esquerit fell in Barcelona, Ramon Medir in Girona and Bartomeu Garí in Perpignan,⁶⁶ and in the ensuing years they were joined by the banks of Provençal and Brunet, the bank of Colom, that of Raboster and others.⁶⁷

The entire economic world of Catalonia appeared to have been affected by the twofold economic and financial crisis: the major consequences of the crisis include the attack on the Jewish quarters (1391) and the revaluation of capital, which Vilar and Vicens claim heralded the shift from an entrepreneurial society to a rentier society.⁶⁸ This thesis, which is even accepted today among the majority of historians, requires further nuancing: first, the bankruptcies did not involve huge losses of capital given that most of the debt was usurious interest; likewise, through an examination of the list of creditors of the bank of des Caus and d'Olivella and the subsequent books of the Taula de Canvi, we can see somewhat scant participation by commercial capital in credit at fixed interest rates.⁶⁹ In fact, the crisis was limited to the monarchy's credit banks: Riu cites eight banks that remained standing in Barcelona during the ensuing years.⁷⁰

There was yet another consequence of the collapse of the financial system: the creation of the Taula de Canvi de Barcelona. However, I prefer to regard it not as the culmination of the crisis but instead as the start of its recovery.

RECOVERY AND CLASHES IN THE 15TH CENTURY

The crisis in the last quarter of the 14th century was extremely dire in the fiscal, financial and monetary worlds, and in its social aspects as well, but the economy only suffered from a few short-term jolts: the pace of growth dropped in around 1415, and even more steeply in around 1435, but there was overall growth until the beginning of the Catalan Civil War from 1462 to 1472, albeit at a slower rate and lower than in the competing countries.⁷¹ The first half of the 15th century was also the time of Catalonia's peak political and military power, with milestones such as the pillage of Marseille in 1423 and the conquest of Naples in 1445.

Despite this, it was an era of upheaval, mainly because of the coexistence of three interrelated clashes, all of which had clear political undercurrents: between lords and serfs owing to the latter's aspirations for freedom and land; between the urban patrician class and the working classes, as the latter wanted to participate in municipal government; and between the local institutions (the Courts, the Generalitat and the monarchy) over control of power and taxes. These varied clashes would lead the country to the Civil War of 1462-1472.

The Taula de Canvis i Comuns Dipòsits of the city of Barcelona

The financial crisis of the 1380s prompted a great deal of mistrust towards banks. However, there was some capital (judicial, from corporations, trusteeships, etc.) that nec-

essarily had to be deposited in the *taula de canvi*, the municipal bank, which was therefore exposed to its dangers. Furthermore, bankers sparked bitter complaints because they hoarded good coin and paid with poor coin.⁷² Likewise, the city of Barcelona watched as the money from taxes deposited in private banks was endangered, while it simultaneously yearned for better control over its finances and was bound by the amount of the pensions of the *censals* and *volaris* it had sold.

In an attempt to resolve all these problems, in 1401 the Consell de Cent created the first public bank in Europe: the Taula de Canvis i Comuns Dipòsits de la Ciutat de Barcelona.⁷³ Its main purposes were to pay with good coin (*taula de canvi* or exchange bank),⁷⁴ and to concentrate forced deposits⁷⁵ and incomes and payments of the city, as well as voluntary deposits (*comuns dipòsits*). The Taula offered security, since it was guaranteed by all the municipal taxes, and it offered savings: the entries in its accounts, just like in any other insured bank, had the value of a notarised receipt of payment.⁷⁶ However, the City, which defrayed the institution's salaries and other expenses, was the only legal beneficiary of the Taula's credit,⁷⁷ and this more than offset its expenses: it earned money from the Taula both to make payments and to redeem *censals* and *violaris*. In fact, in the early years the city of Barcelona seemed to be abusing this credit so much that it sparked doubts regarding the institution's trustworthiness,⁷⁸ which was probably aggravated by the bankruptcy of the two leading private bankers who had accounts in the Taula and had been allowed overdrafts: the Gualbes and Massana banks.⁷⁹

The role played by the Taula de Canvi in the economy of both Barcelona and Catalonia as a whole has been debated: counter to the traditional praise, Vicens Vives regards it as a myopic, defensive solution which kept capital away from mercantile business. Vilar shades this opinion by assessing the Taula de Canvi's role in putting a damper on municipal debt and countering the insecurity of private banking. My opinion (which is shared by Adroer and Riera Melis) is that it was a beneficial institution for both the city and private individuals, and that the capital immobilised in the Taula was unlikely to have been invested in business.⁸⁰

The first known ordinances, which date from 1412, regulated the Taula's relationship with the municipal *clavaria* (treasury) by assigning the collections of certain taxes to specific expenditures, which rather turned the regents of the Taula into inspectors of municipal spending.⁸¹ The stricter oversight and the fact that the Generalitat and other institutions deposited their funds in the Taula restored the public's trust in this institution to such an extent that in the future most of the leases of seigniorial rights indicate that the payments were to be made to the Taula de Canvi de Barcelona.

The success of the Taula was immediate and important: a kind of income statement from 1433 shows that the amount of capital deposited was thirteen times the mu-

nicipal income. The cash coefficient was approximately one-third of deposits; the rest of the money was used to redeem the city's *censals*, thus lowering its debt.⁸² These proportions remained in place with minor fluctuations until the Civil War, while the capital deposited in the Taula grew considerably: from 175,000 pounds in 1433, the deposits rose to 375,000 in 1451, and on the eve of the Civil War they surpassed 600,000 pounds. All told, there were twice as many voluntary as forced deposits,⁸³ and even more importantly, the Taula's credit allowed *censals* to be redeemed, lowering the amount of the pensions the city paid by around one-third.⁸⁴

The Taula de Canvi's transactions were conditioned by two intertwined problems: clashes with private banking and the struggle to set the value of coins. They both predated that time: all we have to do is recall the bank ordinances from 1397 and the attempts at monetary reform, especially during the reign of Martin the Humane. Despite this and the two suspensions of payment at times of war, in 1468 and towards the end of the Catalan Revolt (1640-1652), public trust in the Taula remained steady until the abolition of the Consell de Cent (the traditional corporate municipal organization) and of the Catalan state after the victory of the Bourbons in 1714.

An active bank, but one under suspicion

The relationship between the Taula de Canvi and private banks was always tense: the Consell de Cent favoured the Taula and wanted to control the activities of private banks, which were reasonably and sensibly considered harmful to the desired monetary stability and the city's interests. At first, the creation of the Taula had deprived private bankers of the forcible deposits which they had received before, and in 1441 they were also obligated to keep their term deposits and those of the monasteries and pious organisations in the Taula.⁸⁵ However, more importantly, the city of Barcelona had a belligerent attitude towards private bankers, although it was neither constant nor terribly effective: in 1433 they were banned from holding accounts in the Taula, and in 1437 the Consell de Cent issued a reminder that moneychangers had to be insured. It also required them to update their bonds every four years and banned them from creating new banks without city permission, which was granted on a highly restrictive basis. Even Jaume de Casasaja, a financier who had earned the king's trust, was at first refused a license with the excuse that there were already enough private bankers.⁸⁶ The outcome was the proliferation of moneychangers who accepted money on deposit and intervened in bills of exchange against ordinances and without insurance.⁸⁷ The most well-grounded accusations that could be levelled at the bankers were that they paid late and in poor coin, they committed a great deal of fraud, and they often went bankrupt.⁸⁸

The Consell de Cent also used the Taula against private bankers when issuing bills of exchange, based on the erroneous belief that speculation with exchanges led to the

Del amat Conseller nostre mossen Berenguer de Jorja
 Governador de Catalunya en Barcelona

Lo Rey d'arago e de les dues Sicilies

Governador p. aquesta penna de ramb. pagadors a la vinya en
 Jarne pagadors metrats en Barcelona a vil florins dor d'arago
 sine a vil florins dor d'arago e son p. valor de d'arago de penna
 ducats rorres de rambra de los quals nos som an rorres e p. nos sa
 rebuts lo feel. receptor e administrador general d'les pmes de ma
 rort on Guillem pmaes del feel. rorres ma en Jarne march
 Al temps fero la bon complimet dada en la Ciutat de Napolis
 a veyn dies de Abril del any de la nate. de nos senyor a vil
 m. cccc. lxxv.

yo Arnan fonolleda Secretari del temps Rey me. fero en lo
 present ramb. rom. a p. rorres p. rorres

yo G. pmaes rorres de. recibida la rorres. quate.

fonolleda.

FIGURE 3. Bill of exchange of Alphonse the Magnanimous from 1444, issued in Naples to be paid in Barcelona.

flight of good coin. In 1446, the city of Barcelona banned private bankers from negotiating bills of exchange, in a failed attempt to concentrate their payment in the Taula.⁸⁹ The complaints were largely targeted against Italian bankers and businessmen, who were very active in negotiating bills of exchange – which were used in a wide variety of ways⁹⁰ especially in the Italy-Flanders-Catalonia (Barcelona or Perpignan) triangle, which was used quite heavily by the Datini and other large Italian companies – and bills of exchange between Naples and Barcelona during the campaigns of Alfons the Magnanimous.⁹¹ The problem was resolved in 1449 when the city lifted the ban on the condition that the bankers apply the official currency exchange rate.⁹²

The tax burden and the monetary needs of the monarchy

The heavy direct fiscal pressure in the second half of the 14th century was relieved during the subsequent period, particularly because of the decrease in military spending but also because of the oversight of the Generalitat and the Courts' resistance to the monarchy's demands. The monarchs always had difficulties getting the money they needed for their enterprises, first because they could hardly subject their vassals to greater fiscal pressure, and secondly because the traditional oligarchy made the new Trastámara dynasty, originally from Castile, pay for its dubious legitimacy and shallow roots. Ferdinand I was obligated to accept the limitations of royal authority,

which we know as pactism, in the Courts of 1413 and 1421-1422.⁹³ The king ruled in practice, but the Courts and the Generalitat controlled him politically and financially.⁹⁴

Resistance to the monarchs' monetary demands had clear political motivations, but it also reflected the weight of the debt generated in the previous era in both the Generalitat and the municipalities. Until 1428, the revenues of the Generalitat fluctuated between 50,000 and 60,000 pounds; the 1430s were characterised by a decline in revenues which, coupled with a careless and not always honest administration, led to the Generalitat's increasing indebtedness. However, in the ensuing years it was able to pay off the *censals* and secure lower interest rates.⁹⁵

In parallel, many municipalities were being strangled by the pensions they had to pay, even though a financial structure to serve the debt had been established. In Cervera, Montblanc, Lleida, Berga, Manresa, Tarragona and Valls, the debt had become untenable by the late 14th century and the towns resorted to a new kind of income, the perpetual or non-redeemable *censal* which was, therefore, no longer a *censal*. Thus, the towns could get money to redeem the more expensive *censals* and momentarily clean up their local finances at the expense of deferring their debt.⁹⁶ It was not enough: Valls in 1406, Montblanc in 1410, Cervera and Lleida in 1413 and Balaguer, Tarragona, Manresa, Berga and Cardona in undetermined years, but around the same time, had to bite the bullet and suspend the payment of all *censals* with an interest rate

higher than 3.3% (2.5% in Montblanc). The *censal* holders had no choice but to accept the downgrade.⁹⁷ Yet the relief was only temporary: in 1430-1431, Cervera was once again selling *censals* at 8.3%, and at the onset of the Civil War, the municipal finances were once again on the verge of collapse. The course of events and the result must not have been too different in many other places.⁹⁸

However, the monarchs continued to need more money than what they could eke from their subjects. The insufficiency of the monarchy's finances soared as a result of Alfons the Magnanimous' Mediterranean expansionism, culminating with the conquest of Naples. The king financed this enterprise through donations from Courts, which were costly to obtain, although the monarch always considered them insufficient. However, their implications for his subjects were a rise in fiscal pressure and the issuance of public debt.⁹⁹ He also tried to retrieve alienated jurisdictions, which he only managed to partially achieve at the expense of the towns, which either willingly or forcibly had to pay the price of rejoining the royal jurisdiction.¹⁰⁰ In 1446, he ordered an inventory of all the royal assets, from castles to estates, with the goal of recovering those which were held without proper transfer deeds, a difficult feat to accomplish for the older cessions and usurpations. The Courts were opposed to this measure and were dissolved in 1448. The king managed to embargo a few lands at the cost of further distancing himself from the privileged estates.

Faced with the opposition of the Courts and financial strangulation, the king undertook two policies which would lay the groundwork of the Civil War. First, he supported the serfs and the urban middle classes in their struggle against the traditional oligarchy with the idea of weakening it from both inside and outside the Courts.¹⁰¹ Even worse, he began to enact laws that benefitted the highest bidder, changing decisions time and again depending on the amounts the conflicting parties offered him. The situation was particularly scandalous in 1452-1455: the venality of the king did nothing other than heavily poison the conflicts.¹⁰²

Urban conflicts, with monetary policy as the battlefield

The urban patrician class had a de facto monopoly on municipal power everywhere, and it used this power to forward its interests. The area where this domination was the most important and has been studied the most is in Barcelona. Theoretically, the Consell de Cent had sovereignty over municipal affairs. The urban patrician class (honorary citizens) and guild masters sat on the Consell, which was presided over by an executive of five counsellors, positions that were reserved for the oligarchy, especially after the reform of Joan II in 1388. The counsellors managed municipal policy according to their class interests and only brought minor issues to the Consell de Cent for discussion.¹⁰³ Positions, offices and municipal commissions (with the wheat supply as the juiciest business) were thus divided among a small group of families which

were believed to be the Biga (beam) that upheld the city. The Biga imposed a heavily orthodox, conservative monetary policy which was favourable to its own interests as rentiers, along with a liberal trade policy that also benefited them as the importers of spices and luxury fabrics.

Although the urban economy operated without too many hindrances, the situation did lead to complaints about poor governance; it also led to isolated incidents which became increasingly serious with the manufacturing and trade crisis that came into clear focus in 1435: an uprising in 1436 ended with four executions.¹⁰⁴ Almost immediately, the Busca (splinter) sprang from the middle classes in opposition to the conservative Biga with a four-point programme: participation in municipal power, the correction of abuses, economic protectionism and monetary reform. In fact, the Busca served as an umbrella for two groups with divergent interests which banded together because of their opposition to the Biga: on the one hand, the Sindicat dels Tres Estaments (Union of the Three Estates: merchants, artisans and tradesmen), who tended towards radicalism; and on the other hand, a group of merchants and masters of the leading trades, who had attained financial status similar to that of the patrician class and were, in fact, even more dynamic, although they were excluded from political power. The latter were members of the moderate Busca, which enjoyed the monarchy's favour and always served as the representatives of the movement.¹⁰⁵

Municipal corruption and especially municipal deficit, particularly the steep increase it experienced in 1447-1452, rendered the situation unsustainable and weakened the Biga, but only the king could change the regulations to put an end to its monopoly. Despite the doubts and reluctance which allowed him to extract money from both sides, the king showed his preference for the Busca: with the reform of the municipal administrations he sought to both keep domestic peace and get money, directly from the city of Barcelona (which would also serve as an example for other cities) and indirectly from the Courts, where a Barcelona allied with the monarchy allowed the king to more easily overcome the rejection or reluctance of the estates.

In November 1453, Governor General Requesens, acting on the king's orders, suspended the statutory election of councillors and appointed a council of men from the Busca. Then, in 1455, a new regulation on the election of councillors "democratised" the city, allowed the tradesmen to join the Consell¹⁰⁶ and granted more taxation power to the Consell de Cent. Thereupon, the most important economic reforms were undertaken: the protectionist measures issued in 1422¹⁰⁷ were revived and the monetary policy was reformed.

The need to reform the currency had been one of the Busca's battering rams against the power of the Biga. The intersecting problems were the same as always: the shortage and poor quality of fractional coins; the difference between the silver contained in the *croat* and its equivalent

twelve *diners*;¹⁰⁸ the ratio between gold and silver, that is, between the florin and the *croat*; and the invasion of foreign money, partly to offset the shortages of circulating hard cash and partly because of the traditional excessive valuation, which did not take into account the devaluations that these coins underwent.¹⁰⁹

The Biga firmly upheld the traditional equivalences because both possible solutions seriously jeopardised its interests: raising the value of the *croat* lowered its income and declared capital, both of which were fixed in *diners*;¹¹⁰ while the alternative, lowering the metal content of the coin, harmed import trade. However, this inactivity led the *croats* and florins to disappear from circulation, replaced by foreign coins with a lower real value. As always, poor coin replaced good coin.¹¹¹

The Busca, which upheld the interests of the producers, advocated setting higher values for the *croat* and florin, thereby devaluing the functional currency which would allow it to have *diners*, that is, small coins, and thus align Catalan currency with the neighbouring monetary systems. However, the monetary devaluation also sought to make imports more expensive and thus facilitate exports and create jobs. On the other hand, the devaluation of the *diner* favoured debtors, including the municipality and the king. Ultimately, the issue was who was going to foot the bill for the crisis.

The Busca's proposal was to value the *croat* at 18 *diners* and the florin at 13 *sous*, while the Biga only agreed to raise the *croat* to 15 *diners*. After the king vacillated without taking a final decision for more than a year, in 1456 he decreed that a *croat* was worth 18 *diners* (thus the *diner* lost one-third of its value) and that the florin was worth 13 *sous* (thus silver lost 18.18% compared to gold). However, the deposits in the Taula de Canvi de Barcelona and the value of some *censals* and public contracts would be increased by two *sous* and eight *diners* per pound, or 13.33%, which accounted for 40% of the loss. Thus, widely accepted monetary stability was achieved, which, however, the war would once again topple. Nonetheless, the reform did not get more small coin circulating, most likely because hammering coins was still a poor business, even with the *croat* worth 18 *diners*.

The Busca's reforms were not as effective as expected, and the members soon fell into the same vices for which they had criticised the men of the Biga.¹¹² All of this led to a decline in prestige and divisiveness within the Busca, while factional shifts allowed the Biga to win back municipal power in 1460. From there, it would play a highly active role in the outbreak and financing of the Civil War.

CIVIL WAR (1462-1472) AND POLITICAL AND ECONOMIC DECLINE

Despite the political and social confrontations of the previous decades, upon the death of Alfons the Magnanimous in 1458 nothing intimated an imminent conflict.

In fact, the spark that kindled the conflict was largely random: if the heir to the Crown, Carles, Prince of Viana, had not died in 1461 with suspicions of having been poisoned by his stepmother, Joana Enríquez, the *Generalitat* would not have been able to prompt enough of an anti-monarchic climate to rise up in arms against the king.

The war ruins the public and private finances

I shall discuss not how the war unfolded but instead only its effects on currency, banking and finances.¹¹³ The first thing to mention is that the confrontation lasted ten years because of each side's inability to amass enough means to prevail over the other. Peace came because by 1472 neither side had enough money to continue the conflict.

The financing of the war by the Catalan institutions largely befell the city of Barcelona, which in the summer of 1462 voted on an extraordinary tax of 60,000 pounds, which it hoped to offset with surcharges on the taxes on meat, wine and fresh fish.¹¹⁴ This money was mostly spent in 1462 and 1463; afterwards, regular spending dropped considerably and was once again financed by raising the taxes on foodstuffs, selling *censals* and securing more advances from the Taula de Canvi.

The Generalitats, both the one in Barcelona and its royalist counterpart in Tarragona,¹¹⁵ imposed new taxes and charges and issued a huge number of *censals*, but they never managed to raise enough financing, as the complaints from the military chiefs clearly reveal.¹¹⁶

The Taula de Canvi underwent a twofold process that lowered its cash flow: many deposits were withdrawn as the city of Barcelona withdrew increasing amounts of money to finance the war. In January 1463, the Taula's reserves were already low, and in the ensuing years it took a number of steps that were essentially a disguised suspension of payments, such as selling *censals* at increasingly high rates, offering interest for money deposited as high as 15% and lowering cash payments to small amounts. Finally, the Taula went bankrupt in February 1468: the war had depleted Barcelona's entire savings.¹¹⁷ However, this bankruptcy did not mean the liquidation of the Taula: before a month had gone by, it opened once again with a "new account", deposits which were usually negotiable and reimbursable. The previous deposits or "old accounts" could only make payments via transfers between accounts; their holders were offered the chance of recovering the money deposited in *censals* at 5%. Whoever did not want to accept this offer had to wait until the Taula had enough resources to pay.¹¹⁸ The war led not only the Taula de Canvi de Barcelona to bankruptcy but also many local treasuries which were unable to pay the pensions from the *censals*. In Cervera, for example, the *censal* holders were paid nothing between 1462 and 1481,¹¹⁹ and the same surely occurred in other places as well.

Private banks also suffered greatly from the effects of the confrontation: in addition to the usual problems during times of conflict, the traditional distrust of the city of

Barcelona and the need to hoard money for the war at the start of the conflict led it to demand compliance with the 1437 ordinance,¹²⁰ which prompted the closure of several banks. In 1467, the activity of private banks was suspended given the obligation that all payments be made via the Taula, which, as mentioned above, entered the operations into the books but did not pay in cash.¹²¹

The monetary system was also affected: the war led to changes in the valuation of currencies and the appearance of new currencies. Given the shortage of coins, they were paid with a bonus: in 1467 the florin was worth 15 *sous*, and in 1472 it was worth 17 ½, while the *croat* rose to 20 *diners*. Issuing coins was only possible by lowering their quality, but the Consell de Cent would not budge even under these circumstances; it rejected the attempt by the newly elected king, Pere of Portugal, to mint low-grade *croats*. However, gold coin fell within the king's purview, and this allowed him to mint a new coin, the *pacific*, which copied the Portuguese *crusado*. If we compare its gold content with the florin, it should have been worth 14 ½ *sous*; however, since the king was asking for it to be valued at 18, the Consell de Cent attributed no equivalency to the *pacific*, although the market immediately accepted it at 20, the value of the Venetian ducat.¹²² On the other hand, the shortage of small coins led cities and villages on both sides to mint local coins, regardless of whether or not they had permission to do so. Despite their lower value, these pieces, which were usually made of copper, were accepted as worth one *diner*, and this minting continued after the war ended, despite the protests from Barcelona.¹²³

Post-war difficulties and insufficient redress

The capitulation of Pedralbes (1472), which put an end to the war, sought to deny that there had been an uprising, in that everything had to return to its previous state of affairs. However, there had been a war, and there were winners and losers: acting like nothing had happened was pure chimera. Setting aside largely irrelevant political factors,¹²⁴ the war had destroyed Catalan trade and with it the economy of the Principality. The best summary of the situation is still in Vilar's words in the titles of "La crisi sobreviu a la guerra" (The crisis survives the war) and "La crisi sobreviu als primers esforços de redreçament (1484-1487)" (The crisis survives the early efforts at redress (1484-1487)).¹²⁵ Emerging from the crisis took at least 15 years; yet Catalonia never fully regained the power it had had before. It was scarcely able to take advantage of the shift towards an expansive economy that Europe was experiencing after 1488.¹²⁶

At the same time, there were pressing financial problems which were necessarily linked to political decisions: the main ones were the return of seized assets; the late payment of debt and revenues, especially the pensions from the *censals*; and the recovery of the public finances, from the royal to the municipal and the Generalitat.¹²⁷

As a whole, these issues were not resolved until the very

important Courts of 1480-1481 during the reign of Ferdinand II. The Courts granted the king a subsidy of 100,000 pounds to compensate his supporters. Even though it was a minuscule sum if we bear in mind the sheer amount of goods to be restored, the agreement allowed property to be returned to its previous owners. The same Courts recognised the debt issued by the Catalan institutions to finance the conflict; to pay the *censals*, which the Generalitat and many town halls could not handle, discounts ranging from 20% to 40% were established in the pensions to be paid depending on whether the beneficiaries had supported the monarchy's cause or not.¹²⁸

Seigniorial and agrarian revenues were much harder to collect, although this varied widely depending on the place. In fact, the post-war period partly held the territory impenetrable for the officials and seigniorial or royal collectors,¹²⁹ but the same Courts of 1480-1481 abolished the interlocutory judgement of 1455 and returned to the lords all their traditional rights to serfs. The upshot was the Second Revolt of the *Remences* (1484-1485). The *remences* (redemption payments paid by serfs) were abolished and the serfs' leader, Pere Joan Sala, was executed, but it was soon clear that the serfs were in a better position to continue the struggle than the monarchy and the lords. This allowed both parties to accept the king's arbitration, leading to the Arbitration Judgement of Guadalupe (1486), which pacified the Catalan countryside.

The restoration of the Taula and private banking

Despite its bankruptcy in 1467, the Taula de Canvi managed to regain the public's trust quickly, first because private banking was not entirely reliable, and secondly thanks to the privilege which safeguarded the deposits from any confiscation or seizure, a privilege which had been granted in 1468 by Joan de Lorena¹³⁰ and was once again granted by Joan II in 1472.¹³¹ In any event, the deficit in municipal finances continued to thwart the stability of the Taula: the pensions to be paid from the *censals* totalled 40,000 pounds, but the city revenues were far beneath this amount, such that delays in the payments became greater and greater and the municipal debt once again imperilled the Taula. Finally, in 1491 the interests on the pensions were lowered by 15% for twelve years, which allowed the city to almost break even by 1500.¹³²

After the war, there were eight private bankers in Barcelona, and the ban on their keeping accounts open in the Taula was renewed in 1476.¹³³ In compensation, they were authorised to negotiate bills of exchange, the other divisive issue between the Taula and private bankers, as long as they respected the obligation to apply the same interest rate on the currencies as the Taula de Canvi. Indeed, this was the content of the 1449 agreement.¹³⁴

The redress of the market

The Courts of 1480-1481 also instituted what was called the *redreç de la mercaderia* (redress of the market). The goal was to revive the Busca's policy of tariffs aimed at

protecting trade and the most important sectors of Catalan manufacturing (cloth, wrought iron, coral and leather products), with the addition of the king's concession of a market reserved for the island of Sardinia, where only Catalans could bring textiles and purchase unworked coral. In 1504, the reserve for the cloth market was expanded to Sicily and Naples along with the markets in North Africa.¹³⁵ More than a redress, these measures were defensive and reveal the loss of competitiveness in international markets, compounded by the lack of confidence in recovering it. However, we should bear in mind that the redress had to adapt to new situations: despite the prestige of trade with the East, the intervention in the Atlantic world was far more profitable, as was trade with inland Castile, especially the markets of Medina. In contrast, the tariff benefits in the ports of North Africa were taken advantage of directly not by the Catalans but by the German merchants, who purportedly acted as the clerks of the Catalan merchants.¹³⁶ The redress was further complicated by the instatement of the Castilian Inquisition in 1487 and the expulsion of the Jews in 1492.

Despite this, Catalonia's manufacturing capacity remained virtually intact and witnessed a rise in artisanal output and exports of fabric outside of Barcelona, especially in the area between Barcelona, Manresa, Berga, Ripoll and Perpignan. On the other hand, there is a sector in which Catalonia, and especially in Barcelona, excelled during that period: insurance. This indicates that despite the financial collapse and the cost of war, both direct and indirect owing to the failure to pay income, small amounts of capital could still be amassed for a secure and fairly profitable business which diluted risk by participating in many operations but risking little money in each of them. This success can primarily be explained by an advantageous legal regulation: the ordinances of 1484 were comparatively quite liberal and, among many other factors, allowed up to seven-eighths of the value of the goods sailing in Catalan ships to be insured, and three-fourths on foreign vessels, a difference that was systematically ignored.¹³⁷ This turned Barcelona into a major insurance hub, even for routes that did not stop there, such as journeys between Andalusia and the Canary Islands and back, or between Andalusia and the Netherlands, Aigues-Mortes, Rhodes, Crete or Alexandria, and from Mallorca to Ragusa or Venice.¹³⁸

Ferdinand II's monetary reorganisation

In the late 15th century, the status of the European monetary system was characterised by stable gold stocks and a rise in silver exports.¹³⁹ However, in Catalonia the *diner* kept losing value: in April 1491, the *pacific* remained at 20 sous, but the florin had risen to 17, such that gold was still overvalued compared to in the neighbouring countries, once again prompting a flight of *croats*.¹⁴⁰

This was the situation when Ferdinand II carried out a general overhaul of the currency in 1493, which would serve as the foundation of the Catalan monetary system of

the Modern Age.¹⁴¹ First, the *diner* was devalued so that its silver content was only 60% of the theoretical *diner de tern*. The *croat* was revalued at 24 *diners*, twice its original value, but it still contained more silver than 24 ordinary *diners*.¹⁴² This inconsistency was resolved by decreeing that it was not compulsory to accept the *diner*, that is, by reducing its function to amounts lower than one *croat*. Thus, it was no longer a real coin but instead became a fiduciary coin, a very modern solution.

Ferdinand II also introduced a new gold coin which quickly replaced both the florin and the *pacific*: the *principat*, a copy of the Venetian ducat, the leading international currency at the time. Both the *principat* and its Castilian equivalent, the *excelente de la Granada*, were always known as ducats.

CONCLUSIONS

The most important change experienced by Catalan currency during the last two centuries of the Middle Ages was the introduction of gold coin, the florin, a sign of power, but also a source of headaches because of its relationship with silver coin. The monetary problems came from the strict orthodoxy upheld by Barcelona's Consell de Cent, which was in charge of silver coin in an ever-changing milieu with coins of lower value, which repeatedly led to the flight of good coin and the circulation of foreign pieces worth less. Despite this, a positive note is the hardness of Catalan coin, which was spared the drastic fluctuations experienced by Castilian and French coin: the *diner de tern* always retained its original value and two-thirds of it until it was halved just on the eve of modernity.

Banking developed in Catalonia in the 14th century, both technically and in the volume of deposits. The deposits allowed the banks to grant loans, which flowed towards commercial orders and the currency exchange business (especially by the Italian bankers living in Catalonia), as well as towards the direct or indirect financing of the monarchy. Often the banks retained an insufficient cash flow coefficient, making bankruptcies a frequent occurrence; the most famous ones came in the 1380s and were caused by the monarchy's insolvency. Local private banks never fully recovered from this setback: in the 15th century, public banking emerged via the Taula de Canvi de Barcelona, Italian merchant bankers proliferated and there was stricter oversight of the private banks both to avoid real or assumed abuses and because of the city of Barcelona's interest in ensuring the success of the Taula de Canvi, which furnished it money to pay *censals*, thus lowering the debt burden.

State taxation was established in the first half of the 14th century, and it was controlled by the Courts and their offshoot, the Diputació del General. The increase in taxes was possible because of the success of the economy, even though it also put a damper on the economy.

Primarily after 1435, the urban economic crisis translated into a social struggle against the oligarchy (the Biga), while the countryside was riven with the conflict between the serfs and the lords and the clash between the monarchy and the oligarchy, represented in the Courts. This all led to the Civil War of 1462-1472 and the country's economic ruin. The subsequent attempts at redress failed to restore Catalonia's earlier power, which, coupled with its permanent distancing from the royal court, practically erased Catalonia from both the political and economic maps.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Paulino IRADIEL MURUGARREN. "La crisis bajomedieval, un tiempo de conflictos". In: *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*. Gobierno de La Rioja. Instituto de Estudios Riojanos, Logroño 2004, pp. 18-19.
- [2] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "Introducció". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (COORD.). *El món del crèdit a la Barcelona medieval*. Arxiu Històric de la Ciutat, Barcelona 2007, "Barcelona Quaderns d'Història" no. 13, p. 11.
- [3] Richard BEAN. "War and the Birth of the Nation State". *Journal of Economic History*, xxxiii, 1 (1973), pp. 203-221, p. 220.
- [4] Guy BOIS. "Fiscalité et développement économique à la fin du Moyen Âge". In: Manuel SÁNCHEZ and Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona, municipis i fiscalitat a la baixa edat mitjana*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1997.
- [5] Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats econòmiques". In: Jaume SOBREQÜÉS (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. 3. *La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*. Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 181.
- [6] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda en la Europa medieval*. Crítica, Barcelona 1991, p. 372 and 442. The difference in the behaviour of the monetary authorities can clearly be seen in Catalonia: while Barcelona focused on maintaining silver coin, wherever the monarchy had free rein it chose to devalue it (the Sardinian *ral* went from 12 to 18 *diners* in 1325) or to lower its silver content, as in Mallorca and Valencia. Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda catalana*. Caixa de Pensions, Barcelona 1989.
- [7] Josep BOTET I SISÓ. *Les monedes catalanes*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1908-1911, vol. II, p. 20 and 40. The *tern* coin was not perpetual but it did remain until 1493 and survived as a functional currency until the 19th century. The *diner* was still too large for some transactions. Especially in the western territories (called *Terres de Ponent*) there was a profusion of local coins, *pugeses*, each worth one-fourth of a *diner*. Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda catalana*. Crítica, Barcelona 1996, p. 104.
- [8] Regarding the origins of banking in Catalonia, see Manuel RIU. "Banking and Society in Late Medieval and Early Modern Aragon". In: *The Dawn of Modern Banking*. Yale University Press, New Haven 1979, pp. 131-167, translated into Catalan under the title "La banca i la societat a la Corona d'Aragó a finals de l'edat mitjana i començament de la moderna". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 11-12 (1990-1991), pp. 187-224; Stephen BENSCH. "La primera crisis bancaria de Barcelona". *Anuario de Estudios Medievales*, 19 (1989), pp. 311-328; Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats...", *op. cit.*, pp. 240-245.
- [9] Stephen BENSCH. "La primera crisis...", *op. cit.*; Abbot Payson USHER. *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1943, p. 239. However, the foundation of the banking system dates from earlier: the *Recognoverunt proceres*, a compilation of municipal laws in Barcelona from 1284, gives judicial value to the items entered in the moneychangers' books, as long as they were sworn to before the *veguer*: Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Problemas y puntos destacados de una historia de las prácticas contables de la banca privada barcelonesa en los siglos XIII, XIV y XV". In: *En torno a la elaboración de una historia de la contabilidad en España*. Madrid 1996, p. 130.
- [10] One thousand silver *marcs* was equivalent to 3,600 pounds in coin. No banker would deposit such a large amount; instead, they would show guarantors for this amount.
- [11] André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval*. Translation, editing and introductory study by Arcadi Garcia i Sanz and Gaspar Feliu i Montfort. Base, Barcelona 1975, pp. 96-97; Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, p. 11.
- [12] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya (segles XII-XIV)*. Eumo, Vic 1995, pp. 71-84.
- [13] The *Volem, statuim e ordenam* Constitution, which conditioned the granting of tributes upon approval of the representatives of the estates in society for the first time in Europe. Antoni RIERA MELIS. "La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 30 (2010), p. 154; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "La consolidació de la nova fiscalitat a Catalunya (1359-1380)". In: Maria Teresa FERRER I MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat de Catalunya. Dels orígens medievals a l'actualitat, 650 anys*. Generalitat de Catalunya - Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2011, "Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica" collection, XIII, pp. 100-101.
- [14] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, pp. 69-72 and 85-86.
- [15] Back in 1288 a *cisa* (tax on market sales) was granted which the king's estates and the Church estates had to pay for three years. This is the first mention of a general indirect

- tax over much of Catalonia: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, pp. 55-56.
- [16] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ and Pere ORTÍ GOST. "La Corona en la gènesis del sistema fiscal municipal en Catalunya (1300-1360)". In: Manuel SÁNCHEZ and Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*, p. 234.
- [17] Sardinia had been adjudicated to Jaume II in 1297, but the conquest was not seriously undertaken until 1321.
- [18] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ and Pere ORTÍ GOST. "La Corona en la gènesis...", *op. cit.*, pp. 242 and 247-248. Even though in practice both names were used synonymously depending on the towns, *quèsties* were the amounts that the cities paid the monarch in recognition of his sovereignty, and it was distributed among the people by *talles*, an allocation by heads of households according to their estimated wealth. The *talles* were extremely controversial because of the exemptions, inequalities in the allocation of the amounts to pay and the lack of updates, which divorced tax demands from the real economic situation. Flocel SABATÉ I CURULL. "L'augment de l'exigència fiscal en els municipis catalans al segle XIV: elements de pressió i de resposta". In: Manuel SÁNCHEZ and Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*, pp. 450-451.
- [19] Villages, however, continued paying *quèsties*: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, p. 92.
- [20] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ and Pere ORTÍ GOST. "La Corona en la gènesis...", *op. cit.*, p. 234.
- [21] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, p. 100.
- [22] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, pp. 102-104.
- [23] The *censal* was a private instrument of credit which consisted of the sale of the right to receive an annual pension in exchange for a certain amount received, as long as the initial amount was not returned. Legally it was a sale, but in fact it was an indefinite credit line which could be returned at the request of the debtor and was guaranteed by a property or deposit. As a form of debt for an indefinite period of time, the *censal* became common among private individuals after the mid-13th century; by one century later, it had become the main instrument of public debt. The *violari* was a special kind of *censal* which limited the obligation to pay the pensions or return the capital in one or two lifetimes; these limitations were compensated by higher interest rates. Regarding it as a sale shielded it from the Church's condemnations of usury, even though the controversy around this point would remain alive until around 1340. The basic legal study on the *censal* and the *violari* is still: Arcadi GARCIA SANZ. "El censal". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, xxxvii (1961); for the dispute regarding its licitness, see Josep HERNANDO DELGADO. "Les controvèrsies teològiques sobre la licitud del crèdit a llarg termini". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*
- [24] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 135. Yvan ROUSTIT. "La consolidation de la dette publique à Barcelone au milieu du XIVe siècle". *Estudios de Historia Moderna*, iv (1954), pp. 48-52.
- [25] Yvan ROUSTIT. "La consolidation de la dette...", *op. cit.*, pp. 32-33; Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals de Barcelona: del censal a la Taula de Canvi". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*, pp. 259-260.
- [26] Yvan ROUSTIT. "La consolidation de la dette...", *op. cit.*, pp. 50 and 95.
- [27] Christian GUILLERÉ. *Girona al segle xv*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1993-1994, p. 247; Pere VERDÉS I PIJUAN. "Barcelona, capital del mercat del deute públic català, segles XIV-XV". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*, p. 288.
- [28] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ and Pere ORTÍ GOST. "La Corona en la gènesis...", *op. cit.*, p. 260.
- [29] The programme came about because a citizen anti-tax protest degenerated into attacks against the Jewish quarter: Carme BATLLE GALLART. *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo xv*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Departamento de Estudios Medievales (Institución Milá y Fontanals), Barcelona 1973, vol. I, pp. 111-115. Xavier PONS I CASACUBERTA. "La comissió creada pel rei Joan I i la reina Violant a partir dels programs contra els jueus de 1391. Espoliació del capital i patrimoni dels jueus conversos". *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 30 (2009-2010).
- [30] The first florin minted in Catalan lands was minted by the last King of Mallorca, Jaume III, in Perpignan; having conquered the city, Pere III continued to issue florins and, in fact, most of the florins "from Aragon" were actually coined in the city: Josep BOTET I SISÓ. *Les monedes...*, *op. cit.*, vol. II, p. 127; Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, p. 41; Miquel CRUSAFONT I SABATER and Rafael COMAS I EZEQUIEL. *El flori d'or català: Catalunya, València, Mallorca*. Asociación Numismática Española and Societat Catalana d'Estudis Històrics, branch of the Institut d'Estudis Catalans. Barcelona 1996, pp. 30-32 and 36. The florin from Florence also dropped 5.11% in value in the second half of the 14th century: Peter SPUFFORD. *Handbook of Medieval Exchange*. Offices of the Royal Historical Society. London 1986, pp. 1-6.
- [31] Let us recall Vilar's famous chapter "Era del croat, era del flori" (times of the *croat*, times of the florin), in which the *croat* was regarded as the symbol of a period of expansion, while the florin ushered in times of backward motion and restlessness. Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. II. *El medi històric*. Edicions 62, Barcelona 1964, pp. 176-177; Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats...", *op. cit.*, p. 223.
- [32] In the most common ratio in Europe, the florin must not have been valued at more than 9 ½ *sous*: Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa*. Curial, Barcelona 1976, p. 265.
- [33] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 179,

- with further information provided in Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats...", *op. cit.*, p. 224, especially note 476.
- [34] Blindness due to monetary orthodoxy was not found exclusively in Barcelona. Venice, which was on the forefront in commercial affairs, repeatedly refused to change its silver coin, which ended up disappearing from circulation. Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 365.
- [35] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 442.
- [36] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, pp. 150-158; Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*. Curial, Barcelona 1977-1978, vol. II, pp. 168-170.
- [37] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, p. 95.
- [38] Joan I introduced the *coronat*, worth four *diners*, in 1394; Martí the Humane issued *croats* in 1398, an imitation of the Mallorcan *ral* in 1400 and a "*blanca coronada*" in 1409. In addition to legal opposition, the councillors of Barcelona thwarted these issuances by giving them an unfavourable equivalency compared to the French *blanques*. Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 151. Joan I also unsuccessfully minted gold coin, called "the gold *timbre* of Aragón".
- [39] But in 1405, *escuts* were accepted at the Taula for 16 or 16 ½ *sous*: Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats de la Taula de Canvi de Barcelona. Transcripció i estudi*. Barcelona, Fundació Noguera, 2016.
- [40] Florins taken to France were worth 12.5% more. Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462...*, *op. cit.*, pp. 168-169 and 191-192.
- [41] There is extensive literature on the origins of the Generalitat; I shall only cite the most recent and most comprehensive study: Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Els orígens de la Generalitat de Catalunya (1359-1413)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2009, "Història i Pensament" collection, 7, reissued with a few changes in: Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El naixement de la Generalitat de Catalunya (1359-1413)". In: Maria Teresa FERRER I MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat...*, *op. cit.*
- [42] Yvan ROUSTIT. "La consolidation de la dette...", *op. cit.*, p. 95; Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, p. 262; Daniel RUBIO I MANUEL. "El circuit privat del crèdit a Barcelona". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*, p. 239.
- [43] This contrasted clearly with France or Castile, where the public tax was a creation of the Crown, which determined its forms and collected it: Antoni FURIÓ. "Estructures fiscals, pressió impositiva i reproducció econòmica al País Valencià en la baixa edat mitjana". In: Manuel SÁNCHEZ and Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*, p. 508; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "La consolidació de la nova...", *op. cit.*, p. 110.
- [44] Yvan ROUSTIT. "La consolidation de la dette...", *op. cit.*, p. 55.
- [45] The *bolla* was an iron seal placed in the factory as a sign that the tax had been paid.
- [46] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, p. 132. As Sánchez accurately states, the allocation by number of households was only used to determine the amount to be paid but did not stipulate the way each place would collect the money.
- [47] Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Els orígens de la Generalitat...*, *op. cit.*, pp. 27-29. The subsequent reforms were organisational fluctuations until the definitive consolidation in 1413, in the first Courts of the Trastàmara dynasty (Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El naixement de la Generalitat...", *op. cit.*, p. 40). Regarding the first sale of *censals* by the Diputació, see Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "Las primeras emisiones de deuda pública por la Diputación del General de Cataluña (1365-1369)". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (ed.). *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 2009. The need to pay the annual pensions of the *censals* affected the consolidation of the Generalitat: only a permanent institution could guarantee both the collection of taxes and the payment of the *censals* that they guaranteed. Antoni RIERA MELIS. "La Diputació del General...", *op. cit.*, pp. 174-176.
- [48] Back in 1326, Jaume II allowed the cities to sell *censals* and *violaris* to raise the money for the subsidy which they had promised him. Yvan ROUSTIT. "La consolidation de la dette...", *op. cit.*, p. 95; Jordi MORELLÓ BAGET. "El sistema fiscal dels municipis catalans: l'exemple del Camp de Tarragona". In: Manuel SÁNCHEZ and Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*, p. 279. There is a great deal of literature on municipal debt; most can be found in Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. "Introducción". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (ed.). *La deuda pública...*, *op. cit.*, p. 9, with the addition of the studies published in this volume.
- [49] Jordi MORELLÓ BAGET. "El sistema fiscal...", *op. cit.*, p. 30; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, p. 127.
- [50] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, pp. 127-128; Pere VERDÉS PIJUAN. "Per ço que la vila no vage a perjudicó". *La gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)*. Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, Barcelona 2004; Jordi MORELLÓ BAGET. "La crisi financera en una vila del Camp de Tarragona: Valls a principis del segle XV". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (ed.). *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1999, pp. 219-254.
- [51] Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, pp. 271-272.
- [52] Pere VERDÉS PIJUAN. "Les imposicions a Cervera durant la segona meitat del s. XIV". In: Manuel SÁNCHEZ and Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*; Flocel SABATÉ I CURULL. "L'augment de l'exigència fiscal...", *op. cit.*, pp. 264-272 and 443-445.

- [53] Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, p. 270. The taxes come from Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.*
- [54] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.* André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials...*, *op. cit.*; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Problemas y puntos...", *op. cit.*; Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*; Stephen BENSCH. "La primera crisis...", *op. cit.*
- [55] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330 – ca. 1430)*. Casa de Velázquez and Institut Europeu de la Mediterrània, Madrid and Barcelona 2004, "Bibliothèque de la Casa de Velázquez" collection, vol. 27, pp. 539-540; Gaspar FELIU. "Mercaders-banquers barcelonins: l'endeutament de la monarquia i la fallida de la Taula de Canvi de Pere Descaus i Andreu d'Olivella el 1381". In: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*, pp. 199-200.
- [56] Regarding the families of Italian merchants and bankers living in Barcelona, especially Tuscans, see Elisa SOLDANI. *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del quattrocento*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institución Milá y Fontanals. Departamento de Estudios Medievales, Barcelona 2010.
- [57] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 506. Even though the dissemination came late, the regulation was ahead of its time: the only earlier Florentine regulation (1393) dates from one year prior to Barcelona's; it regulated the acceptance and payment of the bill and the issuer's responsibility; three years later, lawsuits over bills were entrusted to the Consolat de Mar as a mercantile court: Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats...", *op. cit.*, pp. 232-233. Endorsements were also soon adopted: André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials*, *op. cit.*, p. 35.
- [58] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 242.
- [59] The Gualbes banks stand out, several companies governed by family members; they managed to survive the crisis in the early eighties, but the last representatives, Francesc and Manuel, fell in 1405. Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce...*, *op. cit.*, pp. 542-549; Gaspar FELIU. *Els primers llibres...* Other banks that survived were associated with the Usay, Brunet, Provençals, Bertran, Pasqual, Madir and Bellmunt families. Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, p. 209, offers a more extensive list.
- [60] The mechanism is well known: poor harvests lead to higher food prices and difficulties selling the urban output; on the other hand, the municipals treasuries suffer from increased spending on the purchase of wheat and a drop in tax revenues, which brings them to the brink of bankruptcy.
- [61] Spufford situates the shortage of silver in around 1390, but in Catalonia, which got its supply from the Sardinian mines and sent a great deal of silver to the East, the phenomenon began earlier: the Sardinian mint in Esglésies closed in around 1365. Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce...*, *op. cit.*, pp. 353-354, indicates a huge drop in silver exports to the East, which was virtually non-existent by around 1375.
- [62] The bank of des Caus and of d'Olivella has been the subject of many studies: Francesc CARRERAS CANDI. *Geografia general de Catalunya*. Vol. II. *Ciutat de Barcelona*. Albert Martín, Barcelona (no year), p. 687; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 258-261; Ramon GUBERN. "La crisis financiera de 1381 en la Corona de Aragón". In: *X Congresso di Scienze Storiche. Riassunti delle comunicazioni*, Rome, 1955, pp. 236-238; Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, p. 210; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Las actividades y operaciones de la banca barcelonesa trecentista de Pere Descaus y Andreu d'Olivella". *Revista Española de Financiación y Contabilidad*, xxvii, 55 (1988), pp. 115-182; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Crédito, deuda y banca. Las técnicas financieras en la segunda mitad del cuatrocientos". In: Esteban SARASA and Eliseo SERRANO (coord.). *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Siglos xv-xvi*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza 1997, pp. 73-84; Gaspar FELIU. "Los libros contables en el proceso legal de la quiebra de la *taula de canvi* de Pere des Caus y Andreu d'Olivella (1381)". *Revista Española de Financiación y Contabilidad*, xxxiii, 120 (2004); Gaspar FELIU. "Mercaders-banquers...", *op. cit.* Pere des Caus jointly ran a bank with Francesc Castanyó in 1343 (Yvan ROUSTIT. "La consolidation de la dette...", *op. cit.*, pp. 37-38) and he later owned another one with Bernat Bertran. However, we do not know when he started a company with his son-in-law, Andreu d'Olivella, perhaps in 1373 or 1374: Gaspar FELIU. "Los libros contables...", *op. cit.*, pp. 99-100.
- [63] This was determined by the Courts of Barcelona in 1299, which made the moneychangers responsible for the items entered into their books. The transaction required three accounting entries: private individuals, lured by the bait of high interest rates, deposited money in an account of the royal treasury; then the capital plus interest were noted by the bankers in the lender's account, indicating the date when it could be withdrawn, that is, the length of the loan (Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 262-264, and more comprehensively, Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Las actividades y operaciones...", *op. cit.*, p. 143, only talk about the first two steps). Finally, if everything went well, at the end of the loan the royal treasury deposited the capital and interest in the possession of des Caus and Olivella, and if not the latter were authorised to charge interest on the debt, which in this case quickly snowballed.
- [64] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 260.
- [65] The king was irritated because des Caus and Olivella did not grant him a new loan of 50,000 florins that they had promised him for the conflict in Sardinia, despite the bankers' protest, as they claimed that could not grant the loan because the king had not paid his debts that were due. The subsequent developments, which are highly

- complex and lasted until 1405, can be found in Gaspar FELIU. "El Maestro Racional de la Corona de Aragón y la revisión de cuentas de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella". In: *IX Congreso AECA: La Unión Europea, un reto para las empresas y los profesionales españoles*. Salamanca, Universidad de Salamanca, 1997; Gaspar FELIU. "Los libros contables...", *op. cit.*; Gaspar FELIU. "Mercaders-banquers...", *op. cit.*, pp. 206-210.
- [66] Garí and not García, as it erroneously appears in Ramon GUBERN. "La crisis financiera...", *op. cit.*, and as it has appeared in a great deal of the ensuing historiography.
- [67] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Problemas y puntos...", *op. cit.*, p. 134.
- [68] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, pp. 183-184; Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars (segle XV)*. Teide, Barcelona 1956, "Biografies Catalanes" collection, p. 18.
- [69] Gaspar FELIU. "La crisi de la baixa edat mitjana". In: Àngel CASALS (coord.). *Revisió historiogràfica de Jaume Vicens Vives*. Galerada, Barcelona 2010, "Llibres de Prada. Universitat Catalana d'Estiu" collection, 2, pp. 51-52.
- [70] Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, p. 210.
- [71] Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats...", *op. cit.*, p. 209; Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans...*, *op. cit.*, pp. 34-39; Gaspar FELIU. "La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión". *Hispania. Revista Española de Historia*, LXIV/2, 217 (2004), pp. 464-465; Antoni RIERA MELIS. "La Diputació del General...", *op. cit.*, p. 167. The main episodes and reasons for the downturn in the economy were the trade difficulties in the Near East after the domination of the Mameluke sultanate in Egypt in 1428 and the ban on selling spices in the Toulouse market in 1438; secondarily, albeit with a heavy social impact, was the rising competition of cloth from Flanders and northern France after the 1420s, which ruined local cloth production; Antoni RIERA MELIS. "La Diputació del General...", *op. cit.*, p. 207.
- [72] In 1395, the City banned moneychangers from buying and selling florins, and in 1397 it placed bankers under the jurisdiction of the Consolat de Mar (trade board) and required them to work out of Llotja (the Hall), which had been opened just a short time earlier, where they could be more closely monitored: Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 244-245; Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, p. 211.
- [73] Henceforth I will refer to it as the *Taula* or *Taula de Canvi*, in upper-case letters. The Taula was created very quickly: the earliest mention comes from a proposal submitted to the Consell de Cent on the 25th of April 1400: Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 686; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 269-270. Regarding other aspects of the Taula, such as its internal organisation, its accounting, the origin of its foreign deposits, its handling of foreign currency, etc., see Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 269-277; Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*; Anna Maria ADROER and Gaspar FELIU. *Història de la Taula de Canvi de Barcelona. Seu fundacional de la Caixa de Barcelona*. Caixa de Barcelona, Barcelona 1989; Gaspar FELIU, "Moneda y banca en Cataluña en el siglo XV". In: Antonio M. BERNAL (ed.). *Moneda y crédito en la monarquía hispánica*. Marcial Pons, Madrid 2000; Josep Maria PASSOLA, *Els orígens de la Banca Pública. Les Taules de Canvi Municipals*. AUSA, Sabadell 1999; Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, pp. 272-281. Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.*
- [74] The Taula seemed to have absorbed a previous bank to weigh florins.
- [75] Judicial deposits, trusteeships, *dipòsits a solta* (deposits retained until a given condition was met), etc.
- [76] This is why a large number of accounts were opened for a single transaction: the money deposited was immediately withdrawn, but there was proof of the payment. According to Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 181, in 1433 a total of 1,494 people had had a relationship with the Taula, which led to the exaggerated claim that one out of every four families in Barcelona had an account there; at best, one out of every four families in Barcelona had had some dealings with the Taula.
- [77] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 169, claims that the Taula kept numerous accounts in the red, which broke the theoretical municipal monopoly; Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, p. 281, showed that the credits were to municipal officials, beginning with the treasurer. Nonetheless, the Taula administrators seemed to overlook this: in the cash count dated the 23rd of January 1405, when the 1404 administrators gave way to their successors, 419 pounds, 2 *sous* and 4 *diners* was missing, which was not paid by one of the previous administrators, Pere de Casasaja, until the 20th of August; Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.*
- [78] In 1412, the municipal treasurer owed the Taula de Canvi a sum much higher than the municipal revenues: Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, pp. 688-690; Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, p. 274.
- [79] Francesc and Manuel de Gualbes fell in November 1404, and Jaume and Joan Massana the following spring; Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.* Overdrafts with other banks were inevitable: without mutual credit, there was no chance of maintaining inter-bank relations.
- [80] Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, p. 18; Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 182; Anna Maria ADROER and Gaspar FELIU. *Història de la Taula...*, *op. cit.*, p. 31; Gaspar FELIU, "Moneda y banca...", *op. cit.*, pp. 133-134; Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats...", *op. cit.*, p. 246.
- [81] The first ordinances from 1401 do not survive, although they must have largely been incorporated into the 1412 ordinances. Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 689; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 264-265.

- [82] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 336. Regarding some of Usher's misunderstandings, see Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, p. 281.
- [83] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 386.
- [84] Pere ORTÍ GOST. "Les finances municipals...", *op. cit.*, p. 281; Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.*
- [85] Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, pp. 125-126.
- [86] Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 691; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 248-249.
- [87] Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, p. 214.
- [88] Antoni RIERA and Gaspar FELIU. "Activitats...", *op. cit.*, p. 244.
- [89] This decision prompted a complaint from Queen Maria, wife of Alfons the Magnanimous, aware of the credit that the king got from Naples by passing bills to different bankers and businessmen of Barcelona: Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "La letra de cambio en el sistema financiero de Alfonso el Magnánimo". In: *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona. Sassari-Alghero, 19-24 Maggio 1990. La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII). 2. Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV). Vol. III. Comunicazioni.* Carlo Delfino, Sassari 1996, pp. 257-269.
- [90] Lists of these bill traders can be found in Elisa SOLDANI. *Uomini d'affari...*, *op. cit.*, p. 119; Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462...*, *op. cit.*, p. 225. The activity encompassed commercial bills of exchange and endorsements, as well as bills of *ricorsa*, which were personally carried by the beneficiary in order to deposit money in the destination. André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials*, *op. cit.*, p. 32
- [91] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "Documentación bancaria en el Archivo de la Corona de Aragón (Barcelona)". In: Fernando GUTIÉRREZ HIDALGO and Esteban HERNÁNDEZ ESTEVE. *Historia de la contabilidad bancaria. Encuentro de Trabajo de Historia de la Contabilidad 4.* Online. Carmona 2003; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. "La letra de cambio...", *op. cit.*
- [92] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 313-315.
- [93] Jaume SOBREQÜÉS. "El pactisme en l'origen de la crisi política catalana: les Corts de Barcelona de 1413". In: *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional, 28, 29 i 30 d'abril de 1988.* Generalitat de Catalunya, Barcelona 1991. Reissued in: Jaume SOBREQÜÉS. *Estudis d'història de Catalunya.* Vol. I. Base, Barcelona 2008. Antoni RIERA MELIS. "La Diputació del General...", *op. cit.*, p. 53.
- [94] This is proven, for example, the legislation of these Courts on peasant servitude: Jaume VICENS VIVES. *Historia de los remensas en el siglo xv.* Instituto Jerónimo Zurita. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona 1945; Gaspar FELIU. "Rellegint la Història dels remences de Jaume Vicens Vives". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, xxii (2011), pp. 33-64; and, in other matters, the king's obligation to pay the tributes of the Generalitat: Antoni RIERA MELIS. "La Diputació del General...", *op. cit.*, p. 181.
- [95] The best current study is: Pere ORTÍ GOST. "Les finances de la Diputació del General de 1380 a 1462". In: Maria Teresa FERRER MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat...*, *op. cit.*; regarding the drop in the fiscal burden, pp. 125, 128, table 3, and pp. 132 and 135.
- [96] Pere VERDÉS PIJUAN. "Per ço que la vila...", *op. cit.*, ch. I and II; Pere VERDÉS I PIJUAN. "Barcelona, capital del mercat...", *op. cit.*, pp. 292-294; Jordi MORELLÓ BAGET. "La crisi financera...", *op. cit.* We are only aware of these cases, but there were more likely more of them.
- [97] Pere VERDÉS I PIJUAN. "Barcelona, capital del mercat...", *op. cit.*, p. 298.
- [98] Pere VERDÉS I PIJUAN. "Barcelona, capital del mercat...", *op. cit.*, pp. 300-302.
- [99] The courts' resistance was due less to the reasons expressed and more to the fact that the Catalans knew that the conquest of Naples was the king's personal enterprise which would not benefit the Crown (Gaspar FELIU. "La crisi de la baixa...", *op. cit.*, p. 44); hence the divorce from royal imperialism discussed by Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 188.
- [100] Maria Teresa FERRER I MALLOL. "El patrimoni reial i la recuperació dels senyorijs jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV". *Anuario de Estudios Medievales*, vii (1970-1971), pp. 351-491.
- [101] I will only briefly allude to the issue of the serfs, which is tangential to the purpose of this article.
- [102] An overview of the monarch's actions in favour of the (paid) abolition of serfdom via the *remença* and the (paid) provisions against it in favour of the lords can be found in Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL. "La política remença de la monarquia en temps d'Alfons el Magnànim". In: Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL and Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. *La guerra civil catalana del segle xv.* Edicions 62, Barcelona 1972, vol. II, pp. 11-39; Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, pp. 31-35; Rosa LLUCH BRAMON. *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV.* Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Girona 2005, pp. 389-398.
- [103] Carme BATLLE GALLART. *La crisis social...*, *op. cit.*, pp. 210 and 231. In around the mid-15th century, the councillors played a decisive role in appointing the members of the Consell de Cent, keeping the opposition away.
- [104] Carme BATLLE GALLART. *La crisis social...*, *op. cit.*, p. 142.
- [105] Carme BATLLE GALLART. "La ideologia de la 'Busca'. La crisis municipal de Barcelona en el siglo xv". *Estudios de Historia Moderna*, v (1955), pp. 168-172; Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, pp. 190-191; Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, pp. 38-40.
- [106] The new council was made up of two honorary citizens, a merchant and two artisans (a notary and a silversmith).
- [107] Ban on importing foreign wool and silk cloth unless it was in transit: Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*,

- op. cit.*, p. 23. The *Generalitat* was opposed to this restoration of prohibitionism claiming that it lowered customs revenues: Carme BATLLE GALLART. *La crisis social...*, *op. cit.*, p. 161.
- [108] In any event, the *croat*, which had been worth 18 *diners* at the start of the century, had dropped to 15 and later to 12: Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans...*, *op. cit.*, p. 246.
- [109] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 150.
- [110] We should recall that the *diner* was not only the basic currency but also the functional currency.
- [111] The celebrated Gresham's law had been expressed one century earlier (in 1446) in Barcelona: Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462...*, *op. cit.*, p. 336.
- [112] Especially abuses in the wheat supply, with the consequent increase in the municipal deficit. Pol SERRAHIMA I BALIUS. "El pa de la Busca. Proveïment i consum de blat a Barcelona entre 1450 i 1462". In: Antoni RIERA MELIS (coord.). *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2013, "Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica" collection, xciv, pp. 270-273.
- [113] The seminal works on the Civil War are: Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*; Jaume VICENS I VIVES. *Juan II de Aragón (1398-1479): Monarquía y revolución en la España del siglo xv*. Teide, Barcelona 1953; the compilation of articles in Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL and Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. *La guerra civil...*, *op. cit.*; Jaume SOBREQÜÉS. "La Diputació del General i la guerra civil del segle xv". In: Maria Teresa FERRER I MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat...*, *op. cit.*, pp. 73-97.
- [114] Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. "Aspectes econòmics de la vida a Barcelona durant la guerra civil (les despeses municipals de 1462-1465)". In: Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL and Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. *La guerra civil...*, *op. cit.*, p. 245.
- [115] Jaume SOBREQÜÉS. "La Diputació del General...", *op. cit.*, p. 91.
- [116] Just as in all wars, the cost went far beyond the budget, not only because of the destruction wrought but even more importantly because the troops tended to live off the land: demands to the local authorities, thefts, etc.
- [117] Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 695; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 383-386.
- [118] Anna Maria ADROER and Gaspar FELIU. *Història de la Taula...*, *op. cit.*, p. 36.
- [119] Pere VERDÉS PIJUAN. "Per ço que la vila...", *op. cit.*, p. 188. The problem of the late pensions severely delayed the subsequent recovery.
- [120] The obligation to be insured in order to operate as a banker was systematically recalled and rarely fulfilled: Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 248-249.
- [121] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 382-385; Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans...*, *op. cit.*, p. 392.
- [122] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 163. This signalled the end of the florin because of the earnings entailed by minting it in *pacífics*, as well as a renewed export of *croats* because of the unfavourable ratio caused by the high valuation of the *pacífic*.
- [123] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, pp. 101-105. After the war, for example, Vic received permits to issue copper coins in 1484 and 1493; Josep Maria PASSOLA, *Els orígens de la banca...*, *op. cit.*, pp. 157-159.
- [124] First of all, sovereignty over the countships of Roussillon and the Cerdagne had been lost, as Joan II ceded them to the king of France as a fine for the debts owed to him. What is more, in theory a return to the previous pactism was in order, but in fact there was a clear predominance of the monarchy and a subsequent sterilisation of the institutions through ballot voting. Nor was it possible to ignore the issue of the serfs and their emancipation (*remença*), which would be a source of headaches and clashes until the 1486 *Sentència Arbitral* (Arbitration Judgment) of Guadalupe.
- [125] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, pp. 203-209.
- [126] Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era de las navegaciones. La participación catalana en la primera economía atlántica (c. 1470-1540)*. Milenio, Lleida 2012, p. 47.
- [127] Àngel CASALS. *Vicens i Vives i el redreç de Ferran II*. In: Àngel CASALS (coord.). *Revisió historiogràfica...*, *op. cit.*, pp. 109-110.
- [128] For the specific solution in Cervera, which could serve as an example of municipal finances, see Pere VERDÉS PIJUAN. "Per ço que la vila...", *op. cit.*, p. 199-203. The creditors had to be content with letting the delays slide and for 15 years had to divide the revenues from indirect taxes proportional to each of their credit. Finally, in 1488 the pensions from *censals* were lowered to 1.6%.
- [129] Jaume VICENS VIVES. *Historia de los remensas...*, *op. cit.*, pp. 134-138; Gaspar FELIU. "Rellegint la *Història...*", *op. cit.*, pp. 53-54; Miquel FREIXA. *Francesc de Verntallat, cabdill dels remences*. Base, Barcelona 2010, pp. 266-291.
- [130] Lieutenant of his father, René of Anjou (1466-1472), the last king that the Catalans opposed to Joan II.
- [131] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 386. Joan II refused to confirm the privilege of Joan de Lorena, but he did once again grant it to him word for word on his own behalf.
- [132] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, pp. 391-395.
- [133] This was an old ordinance from 1433, renewed and ignored time after time; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 317.
- [134] Manuel RIU. "La banca...", *op. cit.*, p. 217. Riu's claim that the *Taula de Canvi's* ordinations from September

1499 banned private moneychangers from receiving capital on deposit should be understood as referring to forcible deposits; otherwise, it would have entailed the end of private banking, which obviously did not happen.

- [135] Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, p. 222.
 [136] Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era...*, *op. cit.*, pp. 49, 52 and 154-156.
 [137] Arcadi GARCIA I SANZ and Maria-Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1983, vol. I, "Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials" collection, VI, pp. 158-159; Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era...*, *op. cit.*, p. 158.
 [138] Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era...*,

op. cit., pp. 172-176. The contracts were in the name of the large insurers (merchants doubling as insurers) who, as a general rule, lowered their risk by accepting the participation of third parties, sometimes for just a few pounds.

- [139] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 480.
 [140] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 218.
 [141] In 1497, there was a similar reform in Castile: Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, p. 99.
 [142] One *croat* contained 3.118 grams of silver versus the 2.568 grams in 24 *diners*: Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 164.

BIOGRAPHICAL NOTE

Gaspar Feliu (1942) is a retired Professor of Economic History at the Universitat de Barcelona and a full member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans. His field of research is pre-industrial economies. Referring to the late Middle Ages, he has published on population, production, agricultural contracts and conflict, currency and banking, descriptions of the crisis and syntheses.

Architecture and the arts in Catalonia during the Renaissance

Joaquim Garriga*
Universitat de Girona

Received 20 March 2015 · Accepted 10 April 2015

ABSTRACT

This is an overview of the process of transformation of the architecture, sculpture and painting of Catalonia during the Renaissance. It attempts to reconstruct the fundamental era of changes when the late Gothic models were replaced by the new Renaissance paradigm gestated in Italy, thus ushering in the modern cycle of arts in the country. Despite the relative dearth of a Catalan historiographic tradition that studies and explains the cultural heritage from this period – which was decimated by the massive destruction in the 19th and 20th centuries, which particularly targeted religious works – we begin to trace the major outlines of the process of assimilating the Renaissance which got underway in the 16th century and did not culminate until well into the 17th century. What emerges is the notable volume of artistic output undertaken, the main agents and factors in the transformation, the slow yet steady pace of the incorporation of changes, the long phase of hybridisation and the uneven acceptance of Renaissance features depending on the different parameters of architecture or figurative arts considered.

KEYWORDS: architecture, sculpture, Renaissance, Catalonia

The artistic output of the 16th century in Catalonia reflects processes of structural change which, just like in so many other national territories in Europe, took place and can be explained through the import of models originating in Italy. These models were gestated around the humanist movement and developed diversely over the course of the 15th and 16th centuries in Florence, Rome, Venice and other dynamic centres on the Italian Peninsula. However the term Renaissance – “arts of the Renaissance” – coined by Giorgio Vasari (*Le vite*, 1550 and 1568) to describe, from his viewpoint, the specific phenomenon of the discovery and revival of classical antiquity, with the vast cultural regeneration which also entailed a reworking of artistic activity as a referent, cannot be extrapolated to the situation of the arts in our country or in any other country in modern Europe without substantially adapting its meaning. Despite the fact that from the formal standpoint the architectural and figurative changes coming from Italy became a profoundly deep trickle which would end up wholly replacing the entire traditional Gothic model in place until then, they reflected the adoption of stylistic modalities – “Renaissancisms”, let us call them – that were at first bereft of most of the cultural implications with which they were indissociable at first.

Thus, instead of calling the works made in Catalonia following the new model the “arts of the Renaissance”, perhaps we should call them something more neutral and simpler, like “art from the Renaissance period”.¹

However, the changes noted in 16th-century Catalan arts are quite significant and broad in scope not only in relation to these imported Renaissance models but also, and more importantly, in relation to internal factors from the same society which was digesting them, beginning with those who were the most directly responsible for the creation and use of the works: both the clients that promoted them and defined the commissions and the artisans or artists who designed and executed them and the audience for whom they were meant. We should also consider the influence that the general political framework and the ideological, economic and symbolic factors involved in it had on the different aspects of production. They include the projection of the institutional powers and social leaders on the artistic commissions; the demographic and economic dynamism of the population, which is a crucial factor in earmarking resources and financing systems; the evolution of religious sentiment; and the doctrinal and institutional upheaval caused from the Protestant Reformation and the Catholic response to it, along with its strategies, which led to an intensification in the creation of works and to a streamlining of the design criteria and means of execution in terms of iconographic options and formal configuration.

* **Contact address:** Joaquim Garriga. Universitat de Girona, Facultat de Lletres. Plaça Ferrater Mora, 1. 17071 Girona. Tel. +34 972418213.
E-mail: joaquim.garriga@udg.edu

In passing, and without being able to digress into lengthy arguments or explanations, let us say that this process of introducing Renaissancisms dovetailed only approximately with the precise chronological framework of the 16th century. It was a slow transformation on the whole, and even though the different artistic languages underwent change at different paces, the culmination of the Renaissance model in both architecture and the figurative arts extended beyond the confines of the 16th century. In Catalonia, we can situate the first signs of change in around 1490, especially in the case of painting, while the acquisition of the new model cannot be regarded as widespread and consolidated until the first few decades of the 17th century, and perhaps even until 1630-1640.

A quick glance at the Catalan arts as a whole in the 16th century should first take note of the vast volume of output documented. This volume reveals an enormous overall outlay of resources and assumes a notable economic and demographic, and not just cultural, vitality in the communities that undertook and sustained the works. This large number of works and the expectations they implied correspond to a period of dynamism, stability and recovery, not the decline of both the society and country as historians stress today from other vantage points.² Secondly, we should note the – shall we call it – popular and mesocratic nature of this copious artistic output which was scattered about almost the entire country. The initiatives and the audience of the works can be found in parish groups, brotherhoods and guilds, local corporations and political entities, monastic communities and nunneries, cathedral chapterhouses and the Church or the petty civil aristocracy, while interventions and financing from the royalty, the upper nobility and the court elites were quite occasional and rare. Given this, we cannot expect very ambitious projects with huge budgets but instead modest works that match the needs and financial wherewithal of the promoters and the local audiences.

However, the proportion of the artistic heritage from the Modern Age that is conserved today is minuscule and bears hardly any relationship to the information conveyed by the known documentation. In any event, the current perception of the artistic activity of the era would be completely distorted if we only considered the works that have survived, that is, if we did not bear in mind the colossal proportions of the destruction suffered by the historical legacy of the period. We should bear in mind not only the more or less natural disappearance of the works over the course of time, changes in taste or upheaval and war, but also – or even more importantly – the 19th century, with the disentailment and its associated vandalism until the successive and repeated episodes of revolution and ideological iconoclasm, with arson and systematic, widespread destruction which reached its climax in the Spanish Civil War from 1936 to 1939. The devastation of religious buildings and other assets was so colossal, methodical and painstaking that today it is difficult to establish the historical and artistic profile of Catalan society during the Renaissance and Baroque.

Even a laborious devotion to study, with the insistent recourse to icon collections in the quest for photographic evidence of the lost works in order to boost the information from the written documents with images, cannot even minimally palliate the scope of the destruction and yield a less meagre reconstruction of the artistic and cultural reality of the period. Fortunately, in Northern Catalonia, the religious artistic heritage was largely safeguarded from the aforementioned episodes of mass destruction, iconoclasm and vandalism. In fact, in the French Republic, the revolutionaries seized ownership of the Church's assets (1789) instead of destroying them; thus, the altarpieces and other liturgical furnishings from the large secularised convents were redistributed among the parishes of Roussillon between 1790 and 1793, such that in Northern Catalonia the current status of the historical legacy and the conditions for studying it are not comparable to those in the Principality.³

The historiographic tradition of the arts of 16th-century Catalonia is still relatively recent and meagre, at least compared to the tradition of studies of mediaeval art and the art from the late decades of the 19th century until the contemporary world. In reality, the artistic historiography of the entire Modern Age is still inchoate. Since the romantic conceptions of the 19th century, this period has been stigmatised as an “era of decline” and, as such, of little interest to scholars, a prejudice which has persisted for a long time through inertia beyond circles of scholars and experts. Even though we cannot ignore the extraordinarily vast volume of information created by the heads of museums and Church archives, such as Josep Gudiol Cunill and Sanç Capdevila, just to mention two names,⁴ and by so many other archivists, historians and scholars since the start of the 20th century, studies on the arts of the Modern Age, in particular the 16th century, at least those which examine the changes towards the Renaissance, did not begin to take on notable volume and substance until the second third of the 20th century, and this momentum continues today.

Let us recall, for example, the works on architecture and sculpture by Cèsar Martinell,⁵ along with the vast archive explorations by Josep M. Madurell,⁶ the contributions of Agustí Duran i Sanpere⁷ and primarily of Joan Ainaud,⁸ the monumental work by Chandler Rathfon Post on painting⁹ and by Marcel Durliat on Roussillon,¹⁰ and even the syntheses and interpretations of the entire period – unevenly extensive and ambitious, we should admit – published in general works on Catalan art as a whole by Aymà (1958), the J. March Foundation (1978), Edicions Nauta (1983), Edicions 62 (1986 and 1997) and L'Isard (1998, 1999, 2001 and 2003).¹¹ From the late decades of the past century until now, the corpus of monographic and one-off studies available on the arts of the Renaissance and the Modern Age in Catalonia have experienced a considerable shift in terms of both their quality and breadth as well as their thematic variety and the richness of the methodological frameworks used. This has been made possible by the multiple, frequent initiatives

by publishing houses, either institutional or private, and even more prominently by the formidable onslaught of new generations of scholars and researchers, most of them trained at universities, museums or other historical and artistic research institutions. Fortunately, this powerful, dynamic influx has not stopped growing until today and has led to a considerably more consistent, refined understanding of the processes of transformation of the arts in the 16th century.¹²

ARCHITECTURE: CONTINUITIES AND HYBRIDISATIONS

An overview of the architectural activity of the period shows that the majority of constructions, both civil and institutional but especially those with a religious purpose, retain an essential continuity with traditional Gothic solutions until well into the mid-16th century. This continuity is manifested in all the parameters observed, that is, in the typological conformation of the works, in their planimetry and elevations, in their technical procedures and structural choices, and even – albeit to a much lesser degree – in the morphology of their ornamentation. Architectural morphologies, mouldings and decorative applications precisely became the earliest harbingers of the changes underway: they served as the first signs of the introduction of Renaissancisms, that is, of the hybridisation of the traditional structures with the new formal repertoire with “Roman”, or Italian roots. Subsequently, they also became the first evidence of the gradual prevalence of these new features in parallel to the regression of the Gothic system until it was totally stripped and dissolved.

The widespread construction of spacious places of worship such as parish churches offers an exemplary illustration of these inertias and continuities. All the buildings reflect a confirmed typological formula, which was now secular and known for its functional and formal efficacy: a single rectangular nave made up of a varying number of bays covered with ribbed vaults. The nave, which was enclosed by a polygonal chancel with five or six stretches and a radial vault, does away with the transept, but it expands into the smaller lateral spaces which serve as chapels housed in the outer buttresses which absorb the traction of the vault. The narthex of the church tends to house the intermediate platform of an elevated choir held up by a flat ribbed vault. The belfry, which was square in shape – hexagonal in exceptional cases – tended to be built in a chapel at the narthex and off to the side of the plane of the façade, although it did show several variations.

The elevation of the building also drew from recurring choices in Gothic works: the inner walls of the flanks of the nave, open to the side chapels, rose until the point of the formerets of the vault to house a continuous series of windows, which were also opened to the stretches of the chancel and to the plane of the walls of the narthex in the guise of an oculus or rose window. The ribbed vault which

inevitably covered the bays of the nave transferred the load of the wall through transverse vaults and cross vaults – not always formerets – projected in wall brackets that were embedded in the front bulk of the built-in buttresses. The base or resumption of the groin vaulting in simple isolated wall brackets, the most reductive version of those found in Gothic designs for the elevation of a nave, became common throughout much of the 16th century.

In fact, until the last third of the century – when the changes truly started becoming widespread – there is no common well-articulated composition of the interior elements either vertically or horizontally: vertically with the application of mouldings or pilasters embedded in the wall that extended the emergence of the transverse arches from the impost to the ground, making them like jambs; horizontally with mouldings and fascias that trace the perimeter of the nave to spotlight the level where the vaults start, sometimes from the parapet of the windows. Indoors the succession of the stretches of the vault and the rhythm of the chapels and windows, and outdoors the succession of the buttresses, shape the fundamental organisation of the space in this kind of building.

This schema makes several variations in the definition of the layout and elevation compatible, particularly two that became somewhat functionally and formally important, even though at first they were somewhat rare, if not strange, in the local architectural tradition. The first was the perforation of the buttresses with a continuous walkway between the chapels, which offers secondary routes around the perimeter in the form of embryonic side naves. And the second was the inclusion within the interior elevation of the nave of all the exterior spaces remaining between the buttresses through the opening of upper tribunes, that is, by setting up a second series of upper chapels superimposed on the lower ones with an elevated walkway around the perimeter between the chancel and the choir at the narthex, rising practically as far as the level of the intrados of the vault or leaving a small gap in the elevation, just enough to fit in a small oculus or exterior window.

The building methods used also reflect modalities that had been established back in the 15th century. The most prestigious option, albeit also the most expensive and unusual one, was general construction using carved stone, in both regular rows of ashlar for the walls and stereotomic pieces for the vaults. The alternative was based on construction using rubblework or masonry, which was much more economical and quicker, and this became the most common form that thoroughly predominated in 16th-century buildings regardless of their purpose: religious or civil, public or private. The walls, whose surfaces were rough or plastered, could be carved with faux regular ashlar painted indoors, and they were sometimes stuccoed or decorated with sgraffito outside. The stretches of the roof were resolved with stonemasonry vaults made of cut stone with small pieces of brick and lime mortar, or with the blocks of the vault made of flat bricks with the intrados plastered. In any event, brick constructions called for a certain propor-

tion of cut stone left exposed, which was set aside for the main elements of the construction, namely those subjected to the greatest force, served special purposes or were the most prominent: arches of vaults and chapels, moulding or wall brackets, keystones, jambs, lintels, groins, steps, mouldings, integrated ornaments and others.

The basic continuity which we can see also reflects the building forms, including most prominently the pointed shape of the arches, both those opened to provide access to the chapels and those that frame windows and doors, along with the arches used to shape vaults – the formerets and transverse arches of the groin vaulting. The Catalan Gothic tradition, in which semicircular arches were not at all rare, had a well-known tendency to shape Gothic arches with very wide spans – in which the two centres had a very accentuated curvature – such that in terms of both their constructive behaviour and their visual appearance they are quite similar to semicircular arches. In the 16th century, this tendency was magnified, and it truly took off especially in the second half of the century: pointed arches were shaped with centres that were close to each other, there was a plethora of semicircular arches in arcades and doorways, and even in the transverse arches of the vaults, which had a striking spatial impact, while segmental arches and three-centred arches also started to appear.¹³

Perhaps the clearest image of the continuity of the Gothic models, from the building systems to the morphology of the details, can be seen in the resumed construction on interrupted buildings with architectural programmes that were already clearly delineated and difficult to reverse, such as Santa Maria church in Balaguer (consecrated in 1558) and Santa Maria church in Palamós (completed in 1551). However, two special and quite formidable cases headline this group: the cathedral of Tortosa (c. 1500-1750) and the cathedral of Girona (1577-1603).¹⁴ They were the most important works underway in the 16th century in terms of both the quality and monumentality of their spaces and the enormous outlay of resources that they absorbed. Their longstanding history and the very uniqueness of their architecture makes them typological and stylistic exceptions within the output of that period, but we are obliged to highlight the economic resources mobilised and the impetus in building activity that they promoted in both Tortosa and Girona, with a high number of master craftsmen involved, including master builders, stonemasons and sculptors.

Beyond these major constructions, the continuity of the Gothic tradition within the parameters described in this article – the organisation of the layout and elevation and the most common constructive and formal options – can vaguely be glimpsed in countless churches built from scratch in the 16th century. Some of them are buildings of notable proportions, such as Sant Pere priory in Reus (1512), the church of the Convent dels Àngels in Barcelona (1562), Sant Nicolau parish church in Bellpuig (c. 1560), Santa Maria parish church in Palautordera (1562), Sant Joan parish church in Valls (1569, which followed

the model of Barcelona's Sant Agustí Vell, which dates from the 14th to 15th centuries), Sant Esperit church in Terrassa (1574), Santa Eulàlia church in L'Hospitalet de Llobregat (1579), Sant Pere church in Vilamajor (1581) and others. (The dates reflect the start of construction.)

Many of a more modest size, which emerged in large numbers all over the country, also precisely match the same typological and constructive features mentioned above. Limiting ourselves to just a few examples, we can mention a group of parish churches built throughout the century in the coastal area around Barcelona, especially in El Maresme (the dates correspond, again, to the start of construction), including Sant Romà in Lloret de Mar (1510), Sant Genís in Vilassar (1511), Sant Julià in Argentonà (1514), Sant Iscle and Santa Victòria in Dosrius (1526), Sant Martí in Arenys de Munt (1531), Santa Maria and Sant Nicolau in Calella (1539), Sant Feliu in Cabrera de Mar (1540), Sant Andreu in Llavanes (1561), Santa Maria in Vallvidrera (1566), Saints Justus and Pastor in Sant Just Desvern (1570), Sant Martí in Teià (1574) and Sant Pere in Canet de Mar (1579, both of which follow the model of Barcelona's Convent dels Àngels, from 1562), Sant Pere in Premià de Dalt (1588), Santa Maria in Arenys de Mar (1589), Sant Pol de Mar in the town of the same name (1590) and Sant Vicenç de Montalt (1591).¹⁵

Not a negligible amount of civil architecture, both public and private, clearly received these impulses of momentum from these local building traditions. Thus, not only was the expansion of Barcelona's Hospital de la Santa Creu – with the western wing or the “quadra de Sant Roc” added in 1511 – resolved identically as the pre-existing sectors, but the same typological patterns established were also adopted at the Hospital de la Santa Creu in Vic, which was built between 1539 and 1547. Likewise, patrician homes retained the organisation of the planimetry and most of the elevations unaltered until the second half of the century, including the very characteristic design of the courtyard and the main staircase. The changes recorded are accidental and restricted to decorative sculptural details on doorways or windows, which show an incipient process of hybridisation. This is illustrated in houses of Barcelona such as the house of the archdeacon Lluís Desplà, which was decorated with a striking hybridised “Roman” doorway (c. 1490-1514), Casa Padellàs as remodelled by Joan Hostalrich de Sabastida (c. 1497-1515) and the house of the Marquis of Llió, which was remodelled in the early 16th century. Other examples include the house of Bernat Xanxo on Carrer de la Mà de Ferro in Perpignan (c. 1508), and houses in Vic such as Casa Moixó and Càrcer in Mercadal, along with Casa Bru de Sala (c. 1505) and the Casa Miquel de Clariana (c. 1509).¹⁶

The hybridisation of ornamentation, based on mouldings or sculptural applications with Roman echoes superimposed upon the traditional structures, quickly intensified in the early decades of the century, but the most important changes, those that were typological in nature, penetrated very slowly. Thus, in addition to the notable decorative condensation “in the Roman style” of the inner doorways of

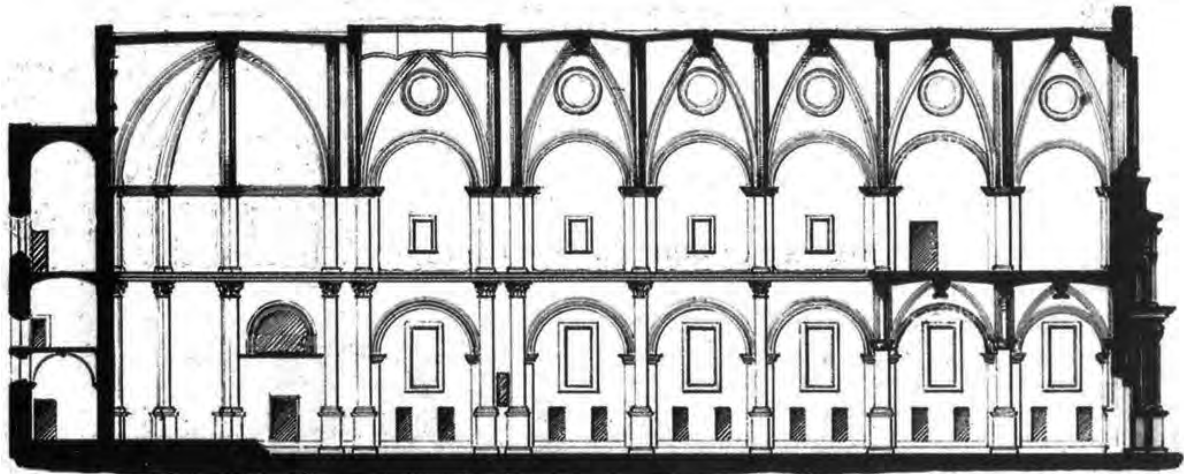
Barcelona's Palau Centelles (c. 1514), we should also highlight the intermediate solution of its main staircase: it is still located in the courtyard, but the second stretch was housed as a gallery inside a bay of the house, the same solution that we can find in the 16th-century Cervelló-Giudice palace on Carrer de Montcada in Barcelona.¹⁷

The next evolutionary step, which was extraordinarily important in terms of the reorganisation of the staircase and courtyard, appears in Barcelona's Casa Gralla (c. 1504-1531/1536), the first example of the complete displacement of the staircase to an interior bay, which allows a regular rectangular courtyard to take shape with all four sides free. The façade of this house also has an ornamental apparatus featuring an exuberant, modern grotesque repertoire, most likely attributable to the sculptor Damià Forment. However, the most eloquent episode of hybridisation can be found in the courtyard with its noble gallery that uninhibitedly combines formal Renaissance ele-

ments, such as the series of columns with Corinthian capitals and shafts with double grooving, with others that are unequivocally Gothic, such as the extreme stylisation of those columns and the pointed shape and noticeable moulding on the series of arches that rest on them.¹⁸

A less strident yet similar symbiosis of Gothic and Renaissance features reappears in the loggia on the west (1537-1541) and east (1545-1548) sides of the new Pati dels Tarongers courtyard in Barcelona's Palau de la Generalitat, executed by Gil de Medina following a design by Antoni Carbonell.¹⁹ The upper storey of the loggia, which culminated the façade of the expanded courtyard, was modelled with a continuous series of windows with three-centred arches punctuated by pinnacles and gargoyles, a strictly Gothic solution which Carbonell borrowed from the 15th-century courtyard by Marc Safont. The solution spread unchanged, as a way of unifying the entire courtyard, to the top of the enlargements on the northern side

1a

1b

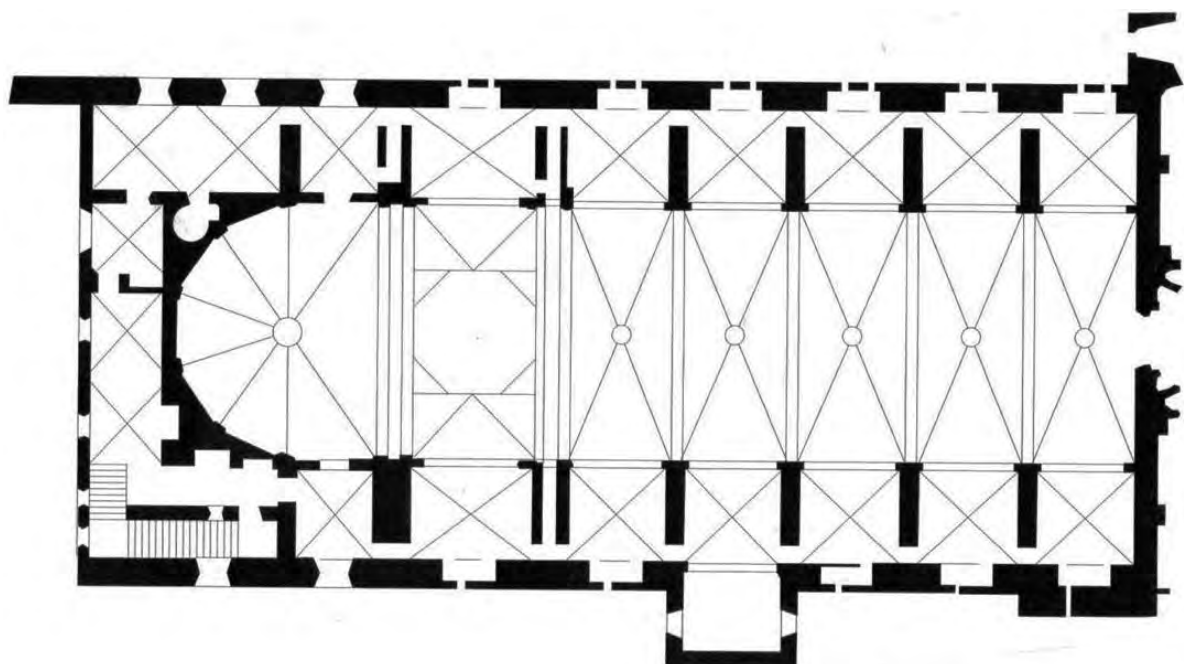

FIGURE 1. Miquel Sastre († 1586). *Church of Santa Maria de Montserrat, 1560-1592*. Layout. Lengthwise cross-section with estimated elevation between 1584 and 1586 (AHCAC - F. P. del Villar).

that the family line of the Ferrer master builders constructed between 1569 and 1638, this time rendered with severe Roman moulding.

The symbiosis of traditional elements and Renaissance features – the former displaced in favour of the latter – which has a clearly renovating projection in the religious architecture in the last third of the 16th century, can be found in the church of the sanctuary and monastery of Montserrat (1560-1592) built by Miquel Sastre († 1586), perhaps with traces from other authors as well. The work matches the established typological patterns which were constant fixtures in the country: it has a single nave with six bays covered with ribbed vaults, chapels between the buttresses, a chancel with seven bays with a radial vault and an elevated choir in the last two bays over flattened ribbed vaulting. On the other hand, it also includes familiar variations, such as the walkway around the perimeter of the buttresses and the tribunes or upper chapels, and a less frequent though not unusual variation, namely the octagonal cimborio open near the chancel in the first bay, which is slightly wider and acts as a pseudo-transsept.

However, the new and truly important addition consists of the compositional treatment of the elevations, whose general design was based on the formal Renaissance lexis and articulatory system. Thus, two new superimposed levels of embedded pilasters were added, the first to frame the arches of the lower chapels and the second for the tribunes. In the former, the pilasters have a pedestal and Corinthian capital and hold up an entablature which runs continuously around the entire perimeter of the nave, although it is reduced to a single architrave with neither frieze nor cornice. On the upper level of the tribunes, the pilasters have Doric-Tuscan capitals which also synthesise the entablature, which not only receives the archivolt of the tribune but also serves to support the transverse arches and cross vaults of the groin vaulting. All the arches that open up from the nave to the chapels and tribunes are semicircular, as are the transverse arches of the vault, yielding a powerful spatial effect; only the formerets retain their Gothic shape, although they also house perfectly circular oculi. Ultimately, the ribbed vaults of the nave are the only major element of the church in Montserrat that still preserves ties of continuity with the Gothic tradition. In contrast, we could say that both the formal organisation and the morphology of the ornaments and mouldings in the elevation fall within the new Renaissance system. In fact, this is the earliest large building in Catalan architecture that signals the decisive “first step” in the structural reception of the Renaissance compositional system and, in parallel, the dissolution of the Gothic system, despite its long, prestigious tradition. It was an emblematic step of vast proportions because it ushered in an irreversible change with no going back.²⁰

The church on Montserrat bears witness to a trend that gradually spread and soon became common. The normalisation of the Renaissance composition of the elevations, which were increasingly bare but easily combined

with the technical safety of the ribbed vault, is suggestively illustrated in the chapel of the Peu de la Creu (1568-1569) promoted by Bishop Joan Jubí in Barcelona’s Convent dels Àngels. In this chapel, the surviving ribbed roof coexists with a formal Roman lexis which can be associated with the Europe-wide dissemination of Sebastiano Serlio’s architecture treatise. Book IV on the five orders and book III on Roman antiquities were published in 1537 and 1540 and appeared together in a Spanish-language edition in 1552. It is quite likely that Serlio’s treatise, which was copiously illustrated, accelerated this normalisation we are observing. In any event, the Roman articulation of interiors came to the fore in the design of the majority of the larger churches built during the last third of the 16th century and the early decades of the following century, despite the insistent technical and formal resolution of the vaults with secular ribbing, even though the transverse arches were semicircular. Examples include the following parish churches: Assumpta in Alcover (1578-1630), Sant Llorenç in Vilalba dels Arcs (c. 1580-1601 and after), Santa Eulàlia in Esparreguera (1587-1612), Sant Jaume in Riudoms (1588-1617), Santa Maria in Igualada (1617 - *post* 1627), Sant Jaume in Calaf (1603-1639) and Sant Julià in L’Arboç (1631 - *ante* 1647). Nonetheless, the phenomenon persisted until quite late dates, as can be seen in the church of the Solsona-based Miracle sanctuary in Riner, which was built from 1652 to 1731.²¹

ADOPTION OF THE RENAISSANCE ARCHITECTURAL SYSTEM

When the goal was not to cover large spaces and therefore the pretext for adhering to the safety of the traditional ribbed vaults disappears, many buildings unreservedly adopted the Renaissance language, perhaps with a few misunderstandings or awkward executions. Examples of them start mid-century, such as the early episode of the Reial Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties in Tortosa (1544 - c. 1568), promoted by Charles I and then-prince Phillip. This school has a notable regular square courtyard with two levels of semicircular arcades which superimpose the Tuscan and Ionic orders; a third level was added later. The parapet of the second gallery was decorated not with balusters but with stone reliefs in the Aragonese or Castilian style, representing paired busts and the heraldry of the monarchs of the Crown of Aragon, from Ramon Berenguer IV and Peronella to Phillip II and Maria of Aragon. They were carved by Francisco Montermoso (1563), a sculptor hailing from Burgos.

Another regular, modern courtyard whose staircase was shifted into a bay of the building and covered by a magnificent wooden dome with a walkable gallery and a coffered vault is at the centre of the Palau del Lloctinent (1549-1557), the Barcelona residence of the viceroy built by Antoni Carbonell in a western wing of the former Palau Reial Major. Each side of the lower level of the court-

yard is opened by a large three-centred arch resting on corner pilasters with fascia moulding, while the upper level has a Tuscan gallery with semicircular arches and a parapet of balusters. Part of the portico (1559) with a spacious Serlio-inspired feel has survived from the old Trenenari in Barcelona's Casa de la Ciutat (it was rebuilt in 1929 at the narthex of the noble staircase), as has the Doric doorway with "triumphs" which was added in 1580, today the entrance to the Saló de Cent.

Works of this kind multiplied in the last third of the 16th century, but we shall limit ourselves to a brief glance at them. In fact, even though they may have been notable in their day, many of them have disappeared and we are only aware of them through documentation or from mere material remains or simple ruins that have been conserved on an exceptional basis. Thus, the value of those works undertaken in many of the large monastic complexes of Poblet, Santes Creus, Montserrat, Escaladei and others can be illustrated by the tiny fragments that survive in the new abbey palaces of Poblet and Santes Creus, or the one in Sant Cugat del Vallès with its upper cloister and new entrance staircase (1573-1589), along with the minor cloister in Escaladei, now rebuilt (2013).

The systematic and fully accepted application of the new model, with the necessary understanding of its basic concepts, reflected a series of factors beyond the gradual introduction of elements we have observed, including the documented circulation in Catalonia of the most rigorous, didactic, and influential Renaissance architectural treatise in Europe: Jacopo Barozzi da Vignola's *Regola delli cinque Ordini d'Architettura* (Rome, 1562), which we should add to the treatise by Serlio mentioned above. We should also include a plethora of information and occasional stimuli particularly from the new convent orders founded post-Tridentine – orders with close ties to Rome such as the Jesuits, Discalced Carmelites, Capuchins, etc. – without forgetting the remodelling of the monasteries or convents of religious orders that had been in the country for years, some of which are mentioned above. However, in the culmination of the model shift in Catalonia, the prime influences were the designer priest Jaume Amigó (1518-1590/1591), rector of Tivissa, and a group of churchmen from Tarragona including Pere Aguiló, the prior of the monastery of Escaladei, architect Pere Blai (1553-1621), a Barcelona-based master builder, and a handful of his colleagues and followers. They are the core of what was called the "School of El Camp" of Tarragona.²² Regarding Amigó, we should underscore that he had some direct knowledge of Italian works – we have documents proving three long stays in Rome, at least in the years 1547-1553, 1559-1561 and 1568-1569. Regarding Blai, we should note his contacts with the royal architect Francisco de Mora and perhaps with other master builders of El Escorial (1597 and 1599).

Amigó and Blai started their collaboration on the cathedral of Tarragona, for which the Renaissance case housing the main organ (1561) had already been de-

signed. The archbishop Antoni Agustín commissioned Amigó to design the chapel of the Santíssim (1582-1592), a transformation of the former canonical refectory that was begun by master builder Bernat Cassany from Riudecanyes and, when he died in 1583, was continued by Pere Blai until it was finished. Amigó enclosed the chancel with a Doric-Tuscan altarpiece made of jasper to resemble a triumphant arch, whose entablature traced the entire upper part as the impost of the pre-existing Gothic cannon vault, and he carved three semicircular chapels per side out of the plaster of the wall. He also perforated the vault with the hemispherical dome with a tambour and connected the chapel to the northern wing of the transept of the cathedral through a large Corinthian doorway. The granite shafts of its columns were sourced from the *visorium* of the Roman circus.

Meantime, in 1582 Amigó was charged with designing two parish churches, the one in Sant Jaume d'Ulldemolins, the village of his birth (for which he had already submitted a design back in 1568) and Sant Andreu church in La Selva del Camp, which he executed together with Pere Blai with the assistance of Pere Aguiló and the canon of Tarragona, Rafael Joan Gili. In 1582 as well, Blai was commissioned to build one-third of the structure in La Selva, the rest of which would be carried out by other master builders until around 1640. The design fit within the general scheme of a single nave, six bays with connected chapels amidst the buttresses and upper chapels or tribunes. However, it also incorporated significant new features: the nave was closed with a triumphal arch, at both the square chancel – which was surmounted by a hemispherical dome and tambour – and the narthex, and was covered by a semicircular barrel vault peppered with lunettes and punctuated by transverse arches. The chapels and tribunes also had barrel vaults attached to the buttresses. On the other hand, the elevation of the nave was decorated with a noteworthy version of the Doric order taken from Vignola, with mouldings featuring refined carvings that confirm a profound understanding of Roman architectural syntax.

The design was quite similar to the church in Ulldemolins, although the design devised by Amigó and built between 1584 and 1590 by two Basque master builders – Joan Sanç and Joan Garcia de Licergarate – also included a complex belfry with three bodies and a façade crowned by pediments. It was finished far before its counterpart in La Selva del Camp, but it was also much smaller in both area and budget, which meant a small-sized structure built with simpler materials. Still, we should note that the use of semicircular barrel vaults in large naves can be found for the first time in modern Catalonia in Ulldemolins and La Selva del Camp. Likewise, full mastery of Renaissance architectural composition in all sectors of the building can be found there, too, with a precise design of the formal lexis and a clear understanding of the proportional relationships between the elements that reflect an attentive, insightful study of Vignola's treatise and, at

least in the case of Jaume Amigó, direct experience and knowledge of contemporary Italian works.

After Amigó's death, Pere Blai took part in several other projects for the archbishopric of Tarragona, not only as an advisor or designer, like Amigó, but also as a builder. Among his most significant works we can spotlight the contiguous Sant Joan and Sant Fruituós chapels in the cathedral built by archbishop Joan Terés (1592-1612), a complex composed of semicircular arcades framed within an order of Corinthian pilasters with an entablature and barrel vault, with a shared entrance and sacristy and the monumental grave of Joan Terés housed in the middle buttress.

Meantime, in Barcelona Blai designed and built his most famous work, the "new building" of the Palau de la Generalitat (1596-1619). It consisted of the new Sant Jordi chapel – now the Saló – and adjacent rooms which were attached to the Gothic core of the institutional complex on the south: a large rectangular area with three naves of almost equal height defined by slender Doric pillars which support the vaults, and an elliptical dome on pendentifs near the chancel. Blai gave the outer wall facing the old Sant Jaume complex – which was torn down in 1824 to rebuild the façade of the Casa de la Ciutat in the neo-classical style and carve out the current square in front of it – the noble appearance of a palace façade, with a Doric doorway and large windows surmounted by a pediment. This was the first major civil façade in Catalan architecture composed in a clearly Renaissance language. Pere Blai worked in Madrid and El Escorial (1597), and he managed to forge a relationship with the royal architect Francisco de Mora, a friendship that was further cemented by Mora's visit to Barcelona in 1599. This relationship can also explain the affinities between the façade flanked by belfries and other sectors of Santa Maria de Cornudella church in Montserrat (c. 1598-1629), designed by Blai, and San Bernabé church in El Escorial (1593-1595), designed by Mora.

Pere Blai's "new construction" on the southern part of the Palau de la Generalitat, with the twofold purpose of religious space and civil façade, is symmetrical in the broadest stretch of the northern side built by the masters Ferrer – Pere Ferrer, the elder (1569-1599), his son Pere Ferrer (1596-1598, 1610-1640) and Pere Pau Ferrer (1632-1638) – with rooms opened to the elongated Pati dels Tarongers on the inside, and with the austere exterior façades in the Serlian tradition on Sant Sever, Sant Honorat and Bisbe streets. The work of Blai and the Ferrers, who completed the emblematic institutional building of the Generalitat, also culminated the incorporation of the new Renaissance model into 16th-century Catalan architecture.²³

FIGURATIVE ARTS: SCULPTURE

The Catalan figurative output in the 16th century primarily reflects subjects with religious purposes, objects for both public and private worship, including altarpieces

and liturgical furnishings, funerary works and architectural applications. Works with profane subjects – generic ones like portraits, landscapes, historical or mythological scenes, or heraldic elements and ornamental reliefs – do exist, but they are quite secondary in comparison, especially if we bear in mind the meagre number of works still conserved today. However, the documentation exhumed and some material testimonies that still survive – which future research will no doubt expand upon – open up a considerable margin of expectations on the effective presence of profane representations, especially in patrician homes and among the country's wealthier sectors. This can be gleaned from the numerous inventories and wills that have already been studied,²⁴ as well as a few residual pieces from old collections owned by the local aristocracy, such as the collection of the archdeacon of Barcelona Lluís Desplà († 1524) and Miquel Mai († 1546), the ambassador and vice-chancellor of Charles V.²⁵ Among portraits, we should include the significant gallery of the monarchs of Catalonia-Aragon painted by Filippo Ariosto (1587-1588) for the Palau de la Generalitat.²⁶

We should note that the majority of the sculptors – image-makers, stonecutters, altarpiece artists – and many of the painters active in Catalonia from the dawn of the 16th century until well into the 17th century were foreigners of diverse origins. That is, a substantial number of the local artistic commissions were resolved based on general culture and training, along with immediate learning of the trade in other European regions which today fall within France, the Netherlands, Germany, Portugal, Castile and Italy, without omitting those from other states within the Crown of Aragon. Therefore, in the sphere of the figurative, we have to assume works with highly heterogeneous stylistic accents. However, the first examples mediated by the Renaissance appeared among them, even though more traditional works predominated in the early 16th century.

In brief, these works could be described as fitting within Gothic models with Flemish undertones in their conception and design schemes, in their ornamental repertoire and in the anatomical conformation and draping of their figures. Limiting ourselves to just a few examples, we could mention the Sant Feliu altarpiece in Girona, carved with a leafy structure of exuberant traceries, canopies and pinnacles by Joan Venetria (1504-1507) and Pere Robredo (1507-1510), which featured images of its namesake with rigid anatomies and stiff folds with a Flemish tone carved by Joan d'Aragó (1505). We could also cite the rich late Gothic grave of Lluís de Requesens († 1509) in the family chapel of the Epiphany in La Seu Vella of Lleida, which was finished in 1511 by Pedro de Sarabia and Juan de Palacios. Similar works lasted until the middle of the following century in the midst of a gradual process of hybridisation; however, in parallel we should also note a very consistent, significant presence of Italianate works since the early decades of the century, even though they were not actually Italian or unequivocally Renaissance.

The earliest expressions of this sculpture in the new style are the monumental tombs brought from Italy, specifically from Naples, for members of the nobility or the royal administration who lived there for their jobs associated with the Crown of Aragon. Generally speaking, they were produced by Neapolitan or Lombard studios, which were often still anonymous and whose dates are imprecise. Examples include the graves of Joan d'Aragó († 1528) and Bernat de Vilamarí († 1512) in Montserrat; Ramon Folc de Cardona-Anglesola († 1522) in Bellpuig, the work of Giovanni da Nola; Guillem de Boil († 1532) in the cathedral of Girona; and Jeroni Descoll († 1553) in Sant Miquel church in Barcelona, now the Museu Diocesà.²⁷ Later, the studios and sculptors working in Catalonia gradually started to make monumental graves in line with the new Renaissance model, such as the ones in the cathedral of Tarragona dedicated to Jaume de Cardona and Na Timbor de Cardona (c. 1532-1535), a work attributed to Damia Forment,²⁸ and the graves of Gaspar Cervantes de Gaeta († 1575), Antoni Agustín Albanell († 1586) and Joan Terés Borrull († 1603).

Apart from funerary works, the works that signalled the most intense and genuine arrival of the Renaissance in

16th-century Catalonia came at the end of the second decade: the wooden screens of the choir and the marble retrochoir in the cathedral of Barcelona. In May 1517, they were commissioned to Bartolomé Ordóñez, a sculptor from Burgos who had been trained entirely in Italy. He had reached Catalonia from Naples, where he and Diego de Siloé had been in charge of the Caracciolo di Vico chapel in San Giovanni a Carbonara church. In October 1519, after the wood reliefs were ready and work on the retrochoir had begun, he headed back to Italy to purchase and smooth the marble needed and to deal with the royal commissions accepted during Charles V's stay in Barcelona, where the nineteenth chapter of the Order of the Golden Fleece (5th to 8th March 1519) was held. However, in December 1520 he was caught off-guard by an illness and died suddenly, leaving all the works to which he had committed unfinished. The extraordinarily high-quality work on the choir that Ordóñez had already performed reflected the application of a type of *stiacciato* relief on both the wood and the marble that was the heir to Donatello, which the younger Michelangelo also used; this resource is extremely artistically effective for suggesting volumes and spatial depth in

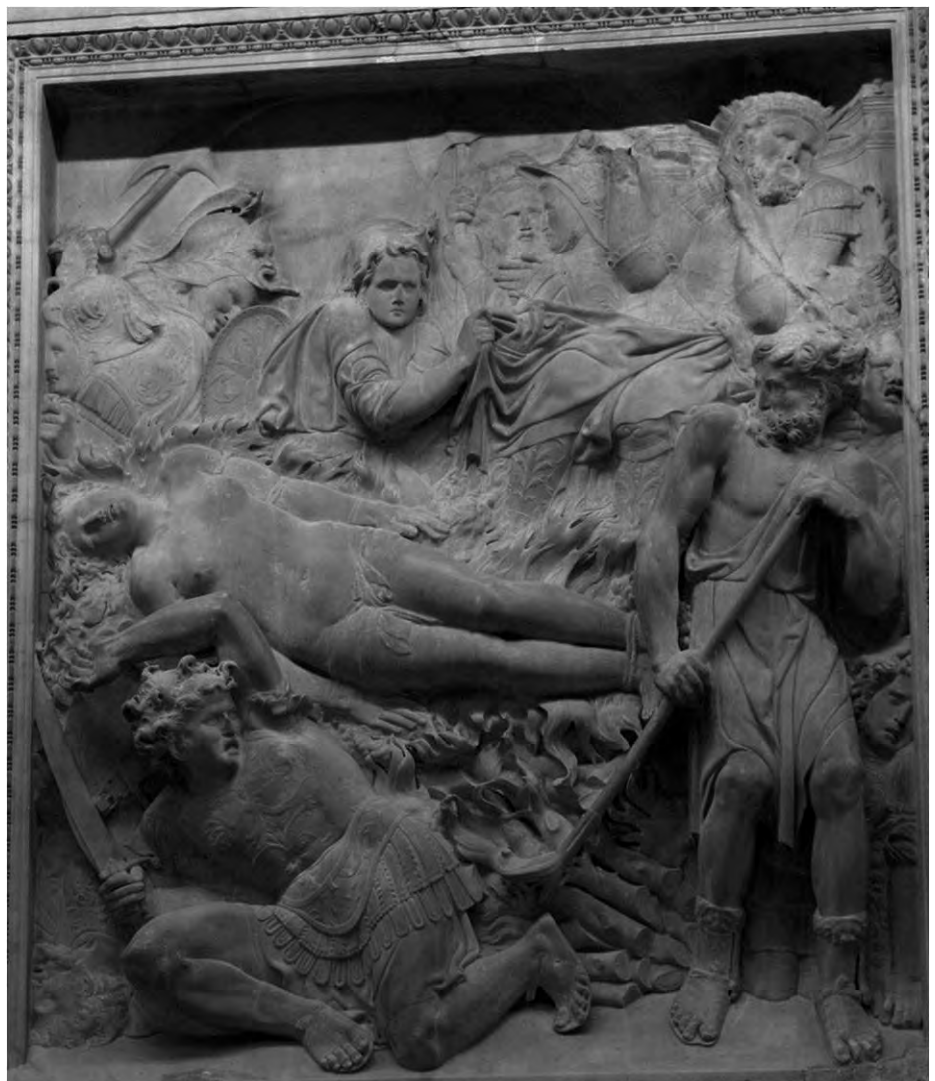

FIGURE 2. Bartolomé Ordóñez († 1520).
Saint Eulalia's martyrdom by fire.
 Retrochoir, 1519, marble, 137 × 127 cm.
 Barcelona, cathedral (photo: JGR).

chiselled surfaces and for transferring pictorial and atmospheric effects onto these surfaces. The anatomy of the figures, the composition of the scenes, the architectural frames and the grotesque decoration refer to Roman culture from the same period – perhaps in Raphael's circles – and therefore to the very epicentre of creation of these models, inspired by the statuary and monuments of ancient Rome. The current retrochoir comes from a later period and is a redesign that includes all the works that Ordóñez had left – in addition to a relief by the Aragon native Pedro Villar (1563-1564) – and was based on his original design from 1517 but simplified and resized. The Burgundy-born sculptor Claudi Perret and master Gaspar Bruel from Tortosa completed it between 1615 and 1620 on the initiative of bishop Lluís de Sanç i Còdol.²⁹

We cannot even briefly do justice to the copious artistic output documented after the second third of the 16th century for all kinds of typologies and specific purposes, ranging from freestanding images and sculptural groups to carvings of altarpiece structures or figurative reliefs

and other ornamental applications for architecture. The works still conserved generally confirm a clearly updated artistic culture that was Renaissance in style, although not all show equivalent mastery of the trade and quality standards. The names mentioned the most frequently in the documentation, many of them French or Flemish in origin, include Joan de Brusselles, Enric de Borgonya, Jean de Tours, Guiu de Bell-lloc, Jacques Bruna, Huguet d'Artés and Pere Ostris. Illustrations of both the level of Renaissancisms and the quality standards of the work include the large stone baptismal fonts in the cathedral of Girona (by Guiu de Bell-lloc, intervention c. 1528-1539) and Saint Mary in Cervera sculpted by Jacques Bruna (1568), along with the new episcopal chairs added to the presbytery and the 15th-century choir in the cathedral of Tarragona (Enric de Borgonya and Jean de Tours, 1534-1535), enriched with full grotesque decoration and stylised Roman pinnacles packed with imagery.³⁰

Damià Forment (1480-1540), the most prolific, modern sculptor in the Crown of Aragon, deserves mention

FIGURE 3. Damià Forment († 1540). *Main altarpiece devoted to the Virgin Mary*, 1527-1529, alabaster, 21 × 8.4 m. Monastery of Poblet, abbey church (photo: CRBMC, Carles Aymerich).

of his own. He worked with the assistance of a large, well-organised studio, particularly in Zaragoza and Aragon, although he was also active in Catalonia. He was involved in a large body of work, but he is primarily remembered for the main altar devoted to Virgin Mary in the Cistercian monastery of Poblet. This monumental structure, chiselled out of alabaster between 1527 and 1529, posed a few execution challenges for which he was reproached, and which generated a long, noisy dispute that was further magnified by internal issues at the monastery and the intersecting professional interests of other colleagues. Yet despite the mutilations and vandalism that it suffered in the 19th-century disentailment, the altarpiece of Poblet is nonetheless one of the most formidable, sumptuous sculpture sets “*alla romana*” from 16th-century Catalonia.³¹

The sculptor Martí Díez de Liatzasolo († 1583), first Forment’s partner and later his outright adversary, was the author of numerous wooden altarpieces, either solo or in company, including the vanished two-sided main altarpiece of Sants Just i Pastor church in Barcelona (1531), for which he was initially contracted precisely in association with Forment and Jean de Tours. Given that none of these altarpieces survives today, to evaluate his oeuvre we have to resort to the only two documented works that do survive, both crafted of alabaster: the Sant Enterrament group in Sant Esperit in Terrassa (1539-1540) and the image of Mare de Déu de la Victòria in the church of the former Palau dels Requesens (1556) in Barcelona. Both works boast exceptional quality, forced classicism and intense emotiveness, even though some details in the anatomy and draping are somewhat coarse.³²

The widespread acceptance and capillary dissemination of the new formal models at this point in the century are clearly expressed by the activity of the Barcelona master Jeroni Xanxo († 1575), whose skilled craftsmanship was permeated with Renaissancisms from the north to the south of the country, from La Seu d’Urgell (the altarpiece of the Pietat (1548-1550) and the group depicting the Dormition (1549)), to Lleida (the Santa Maria l’Antiga (1559-1562) portal in La Seu Vella) and Tarragona (the case housing the main organ of the cathedral (1562-1566), designed by Jaume Amigó).³³

The heterogeneous, dispersed formal appearance of the set of images and reliefs from the last third of the 16th century, a relatively extensive and largely anonymous output – which, in fact, has scarcely been studied – leads us to conclude our compressed overview of the 16th century with a brief mention of several of the most remarkable sculptors and works. First, we should point out a notable anonymous work, the Sant Joan dels Fusters altarpiece in the cathedral of Barcelona (1577), which, just like others cited above – such as the alabaster one by Damià Forment in Poblet or the wooden one by Jeroni Xanxo in La Seu d’Urgell – replaced the compartments that depicted the narrative scenes through panel paintings, the most common technique in altarpieces, with compartments

that depict these scenes through polychrome reliefs. This replacement of paintings with reliefs reminds us of the general observation that in the late decades of the 16th and early 17th centuries, the altarpiece genre underwent remarkable changes. Beyond the fact that, just like liturgical furniture, they maintained and even reinforced their reticular architectural structure and abundant decoration, the proportions of altarpieces became so monumental that they came to occupy the entire surface of the chancel behind the altar. They assimilated and streamlined the Roman language of their design by bringing them closer to Vignola-esque models, and they tended to include a rising number of freestanding images in their different panels and wings. Most importantly, they tended to abandon the compartments of narrative painting in favour of sculptural reliefs. In fact, in the shift from the 16th to 17th centuries, altarpieces began to be wholly sculptural objects in which the painters’ work was circumscribed to the phase of surface finishes of the images and reliefs, that is, the final gilding and polychrome.³⁴

The sculptors devoted to designing and crafting altarpieces – both the architectural structure and ornamental and figurative carving – became the decisive agents of this process. We shall mention a few names and a selection of important works, without excluding types of sculpture other than altarpieces. We shall start with the example of Gaspar Huguet († 1585), the most interesting member of a family of image-makers originally from Burgundy but living in Barcelona with his grandfather Huguet d’Artés. He worked on the main altarpieces in the priory of Sant Pere in Reus (1582) and the Sant Andreu parish church in Llavanes (1582-1585, still conserved), which was completed by Joan Aragall (1594). Cristóbal de Salamanca († 1591), a native of Ávila, carved the choir chairs in the monastery of Montserrat (1578-1588), which was burned down by the French army in 1811, and the cathedral of Tortosa, which had been commissioned in 1587 and was completed by his collaborators in 1593, after the sculptor’s death. The extensive complex in Tortosa, with full-body figures depicted with vigorously modelled reliefs, is the only one from the 16th century with these features that survives virtually intact. Today it is on display in the former canon’s sleeping quarters.

Agustí Pujol the Elder (1554-1620/1621), the son of a stonemason of the cathedral of Tortosa who was accustomed to working in both stone and wood, completed the images on the priory altarpiece in Reus (1587-1589), many of which still survive. He also built the three-bodied façade of the church in Montblanc (c. 1590-1595), which is populated with stone sculptures and is also still standing. After 1603, he and his namesake son crafted the now-vanished main altarpiece in Vilanova de Cubelles. Another Tortosa native who was an expert in stone and marble, Onofre Fuster (1566 - c. 1620), is the author of the outstanding relief on the façade of Sant Martí Sacosta in Girona (1616) and the panels on the upper bench of the main altarpiece in Sant Joan in Valls (1618), all of which

are still conserved. Equally expert in marble and alabaster was the Burgundy-born sculptor, Claudi Perret († 1621), who received prestigious commissions. In addition to the retrochoir of the cathedral of Barcelona, cited above, we should also mention him because of his ambitious main altarpiece in Sant Joan cathedral in Perpignan, which he started in 1618 and which Jordi Lleonart finished shortly after his death. Here we should also hark back to a very significant import which affected such a famous work: the colossal main altarpiece of the new church in Montserrat that King Philip II offered to the sanctuary. He commissioned the design to the architect of El Escorial, Francisco de Mora (1593), and it was crafted by Esteban Jordán (c. 1530-1598), the most famous classicist sculptor of the day, who rendered it in his studio in Valladolid (1593-1597). The altarpiece was transported to Montserrat in 65 carriages in mid-1597 and placed in the church's presbytery, where it was polychromed and gilded (1598-1599). It vanished in 1811, burned by the French army.

We shall close this brief list of the sculptors and sculptures at the confluence of the 16th and 17th centuries with the name of the best Catalan sculptor of the Modern Age, Agustí Pujol (c. 1585-1628), the son of the sculptor of the

same name mentioned above. Though truncated by his premature death, his artistic career reveals works of exceptional quality which signal the culmination of Renaissance art in the country. Among his works, many of which vanished during the Spanish Civil War, we should spotlight the main altarpiece in Martorell (1610-1616) and the Roser altarpiece in Terrassa (1615-1168), only known by photographs; the Immaculate Conception altarpiece in Verdú (1623); the expansion of the main altarpiece in the priory church of Sant Pere in Reus (1625-1628), which is partly conserved; and the Roser altarpiece in the cathedral of Barcelona (1628), still *in situ*.³⁵

FIGURATIVE ARTS. PAINTING

The first important signs of Renaissancisms in the paintings that emerged from Catalan studios during the Renaissance³⁶ can be detected by the last decade of the 15th century. The changes are not very striking because of their structural nature, as they were limited to the spatial construction and subjects of the paintings, yet they are also unequivocal and determining, because they reflect such a defining factor of Italian Renaissance culture as the representation of "perspective". We should note that even though in theory the graphic procedures applied by local painters to spatial construction ultimately derived from the 15th-century perspective of Filippo Brunelleschi (optical experiments, c. 1410-1420) and Leon Battista Alberti (*De pictura*, 1435), and yet others, such as Piero della Francesca (*De prospectiva pingendi*, c. 1470-1482), from which the scientific tradition of perspective arose, in practice they are merely an echo: an artisan, partial version gotten through more indirect means.

The painters here operated with one point to effectively and simply resolve the foregrounding or vanishing point of the objects depicted in the painting, often a single object, particularly the floor. They also used a diagonal to resolve the horizontal sequences of depth, almost always those of the floor grid, but they used these graphic resources and simple geometric recipes or practical formulas without any awareness of the general optical and metric principles involved.³⁷ In addition to being fragmentary and lacking in theoretical awareness, the version of the Renaissance procedures on perspective introduced into the studios of the Principality should be attributed to the mediating influence of the northern painters from an artisan tradition as opposed to direct, genuine scientific interventions from Italy. The first examples of these spatial constructions with one point can be seen in works from after the death of Jaume Huguet († 1492) on the panels by the Master of Castelsardo, which completed the Huguenot altarpieces of Saint Vicent of Sarrià (c. 1500), in the work of a painter from the Vergós group who participated in the altarpiece in Sant Esteve of Granollers (c. 1495-1500), and also in the Annunciation in the altarpiece of Puigcerdà (c. 1490), which can be attributed to

FIGURE 4. Agustí Pujol (c. 1583-1628). *Christ's resurrection*. *Rosary Altarpiece* (close-up), 1617, polychrome wood. Barcelona cathedral (Roser chapel) (photo: JBB).

the Master of Perpignan, today all at the MNAC.³⁸ The Master of Perpignan, perhaps the canon from Roussillon, Rafael Tamarró, was active on either side of the Pyrenees from La Seu d'Urgell and Puigcerdà to Perpignan, Palau del Vidre and Canapost. Therefore, the northern influence, French in his case, seems quite plausible.³⁹

In fact, from 1490 until the first third of the 16th century, the archives in Catalonia record a large influx of northern European painters – Flemish, German, French – whose enormous activity is also confirmed by the formal features of many of the paintings conserved, some of them still anonymous. These painters should be assigned a prime role in the early stage of transformations towards the Renaissance, even though it was still incipient. For example, we should recall the anonymous masters of the Magrana altarpiece (c. 1500) and those of the shutter of the organ (1505) in the cathedral of Saint Jean in Perpignan, or the masters of Llupià and the predella and altarpiece in Argelers, also in Roussillon, works which are still conserved *in situ*.⁴⁰ The same holds true for the masters identified by the documentation who worked in Girona and Barcelona: Aine Bru († 1510?), Pere de Fontaines († 1518) and Joan de Borgonya († 1525).

The Brabant native Aine Bru, the author of the now-vanished Roser altarpiece in the convent church of Sant Domènec in Girona (1500-1501) and the main altarpiece in the monastery of Sant Cugat del Vallès (1504-1507) – of which only two panels still survive at the MNAC – is a painter of exceptional quality who seems to have transformed his Flanders-based training into a southern career in Avignon and Provence, the veritable crossroads of Franco-Italian contacts.⁴¹ In contrast, the only work by Pere de Fontaines that still remains of the plethora of documented pieces – the lower predella of Sant Feliu in Girona (1517-1518), now at the Museu d'Art de Girona – seems to be the work of a modest artisan; he often draws quite literally from the prints by engravers like Israhel van Meckenem, Martin Schongauer and Nicoletto da Modena. Regarding the use of engravings, beyond the personal case of Pere de Fontaines, we should note that they were used as figurative and compositional models in the processes of producing works, in particular painting and sculpture, part of a widespread phenomenon that was common around Europe throughout the entire Modern Age after the end of the 15th century.

The systematic use of engravings and their constant circulation around artistic studios – with different modes of application which reflect a broad casuistics, ranging from sheer copying to free inspiration – as well as the periodic updating or renovating of the repertoires became crucial in the evolution of the arts throughout the 16th century. The introduction of Renaissancisms and more widespread and structural changes in representation – in the sense of a certain standardisation, or internationalisation, of the figurative systems, with the epicentre in Italy – are decisively associated with the regular circulation of engravings, which conveyed a wide variety of specific

models and disseminated the work of renowned artists far and wide in a quick, capillary way. From the start until around 1530, “creative” prints by Nordic artists prevailed, including most importantly Albrecht Dürer and his oeuvre. Successively until around 1580, “translated” Italian works came to the fore, especially works by Marcantonio Raimondi and his circle, who spread the work of Raphael and other artists working in Rome. A third stage, which spanned from 1580 until well into the 17th century, enshrined the predominance of Italian “translated” prints, with engravers – with Flemish and Dutch roots as well – such as Cornelis Cort, Agostino Carracci, Federico Barocci, Cherubino Alberti, Jan Sadeler and the Wierixes, who disseminated a wide range of painters from the latest generation, including Titian, Andrea del Sarto, Correggio, Tintoretto, Veronese, Vasari, the Zuccari brothers, Orazio Sammachini, Luca Cambiaso and Marteen de Vos.⁴²

The Nordic painter who left the most extensive, original output, Joan de Borgonya, may have been from Alsace, although his work has affinities with the “Danube style” of the disciples of Michael Pacher, and there is proof that he had been working in Oriola and Valencia at least since 1503, before setting up his own studio in Barcelona in around 1510. From his stint in Valencia, we still have six panels of a Saint Andrew altarpiece in Miracle church, today the cathedral of Valencia. In Catalonia, we have documentation on an extensive output which included commissions such as the main altarpiece of Barcelona's Santa Maria del Pi (1512-1515), but just to limit ourselves to a few significant examples which are still conserved, we shall point out the Saint Mary Magdalen altarpiece in the monastery of Santes Creus (1510), *in situ*; and the main altarpiece in Sant Feliu in Girona (1518-1520), six panels of which are on display at the Museu d'Art de Girona; and the panel depicting The Madonna with Monkey (MNAC), which can confidently be attributed to him even though we are unaware of its provenance. His painting, featuring skilled yet concise draughtsmanship which is at times not very attentive to the anatomical and proportional structure of the figures, resolves the spatial composition of the scenes with artisan techniques discussed above. He always applied the colours in oil with fluid brushstrokes and an exuberant palette, and he shows a great deal of sensitivity towards the more decorative aspects of representation, sumptuous textures and the visual effects of the surface.⁴³

While Joan de Borgonya worked on the Saint Felix altarpiece and other works in Girona – such as the Saint Ursula altarpiece (c. 1520-1523), the Verònica reliquary (c. 1520-1523) and the design of the Sibilles stained glass window (1520) in the cathedral, in addition to the Saint Cyprian altarpiece in Esponellà (1520-1522), which is partly conserved – he sojourned in the native city, Murcia, of the painter Pere Fernández. There he was contracted, always in November 1519 and always associated with another painter, to render the main Saint Cyprian altar-

piece in Flaça with Gabriel Pou, the small Saint Helen altarpiece in the cathedral with Antoni Norri and the main altarpiece devoted to Saint Vincent in Llança with Antoni Norri as well. The only one that still remains, the Saint Helen altarpiece dated from 1521, reflects figurative and spatial resources which are alien to Catalonia and Spain during that period, yet they are coherent if we understand the painter to have intense Italian training, perhaps specifically in Lombardy. However, the paintings of Saint Helen, permeated with Da Vinci-esque stimuli and a modern, bold spatial conception, remain a unique case of early Renaissance penetration in Girona, albeit an isolated episode which had rather weak, superficial echoes in the local artistic culture.⁴⁴

The new developments introduced from the influx of masters from the north, with the additional impetus of the increasing circulation of engravings, transformed the majority of local studios in the first quarter of the century, although not all of them were equally attentive and sensitive to the changes. Some of them were not very receptive

at first, perhaps because of their initial ties with Huguenot epigones such as Joan Gascó († 1529), an outstanding painter by trade who participated in the Vergós altarpiece in Saint Stephen in Granollers (c. 1503). After that he moved to Vic, where his studio monopolised painting commissions from the bishopric until the mid-16th century. His oeuvre reflects a certain evolutionary shift in the Saint Peter altarpiece in Vilamajor (1513-1516) – which was destroyed in 1936 and is only known from photographs – but the changes did not gain momentum and consolidate until his son Perot Gascó (c. 1502/1506-1546), influenced by the work of Joan de Borgonya, took charge of the studio in Vic alongside his brothers. Indeed, a significant part of the Gascós' painting is housed in the Museu Episcopal of Vic.⁴⁵

The painter Pere Mates (c. 1490/1495-1558), Pere de Fontaines's collaborator on the polychrome on the Saint Felix altarpiece, exerted a similar monopoly in the bishopric of Girona, although the transformation in his painting can be seen instead by the attention he paid to the en-

FIGURE 5. Joan de Borgonya († 1525). *Saint Felix before Ruphinus*. Altarpiece of *Saint Felix*, 1519-1520, oil/panel, 200 × 152 cm. Girona, Museu d'Art (from the former main altarpiece of the collegiate church of Sant Feliu, Girona) (photo: JBB-JGR).

gravings by Dürer and especially by the influences from the oeuvre of Joan de Borgonya and probably Aine Bru or also Pere Fernández. As an illustration of Mates' art, we should recall the Saint Mary Magdelene (1526) altarpiece from the Tresor in the cathedral of Girona, and the altarpieces in Saint Mary de Segueró and Saint Peter de Montagut, today conserved in the Museu d'Art de Girona.⁴⁶

Other notable examples of this transformation can be found in the paintings of the Roussillon native Jaume Forner († *post* 1559), the author of the altarpieces documented in Saint Michel de Viviers (1525) and the Madonna in Les Grades de Marcèvol (1527) (both conserved *in situ*), which are traditional in feel. However, once he was living in the southern Pyrenees, he was also the author of works such as the clearly evolved Saint Agnes altarpiece in Malanyanes (1535-15536), today in the Diocesan Museum of Barcelona.⁴⁷ The repertoire of changes, expanded with the inflow of engravings, was able to spread to quite remote locations depending on the painters' radius of action. In addition to Forner, we are also aware of the travels of the master Baltasar Guiu, perhaps actually the Blai Guiu who is recorded as being in Lleida during the 1530s and 1540s, who was responsible for the Saint Saviour altarpiece in Balaguer, a few panels and fragments of which are conserved in the Museu Comarcal of La Noguera. He is also behind the altarpiece of the Assumption (of the Virgin) chapel (1525) in the cathedral of Tortosa – the panels were repainted and reused in 1735 in the Baroque Sant Josep altarpiece – as well as the panels conserved in Santa Maria la Major in Alcanyís (c. 1520-1525). Similarly, in Tortosa we note the Dessis, well documented but with little work that has survived as the predella of Saint Mary Magdelene of the cathedral (1530), by Vicent Dessi the Elder.⁴⁸

In the city and archbishopric of Tarragona, we can mention similar cases of evolution during the same period, such as the paintings by an anonymous author which are provisionally gathered under the names of the Master of Alforja and the Master of Pere de Cardona, or the Masters of Saint Roch and Saint Thecla; also around mid-century, and the ones attributed to Francesc Olives, most of which are conserved in the Diocesan Museum of Tarragona and the cloister of the cathedral.⁴⁹

The northern European influence dimmed almost at once in the second third of the century, replaced by the entry onto the country's painting scene of a series of southern artists who revealed considerable mastery of the prestigious Italian model. They were painters with a Italianate training – clearly with the assistance of the engravings from Roman studios – some of whom were native to the Italian peninsula or had had substantial artistic apprenticeships there. At first, the most interesting personality in painting is the Portuguese master Pere Nunyes († *post* 1556), who secured the best commissions once Joan de Borgonya had passed, either alone or in the company of other painters like his fellow countryman Enric Fernandes († 1546), the Neapolitan Nicolau de Cre-

dença († 1558) and the painter-poet Pere Serafi "lo Grec" († 1567).

Of Nunyes' prolific output, which had started by 1513, a good number of paintings survive today, of which we shall cite at least the most important sets: the main altarpiece depicting Santa Maria and Sant Martí in Capella (1527-1533), today owned by the bishopric of Barbastre; the shutter of the Sant Eloi dels Argenters altarpiece in the church of La Mercè (1526-1529), today at MNAC; the Santa Creu altarpiece commissioned by Jaume Joan de Requesens for the family chapel in Sants Just i Pastor church (1528-1530), *in situ*; and the Sant Sever altarpiece in Hospital de Clergues (1528-1530), today in the Diocesan Museum, all three in Barcelona. Furthermore, the paintings on the old main altarpiece in the Miracle sanctuary in Riner (c. 1530-1532), now housed in a chapel of the current church, can almost certainly be attributed to Nunyes. He shared in the execution of two of the aforementioned works – the one in Capella and the one in Barcelona's Hospital de Clergues – with Enric Fernandes, who was, in turn, the author of a singular, surprising episode of trompe-l'oeil mural painting: the *architettura picta* of the graves of the Counts Berenguer I and Almodis (1545) in the transept of the cathedral of Barcelona.⁵⁰ Only a few panels from the Sant Iscle and Santa Victòria altarpiece in Dosrius (1565-1566), destroyed in 1936, survive from a little-known Portuguese painter, Joan Baptista.⁵¹

The painting by another poet, Pere Serafi, called "lo Grec" or "the Greek" († 1567) – perhaps from Cyprus or a stagiare in Italy, and in any case with a "Romanised" artistic culture – shows peerless levels of quality through his work with collaborators, but he embodies an intense evocation of graphic syntheticism and the classical monumentality of the Roman Renaissance culture. Suggestive examples of Serafi's Romanism still survive in the Sant Romà altarpiece in Lloret de Mar (1541-1555) and the Sant Martí altarpiece in Arenys de Munt (1543-1546) – both *in situ* – and especially in the shutter of the organ in of the cathedral of Barcelona (*ante* 1563) – today in the cathedral museum. In a few recent studies, this Romanism has inspired the somewhat exaggerated idea of the painter's direct, close connections with the Roman circles of Raphael.⁵²

In parallel, as the continuation of Serafi, the Monferrato native Pietro Paolo de Montalbergo († 1588), a painter who had been living in Catalonia since 1548, rose to prominence; and even more importantly Isaac Hermes –or Hermans– Vermey († 1596), who originally hailed from Utrecht, lived in Italy and reached Barcelona in 1573. Beyond his work as a painter, few samples remain: a panel of the altarpiece in Malla (1554), the shutter of the main organ in the cathedral of Tarragona (1563-1565) and the small altarpiece depicting the Resurrection in Vallespinosa (c. 1582-1583), now housed in the Diocesan Museum of Tarragona. Indeed, Montalbergo played a particularly prominent role in the dissemination of contemporary Renaissance models through his commercial

FIGURE 6. Pere Nunyes († 1556) and Enric Fernandes († 1546), *Altarpiece of Saint Severus* (predella, central compartment): *Transfer of the Relic of Saint Severus*, 1541-1542, tempera-oil/panel, 71 × 119.5 cm. Barcelona, Diocesan Museum (from the former Hospital de Sant Sever of Barcelona) (photo: Diocesan Museum of Barcelona).

activity. We have proof that at least between 1580-1582 and 1586 he imported several thousand engravings from Italy – some from the famous Roman studio of Cornelis Cort – along with copies of the architecture treatises of Antonio Labacco (1552) and Jacopo Barozzi da Vignola (1562) to distribute in Barcelona.⁵³

The Catalan oeuvre of Isaac Hermes began in the palace owned by the Requesens family in Barcelona known as the Palau Reial Menor, when Lluís de Requesens entrusted Hermes to paint the side altarpieces and the main altarpiece of the chapel (1573 - *post* 1576). Just a single panel is conserved *in situ*, while the rest is only known through photographs. Hermes hailed from Milan, but he met Requesens in Rome when Requesens was Philip II's ambassador, and may have been under his service since 1556. He subsequently followed Requesens to Milan in 1572-1573, when Requesens was governor. After the works at the Palau, Hermes went on to render a significant body of work all over the country, beginning with the design of the main altarpiece of the priory of Reus (1576) with Pietro Paolo de Montalbergo, where he would also render paintings, today on display at the Museu de Reus, at a later date (1592-1593). He painted the main altarpiece in the royal chapel of Sant Domènec in Valencia (1583-1584) on commission from Mencia de Requesens, and the decoration of the Santíssim chapel in the cathedral of Tarragona (after 1586) for Archbishop Antoni Agustín. In Tarragona, too, he made the large panel on the altar in the

Saint Francis, Robuster and Nebot chapels. His last important work – conserved *in situ* just like the ones in Valencia and Tarragona – is the main altarpiece of Santa Maria in Palamós (1594-1596). Hermes' painting reflects the artistic ambiance of post-Tridentine Rome and later Mannerism.⁵⁴ These features are exemplified with more elaborate compositions and rather strong figures in the works of the church of the Palau and the cathedral of Tarragona, and with hastier, more repetitive – or fatigued – composition in the works from his later period, such as the ones in Palamós. At any rate, his oeuvre is a privileged vantage point to observe the Catalan clients' and audiences' acceptance of the new *koiné* or "international style" of painting coined in Italy in the latter decades of the 16th century, a figurative language that had adapted perfectly to the didactic and expressive needs of the culture of the Counter-Reformation.⁵⁵

The roster of Italian painters working in Catalonia in the span from the 16th to 17th centuries furnishes even more genuine examples of the late Mannerist language. One example is the Milanese Joan Baptista Toscano, the best of them all, who was hired to render numerous altarpieces in Lloret de Mar (1595), Cartellà (1599), Girona (1598), Figueres (1600) and Sant Andreu de Llavaneres (1600 and 1603) between 1595 and 1617. The All Saints altarpiece in the cathedral of Girona, the Virgin of the Rosary and the main altarpieces in Sant Andreu de Llavaneres and four panels of another one devoted to Saint

FIGURE 7. Isaac Hermes († 1556). *Stigmatisation of Saint Francis*, altarpiece panel in Saint Francis chapel, c. 1586-1587, oil/panel. Tarragona, cathedral (photo: CRBMC, Carles Aymerich).

James, of unknown provenance and date, are preserved today at MNAC.⁵⁶ Yet other painters from this era are also worth mentioning, including the Roman Cèsar Corona (1626-1627), who is well known and had vied for the contract for the main altarpiece in Llanaveres, although none of his works survive today; the Genoese Joan Baptista Palma, documented in Vilafranca since 1596, whose altarpiece is conserved in Santa Maria in Terrassa (1611-1612), today in Sant Pere parish church;⁵⁷ and another Genoese, Jaume Giustiniano, recorded in Tarragona from 1612 until his death († 1627), two of whose large signed canvases still remain in the Saint Francis chapel in the cathedral of Tarragona.⁵⁸ The last Italian painter worth mentioning is the Savoy native from the bishopric of Nice, Lluís Gaudin, who was living with his brother Antoni in Barcelona by 1616. Shortly before he took his vows as a monk on Montserrat (1627), he painted the main altarpiece in Saint Martin in Teià (between 1617 and 1625), the only work of his we are aware of.⁵⁹

The paintings in the Roman style by Pere Nunyes and Enric Fernandes, or by Serafí and the other advanced masters of their generation, gradually inspired the output of the local painters and studios with which they were in con-

tact. In fact, after the second third of the century, works by local painters began to appear which revealed not only extraordinary skill but also notable compositional, figurative and chromatic modernity, with updated information in which they were able to fluently harmonise, without merely copying, such diverse graphic sources as both Dürer and Raimondi-Raphael. Eloquent examples are the magnificent paintings in the Saint John altarpiece in Caselles (1537) and Saint Michael altarpiece in Prats (c. 1537), and the altarpiece of the Andorran parish church in Canillo, commissioned to Miquel Ramells and Guiu Borgonyó (we have proof that Ramells had some sort of relationship with Fernandes, Nunyes' partner, by 1531).⁶⁰ The same holds true of those rendered by the painter from Vilafranca del Penedès, Jaume Huguet I († 1606), who apprenticed with Pere Serafí (1565). He shared a studio and the majority of commissions with his son and namesake, Jaume Huguet II († 1607), although only a handful of their works still remain, namely six compartments of the Saint Roch altarpiece (c. 1591-1594), the Ànimes altarpiece (1604) and the Saint Peter and Latin Fathers altarpieces from Santa Eulàlia de Provençana church, which are conserved at the Museu de l'Hospitalet de Llobregat. The same could be said for some of the panels from the destroyed main altarpiece in Santa Maria in Vallvidrera (1597) – two panels and some fragments of which are in the museum of the monastery of Poblet, while other panels are at the Museo Provincial de Valladolid – as well as the predella of the Rosary altarpiece (c. 1597), conserved *in situ*, along with the small altarpiece dedicated to Saint Raymond of Penyafort (1601-1607) and the Triptych of Bulls in Mura (c. 1598) at the Museu Episcopal de Vic; the Sainy Hyacinth and Jeremiah Prophet panels in the Diocesan Museum of Barcelona; and a few of the ones conserved in the Museu Comarcal de Manresa.⁶¹

From the last third of the century we can report on the unusual activity of a new – and lesser – painter-poet, Benet Sanxes Galindo († 1591), who was of Portuguese extraction. He was hired to craft the main altarpiece in Sant Benet monastery in Bages (1563), which was lost in 1633; the Saint Ponç altarpiece in Manresa (1569), now at the Museu de la Seu de Manresa; and the Saint Peter of Serrateix altarpiece (1570), today at the Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. He also painted a Saint Anne altarpiece in Monistrol and decorated the Collació hall in the monastery of Montserrat (1574-1575), and then published the book of poems *Christi Victoria* (Barcelona, 1576). In addition to decorative works like the gilding of the altarpiece in the chapel of the Palau dels Requesens (1576), there is documentation of a host of works of which no vestiges remain, while eight panels of unknown provenance are displayed at the Museu Comarcal and the Museu de la Seu de Manresa which can clearly be attributed to him. And perhaps the fragment of the Santa Eulàlia banner housed at the Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona corresponds to the painting that Benet Sanxes commissioned in 1582 with Antoni Toreno.⁶²

Joan Sanxes Galindo († 1621), the son of Benet and a painter himself, moved to Girona. There he had a sustained output which we are aware of through documents and a few examples still conserved. Works like the Roser altarpieces in Amer (c. 1595-1605) and Camallera (1603), now at the Museu d'Art de Girona, and the one in Santa Cristina d'Aro (1612), conserved *in situ*, show fine albeit expeditious, conventional craftsmanship, often resolved with a technique that imitates engravings.⁶³ Joan Mates († 1585), a native of Sant Feliu de Guíxols and son of the painter Nicolau Mates from a long line of painters in Girona, has numerous works documented in the bishopric of Girona, but with the exception of the little Sant Pere altarpiece in the monastery of Pedralbes (c. 1570-1585), only one of the works attributed to him has survived: the shutter of the Saint John Baptist dels Fusters altarpiece (1577) in the cathedral of Barcelona, which is two-sided through an ingenious solution of architecture in perspective and tapestry.⁶⁴ Mates went to Barcelona in around 1574 with his young helper and later partner Damià Vicens (1551-1612), who entered the monastery of Sant Jeroni de la Murtra when Mates closed his studio in 1584, where he became a novice and took his vows with the Hieronymus order in September 1585. Vicens continued his work as an artist as a man of the cloth and created and oversaw numerous paintings. Six panels in the Rosary altarpiece in the parish church of Sant Martí de Tous, painted in Murtra and dated 1596, are his only remaining testimonies; however, it is enough to show his outstanding artistry.⁶⁵

Within the framework of this notable surge of local studios, which was accentuated in the last third of the 16th century and the early decades of the 17th century, we shall cite a series of painters who, in addition to the skills and ingenuity that confirm their mastery of their art and trade, had clearly become up-to-date from the standpoint of both their digestion of the Renaissance parameters and the updating of the figurative repertoires through the prints of their contemporary artists that engravers and publishers swiftly distributed. We could highlight even more names in this resurgence who contributed from places all over Catalonia, but we have to limit ourselves to a brief mention of the activity of a few of the most important artists as a sample.

One is Antoni Toreno († 1598), the son of a decorative painter by the same name from Barcelona. We have proof of his activity after he moved his studio to Mataró (1589) and executed the altarpiece of El Corredor sanctuary (1589-1590), which is still conserved *in situ*. In addition to winning the competition to paint and gild the main altarpiece in Sant Andreu de Llavaneres (1595), although it was never executed, he was also hired for other works: the Rosary altarpiece in Sant Genís de Vilassar (1592), the Saint Hiacinth altarpiece in Saint Domènec monastery in Vic (1595), Saint Eligius and Saint Anthony in Mataró (1596), the Rosary altarpiece in Santa Maria de Palautordera (1597) and the Saint James altarpiece for a private

chapel in Teià (1598). They have all vanished, with the exception of the altarpiece for El Corredor, a panel of which depicting Saint Katherine in the Museu Episcopal de Vic, and perhaps another one in the Museu de Mataró.⁶⁶

We should also note the career of the painter Antoni Peitavi († 1592), originally from Toulouse, who travelled along the entire length of the Pyrenees from La Seu d'Urgell and the Cerdanya to Perpinyà. He took a symmetrical route to what the Master of Perpinyà did centuries earlier, which he might have repeated in around 1620-1640 with the presence similar paintings, the work of an artist of that era who is still anonymous but whose style resembles that of the Rigaus and is provisionally called the Master of Ansalonga, detected from the valleys of Andorra to the beaches of Argelers in Roussillon. Antoni Peitavi started his career in Puigcerdà and then moved to Perpignan prior to 1562. From there, in association at first with the painters Josep Brell from Perpignan and Joan Perles from Peralada (1564-1565), he was hired to paint altarpieces for Cabestany, Torrelles, Viliella, Nyer, Oceja, El Puig and Vallcebollera. The ones in Oceja and El Puig are partly conserved today. After 1565, when he had a studio of his own with the franchise of the guild, he worked either alone, such as on the altarpieces of Molig and the cathedral of Perpignan (1567), or in conjunction with Miquel Verdaguer from Lleida, such as on the Saint Michel altarpiece in Ribesaltes (1569) and the Saint Fructuosus altarpiece in Iravals and Quers (1572), still conserved. In 1570, he moved his studio back to Puigcerdà. From there, Peitavi polychromed and gilded the Pietat altarpiece (1573), still conserved, and painted the Holy Week monument (1574) for the chapterhouse in La Seu d'Urgell. If not before 1565, by that time he must also have worked on local altarpieces which have survived and are attributed to him: Saint Vincent in Saneja, now in the Museu Episcopal de Vic; Saint Stephen in La Tor de Querol, from which one panel in Iravals remains; and Saint Martin in Ur, still *in situ*. Other paintings conserved in the Conflent region can also be attributed to Peitavi, such as the Rosary altarpiece in Èvol (1578) and the little Saint Lli altarpiece in Orellà (c. 1580), and in Roussillon works remain such as the re-composed Rosary altarpiece in Palau del Vidre (c. 1580-1590), probably executed with an important intervention by Miquel Verdaguer.⁶⁷

Antoni Peitavi monopolised painting in Roussillon in the last third of the 16th century, but far from leaving a void in local painting, his death (1592) and that of his associate in Lleida Miquel Verdaguer (between 1586 and 1595) gave way to a new generation of more cultivated, brilliant painters who fulfilled not only the usual commissions in parish churches but also – the more ambitious of them with more resources and discernment – the monasteries and new religious orders of the Counter-Reformation. The first series of commissions was carried out by Honorat Rigau “the Elder” († 1621), the founder of a dynasty of painters that culminated with the great Jacint

Rigau (1659-1743), a portraitist in the court of Louis XIV. Only one documented work survives today, the tabernacle of the church of Palau del Vidre (1609), although we can also confidently attribute the Montalbà altarpiece of Vallespir to him. His eldest son, Honorat Rigau “the Younger” († 1625), is the author of a single documented work, the Sant Ferriol altarpiece (1623) conserved in the convent in Perpignan, today Sant Jaume church. No works by the painter’s second son, Jacint Rigau († 1631), remain today.

In contrast, a conspicuous group of paintings, not documented, in the parish church of Argelers reflects the style of the Rigaus or a similar painter, also similar to the Andorran Master of Ansalonga: the Sants Joans altarpiece, with the sculptural carving commissioned in 1620; the Saint Isidre and Saint Galderic altarpiece, shortly after the authorisation of the work in 1626; the Rosary altarpieces which are part of a false altarpiece from the 19th century, which has been associated with Honorat Rigau “the Younger”; and six panels depicting saints also housed within a modern altarpiece in the Saint Sebastian chapel. Along the same lines, we can add the works by the painter Bartolomé González, a native of Puebla de Lilla within the bishopric of Astorga in León, who moved to Perpignan prior to 1609. He hired the Madonna altarpiece in Espirà

de l’Aglí (1616), which survives today, along with numerous works in the church in Oleta (1621-22), some of which are still *in situ*. He is also attributed the altarpieces in Calce, except for the doors; the work comes from the monastery of Els Mínims in Perpignan. Finally, González has also been attributed the Saint Antony of Padua altarpiece in Vilafranca de Conflent, and perhaps others in Vinçà and Ribesaltes.

The second series of commissions should be illustrated by mentioning at least four works, two of them quite fragmentary and two of them more complete, or almost complete, but all of them outstanding and to date anonymous: the doors of the main altarpiece in Calce; two panels in Brullà, which come from an altar in the convent of the Discalced Carmelites in Perpignan; the Sant Jacint altarpiece in Jóc, which comes from the Dominican monastery in Perpignan and seems to date from just after the canonisation of the saint (1594) – the attribution to Honorat Rigau “the Elder” seems misguided; and the main altarpiece in the Sant Genís monastery in Fontanes, dated from 1635, which has two compartments and boasts extraordinary quality in the episodes depicting the condemnation and death of Sant Genís, along with an exquisitely decorated tabernacle with a suggestive trompe-l’oeil inside.⁶⁸

The overview of Renaissance transformation of the arts summarised thus far should conclude with a mention of the most celebrated Catalan-born painter of his day, Francesc Ribalta, whose local training reveals the effective culmination of the process. He earned his well-deserved fame outside of Catalonia, but he was born in Solsona in 1565⁶⁹ and was trained and had his professional exordium in Barcelona. His personal qualities, as well as the artistic training he attained when he was around 17 years old, are revealed unequivocally in a canvas signed and dated 1582 – *Nailing to the Cross*, today at the Hermitage Museum – with which he announced himself as a painter in Madrid. In the capital of Spain, and especially in the formidable artistic hub of El Escorial, Ribalta had the occasion to acquire considerable knowledge of the art and craft of painting. In 1599 he moved to Valencia, where he worked as a painter for the remainder of his life and died in 1618.

FIGURE 8. Francesc Ribalta (1565-1618). *Nailing to the Cross*, 1582, oil/canvas, 144.5 × 103 cm. Saint Petersburg, Hermitage Museum (photo: Hermitage Museum).

NOTES AND REFERENCES

- [1] This issue has been examined in greater depth in Joaquim GARRIGA. “L’art cincentista català i l’època del Renaixement: una reflexió”. *Revista de Catalunya* [Barcelona], no. 13 (November 1987), pp. 117-144.
- [2] Regarding the socioeconomic background of the period, see for example: Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*. Alianza, Madrid 1998; Xavier TORRES and Eva SERRA. “El pactisme català davant l’absolutisme dels Habsburg”. In: *Crisi institucional i canvi social: segles XVI i XVII*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, pp. 15-68.

- [3] Cf. Marie-Hélène SANGLA. "Le déplacement du mobilier conventuel de 1790 à 1793: aux sources de la conscience patrimoniale dans les Pyrénées-Orientales". *Domitia* [Universitat de Perpinyà Via Domitia], no. 7 (2006), pp. 35-44.
- [4] For an overview of Catalan churchmen's dedication to the history of art and architecture, cf. Xavier BARRAL I ALTET. "Els eclesiàstics arqueòlegs a Catalunya". In: *The-saurus. L'art als bisbats de Catalunya 1000 / 1800*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1985, pp. 76-103. Exhibition catalogue.
- [5] His most emblematic work for the entire Modern Age must be added to the reference from note 11: Cèsar MARTINELL. *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*. Alpha, Barcelona 1959-1963, "Monumenta Cataloniae: collection. 3 vol.
- [6] This is an inexhaustible avalanche from which we shall only extract two examples: Josep M. MADURELL MARIMON. *Pedro Nunyes y Enrique Fernandes, pintores de retablos (Notas para la historia de la pintura catalana de la primera mitad del siglo XVI)*. Separata from *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona (1943-1944)*. Barcelona 1944; Josep M. MADURELL MARIMON. "El arte en la comarca alta de Urgel". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. IV, no. 1-2 (1946), pp. 9-172.
- [7] An essential compilation of his contributions is published in Agustí DURAN I SANPERE. *Barcelona i la seva història*. Vol. 3: *L'art i la cultura*. Curial, Barcelona 1975.
- [8] In addition to the references in note 11, we should refer to the compilation of his bibliography published by Mercè Ribas and Joan-Francesc Ainaud in *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*. Vol. I. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1998, pp. 15-27.
- [9] Chandler Rathfon POST. *The Catalan School in the Early Renaissance. A History of Spanish Painting*. Vol. XII/1-2. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1958.
- [10] Marcel DURLIAT. *Les arts anciens du Roussillon*. Conseil Général des Pyrénées-Orientales, Perpignan 1954.
- [11] Cèsar MARTINELL. "L'arquitectura. L'escultura (L'art renaixentista i barroc)". In: *L'art català*. Vol. II. Aymà, Barcelona 1958, pp. 17-72; Joan AINAUD. "La pintura dels segles XVI i XVII". In: *L'art català, op. cit.*, pp. 73-124; Joan AINAUD. "Arte. El Renacimiento, el Barroco y el Neoclásico". In: *Tierras de España*. Vol. II: *Cataluña*. Noguer and Fundación Juan March, Barcelona 1978, pp. 73-132; Santiago ALCOLEA GIL. "El Renaixement". In: *Gran enciclopèdia temàtica catalana*. Vol. I: *Art a Catalunya*. Nauta, Barcelona 1983, pp. 155-188; Joaquim GARRIGA. *L'època del Renaixement*. Edicions 62, Barcelona 1986, "Història de l'art català" collection, no. IV. In conjunction with Marià Carbonell; Joaquim GARRIGA and Joan BOSCH. "L'arquitectura i les arts figuratives dels segles XVI-XVII". In: *Història de la cultura catalana*. Vol. II: *Renaixement i Barroc. Segles XVI-XVII*. Edicions 62, Barcelona 1997, pp. 193-238; Joan Ramon TRIADÓ. "Escultura moderna". In: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 7: *Escultura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 1998, pp. 12-127; Joan Ramon TRIADÓ. "Arquitectura religiosa moderna". In: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 8: *Arquitectura religiosa moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 1999, pp. 10-145; Joan Ramon TRIADÓ and Rosa Maria SUBIRANA. "Pintura moderna". In: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 9: *Pintura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 2001, pp. 11-163; Antònia M. PERELLÓ FERRER. "Renaixement i Barroc. Arquitectura civil i urbanisme". In: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 3: *Arquitectura civil i urbanisme*. L'Isard, Barcelona 2003, pp. 172-243.
- [12] A historical overview of the studies of the art of the Renaissance and Baroque in Catalonia published to date can be found in Sílvia CANALDA. "Renaixement i Barroc". In: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 1: *Art i nació catalana*. L'Isard, Barcelona 2003, pp. 200-235.
- [13] For more detailed coverage, cf. Joaquim GARRIGA. "L'arquitectura religiosa gòtica del segle XVI". In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura (Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, 2)*. Vol. II. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, pp. 262-287.
- [14] Regarding the construction of the cathedrals of Tortosa and Girona in the Modern Age, cf. Pere FREIXAS CAMPS. "La catedral de Girona". In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic..., op. cit.*, pp. 288-295 (esp. pp. 293-295); Victòria ALMUNI I BALADA. "La catedral de Tortosa". In: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic..., op. cit.*, pp. 296-298.
- [15] More information, with bibliographic references, is found in Joaquim GARRIGA. "L'arquitectura religiosa gòtica...", pp. 270-280.
- [16] Cf. Eduard JUNYENT. *La ciutat de Vic i la seva història*. Curial, Barcelona 1976, pp. 187-192; *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històrico-Artístic de la Ciutat de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1987, plates no. 707 (Ardiaca), no. 670 (Padellàs) and no. 499 (Marquès de Llió).
- [17] Cf. *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic..., op. cit.*, plates no. 756 (Centelles) and no. 508 (Cervelló-Giudice).
- [18] Little more was preserved of Casa Gralla, which was torn down in 1856 and is only known from documents and a handful of pictures and drawings, than the galleries on the courtyard, which are reconstructed today in L'Hospitalet de Llobregat (1996). Cf. Agustí DURAN I SANPERE. "La Casa Gralla". In: *Barcelona i la seva història*. Vol. 1: *La formació d'una gran ciutat*. Curial, Barcelona 1972, pp. 535-541; *El patio de la Casa Gralla. Una reconstrucció*. Prosegur, Madrid 1997; Joaquim GARRIGA. "La peripècia de la casa Gralla i un quadern d'Elies Rogent de 1856". *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi* [Barcelona], vol. XVIII (2004), pp. 211-231. Regarding the drawings by Soler Roviroso (1857), cf. Xavier de SALAS. "Escultores renacientes en el Levante español". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. I, no. 1 (1941), pp. 80-84; Judith UR-

- BANO. *Eclecticisme i arquitectura. August Font i Carreras (1845-1924)*. Dux, Barcelona 2013, pp. 150-155; Judith URBANO. "Noves aportacions sobre la façana i el pati de la Casa Gralla". *Matèria. Revista Internacional d'Art*, no. 8 (2014), pp. 157-168.
- [19] Cf. Marià CARBONELL I BUADES. *El Palau de la Generalitat, del gòtic al primer Renaixement*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003.
- [20] The complete history of the work with its vicissitudes – the construction, sacred furnishings, additions, destructions and reconstructions until the recent restoration – is thoroughly documented and explained in Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ. *L'església nova de Montserrat (1560-1592-1992)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992; cf. too Joaquim GARRIGA. "L'arquitectura religiosa gòtica...", pp. 280-283.
- [21] Magdalena MÀRIA I SERRANO. *Renaixement i arquitectura religiosa. Catalunya 1563-1621*. Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona 2001, pp. 67-130; Joaquim GARRIGA. "L'arquitectura religiosa gòtica...", pp. 283-287; Cebrià BARAUT. *Santa Maria del Miracle*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2001 (1st ed. 1962), pp. 32-33.
- [22] Beyond the seminal publication by Joan Francesc RÀFOLS. *Pere Blay i l'arquitectura del Renaixement a Catalunya*. Associació d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona 1934, and with regard to the works and the masters or architects from what is called the "Escola del Camp" (School of El Camp), cf. Marià CARBONELL I BUADES. *L'escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya*. Tarragona, 1986; Marià CARBONELL I BUADES. *L'arquitectura classicista a Catalunya (1545-1659)*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, Barcelona 1989. Microfiche no. 969, Universitat de Barcelona, Barcelona 1991; Marià CARBONELL I BUADES. "Mossèn Jaume Amigó i l'església d'Ulldemolins". In: *L'església de Sant Jaume d'Ulldemolins*. Ulldemolins 1995, pp. 7-89; Marià CARBONELL I BUADES. "Antoni Agustí i la capella del Santíssim Sagrament de la catedral de Tarragona". In: *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586)*. Amics de la Seu Vella, Lleida 1995, pp. 217-248; Magdalena MÀRIA I SERRANO. *Renaixement i arquitectura religiosa...*, *op. cit.*, pp. 131-230.
- [23] Cf. Marià CARBONELL I BUADES. "L'expansió cap a tramuntana. L'obra dels Ferrer". In: Marià CARBONELL I BUADES. *El Palau de la Generalitat...*, pp. 13-24; Joaquim GARRIGA. "L'obra nova de la part de Sant Jaume". In: Marià CARBONELL I BUADES. *El Palau de la Generalitat...*, pp. 61-75. Marià CARBONELL I BUADES. "Una església vestida de palau, tant insigne e singular y de tant gran cost y gasto". In: Marià CARBONELL I BUADES (dir.). *El Palau de la Generalitat de Catalunya. Art i arquitectura*, vol. II, Generalitat de Catalunya, Barcelona 2015, pp. 432-487.
- [24] Cf. Marià CARBONELL I BUADES. "Pintura religiosa i pintura profana en inventaris barcelonins, ca. 1575-1650". *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Pro-*
- tolos*, vol. XIII (1995), pp. 137-190. Examined in greater depth until the 17th century, cf. Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana del barroc. L'auge colleccionista i l'ofici de pintor al segle XVII*. Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona, Universitat de Girona, Universitat de Lleida and Universitat de Tarragona, Barcelona 2012, "Memoria Artium" collection, no. 11, pp. 90-136.
- [25] Cf. Joaquim GARRIGA RIERA. "Relleus renaixentistes amb bustos de Cèsars i de Virtuts de la 'collecció' de Miquel Mai". *D'Art*, no. 15 (1989), pp. 135-166; Joan BELLSOLELL MARTÍNEZ. "Notícies sobre Miquel Mai, el seu retrat i la decoració artística del seu casal barceloní". *Locus Amoenus*, no. 10 (2009), pp. 103-111.
- [26] Rodolfo GALDEANO CARRETERO. "La sèrie iconogràfica dels comtes i comtes-reis de Catalunya-Aragó, del pintor Filippo Ariosto, per al Palau de la Generalitat de Catalunya (1587-1588). Art, pactisme i historiografia". *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, no. 7 (2003), pp. 51-70; Rodolfo GALDEANO CARRETERO. "Historiografia i iconografia: la sèrie icònica dels comtes de Barcelona del Palau de la Generalitat de Catalunya (1587-1588)". *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 25 (2006), pp. 375-409.
- [27] Joan YEGUAS GASSÓ. *El mausoleu de Bellpuig. Història i art del Renaixement entre Nàpols i Catalunya*. Saladrigues, Bellpuig 2009; Joan YEGUAS GASSÓ. *La glòria del marbre a Montserrat. Els sepulcres renaixentistes de Joan d'Aragó, Bernat de Vilamarí i Benet de Tocco*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2012; Joan YEGUAS GASSÓ. "Jeroni Descoll, una trajectòria com a polític i mecenes". *Pedralbes. Revista d'Historia Moderna*, no. 18 (1) (1998), pp. 349-362; Jaume MARQUÈS CASANOVAS. "El bisbe de Girona Guillem Boil i el seu mausoleu". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXII (1993), pp. 65-77.
- [28] Joan YEGUAS I GASSÓ. *L'escultor Damià Forment a Catalunya*. Universitat de Lleida, Lleida 1999, pp. 127-154; Carmen MORTE GARCÍA. *Damián Forment, escultor del Renacimiento*. Caja Inmaculada, Zaragoza 2009, pp. 307-315.
- [29] Marià CARBONELL I BUADES. "La producció artística del coro de la catedral de Barcelona en la època del Toisón de Oro". In: Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord). *De la unió de coronas al Imperio de Carlos V*. Vol. 3. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V. Madrid 2001, pp. 181-214; Marià CARBONELL I BUADES. "Bartolomé Ordóñez i el cor de la catedral de Barcelona". *Locus Amoenus*, no. 5 (2001), pp. 117-147; Joan BOSCH I BALLBONA. "Pedro Villar, Claudi Perret, Gaspar Bruel i el rerecor de la catedral de Barcelona". *Locus Amoenus*, no. 5 (2001), pp. 149-177.
- [30] Regarding these sculptors and many others who were active in the first third of the century, cf. Josep M. MARDURELL MARIMON. "Escultores renacentistes en Catalunya". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*,

- vol. v, no. 3-4 (1947), pp. 205-339; Pere FREIXAS. "Documents per a l'art renaixentista català. L'escultura gironina a la primera meitat del Cinccents". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxviii (1986), pp. 245-279; Joaquim GARRIGA. "Un 'escultor sin obra' del siglo XVI: 'mestre Joan de Tours, imaginaire, ciutadà de Barcelona'". In: *Estudios de arte. Homenaje al profesor Martín González*. Universidad de Valladolid, Valladolid 1995, pp. 343-355; Montserrat JARDÍ ANGUERA. "L'aportació dels escultors alemanys a la producció catalana de retaules de finals del segle XV". *Locus Amoenus*, no. 9 (2007-2008), pp. 79-99.
- [31] Xavier de SALAS. "Damià Forment i el monestir de Poblet". *Estudis Universitaris Catalans*, no. XIII (1928), pp. 445-484; Xavier de SALAS. "Escultores renacientes en el Levante español". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. I, no. 1 (1941), pp. 79-92; vol. I, no. 2 (1942), pp. 35-87; vol. I, no. 3 (1943), pp. 93-118; Agustí ALTISENT. *Història de Poblet*, Abadia de Poblet, L'Espluga de Francolí, 1974, pp. 426-433; Joan YEGUAS I GASSÓ. *L'escultor Damià Forment...*, *op. cit.*; Carmen MORTE GARCÍA. *Damián Forment...*, *op. cit.*, esp. pp. 266-287 and 297-326.
- [32] Xavier de SALAS. "Escultores renacientes...", vol. I, no. 3, *op. cit.*, pp. 93-118; Josep M. MADURELL MARIMON. "Los maestros de la escultura renaciente en Cataluña. Martín Díez de Liatzasolo". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. III, no. 1 (1945), pp. 7-62; Joan YEGUAS I GASSÓ. "Sobre l'escultor Martí Díez de Liatzasolo (circa 1500-1583)". *Locus Amoenus*, no. 5 (2001), pp. 179-194.
- [33] Ximo COMPANYY. "Las portadas clásicas del claustro de la Seu Vella". In: *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*. Pagès, Lleida 1991, pp. 295-310.
- [34] Cf. Joaquim GARRIGA RIERA. "Escultores y retablos renacentistas en Cataluña (c. 1500-1640)". In: M. Carmen LACARRA DUCAY (coord.). *Retablos esculpados en Aragón. Del Gótico al Barroco*. Institución Fernando el Católico, Zaragoza 2002, pp. 259-302.
- [35] Fernando MARÍAS. "Esteban Jordán, Francisco de Mora y el retablo mayor de Montserrat". *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* [Valladolid], no. XLVIII (1982), pp. 383-389; Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ. *L'església nova...*, *op. cit.*, pp. 104-109 and 149-153; Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA. "Els avatars i els artistes del retaule de Sant Pere de Reus: una revisió documental". *D'Art*, no. 16 (1990), pp. 173-181; Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA. *El retaule major de la prioral de Sant Pere de Reus*. Edicions del Centre de Lectura and Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Reus 1997; Joan BOSCH BALLBONA. "La façana renaixentista de Santa Maria de Montblanc". In: Joan FUGUET and Carme PLAZA (ed.). *Història de la Conca de Barberà. Història de l'art*, Cossetània, Valls 2008, pp. 332-337; Joan BOSCH BALLBONA. *Agustí Pujol. La culminació de l'escultura renaixentista a Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona, Universitat de Girona, Universitat de Lleida and Universitat de Tarragona, Barcelona 2009, "Memoria Artium" collection, no. 7.
- [36] In addition to the works cited in note 11, cf. Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia. El canvi de model en la pintura catalana del segle XVI: el bisbat de Girona*. Museu d'Art de Girona, Girona 1998. Exhibition catalogue; Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cinc-cents a la diòcesi de Tarragona (1495-1620)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2005; Mauro SALIS. *Rotte mediterranee della pittura. Artisti e committenti tra Sardegna e Catalogna nella prima età moderna*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpignan 2015.
- [37] That is, they did not understand the point as the projection of the eye or the vantage point within the painting, and therefore they did not grasp the necessary unification of all the objects depicted: the necessary unity of the painting as a scene – as a "cross-section of the visual pyramid" in Alberti's terms. And they failed to relate the diagonal to the distance between the eye and the painting, and therefore never drew the diagonal from a point of distance, meaning the rotation of the viewpoint over the horizon of the painting. Therefore, in these paintings not only is there no construction with a vanishing point, the very concept of a commensurable distance between the eye that is looking that the thing seen does not exist. The graphic procedure and the very idea of the precise reduction of things according to the position they occupy within the painting and their distance from the eye-point is absent from these painters' spatial practices. Cf. Joaquim GARRIGA RIERA. *Qüestions de perspectiva en la pintura hispànica del segle XVI. Criteris d'anàlisi perspectiva i aplicació al cas de Catalunya*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, Barcelona 1990 (digital publication: <http://hdl.handle.net/2445/35608>).
- [38] We shall limit the bibliographic information to the spatial behaviour of the painters mentioned: cf. Joaquim GARRIGA. "Imatges 'amb punt': el primer ressò de la perspectiva lineal en la pintura catalana vers 1490-1500". *D'Art*, no. 16 (1990), pp. 59-79; Joaquim GARRIGA. "L'impianto spaziale di dipinti catalani e sardi del Quattrocento e due passi del *Libro dell'arte* di Cennino Cennini". In: Caterina LIMENTANI VIRDIS and Maddalena BELLAVITIS (ed.). *Nord/sud. Presenze e ricezioni fiamminghe in Liguria, Veneto e Sardegna (secoli XV e XVI). Prospettive di studio e indagini tecniche*. Il Poligrafo, Padova 2007, pp. 61-71 and 182-185, plate IX.
- [39] Rafael CORNUDELLA. "El Mestre de la Llotja de Mar de Perpinyà (alias Mestre de Canapost; alias Mestre de la Seu d'Urgell)". *Locus Amoenus*, no. 7 (2004), pp. 137-169.
- [40] For all the painters from Roussillon, cf. Marcel DURLIAT. *Les arts anciens...*, *op. cit.*, pp. 135-159 ("VII. La Renaissance"). Regarding the Master of Llupià, cf. Jean-Bernard MATHON (dir.). *Le Maître de Llupià. Un peintre en Roussillon au début du XVIIe siècle. Découverte-restaura-*

tion. Silvana, Perpignan, 2013. Exhibition catalogue. A text containing references on the painting context: Stéphanie DOPPLER. "Peindre en Roussillon au début du xvie siècle", pp. 27-33. Regarding the painter's artistic culture: Joan BOSCH BALLBONA. "Le Maître de Llupià: la mystérieuse identité d'un peintre centro-européen en Roussillon", pp. 34-42.

- [41] Joaquim GARRIGA. "De noms dits a noms escrits: una hipòtesi sobre l'antropònim del pintor 'Aine Bru'". In: Xosé AVIÑO (ed.). *Miscel·lània Oriol Martorell*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1998, pp. 267-279; Rafael CORNUDELLA. "Aine Bru. Retaule de Sant Cugat. Sant guerrer, 1502-1507". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 45-51; Joaquim GARRIGA. "Biogr. 2. Aine Bru (Heine de Bruyn?), notícies 1500-1510? (†)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 178-179; Rafael CORNUDELLA. "Aine Bru. Santo guerrero (¿San Cándido?), 1502-1507". In: MAURO NATALE (comiss.). *El Renacimiento Mediterráneo*. Fundación Colección Thyssen-Bornemisza, Madrid 2001, pp. 574-578. Exhibition catalogue (Madrid and Valencia, 2001); Joaquim GARRIGA and Rafael CORNUDELLA. "Aine Bru: l'itinéraire méridional d'un peintre du Brabant". In: Jean-Louis BIGET (ed.). *Sainte-Cécile d'Albi et le décor peint à la première Renaissance*. Éditions Midi-pyrénéennes, Portèth de Girona 2015, pp. 69-79.
- [42] Regarding Pere de Fontaines, cf. Joan MOLINA I FIGUERAS. "Pere de Fontaines. Retaule de Sant Feliu. Epifania, c. 1515-1518". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 52-54; Joaquim GARRIGA. "Biogr. 5. Pere de Fontaines, notícies 1500-1518 (†)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 189-191. Regarding engravings, we should first note that with regard to Catalonia, the issue is examined in a study by Diego ANGULO. "Durero y los pintores catalanes del siglo xvi". *Archivo Español de Arte*, no. xvii (1944), pp. 327-330. Among current scholars, Joan Bosch has studied the phenomenon extensively — spanning the entire figurative output of the Modern Age, situating it within the general frame of art and documenting it quite extensively. For example, cf. Joan BOSCH BALLBONA. "La culture artistique au service de l'art de dévotion: exemples en Catalogne à l'époque moderne". In: Sophie DUHEM (dir.). *L'art au village. La production artistique des paroisses rurales (xvie-xviiie siècles)*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009, pp. 167-189.
- [43] Cf. Sofia MATA DE LA CRUZ. "El retaule de Santa Maria Magdalena de Santes Creus (1510-1511)". In: *Imatges de la Llegendada Daurada. El retaule de Santa Maria Magdalena de Santes Creus*. Tarragona 1997, pp. 50-69. Exhibition catalogue (Tarragona 1997-1998); Isabel COLL MIRABENT. *Els Credeça, pintors del segle xvi*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges 1998; Joaquim GARRIGA. "Joan de Borgonya. Retaule de Sant Feliu, Sant Feliu davant de Rufi, 1519-1520"; "Joan de Borgonya. Retaule de Santa Úrsula i les Onze mil verges, Santa Úrsula, c. 1520-1523"; "Joan de Borgonya. Reliquiari de la Verònica. Mare de Déu amb el Nen, Jesucrist Salvador, c. 1520-1523"; "Biogr. 1. Joan de Borgonya, notícies 1503-1525 (†)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 55-61, 62-69, 70-75 and 175-177; Pere FREIXAS. "Joan de Borgonya. Retaule de Sant Cebrià d'Esponellà. Calvari. 1520-1522". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 76-78; Joaquim GARRIGA. "Joan de Borgonya, pintor del xixe capítol de la orden del Toisón de Oro". In: Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord.). *De la unió de coronas...*, op. cit., pp. 121-180; Joan-Hilari MUÑOZ SEBASTIÀ. "El pintor Joan de Borgonya al bisbat de Tortosa: els retaules d'Horta de Sant Joan i Arenys de Lledó". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, no. 82 (2006), pp. 307-321; Joan YEGUAS. "Joan de Burgunya. Negativa de sant Andreu a fer sacrificis a l'ídol. Flagel·lació de sant Andreu (Col·lecció particular)". In: Cristina MENDOZA and Maria Teresa OCAÑA (dir.). *Convidats d'honor*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2009, pp. 196-201. Exhibition catalogue.
- [44] The Santa Helena altarpiece, a commission by the beneficiary of the cathedral of Girona, Narcís Simon, was documented in Pere FREIXAS. "Documents per a l'art renaixentista català. La pintura a Girona durant el primer terç del segle xvi". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxvii (1985), p. 176, no. 25 and doc. 6; Pere FREIXAS. "El pintor Pere Fernández a Girona". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxxii (1993), pp. 79-95. A comprehensive study of the altarpiece, which also examined the complex parallel question of the identification — especially by a group of Italian scholars — of its author, Pere Fernández, as the painter working in Italy tentatively known as Pseudo-Bramantino, can be found, along with all the corresponding bibliographic information, in Joaquim GARRIGA. "Antoni Norri i Pere Fernández. Retaule de Santa Helena, 1519-1521"; "Biogr. 4. Pere Fernández, notícies 1519-1520"; "Biogr. 14. Antoni Norri, notícies 1517-1519". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 79-92, 182-188 and 213-214. Cf. the recent publication, written from a different perspective as well as bibliographic information (until 2007), by Mario MARUBBI. "Pere Fernández. L'apòstol sant Felip. L'apòstol Jaume. Crist de Pietat (Cremona, Museo Civico Ala Ponzone)". In: Cristina MENDOZA and Maria Teresa OCAÑA (dir.). *Convidats d'honor*, op. cit., pp. 202-209.
- [45] Joaquim GARRIGA. "Sobre el pintor Perot Gascó (segle xvi)". *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, no. 1 (1993), pp. 117-143; Miquel MIRAMBELL I ABANCÓ. "Joan Gascó. Retaule de Sant Joan Baptista. Sant Jaume. 1527-1528"; "Pere Gascó. Retaule de Sant

- Esteve. Resurrecció de sis morts davant les relíquies de sant Esteve. Enterrament de sant Esteve a la sepultura de sant Llorenç, c. 1529 i 1546"; "Biogr. 6, Joan Gascó, not. 1503-1529 (+)"; "Biogr. 7, Pere o Perot Gascó, c. 1502/05-1546 (+)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 93-95, 103-105, 192-193 and 194-195; Miquel MIRAMBELL I ABANCÓ. *La pintura del segle XVI a Vic i el taller dels Gascó*. Patronat d'Estudis Osonencs, Vic 2002; Rafael CORNUDELLA. "La pintura de la primera meitat del segle XVI al Museu Episcopal de Vic". *Locus Amoenus*, no. 6 (2003), pp. 145-185; Miquel MIRAMBELL I ABANCÓ. "Joan Gascó". In: Joan SUREDA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya. Pintura, III: Darreres manifestacions*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2006, pp. 274-281; Marc SUREDA I JUBANY. "Sant Bartomeu destruïnt l'ídol, de Joan i Perot Gascó (MEV 64). Nova aportació a la col·lecció de pintura renaixentista del Museu Episcopal de Vic". *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, no. 3 (2009), pp. 143-169; Stéphanie DOPPLER. "Un Gascó à Perpignan (1542)". *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, no. 5 (2012), pp. 79-95.
- [46] Miquel Àngel ALARCIA. "C1 a C 4. Francesc Espinosa. Pere Mates. El retaule de Sant Icle i Santa Victòria de Millàs", "C5-6. Pere Mates. Retaule de Sant Pere de Montagut". In: Miquel Àngel ALARCIA (ed.). *El Renaixement a Catalunya: l'Art*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1986, pp. 51-56. Exhibition catalogue (Fundació Joan Miró, 1983); Miquel Àngel ALARCIA. "Pere Mates. Retaule de Santa Magdalena"; "Pere Mates. Retaule de Sant Pere Cercada"; "Pere Mates. Epifania". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 96-97, 98-100 and 101-102; Joaquim GARRIGA. "La geometria espacial de Pere Mates". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXI-II (1994), pp. 527-562; Joaquim GARRIGA. "Biogr. 11. Pere Mates, c. 1490/95-1558". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 205-207.
- [47] Isabel Coll. *L'edifici i el retaule de l'Hospital de Sant Joan de Sitges*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges 1990; Rafael CORNUDELLA. "La pintura de la primera meitat...", op. cit., pp. 182-183; Rafael CORNUDELLA. "Epifania. Jaume Forner, c. 1530-1550". In: Marià CARBONELL, Anna CASTELLANO and Rafael CORNUDELLA (comiss.). *Pedralbes. Els tresors del monestir*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2005, pp. 155-157. Exhibition catalogue (Museu Monestir de Pedralbes, 2005).
- [48] The painter has been known by the conventional name of the Master of Balaguer since the publication of Chandler Rathfon POST, *The Catalan School...*, op. cit., pp. 280-285. Cf. Joaquim GARRIGA. "El retaule de l'església de Sant Salvador de Balaguer". In: *El Mestre de Balaguer (segle XVI)*. Museu Comarcal de la Noguera, Balaguer 1995, pp. 9-20; Joan-Hilari MUÑOZ. "Els Garret i la capella de l'Assumpció de la catedral de Tortosa". In: *Butlletí Arqueològic*, no. 25 (2003), pp. 301-316, esp. p. 313; Joaquim GARRIGA. "Baltasar Gui, antes denominado 'Mestre de Balaguer'. San Cristóbal, San Roque, ca. 1525-1530". In: *Obras maestras del Museo de Montserrat en BBVA: de Caravaggio a Picasso*. Palacio del Marqués de Salamanca, Madrid 2008, pp. 84-87. Exhibition catalogue; Teresa THOMSON LLISTERRI. "El conjunto de tablas renacentistas de Santa María la Mayor". In: *Catálogo artístico y monumental del Bajo Aragón*, Fundación Quílez Llisterri, Alcanyis 2012 (http://www.fqll.es/catalogo_detalle.php?id=266); Jacobo VIDAL FRANQUET. "Blai Guiu, pintor de Lérida: un nombre para los maestros de Balaguer y Alcañiz". *Artígrama*, no. 28 (2013), pp. 341-348.
- [49] Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cinc-cents...*, op. cit., pp. 217-233 (Masters of Alforja and Pere de Cardona) and 261-274 (Francesc Olives).
- [50] Josep M. MADURELL MARIMON. *Pedro Nunyes y Enrique Fernandes...*, op. cit.; Nicole DACOS. "Il 'criado' portoghese di Michelangelo: il Maestro della Madonna di Manchester, ossia Pedro Nunyes". *Bollettino d'Arte*, no. LXXVII (1993), pp. 29-46; Joan BOSCH BALLBONA. "Pere Nunyes i Henrique Fernandes. Retaule de Sant Sever. Martiri de sant Sever, Trasllat de les relíquies de sant Sever"; "Biogr. 3. Henrique Fernandes, not. 1525-1546 (+)"; "Biogr. 15. Pere Nunyes, not. 1513-1556". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 106-110, 180-181 and 215-218; Joan BOSCH BALLBONA. "Un 'miracle' per a Pere Nunyes". *Locus Amoenus*, no. 6 (2002-2003), pp. 229-256.
- [51] Josep M. MADURELL MARIMON. *L'art antic al Maresme*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 1970, pp. 67-68, doc. 42; Francesc MIRALPEIX VILAMALA. "Precisions sobre el Pare Etern del Museu de Mataró". *Rescat*, núm 18 (2010), p. 16 (https://www.academia.edu/2011967/Precisions_sobre_la_taula_Pare_Etern_del_Museu).
- [52] Joan BOSCH BALLBONA. "Pere Serafi, Jaume Forner II i Jaume Fontanet II. Retaule de Sant Romà de Lloret. El turment de la llengua, Pujada al Calvari, 1541-1555"; "Pere Serafi i Jaume Fontanet II. Retaule de Sant Martí d'Arenys de Munt. Els sants Abdó i Senén davant Deci, 1543-1546"; "Biogr. 20. Pere Serafi, not. c. 1534-1567 (+)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., pp. 111-116, 117-121 and 227-229; Santi TORRAS TILLÓ. "El 'retaule de santa Bàrbara' de Castellar del Vallès i la qüestió de la formació artística de Pere Serafi". *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, no. 4 (2000), pp. 181-189; Nicole DACOS. "Un raphaélesque calabrais à Rome, à Bruxelles et à Barcelone: Pedro Seraphín". *Locus Amoenus*, no. 7 (2004), pp. 171-196.
- [53] Josep M. MADURELL MARIMON. "Petro Paulo de Montalbergo, artista pintor y hombre de negocios". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. III, no. 3 (1945), pp. 195-229; Joaquim GARRIGA. "Petro Paulo de Montalbergo. Retaule de Sant Vicenç de Malla. Oració de Jesús a Getsemaní. 1554"; "Petro Paulo de Montalbergo. Retaule de la Resurrecció, c. 1582-83"; "Biogr. 13. Pietro Paolo de Montalbergo, not. 1548-1588 (+)". In: Joan

- BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 125-128, 129-133 and 210-212; Joaquim GARRIGA. "Pietro Paolo de Montalbergo, pintor italià, ciutadà de Barcelona". In: *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*. Vol. II. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999, pp. 5-40. For a more compressed version in Italian, cf. Joaquim GARRIGA. "Un pittore monferrino del Cinquecento in Catalogna: Pietro Paolo de Montalbergo, o de Alberghis". *Bollettino della Società Piemontese di Archeologia e Belle Arti*, no. XIX (1997), pp. 101-117.
- [54] For a detailed account of late Mannerism, cf. Antonio PINELLI. *La bella Maniera. Artisti del Cinquecento tra regola e licenza*. Einaudi, Turin 1993, esp. "Il tramonto della Maniera", pp. 166-200.
- [55] Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA. "Els avatars i els artistes...", *op. cit.*, pp. 173-181; Sofia MATA DE LA CRUZ. *Isaac Hermes Vermei, el pintor de l'Escola del Camp*, Diputació de Tarragona, Tarragona 1992; Marià CARBONELL I BUADES. "Antoni Agustí i la capella...", *op. cit.*, pp. 229-236; Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA. *El retaule major...*, *op. cit.*, pp. 41-47, 58-60, 102-110, 163-164 and 166; Marià CARBONELL. "Isaac Hermes Vermei. Retaule de Santa Maria de Palamós. Adoració dels pastors, Epifania, 1594-1596"; "Biogr. 8. Isaac Hermes (Isaac Hermansz Vermei), not. c. 1566-1596". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 134-137 and 196-198; Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cinc-cents...*, *op. cit.*, pp. 304-320.
- [56] The painter is finally the subject of a study that does him justice: Joan BOSCH BALLBONA. "El periple pictòric d'un pintor milanès a Catalunya: Joan Baptista Toscano, actiu entre 1599 i 1617". *Locus Amoenus*, no. 11 (2012), pp. 97-127.
- [57] Josep M. MADURELL MARIMON. "Unos retablos de Bautista Palma, pintor genovés, de los Conventos Capuchinos de Olot, Lérida y Blanes". *Estudios Franciscanos*, no. 50 (1949), pp. 453-463; Rafael CORNUDELLA. "Joan Baptista Palma. Retaule de Santa Maria de Terrassa. Epifania, Martiri de sant Esteve, 1611-1612"; "Biogr. 16. Joan Baptista Palma (o Battista Palmaro), not. 1609-1631". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 143-146 and 219-220.
- [58] Marià CARBONELL BUADES. "Angèlica Justiniano, una pintora catalana del segle XVII". In: *Miscel·lània. Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*, La Paeria, Lleida 1997, pp. 373-384; Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cinc-cents...*, *op. cit.*, pp. 380-381.
- [59] Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ. *L'església nova...*, *op. cit.*, p. 127; Teresa AVELLÍ. "Lluís Gaudin. Aparició de la Mare de Déu, santa Tecla i santa Agnès a sant Martí (1617-1625)". In: Joan BOSCH and Marina OROPESA (ed.). *Llums del Barroc*. Fundació Caixa de Girona, Girona 2004, pp. 44-45. Exhibition catalogue; Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana...*, *op. cit.*, pp. 200-202.
- [60] These paintings, among com others, had been grouped under the conventional name of the Master of Canillo based on Chandler Rathfon POST, *The Catalan School...*, *op. cit.*, pp. 364-378. A fortunate search by Joan Bosch Ballbona in the Arxiu Nacional d'Andorra, as part of the studies for the "Catàleg d'època moderna a Andorra", exhumed the contractual document of the Sant Joan altarpiece in Caselles agreed to between the parish leaders of Canillo and the painters Miquel Ramells and Guiu Borgonyó (7 July 1537). This catalogue, with the corresponding study of the paintings, is currently at press: Joan BOSCH BALLBONA and Francesc MIRALPEIX VILAMALA. *L'Art d'època moderna a Andorra (segles XVI-XVIII)*. Govern d'Andorra, Andorra la Vella 2016. Meantime, cf. Joan BOSCH BALLBONA. "Els retaules de Sant Miquel de Prats i de Sant Joan de Caselles". In: *Benvinguts a casa vostra! Les obres d'art patrimonials fora d'Andorra*. Govern d'Andorra, Andorra la Vella 2014, pp. 99-109.
- [61] Alícia SUÀREZ. "Jaume Huguet I. Retaule de Sant Roc. Mort de sant Roc. 1594". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 160-162; Joan BOSCH BALLBONA. "Biogr. 9. Jaume Huguet I, c.1540/7-1606 (†). Jaume Huguet II, not. 1573-1607 (†)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 199-201; Irene ABRIL VILAMALA. "Les taules de sant Ramon de Penyaforat del Museu Episcopal de Vic (MEV 772-774). Una nova mostra de la pintura del taller dels Huguet". *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, no. 5 (2012), pp. 97-116.
- [62] Joaquim GARRIGA. "Benet Sanxes Galindo, pintor i poeta del segle XVI a Catalunya". *Estudi General*, no. 21 (2001), pp. 69-129.
- [63] Dora SANTAMARIA COLOMER. "Joan Sanxes Galindo. Retaule del Roser. Pentecosta i Nativitat, Resurrecció i Anunciació. 1603". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 163-166; Joan BOSCH BALLBONA. "Joan Sanxes Galindo. Retaule de Santa Cristina d'Aro. Mort de santa Cristina. 1612"; "Biogr. 19. Joan Sanxes Galindo, not. 1586-1621 (†)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 167-172 and 225-226.
- [64] Joan BOSCH BALLBONA. "Joan Mates. Retaule de Sant Joan Baptista dels fusters. Sarges. 1577"; "Biogr. 10. Joan Mates, not. 1570-1585 (†)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 147-151 and 202-204; Joan BOSCH BALLBONA. "Retaule de Sant Pere. Joan Mates. 1570-1585". In: Marià CARBONELL, Anna CASTELLANO and Rafael CORNUDELLA (comiss.). *Pedralbes...*, *op. cit.*, pp. 160-161.
- [65] Sergi PLANS. "Damià Vicens. Retaule del Roser. Nativitat, Adoració dels reis, Resurrecció"; "Biogr. 22. Damià Vicens, 1551-1612 (†)". In: Joan BOSCH BALLBONA and Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, *op. cit.*, pp. 152-155 and 232-233; Carme GIRALT, Rosa JUNYENT and Sergi PLANS. *El retaule del Roser de Sant*

Martí de Tous. Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, Sant Martí de Tous 1998; Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana...*, *op.cit.*, pp. 146-205.

- [66] Cf. Joaquim GARRIGA. "El retaule major de Nostra Senyora del Socors i la formació del santuari cincentista de la serra del Corredor". *Locus Amoenus*, no. 6 (2002-2003), pp. 187-227.

[67] Cf. Marcel DURLIAT. *Les arts anciens...*, *op. cit.*, pp. 161-185 ("VIII. Antoine Peytavi").

[68] Cf. Marcel DURLIAT. *Les arts anciens...*, *op. cit.*, pp. 187-223 ("IX. Honoré Rigau et Barthélemy Gonzalez").

[69] Josep M. MADURELL MARIMON. "Francisco Ribalta, pintor catalán". *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. v, no. 1-2 (1947), pp. 9-31.

BIOGRAPHICAL NOTE

Joaquim Garriga's research has focused on topics related to the Renaissance in Europe, particularly in Italy and Catalonia. He has studied treatises and other texts on artistic activity from modern Europe. He researches the genesis of modern procedures of representing perspective and its spread around painters' studios in the 15th and 16th centuries, especially in artisan milieus. He studies Renaissance architecture (religious, civil and rural), sculpture and painting in Catalonia from both a theoretical and aesthetic framework and from a socioeconomic and cultural standpoint. He has contributed to scholarly studies aimed at documenting and disseminating Catalonia's historical and artistic heritage. He is a member of the "History of the Art of the Renaissance and Baroque" research group at the Universitat de Girona.

Catalan farmhouses and farming families in Catalonia between the 16th and early 20th centuries

Assumpta Serra*

Institució Catalana d'Estudis Agraris

Received 20 May 2015 · Accepted 15 July 2015

ABSTRACT

The *masia* (translated here as the Catalan farmhouse), or the building where people reside on a farming estate, is the outcome of the landscape where it is located. It underwent major changes from its origins in the 11th century until the 16th century, when its evolution peaked and a prototype was reached for Catalonia as a whole. For this reason, in the subsequent centuries the model did not change, but building elements were added to it in order to adapt the home to the times. Catalan farmhouses are a historical testimony, and their changes and enlargements always reflect the needs of their inhabitants and the technological possibilities of the period.

KEYWORDS: evolution, architectural models, farmhouses, rural economy, farming families

INTRODUCTION

Some years ago, historians stopped studying only the major political events or personalities to instead focus on aspects that were closer to the majority of the people, because this is where the interest lies: in learning about our ancestors' ways of life. The study of the *masia*, or Catalan farmhouse, and farming families presented here reflects this purpose. Each of the following sections will be laid out the same. First there will be a summary of the political situation in order to understand the historical period; the next section will focus on the population and most salient features of each historical period; then we shall examine the economy, which sheds light not only on people's status but also on the changes that a family building like the farmhouse undergoes; and finally, we analyse the features that define the building in response to all the factors that were outlined previously because, just as in life, everything is interrelated.

The farmhouse was primarily developed in the second half of the 11th century when the population that had theretofore been spread around the territory of Catalonia began to coalesce. It was the fiscal unit that was comprised of croplands, a vegetable garden, access to water and the forest and a small home where people and animals lived together. This kind of home was built following the parameters of the era; therefore, it reflected the Romanesque style, with very thick walls, a tile roof and small rooms that could adapt to meet different needs. This unit gradually expanded as the new

techniques or the spread of these techniques became available to more and more people. Larger or more numerous rooms characterised the evolution of a structure that was originally called a *hospici*, *domus*, *casa* or *alberg*, although we are not certain of the reason behind such a variety of words. This evolution was marked by the needs of the inhabitants and the application of the technologies of the period. Thus, we understand that the building became more and more complete, added new comforts, expanded its interior spaces and even added an upper storey. These new developments were similar all over Catalonia as they arose in response to the farmers' needs, which were the same everywhere. Only a few specific local features developed, which can be attributed to the climate or the economy. When this building became an entity unto itself, when it became a solid home that varied little over time, it was given a specific name for all places and for posterity. Thus, in around the 15th or 16th century we begin to find in the name *masia* in the documentation, a name which has lasted until today.

The family served as the foundation of farming society in terms of both the division of the farm that each individual occupied and the division of labour. Based on patriarchal Roman law, the farming family was sustained by the male in both the kind of jobs performed – organisation of the family with the most responsibility befalling the father and the male heir, who took over for the father – and legal issues. Whereas prior to the application of Roman law (12th century), all the members of the family were treated the same, after it the women became much less important and had to give up their rights to protection if they wanted act at the same level as the man. Men

* Contact address: Assumpta Serra. E-mail: todonya@hotmail.com

always prevailed over women, and therefore the figure of the male heir, as the foundation of the transmission of assets and the head of the family, was at the core of a patriarchal society. If there was no male heir, this place went to the eldest daughter's husband, but then the roles shifted because the woman still owned the property. The woman and mother of the heir had some sway because of the dowry offered at the time of marriage. The dowry or statutory portion is the part of the inheritance that went to daughters or sons who were not the prime heir. As long as they neither married nor left the farm, the other sons and daughters could only serve as labour, albeit a kind of labour that was highly prized in the era before the advent of technology, when work was manual.

Therefore, complex nuclear families were made up of the married couple, perhaps their parents, maybe their sister or brother and several children. Large farms could be farmed either by tenant farmers or directly. If the family was well-off, between the 17th and 20th centuries farm hands and servants might also live with them in rooms set aside for them often located on the upper part of the farmhouse. The family of day labourers with little land and smallholders was usually simple and nuclear. In this latter model, the shortage of resources meant that some family members might be rented out as servants or farm hands, or they might emigrate to other towns, cities or villages. While at given times of the year, such as the harvest, additional labour was needed, mutual assistance among farmers was the most popular option. Most farming families worked on smallholdings that did not generate the income needed to reproduce the family unit. The extra children were subjected to mobility around the land, seeking jobs as farm hands, servants, day labourers or workers in the factories that started springing up.

POLITICAL PRESENTATION, DEMOGRAPHICS AND FAMILY IN THE 16TH CENTURY

Politically speaking, Catalonia retained its status within the Iberian Peninsula, with its own institutions and the capacity to act as a country. However, in practice, the marriage between Ferdinand the Catholic, King of Aragon, and Isabel of Castile unified the two regions, but to the detriment of Catalonia, which ceased to have economic and political influence in the other regions. The crucial event was the conquest of the Americas because of the market's shift in orientation, which came to be much more concentrated in the Cantabrian Sea and Atlantic Ocean than in the Mediterranean.

Catalonia reached the 16th century much diminished, both demographically and economically. The deaths started with the Black Plague in 1348 and continued in renewed outbreaks in the 15th century. This demographic decline was not the only problem; between 1472 and 1482 Catalonia also went through a civil war that erupted again in 1486. Even though the Black Plague affected all of Europe and is therefore a factor that came to bear in the crisis

in the feudal system, in Catalonia the civil war hit the population even worse, which was unable to recover because of the further outbreaks of the Black Plague. In consequence, the Catalan countryside was left fairly desolate.

The study of demographics has taken an interest in both Catalonia and the local world. Performing a global study on the topic that includes immigration is very difficult because of the lack of sources, and thus local sources prevail.

Even though the classic studies by Jordi Nadal and Emili Giralt stressed the demographic recovery in the 16th century and French immigration, more recently Valentí Gual and Llorenç Ferrer also noted the natural population growth.¹

Gual's study examines immigration from the region of Occitania.² The local documentation, especially from inland Catalonia, points to this Occitanian immigration as early as the 15th century, which probably stemmed from the ease of finding work in the farmhouses and lands given the demographic gap caused by the two events mentioned above. Likewise, we should note that this immigration included not only farmworkers but also labourers in the construction and textile trades. The demographic surge recorded as the 16th century progressed translated into the tendency towards the extended family, which provided a significant amount of manpower, leading to productive improvements in an old-regime economy.

As a result of the mortalities, despite the preference for the male as the heir, quite a few women also took part in economic activity, thus giving up the protection offered by Roman law, which was still in force at the time. Shortly after the major outbreak of the Black Plague in 1348, the lords encouraged the freedom of the serfs' daughters meant for marriage to remove staff from the family and start new ones in order to create new workers and thus occupy the empty lands and rebuild the censuses.³

In addition to its demographic impact, the war also left its mark on society. As it was a civil war, it affected the entire population, especially its organisation, as two sides took shape with members from factions that had already been clashing even before the war. Thus, nobles often fought within the ranks of the serfs more to face off with their enemy than out of ideological conviction. Likewise, it was an economic way to emerge from the crisis by collecting a salary. Therefore, the end of the war meant the end to income for people who earned a living fighting. Many of them carried on with the same lifestyle during the 16th century, when activities like banditry had significant effects on the entire population.⁴

ECONOMY: FORMATION AND ADMINISTRATION OF ASSETS, CONTRACTS AND DEBT

In the rural world in the 16th century, the economy reached a new juncture as the outcome of the crisis in the feudal system that had been kindled in the 15th century. The recovery was very slow and lasted almost the entire

century or even until the last decades of the following century. The shift stemmed from the intensification in production of a single economic activity, such as livestock or viticulture, meant for the market in specific areas. This new economic approach was successful in seeking a product niche which made it attractive in the market, such as wine from Alella, cattle from the Empordà region and wine or saffron from Bages.⁵

Two very important events happened in the 15th century which help us to grasp the economic situation of Catalonia's rural world in the ensuing century: the formation of the large farmhouses and assets through the addition of abandoned farmhouses or lands, and the Arbitral Sentence of Guadalupe of 1486, which led much of the population to become indebted.

Large bodies of assets were amassed by purchase or hire through the establishment of emphyteusis, which led to a real division between useful and direct property. As long as the *censos* taxes were being paid, this indefinite contract became a kind of land ownership and was the most widely used. Compared to these two advantages, in the late 15th century a new limited-duration contract came to be popular, *masoveria* or tenant farming, which was aimed at speculation, since after four or five years the conditions changed.

Most of the farming estates of the 16th century were actually an assembly of around four homes that were already dilapidated and dated from prior to the 14th century. Only the lands were used, even though many of the lords and even the Church had the rights over these empty houses with the hopes of getting them back some day.⁶

The assets were administered through different kinds of contracts:

1) Emphyteusis was the option used in the 14th century by those lords who wanted to continue earning income from lands or empty houses. However, the conditions were quite varied depending on the economic status of the owner of the lands and estates. Very few offered advantageous conditions in the years immediately following the epidemic, and it was not until the 15th century that they became aware that the situation was irreversible. Therefore, things mostly worsened after they witnessed the drastic reduction in their income. They sought to offset these losses by making the application of *mals usos* or "bad customs" compulsory, and they even imposed *els cinc* and the *remença* (a redemption payment paid by serfs) to the same population.⁷ This deterioration in conditions led the peasants to react in a bid to lower or redeem these taxes. They discussed this matter with the monarchy, but they did not achieve their aims and, in consequence, two successive civil wars were fought at the end of the 15th century.

2) One variation in the same contract offered advantageous conditions, but only for a limited time: a ten-year period for the maintenance or recovery of the farming estate was rather widespread. After this period, things went back to the way they were before or "bad customs", sei-

gniorial rights and the recognition of the *remença* were applied depending on the lords' reactions in view of their economic capacities.⁸ Even though the contract was emphyteutic, oftentimes, after the good times had passed the peasants returned the farm to the owner objecting at their inability to fulfil the new conditions.

3) Finally, there was the *masoveria* contract, which was a sharecropping contract for a limited period of time, between four and five years. Seeds and tools were contributed, and the profits were split in half by the tenant farmers and the owners.⁹ *Rabassa morta* was a kind of contract in which grapevines or other non-irrigated shrubs were planted; this kind of contract lasted as long as two-thirds of the plantings remained alive. Therefore, it was more long term, although the harvests were split in half with the owner.

The accumulation of lands or farming estates was a new way of organising farm labour: either there was a return to the extended family or the farms were sublet with tenant farming contracts under the conditions discussed above.

The extended family tended to live together for years until the marriage of one of the sons who had worked for the family home enough to deserve lands, livestock to farm the land, smaller livestock and the tools needed for the new estate. This process was called "*fer la messió*". The new farming estate tended to be one of the dilapidated homes – uninhabited and in ruins – which the family had purchased or which, if they owned it themselves, had been left empty and was now brought back to life. In either case, the family estate split off part of its extensive assets.¹⁰

If what had been purchased was lands, then the owners sorted the best lands for farming, those to be left fallow and those meant for livestock, an activity which surged considerably and served as one of the ways out of the crisis in certain areas within Catalonia. But not everyone amassed land, and the end result was a great deal of inequality within rural society.

Indebtedness in the rural world was omnipresent throughout all those years and centuries of the old regime, and in the 16th century there were two very specific causes. One was the shift from draught animals to farm animals, particularly from the ox to the mule. Gabriel Ramon reflects on this: "A change that despite the mule's possibilities and advantages compared to the ox, was not affordable for all peasants; the fact that it was a sterile animal and that to secure a mule one had to have mares and donkeys raised the price of these animals, and this meant that purchasing one led many peasant families to become indebted."¹¹ The other cause of debt was the Arbitral Sentence of Guadalupe of 1486, which rescued the serfs to restore to them full freedom of movement and safeguarded them from the five "bad customs", in the case of peasants who had been affiliated with the land, in exchange for an immediate cash payment. This sentence benefitted the wealthy, who had this surplus, but the *censal* led to the

indebtedness of a very large part of the rural population because payment of the redemption fee lasted over many years, as the *censal* implied periodic payment of interest and allowed the payment of the debt to be delayed.¹² These peasants thus acquired a kind of endemic debt.

THE MASIA FARMHOUSE BUILDING

We know that the *masia* was a building that took shape over the centuries, always adapting to the needs of its inhabitants, including economic conditions, family requirements and the need for protection. For this reason, even though common rooms developed similarly all over Catalonia, other more local, unique parts of the house were built for economic, geographic and historical reasons. Thus, unique features were added in each stage, such as towers, wine cellars and stables.

By the 16th century, the *masia* had become the structure that was to culminate this process. Likewise, unique elements from that historical period were added to the building, such as defence towers, in both inland Catalonia because of the banditry there and on the coast to defend against corsairs, although these defence towers became even more visible after the 17th century. Following this same approach, the 16th-century *masia* consolidated the addition of rooms used to produce goods meant for trade, such as wine cellars in the Bages region, livestock pens in

the Empordà and livestock stables in grazing lands such as Collsabra. This came in response to the need to fit means of production into the home which were sources of money aimed at emerging from the crisis of feudalism.

The evolution of the building¹³ started with a rectangular body with thick walls and a tile roof, features of the Romanesque, which was comprised of a kitchen and pens in the 11th century, and it was gradually enlarged to include the oven and stable, all on the same level, by the late 12th century. In the 13th century the *masia* underwent significant changes, such as a more vertical construction and the addition of a large area meant for the kitchen as a multipurpose room, and thus the house came to have two main bodies. This change was possible thanks to the availability of two materials, lime and tile, which allowed lighter-weight constructions to be built, more in keeping with the Gothic. This pattern was gradually improved and adapted such that between the late 14th and the 15th centuries, the two processes were merged and the building became two bodies and two storeys. The 16th-century *masia* was meant to be used as a family home divided into three main bodies.

This distribution was attained by adding a parallel body to the new buildings in the central part of the 15th-century two-bodied, two-storey building. Until the formation of the farming estate/farmhouse building in the 15th century, each room that was added had a purpose and reflected the architectural style of the time, using the

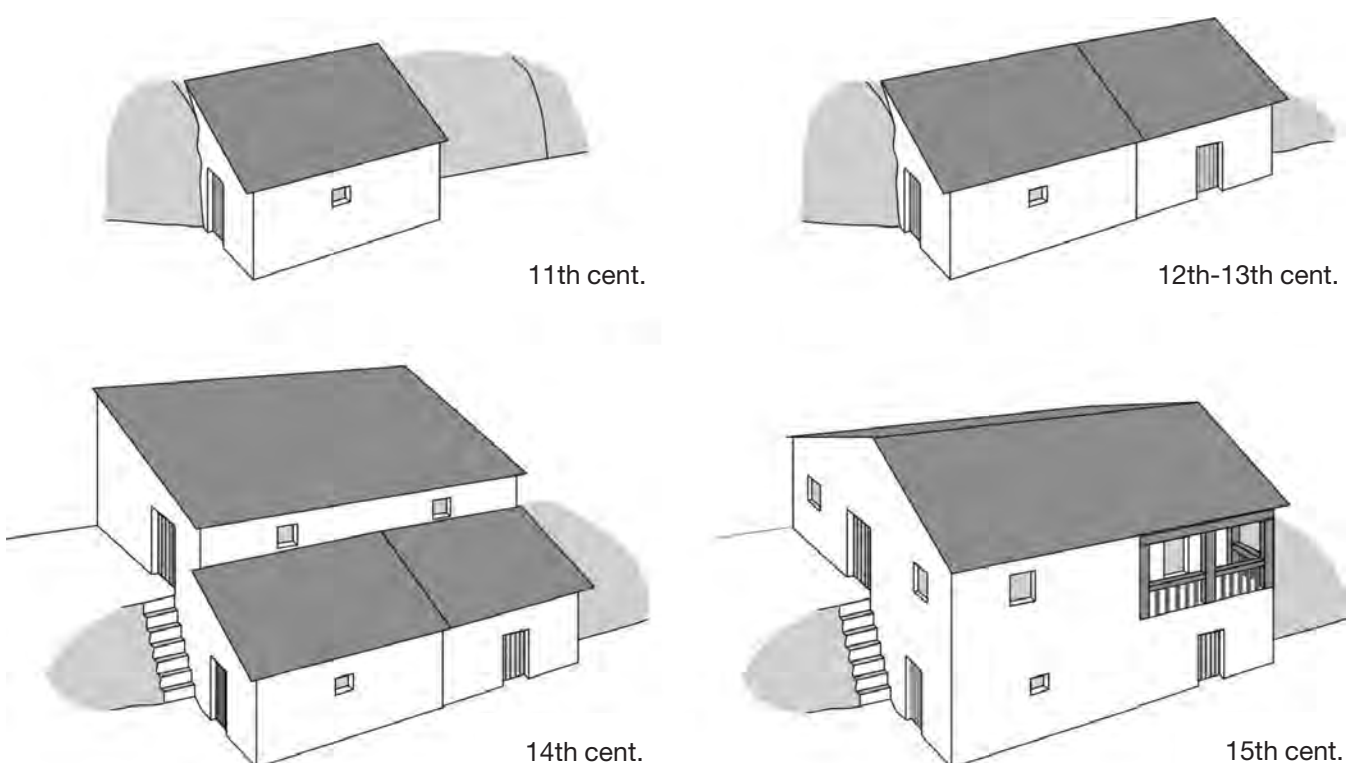

FIGURE 1. Reconstruction of the evolutionary stages in the farming estate (*mas*) and farmhouse (*masia*).

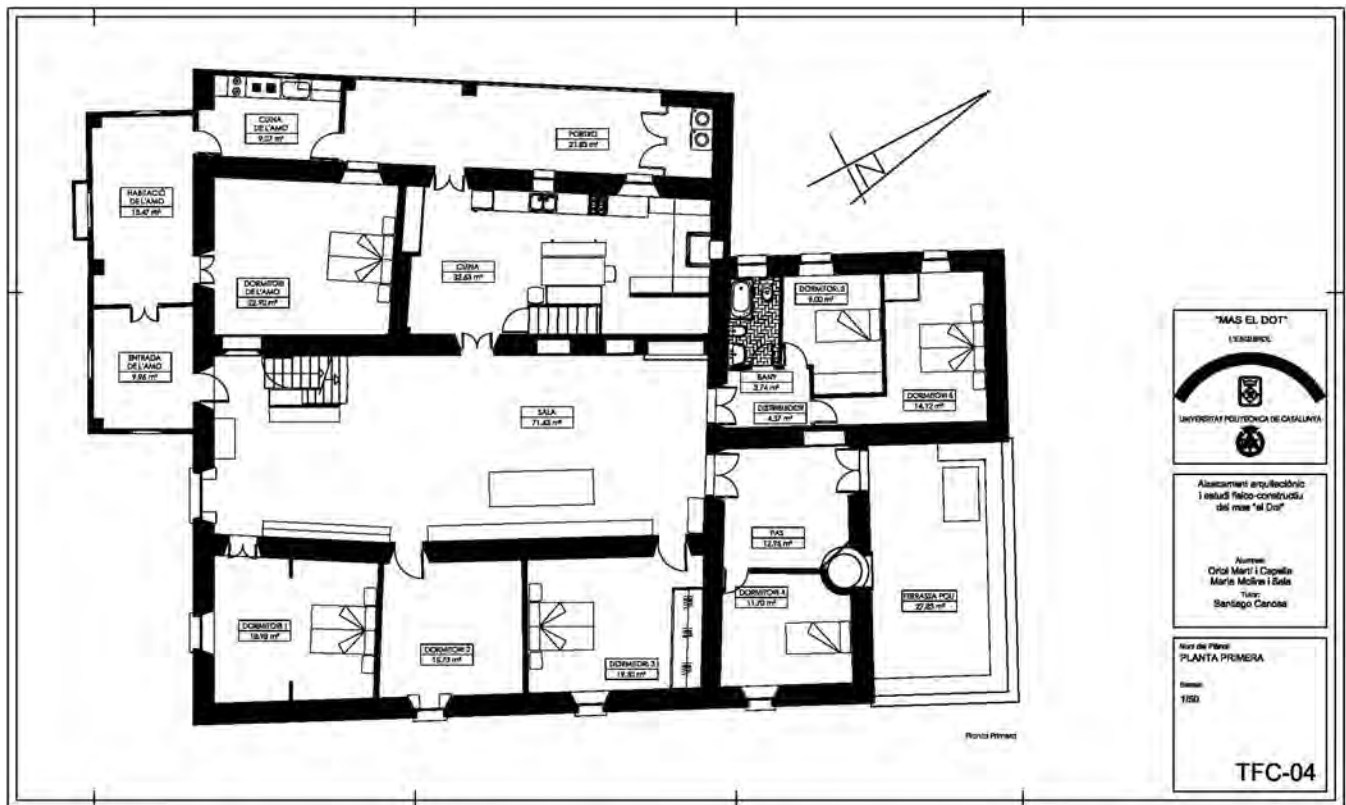

FIGURE 2. Plan of the first floor of Masia del Dot (St Martí Sescorts, Osona), which highlights the *sala* (living room), a symbolic and important space of the Catalan *masia* (farmhouse), standard in the 18th century, with attachments to the traditional 16th century *masia*.

corresponding technology. In Catalonia, the Gothic lasted until the 16th century, but the mindset of the Renaissance, with the importance of the individual and therefore each person's tasks, had been assimilated into the 15th century building, in which each act in life had its own space, even if it was not solely used for that activity. Therefore, according to some authors, this addition of an entire body on the central part was a response to the victory of the Arbitral Sentence of Guadalupe for owners who were wealthy yet still serfs. It is possible to accept this explanation for the few buildings that were constructed during those years, but the reality is that the emblematic space that was added to this new building was the parlour, which was included in all farmhouses, both new and already built, throughout the 16th century, especially in the latter years. Therefore, the motivation is more likely the economic upswing. The parlour, which became emblematic for any family, signalled the addition of a noble room that dated from the 11th century. It was more symbolic than useful; it was where any family displayed its affluence or most valuable possessions, such as portraits, small chapels devoted to saints or large tables crafted of wood from the trees on the land. In the buildings that already existed, the most visible place was always the parlour.

In new buildings, the parlour became the most prominent room after the main entrance. The large entrance occupied the ground floor and the granary the upper sto-

rey. From then on, the granary was established as a place to store the wheat in the most ventilated place in the house.

17TH CENTURY: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC EVOLUTION, CROPS AND INDEBTEDNESS

The 17th century in Catalonia stands out for being years of upheaval, with constant clashes, some of them political (loss of power to Spain) and others outright wars (Guerra dels Segadors or Catalan Revolt), which affected both the economy and the people. The economy was midway between the labour system of the old regime and the system that began and developed in the 18th century. This situation brought poverty and a lack of income more than prosperity, and the most prominent and immediate outcome was the development of banditry. As Antoni Ferrando insightfully notes,¹⁴ in that century the factional skirmishes of the feudal period with the participation of petty feudal lords ceased, and instead the faction members became bandits who attacked farmhouses and travellers who stole whatever they could and distorted reality through kidnappings. Likewise, the coasts of the Mediterranean were also exposed to the attacks of the corsairs. They had already existed in the Middle Ages, but the problem was aggravated during this century by the advent of the Ottoman Empire.¹⁵

Demographically and population-wise, the 17th century can be regarded as falling fully within the demographic model of an old-regime society. A society within this system was ever-fluctuating and highly dependent upon the climate: adverse weather conditions damaged harvests and led to shortages and difficulties accessing minimum foodstuffs. This health weakness wrought havoc in the recurring plagues (Bubonic Plague in 1650 and 1654). This is the scenario that can be described for a population that suffered from heavy infant mortality at both birth and weaning, and where it was very difficult for all newborns to reach adulthood. At the same time, female deaths from childbirth were also all too frequent, so couples in their second and even third marriage were quite common.

This population was extremely mobile with the continued arrival of French immigrants from the late 15th century coupled with movement within the same region. As noted above, the figure of the heir meant that the other siblings had to seek alternatives, especially by renting themselves out as farm hands or servants in the large farming estates. They also could work as day labourers or create their own farming family through tenant farming. This was a migratory wave¹⁶ that did not wane but instead intensified in the subsequent centuries which served as an alternative to or support for the extended family labour model.

Another quite prominent factor was the insecurity of the population because of internal problems such as banditry, the clash with Spain and forced involvement in the European wars. The Spanish monarchy's clash with the Ottoman Empire led to the advent of corsairs, who brought a great deal of insecurity to commercial sailing. Llorenç Ferrer believes that "until 1640 the slow growth continued and the rate was situated at 76.6 in 1630-1639, and later dropped during the two decades of the Catalan Revolt (1640 and 1652) (rate of 65.6 in 1651-1659). After 1670, a slow recovery got underway which continued throughout the 18th century."¹⁷

As mentioned above, human labour was the key factor in the increase in agricultural production. Incomes were low and irregular due to the effects of external factors like pests and variable weather.

The evolution in production in those two centuries was marked by fluctuations in the harvests. As seen for the 16th century, in the 17th, too, we can notice a rise in production, with bountiful harvests during the core years and a drop between 1580 and 1640. Jaume Dantí,¹⁸ specialist in agrarian history, believes that in the 17th century Catalonia devoted part of its output to specific crops meant for the market. We could say that the trend that began in the late 15th century and started to be implemented in the 16th century, which was a factor in emerging from the crisis in the regions where it was applied, continued into the 17th century but with other crops. Thus, even though it was present on Catalan lands, the olive tree, which did not suffice as an intensive crop in

the Middle Ages, started to become more popular in the late 17th century. The other intensive crop was grapevines, which became quite common all over Catalonia after the 11th century, especially in the Maresme region. Several authors who have studied this region believe that the impetus brought by the cultivation of grapes started in the 17th century.¹⁹ In contrast, in the Penedès, Tarragonès and Anoia, grapevines only accounted for 15% to 20% of crops in that century.²⁰ After mid-century, exports of liquor became a very active trade and laid the groundwork for what it would become in the 18th century.²¹ Another specialisation was livestock in regions like the Empordà.²²

Even though Charles III did not issue the free-trade decree with the American colonies in Barcelona and Els Aïacs until 1778, Catalan products were already being traded long before through groups of Catalan merchants living in Seville and Cadiz.

The new and quite noteworthy indebtedness in the 17th and 18th centuries was due to the new mentality brought about by the Baroque, which was characterised by the outward expression of feelings and, more particularly, religiosity. This phenomenon was so important that the monetary contributions to hold a variety of masses (such as the trentenary and others), Church benefits to maintain a chaplain and other fervent expressions reached extremes that even led to debt. Some children were even left without an inheritance and saddled with debt, although the Church itself often waived this obligation when the children were left with no resources for living.

Gabriel Ramon believes that after the 1640 Catalan Revolt, the number of lawsuits over taxation and debt increased, "particularly in the period 1653-1658, when they tripled compared to the previous period, with a greater prominence in the regions that had suffered the most from the war, such as Segrià, Baix Camp, Garrigues, Urgell, Segarra and Anoia".²³

UNIQUE CONSTRUCTIONS IN THE 17TH CENTURY

The regional differences, such as the institution of livestock pens in the Empordà owing to the intensification of livestock husbandry, were sparked by the economy. Let us consider a livestock pen, which originated in the Middle Ages as a place to keep animals, primarily sheep and even the shepherd. New constructions meant for homes were added to this building, such that it gradually became a farmhouse (after the 16th century).²⁴ Therefore, what is worth noting is how animal husbandry prefigured a construction form of the local farmhouse in the Empordà. In the inventories of subsequent farming estates in the 17th century, this construction was sometimes reported as an entrance hall because of the similarity of the construction. Even now, there are old farming estates with a unique constructive form, with open spaces and a perimeter that

FIGURE 3. Torre Bagura farmhouse (Torroella de Montgrí, photograph by J. Serra), where the tower was built in the second half of the 16th century. In the photograph, note the farmhouse with three bodies, three storeys, voussoir door and carved window. This is a prototypical farmhouse from the late 16th century.

is usually made of large arcades through which the animals could be shuttled.²⁵ The existence of livestock pens along the entire coast of the Alt Empordà is confirmed by a map in the Biblioteca Nacional de Madrid dating from the late 17th or early 18th century. Virtually the same livestock pens, but under different names, appear in the 1877 *Nomenclàtor* (Gazetteer), the first one drawn up in our country.²⁶

Defensive constructions were unique features that were the hallmark of the constructive form of those years owing to insecurity. Defensive features were added to farmhouses. In the inland regions of the country, we can find farmhouses with towers, machicolation and turrets on the corners.²⁷ Many of these constructions had fore-runners back in the Middle Ages.

Further back from the coastline, the farmhouses were equally exposed to corsair attacks, such as in the *comarca* of Baix Camp, which is an example of the fortification of farmhouses because the population was highly dispersed and thus choose this kind of defence. For this reason, defence towers were built in these farmhouses that tended to stand separate from the house because they were usually

built during different periods. The towers from these centuries tended to be square in shape and large enough to have inhabitable rooms inside them. According to a fascinating study of the topic by Olga Martín and Ernest Gallart, in which they classify the different lookout and defence systems, one of the defence systems is fortified farmhouses which have their own alarm network, provide defence and offer a place where refuge can be taken inside.²⁸ One example is the Torre Bagura farmhouse in Torroella de Montgrí (Empordà).

The construction of street houses spread in towns in response to the internal immigration between mountain *comarques* by the non-heir children of farmhouses who went seeking work in the plains, near rivers. This is how a group of salaried workers in the secondary sector coalesced around the artisan labour that later gave way to industrial jobs. They created their home in a largely orderly way. Built next to each other, the houses all had the same physiognomy: the building on the front part with a plot of land behind it for a vegetable garden. The plots of land were granted in emphyteusis by one of the local lords, to whom the residents had to pay *censos*. These houses tend-

ed to have one body measuring 86.5×39.5 metres, 62×10 metres or 55×10 metres. They usually had a ground floor and one upper storey.²⁹

18TH CENTURY: HISTORICAL EVOLUTION, DEMOGRAPHIC AND AGRICULTURAL GROWTH AND SOCIAL DIVERSITY

The 18th century was decisive for Catalonia. At the beginning of the century, the death of King Charles II without any offspring triggered tensions regarding his succession that affected not only Spain but also all of Europe, which became enmeshed in a power struggle. Catalonia played its part in history when it participated in these disputes and ended up on the losing side, leading to a loss of its political freedoms.

However, this century also witnessed strong economic and demographic growth, especially in the second half, which translated into major construction. Following the process started years earlier, the opening of the economy led to new needs which gave rise to new trades.

The 18th century began with economic and demographic stagnation that lasted and even intensified with the War of the Spanish Succession. Llorenç Ferrer tracks the stagnation caused by the war and its aftereffects until 1720, followed by moderate growth until 1750 (an overall gain of around 20%), which was when the major expansion of the century got underway, with just a few brief hiatuses in the decade from 1760 to 1770. After that, it once again picked up pace, particularly between 1790 and 1799 (gains of 21–23% in one decade). However, the demographic expansion became truly spectacular in the second half of the 18th century.

This population surplus migrated to the nuclei where they were given plots of land to build houses and streets. Many local publications explain this situation, which is also clearly captured in the lintels of many of the houses. The lords who owned these lands made them available through the most common kind of contract in the rural world, *emphyteusis*. In this way, the current physiognomy of Catalonia began to be forged, with a disperse population concentrated in villages.

Even though Catalonia lost many of its institutions after the War of the Spanish Succession, it did retain Catalan civil law, so it was able to apply its own legal and contractual systems such as *emphyteusis* and *rabassa morta* for vineyards, which permitted non-heir children of farmers who were excluded from inheriting property to nonetheless access land. Cultivation intensified particularly because of the expansion of the lands into patches and wooded areas. Varied crops were also common depending on the zone. We can note a major presence of grains, carob and hazelnuts inland and vineyards on the coasts and in Bages.

Olive trees were important in the *comarques* of Urgell, Segarra, Noguera and especially Garrigues, where they

became a specialisation. After the second half of the 18th century, grapevines spread to inland Catalonia, namely Penedès and Bages, two *comarques* which had already experienced intensive grapevine cultivation during the Middle Ages.³⁰ Priorat and the valleys of Segre and Noguera also started to cultivate the grape.³¹

The external liquor trade distributed this product in northern and central Europe,³² and the coastal nuclei began to experience one of their peak periods. Sailing vessels of all kinds constantly arrived on the beaches. For example, in Vilanova i la Geltrú in around the mid-18th century, the annual movement was higher than 1,000 boats, leading Vilanova to receive the nickname of Little Havana. In Lloret, the boats headed to Santiago de Cuba, Havana, Montevideo or Buenos Aires loaded with wine, oil, textiles, salt, flour and other goods, and they returned to Catalonia laden with cotton, fine wood, leather, sugar, tobacco, coffee and rum.

After trade with America was liberalised in 1778, it grew and became the alternative to trade with the north, which was waning by the end of the century. Trade with the Americas became extremely important: it channelled much of the wine production aimed at exports and returned with the cotton that the local industry needed.³³

We can distinguish between three different groups. The first one was the large landowners or estate owners who had acquired major properties thanks to inheritances and marriage pacts. Some of them did not participate in the productive process and lived off of their income. They often spent periods of time in these villages which had just been built, or in small cities engaging in social relations. Their land assets were rented out to tenant farmers or sharecroppers or in *emphyteusis*. However, other landowners participated directly in the productive process. In addition to using tenant farmers, *emphyteusis*, etc., the basis of their labour was also farm hands and day labourers.

Secondly were the farmers with access to land through indefinite contracts via *emphyteusis*. They also had access to this land for a limited time through sharecropping and tenant farming, and the new development was the *rabassa morta* contract to cultivate grapevines. The contractual conditions led to clashes between the owners and the *rabassa morta* farmers late in the century which lasted until the 1930s.³⁴

The third group consisted of day labourers and farm hands, the outcome of the demographic growth. The farm hands were the sons of farmers who did not have large enough holdings to employ all of their sons. They lived in the same house as the owner and worked every day of the year. Even though they received a salary, most of it was spent on their own upkeep. Servant girls were hired out for housework, although at certain periods during the year they might also help with the field work.

In contrast, the day labourers only worked on specific jobs as a complement to their work at home. Either they lived in the family home while they were young, or they

were the ones who founded or enlarged the new population nuclei mentioned above. They did not earn enough to live off of farm work, and therefore they also worked in pre-industrial jobs like textiles, shoemaking, construction, blacksmithing and shop-keeping.

These groups went into debt in order to secure land, a house or the means of production such as beasts of burden and tools. Despite this economic improvement, indebtedness became endemic among the peasantry, who managed to survive but never amassed wealth or improved their standard of living. The plots of land were insufficient, plus they had to pay the *censos*, and the entry payment for emphyteusis was usually covered with a loan.

THE CONSTRUCTIONS

The *masia* of the 18th century showed new architectural features, both when the landowners lived off of incomes and when they participated directly in production. In farmhouses where the inhabitants worked directly in production, the layout of the interior spaces underwent several shifts which reflected the economic and social changes described above. Thus, we can see an internal division of the rooms, with small quarters for the female house servants and others for the farm hands. These divisions were often made of perishable materials like partitions made of burlap or wooden walls when the rooms were on the first storey. It was also common to refurbish one side of the attic on the third floor, next to the granary.

The other change shown in the inventories is the construction of new granaries in the regions where grain was cultivated, and new wine cellars wherever the cultivation of grapevines was expanding.

These changes took place within the building itself, which, as explained above, had already reached the peak of the process of defining its spaces in the 16th-century *masia*. The subsequent building innovations were additions that did not alter the original layout: the most frequent additions were in the front or on the side of the original body. They began to be built in the 17th century, but just barely since the effects of the demographic and economic growth did not truly become noticeable until the 18th century. This is revealed through sumptuous new developments found inside the farmhouses, especially those of the large landowners. Most of these additions consisted of large arcades which were sometimes even echoed on two storeys.

The interior spaces of the farmhouses of the landowners who lived off the income of their lands did not undergo such major changes, but they could have the same additions with large arcades, galleries, etc. This was the most visible part, while in the corresponding interior spaces, the owner's office and the couple's bedroom were added, the latter with an antechamber furnished to receive guests, all aiming to show this new economic level that they had attained.³⁵

Naturally, during the Baroque period this sumptuousness was also expressed through religiosity. Private chapels were built in each of these large farmhouses as a display of opulence. In a private document from Can

FIGURE 4. Photograph of Mas Sala (Rupit, Osona).

Plantada (L'Ametlla del Vallès, 1798), Josep Plantada says that his house was located more than 45 minutes from the parish church in L'Ametlla:

[...] what happens on many holidays, primarily in the winter, because of rains or poor weather, is that the people in the house cannot attend the church to hear the holy sacrifice of mass and thus the petitioner, his consort and his children are deprived of this consolation, even though they have the comfort of riding there in horseback. In addition, the petitioner has an elder son named Antonio who is suffering from the gout, which renders him unable to move from the house when it afflicts him, which happens all too often. And this is aggravated by the fact that the petitioner's daughter has such a delicate and weak constitution that she can barely stand because of her extreme weakness and natural defect.

On the other hand, the petitioner's house is famously opulent and outfitted with everything, and consequently it is exposed to being robbed at the most unexpected time and at the time the family has spent at the church to attend mass, as it is mostly isolated and has no neighbours, so sometimes a just servant boy or girl is left there alone.

For these reasons, he requested permission to build a public chapel, and records show that it opened in 1832.

DEMOGRAPHIC, SOCIAL AND ECONOMIC EVOLUTION FROM THE 19TH CENTURY UNTIL THE EARLY 20TH CENTURY

The early years of the 19th century were characterised by widespread crises in the guise of famine and epidemics which affected the most disadvantaged. However, the course of the century witnessed major political upheaval in the Napoleonic invasion in 1808, which profoundly affected both society and the economy. Expropriations of assets owned by the Church got underway during the Liberal Triennium (1820-1823) as a way to redistribute wealth, and these expropriations were expanded in 1836 by Mendizábal, although they primarily affected the large urban and rural property owners. The Triennium also instated a tax reform with the imposition of a fixed amount payable in cash at a time of major recession in agricultural prices, which sparked discontent in both the Church and the peasants. This situation, along with the artisans' fears of industrialisation, were the causes behind the three Carlist Wars.

During Espartero's first government in 1840, the free trade laws clearly harmed the incipient textile industry in Catalonia with the entry of English textiles. During his second mandate in 1849, the disentailments were reinstated; this time it also affected municipal lands, which were put up for sale and bought up by the bourgeoisie. In 1866,

there was a serious financial and political crisis which led to the downfall of the monarchy. Two years later the crisis continued, now one of subsistence, dovetailing with the outbreak of the Cuban War of Independence. All of these factors heralded the end of the moderate regime and the exile of Isabel II. In 1871, the crown was offered to Amadeus, Count of Savoy, although that did not halt the third Carlist War (1872-1876), during which Amadeus abdicated in 1873. Spain became a republic for the first time, but it was unable to stop the internal divisions and uprisings in different regions, which degenerated into a veritable civil war until, after several heads of state, the Bourbon monarchy was restored under Alphonse XII in December 1874. In January 1875, the king disembarked in Barcelona with the support of the Catalan bourgeoisie, which chose unity of action with the Castilian oligarchy and appealed for the intervention of the Spanish army when faced with pressure from the working class.

The century ended in crisis and instability. The war in Cuba and the Philippines magnified the crisis that had begun in 1892 with the phylloxera plague, which ruined many vineyards in Catalonia. Industrial prosperity sparked internal population displacements. Cuba was affected by the economic crises in 1857 and 1866, which brought financial ruin to many estate owners. The Ten Years' War (1868-1878) was the first Cuban war of independence. After 1898, the date when the Spanish Empire lost the last of its American colonies, Cuba and Puerto Rico, the emigrants to the New World began to return to Spain given the instability of the situation in the Americas.

The demographic growth of the 18th century slowed down precisely at the turn of the next century, when the birth rate stagnated, albeit with major dips and peaks related to the Peninsular War and the Carlist War (the birth rate dropped to 1790 levels), but it rallied again until 1850-1859, when it reached 229. In reality, the curve hints at a serious demographic crisis in the first half of the 19th century, which witnessed only modest growth.³⁶

During the 19th century and until the mid-20th century, the complex structure of the farming family remained largely intact. Migratory movements were more temporary than permanent and did little to change the family structure. The industrialisation process in Catalonia tended to attract rural dwellers, but it was still a weak phenomenon.

The agricultural situation was not exactly good: many small sharecroppers were ruined and day labourers became more prominent. The expected agricultural reforms which might have stemmed from the disentailments never achieved their goals. The farming class' fear of new developments in both politics and technological advances characterised the century, which left the sector playing an increasingly secondary role. Much of its labour shifted to the industrial sector, sometimes through emigration to cities and other times by promoting local industry.

European historiography claims that in the 19th century, families that had inherited large assets were ruined

because of the drop in agricultural prices and the rise in industrial salaries.³⁷

Those Catalans who had set sail for the Americas in the 19th century to do business were known as *Indians* or *Americanos*. They had often amassed considerable wealth, returned to Catalonia and built houses and palaces to show off their new economic status. With the years of trade relations and their return, the *Indians* contributed to spurring the Catalan economy in the 19th century and the early decades of the 20th century. They invested in the land and in the modernisation of the country. Agriculture, trade, industry and infrastructures all benefitted from their outlays.

The land that was not farmed with the best techniques or crop alternatives became impoverished. Potatoes tentatively started to be cultivated. When crop rotation began to be practiced, it started with legumes, fava beans, potatoes and perhaps French grass; the second year spelt and wheat were grown; the third year corn and barley; and to complete the rotation, turnips or wheat were cultivated.

But the product par excellence in terms of both production and exports was still wine. Francesc Valls, who has studied all of these phases, believes that the difficulties in European trade caused by the wars against Napoleon ended up closing the northern European markets to Catalan liquors. This situation changed its destination and paved the way for trade with the Americas. After 1820, wine exports to the Americas served as a decisive impetus for Catalan textile manufacturing with the return of the ships that traded in wine and American cotton.³⁸ Catalan wines were in heavy demand because of the decline in French production owing to the phylloxera plague that besieged this country between 1845 and 1885. However, prosperity turned to ruin when the plague attacked Catalonia's vines in 1878. It is calculated that 385,000 hectares of grapevines were lost in 1895, a loss that prompted a population flight from some *comarques*, such as Priorat.

The disentailments meant the shift of lands owned by the Church, the nobility and the municipalities into the hands of the commercial and industrial bourgeoisie. The peasants affected by these processes were harmed, since the new owners increased the taxes in order to boost or maintain their incomes. The large landowners who had accumulated many assets by a variety of means entered into a cycle of debt that led to the sale of small plots of land from the family holdings.³⁹ At first, the labourers were the beneficiaries of these sales, but the plots were not large enough to sustain a family at a time of declining agricultural prices and in light of the tax reform, which stipulated fixed amounts payable in cash instead of the Church tithes in kind or in proportion to the harvest.

The *Indians*, as mentioned above, not only brought a heavy impetus to industry, both textiles and the production and trade in wine and construction, but also prompted changes in the territory, sometimes by installing infrastructures and other times by modernising wine

production. Some studies of specific cases bear witness to this presence, such as in Calafell or Llançà. While in Llançà the world of wine and its trade were promoted, in Calafell the presence of *Indians*, primarily during the period spanning from the late 18th to late 19th century, meant a concentration of land purchased by them as a way to invest the money they had earned in the Americas. One of the most prominent families in Calafell from this period was the Samà family, who had important businesses in Cuba and the Philippines. They purchased all the lowlands in Calafell, which they used to cultivate vegetables and grapevines. In 1868, they erected a building to be used as a distillery to craft liquor. There was yet another wave of repatriated capital with the second Spanish-Cuban war.

Ricard Garcia-Orallo has studied indebtedness during this period and believes that the reasons the large farming landowners became indebted, especially in the second half of the century, were not too different from the reasons in previous periods: land purchases, home constructions, improvements in farms and family obligations such as paying statutory portions and dowries. He also believes that they invested in non-agricultural activities in order to diversify their investments, as happened in the rest of Europe. These changes were primarily caused by the decline in land income, as mentioned above.⁴⁰

The dire crisis caused by phylloxera ushered in a period of conflicts between the landowners and cultivators around contracts, especially around the *rabassa morta* contracts in viticulture. After a period of calm, the conflicts re-emerged towards the beginning of the 1920s and culminated during the years of the republican Generalitat in the 1930s.⁴¹

THE NEW FARMHOUSES

We cannot say that there are *Indian*- or Moderniste-style farmhouses, since these styles were more focused on decoration than on architecture. Even though new farmhouses were built or old ones were adapted, the *Indians* kept the same architectural conception of the *masia* which has been described thus far. It is said of the *Indians* that upon their return they wanted to change the physiognomy of the villages of Catalonia, and indeed they did. They spearheaded the urban development of the towns, and even though they did not bring a new artistic style they did have a particular form when they attempted to reproduce the landscape of the Antilles, to the extent possible, by introducing flower and vegetable gardens and arcades to the cities.⁴²

One example of a *masia* built by an *Indian* is the one that the Samà family built in Calafell, La Sínia, which is typically *Indian* in style. It is comprised of two storeys with a noble room. Just like any other *masia*, the ground floor was the production area, and there was a complete wine cellar with everything needed to distil liquor, as well

as animal pens. A farmhouse with a similar layout is the one known as Cal Bolavà built by Antoni López, the Marquis of Comillas, another *Indian*.⁴³

Another *masia* in the *Indian* style is the one known as Mas Miró in Mont-roig del Camp (Baix Camp). This house used to be known as Mas d'en Ferratges because it was owned by Antoni Ferratges, the Marquis of Mont-roig. It is believed to have been built between the 18th and 19th centuries.

Another phenomenon from the late 19th and early 20th centuries was the construction of farmhouses or sharecropper homes following the techniques of that period meant for the new inhabitants, the outcome of the division of large properties, as outlined in the section on the economy and debt.⁴⁴ As discussed by the local history, this phenomenon can be found in different areas around Catalonia, such as Baix Empordà, La Selva and Alt Penedès. The result has already been analysed above.

So what kind of homes were built on sharecropping farms? As the authors outline in the studies on Gelida, Torroella de Montgrí and Maçanet de la Selva, the homes retained the layout of the earlier sharecropper homes: simpler constructions, often with just two bodies, with a kitchen and dining room or entrance on the lower floor and maybe a stable inside the building as livestock pens or wine cellars in the winemaking regions in the rear, built perpendicular to the entrance. The bedrooms were on the first storey, or the houses had a square layout with three bodies on one floor, such as the ones in Maçanet. All the authors believe that the prime difference compared to the older ones is the materials used: stone and lime.

In the beginning of the 20th century, at the same time that new farmhouses were being built using patterns similar to the preceding centuries, although they were simpler because of their use, some were also being rebuilt or embellished following the architectural model of the period, Modernisme. However, in these houses only complements in the Modernista style were added to the original building dating from centuries earlier, such as the Modernista farmhouses in the region of Reus or Els Pallaresos, including Casa Bofarull.

Of everything we have outlined, it is clear that despite these stylistic variations the standard layout of three bodies and three storeys remained intact, with an internal layout of spaces that was similar throughout the entire land and the same in each chronological period. This serves to confirm the thesis that the *masia* is a building meant to be used as a family home which gradually took shape as new room was needed following the constructive form of each period. Likewise, in line with this same thesis, each geographic zone had its own unique particularities to adapt it to the local economy.

Depending to the construction system, the farmhouses borrowed what was used for major constructions. We do not know who made these kinds of constructions in the Middle Ages, but a painstaking analysis allows us to note

how the technique was the same as the churches being built during that period. Therefore, in the 11th century they were built in the Romanesque style, in the 13th to 14th centuries in the Gothic style, in the 16th century in the Renaissance style, and in the 18th century in the late Baroque style. Likewise, we have seen how they borrowed details from the *Indian* style, bearing in mind that this is not a unique, distinct style of its own, as well as details from Modernisme, and that 20th-century techniques were used for new constructions.

NOTES AND REFERENCES

- [1] The rate of 56.6 in 1550-1559 became 68.8 in the late 16th century. This is when we can also see slow but steady natural demographic growth throughout the entire century, according to Llorenç Ferrer. See L. FERRER. "Una revisió del creixement demogràfic de Catalunya en el segle XVIII a partir dels registres parroquials". *Estudis d'Història Agrària*, no. 20 (2007), pp. 17-68.
- [2] V. GUAL. "El punt de partida de l'agricultura moderna. De la Sentència arbitral de Guadalupe i les Germanies a la crisi de finals del cinc-cents". In: E. GIRALT (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. 3. *Edat moderna*. Universitat de Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Girona, Universitat de les Illes Balears, Universitat Jaume I, Universitat de Lleida, Universitat Pompeu Fabra, Universitat Rovira i Virgili and Universitat de València, Barcelona 2008, pp. 13-30.
- [3] A. SERRA I CLOTA. *La comunitat rural a la Catalunya medieval: Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Eumo, Vic 1990.
- [4] A. SERRA I CLOTA. "Anàlisi de la guerra civil catalana (1462-1472) a partir de les actuacions locals". In: *Enfrontaments civils: postgueres i reconstruccions*. Vol. I. *Recerques*, Pagès, Lleida 2002, pp. 83-103; A. SERRA I CLOTA. "Bandositats a Catalunya al s. XV: un fenomen també urbà". In: *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. 2. Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, pp. 401-420.
- [5] A. SERRA I CLOTA: "La ganadería, una posible solución a la crisis de la Baja Edad Media en la Cataluña Central". In: *VI Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Girona 1997, pp. 1-12.
- [6] As an example, in the parish registry of Sant Cristòfol de Tavertet from the late 15th century all the farmhouses were reported as empty and the payment that the farmhouses had made remained in the lands. The same holds true in a seigniorial record book from the mid-16th century. A. SERRA I CLOTA. *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, *op. cit.*
- [7] A. SERRA I CLOTA. "La crisi agrària del s. XIV a Osona". *Ausa* [Vic], no. 124 (December 1990), pp. 13-30.
- [8] A. SERRA I CLOTA. "Reaccions senyoriales a la crisi agrària a Catalunya, a la Baixa Edat Mitjana: els remences". *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona: CSIC], vol. 29 (1999), pp. 1005-1042.

- [9] A. SERRA I CLOTA. "La memòria d'un poble. Santa Maria de Corcó - l'Esquirol, la seva gent i una forma de viure al llarg dels segles". In: A. PLADEVALL I FONT, F. X. COLL I FERRET and A. SERRA I CLOTA. *Història de la parròquia i poble de Santa Maria de Corcó*. Diac, 2002; X. JORBA. *Òdena: segles XVI i XVII*. Parnass, Barcelona 2011, p. 224.
- [10] This can be proven in both Collsacabra with the farmhouse of Turons de Sant Joan de Fàbregues, and in Bages with the farmhouse of Grabolosa de Súrria (A. Serra i Clota, reports on excavations).
- [11] G. RAMON. *El crèdit a la Catalunya dels segles XVI i XVII; un estat de la qüestió*. Universitat de Lleida, Lleida 2014, p. 16. See the issue of mule trading in A. SERRA I CLOTA. "La ganadería, una posible solución...", *op. cit.*
- [12] V. GUAL. "El punt de partida de l'agricultura moderna...", *op. cit.*
- [13] One study of this evolution until the 18th century has been published: A. SERRA I CLOTA. "Análisis de la evolución del manso en la organización del espacio rural y en su forma constructiva (Catalunya ss. XI-XVIII)". In: *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*. Vol. 2. Universidad de Cantabria, Santander 2012, pp. 1915-1932.
- [14] A. FERRANDO I ROIG. *Les sendes dels bandolers. Sant Llorenç del Munt - Serra de l'Obac*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002. I have studied this topic for the Middle Ages: A. SERRA I CLOTA. "Lucha de bandos en Catalunya: orígenes y características en el siglo XIV". In: *Poder y sociedad en la Baja Edad Media hispánica: Estudios en homenaje al profesor Luis Vicente Díaz Martín*. Vol. 2. Universidad de Valladolid, Valladolid 2002, pp. 1103-1128; A. SERRA I CLOTA. "Bandositats a Catalunya al s. XV...", *op. cit.*
- [15] The victory of the Christians over the Turks in the Battle of Lepanto (1571) signalled the end of Turkish supremacy in the Mediterranean, although in 1644 they seized Crete. In 1669, Venice lost Candia to the Turks, but in 1694 the Venetian admiral Francesco Morosini won a clear victory over the Ottomans. S.-J. GÓMEZ and J. M. SANET I JOVÉ. *La Gent de mar de Tarragona: segle XVII*. Silva, Tarragona 2014, p. 81.
- [16] A. CAPDEVILA MUNTADAS. *Pagesos, mariners i comerciants a la Catalunya litoral. El Maresme a l'època moderna*. Doctoral thesis. Departament d'Història Moderna. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [17] L. FERRER. "Una revisió del creixement demogràfic...", *op. cit.*, p. 17.
- [18] J. DANTÍ. "La diversidad agraria en la España Moderna: campo, campesinos y actividades productivas". In: *Campo y campesinos en la España Moderna. Culturas políticas en el mundo hispano*. Fundación Española de Historia Moderna, Madrid 2012, pp. 153-179.
- [19] Between 1596-1606 and 1656-1672, the cultivation of grapevines in Mataró rose 300%. J. GIMÉNEZ BLASCO. *Mataró en la Catalunya del segle XVII. Un microcosmos en moviment*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2001.
- [20] A. CAPDEVILA MUNTADAS. *Pagesos, mariners i comerciants...*, *op. cit.*, p. 205.
- [21] From the 1760s until the early 1790s, two markets showed themselves to be extremely dynamic in purchasing Catalan liquors: first and foremost, the French market, and secondarily the colonial American market: F. VALLS. "El paper de les exportacions vitícoles de les relacions exteriors de l'economia catalana 1672-1869". *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, no. 12 (2001), pp. 161-172.
- [22] P. GIFRE. *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (Vegueria de Girona, 1486-1730)*. Fundació Noguera, Barcelona 2012, pp. 357-389.
- [23] G. RAMON. *El crèdit a la Catalunya...*, *op. cit.*, p. 16.
- [24] A. COMPTE. "Els cortals de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos [Figueres]*, vol. 38 (2005), p. 69.
- [25] For this description, see P. GIFRE. *Els senyors útils i propietaris de mas...*, *op. cit.*, p. 320.
- [26] A. COMPTE. "Els cortals de Castelló d'Empúries...", *op. cit.*, p. 60.
- [27] A. FERRANDO I ROIG. *Les sendes dels bandolers...*, *op. cit.*
- [28] O. MARTÍN and E. GALLART. "Els sistemes defensius de la costa catalana contra la pirateria i el corsarisme (XVI-XVIII)". *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, no. 7 (1988), pp. 225-240; J. NOGUER GÓMEZ. Les torres de vigilància i de defensa de la Costa Brava". *Revista de Girona*, no. 116 (1986), pp. 271-280.
- [29] Many of the villages were formed after the 18th century, although the process had gotten underway in the 17th century: A. SERRA I CLOTA. "La memòria d'un poble...", *op. cit.*; X. JORBA. *Òdena: segles...*, *op. cit.*, pp. 480 and forward.
- [30] A. SERRA I CLOTA. "El vi, la seva importància i la seva elaboració entre el s. XIII-XVI a la Catalunya Central". In: E. GIRALT (coord.). *III Colloqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans*. Vol. 2. Universitat de Barcelona, Barcelona 1993, pp. 281-298.
- [31] "From then until the arrival of phylloxera, grapevines characterised part of Catalonia's rural landscape, while its supply of grain depended on other *comarques*": J. DANTÍ. "La diversidad agraria en la España Moderna...", *op. cit.*
- [32] Francesc Valls believes that the liquor cycle had gone through two phases in terms of the goods traded for viticulture exports: 1) In the first stage, textiles predominated: wool, linen or even calico, i.e., cotton textiles; 2) In the second stage, which started in the 1860s, it was semi-finished linen textiles. See F. VALLS. *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Eumo, Vic 2004.
- [33] F. VALLS. *La Catalunya atlàntica...*, *op. cit.*
- [34] As noted, *rabassa morta* was a contract in which grapevines or other unirrigated shrubs were planted for a virtually undefined period of time as long as the grapevines

did not die. However, for the owners it was simply long-term sharecropping. This twofold interpretation is what caused the discord.

- [35] A. SERRA i CLOTA. “Análisis de la construcción del manso en Catalunya, del libro: *Llibre dels secrets d’agricultura, casa rústica i pastoril*, de M. Agustí (1617)”. In: S. HUERTA (coord.). *Actas del Séptimo Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. Vol. 2. Instituto Juan de Herrera, Madrid 2011, pp. 1339-1348.
- [36] L. FERRER. “Una revisió del creixement demogràfic...”, *op. cit.*
- [37] R. GARCIA-ORALLO. “La gran propiedad endeudada: decadencia, continuidad y recomposición de las élites rurales catalanas a finales del siglo XIX”. In: *XIV Congreso Internacional de Historia Agraria* (Badajoz, 7-9 November 2013), 29 p.
- [38] F. VALLS. *La Catalunya atlàntica...*, *op. cit.*, p. 14.
- [39] At the start of the 20th century, the Marquis of Robert was the owner of several farmhouses on the plain between the nuclei of Torroella de Montgrí and L’Estarrit (Torre Bagura, Mas Cassà, Mas Ral, La Galera and Mas Boixó). In 1912, a restructuring process got underway which led eight new farmhouses to be built, known as the *masos nous d’en Robert* (Robert’s new farmhouses). This action was one of the last great agricultural, social and architectural transformations of the plain. The house that the lords of Gelida had owned in the late 18th and early 19th centuries was sold in parts to different new owners: La Talaia, tenant farming or independent property (19th century), which depended on Can Batllell; Can Migrat (19th century), which is the division of Can Voltà; and Ca l’Altimires (19th century) to the Leblonds, who also purchased the castle, Ca n’Oller dels Tarongers (19th century), which was a second home of the Oller de la Muntanya family.
- [40] R. GARCIA-ORALLO. *La gran propiedad endeudada...*, *op. cit.*
- [41] A. BALCELLS. *El problema agrari a Catalunya. La qüestió rabassaire (1890-1936)*. Nova Terra, Barcelona 1968. The second edition is from 1983.
- [42] C. SOBREVILA. “Els indians catalans”. In: “RE”, revista de pensament i opinió..., Fundació Catalunya-Amèrica, Barcelona 2008 pp. 44-45.
- [43] Now, after an in-depth renovation, it houses the Casa de Cultura of the Calafell Town Hall; see the Calafell Town Hall website.
- [44] At the start of the 20th century, the Marquis of Robert was the owner of several farmhouses on the plain between the nuclei of Torroella de Montgrí and L’Estarrit, such as Mas Llorers. This is a farmhouse built in the early 20th century on the land of Mas Ral (Torre Bagura, Mas Cassà, Mas Ral, La Galera and Mas Boixó); see J. SERRA i GIRONELLA and A. ROVIRAS i PADRÓS. “Els masos nous d’en Robert”. *Plecs d’Història Local*, no. 148 (February 2013). A similar process took place in Gelida: R. ROVIRA. “Inventari de les masies de Gelida”. *Paratge*, no. 7 (1996). In Maçanet de la Selva, the result of the division of the lands of Torre de Marata has been studied in *El nostre poble de pagès*. Taller d’història de Maçanet, Maçanet de la Selva 1988.

BIOGRAPHICAL NOTE

Assumpta Serra holds a PhD in mediaeval history from the Universitat de Barcelona. From 1983 until 2003, she worked as a professor of mediaeval history in the Faculty of Geography and History at the same university. With a sweeping view of history, she has used written and archaeological documentation to analyse the evolution of the *masia* and the rural world (economy and society, such as serfs) in Catalonia between the 11th and 18th centuries. She is currently the coordinator of the Rural History Section of the ICEA-IEC, where she has assembled an interdisciplinary group that has organised the 1st Congrés del Món de la Masia (Barcelona, 11-3 March 2015).

The historical novel in Catalonia (1862-1930)

Jordi Tiñena*

Writer

Received 20 January 2015 · Accepted 10 March 2015

ABSTRACT

When the first voices of the *Renaixença* began to be heard in the 1930s, the historical romance novel was triumphant in Europe. However, the Catalan novel, which had reached a high level in the Middle Ages with the Joanot Martorell work *Tirant lo Blanc*, had practically disappeared and Catalan novelists were writing in Spanish. The first novel of the *Renaixença*, inspired by the model of Walter Scott, was not published until 1862. Thus began the process of reviving the Catalan novel, with the core being the historical novel in all its different variations.

KEYWORDS: historical novel, Catalan literature, *Renaixença*, Romanticism, Catalanism

At the start of the 19th century, the European novel was experiencing one of its most fertile times thanks to Walter Scott; the genre was being updated with the introduction of a kind of story which we call the historical novel, which would prove to have a decisive influence throughout almost the entire century. For example, Alessandro Manzoni, James Fenimore Cooper, Chateaubriand, Alfred de Vigny, Victor Hugo, August Flaubert, Alexandre Dumas and Balzac all wrote historical novels. In Spain, the historical novel was ushered in by the Manresa native Ramon López Soler, who in 1830 published *Los bandos de Castilla o el caballero del cisne*, whose prologue is a commendation of Scott. However, while the novel was the most prominent literary genre around the world, the Catalan novel remained silent; the literary tradition had dried up, novelists wrote in Spanish and readers read in Spanish.

In this article, I shall cover the time period spanning from 1862 until the end of the Primo de Rivera dictatorship, which I have further subdivided into three periods. The first, proposed by Antònia Tayadella,¹ encompasses the novel of the *Renaixença*, from 1862 to 1882. These two dates are quite revealing: 1862 is when the first Catalan historical novel, Antoni de Bofarull's *L'Orfeneta de Menargues o Catalunya agonitzant*, appeared, while the latter corresponds to the publication of *La Papallona* by Narcís Oller, an author who ushered in a new era within the 19th-century Catalan novel. It was the basic period of the historical novel with romantic roots and the restoration of the Catalan novel, which, logically, I shall spotlight. The second period covers the trends of realism and naturalism

between 1882 and 1902, and it is anodyne in relation to the topic at hand. The third period encompasses Modernisme, Noucentisme and the avant-gardes between 1902 and 1930, when the Catalan historical novel, though obsolete, survived with more trouble than vigour.²

THE EUROPEAN MODELS IN THE APPEARANCE OF THE CATALAN HISTORICAL NOVEL

Georg Lukács³ has revealed that the period spanning from 1789 to 1814 was full of stirrings all over Europe, and that it should be regarded as the key to understanding the movements that were developing. The product of this upheaval was the complex phenomenon of Romanticism. Here I only want to stress two aspects of Romanticism that are extremely important when studying the historical novel. The first was the awakening of the national spirit, which happened all over Europe as a consequence of the French Revolution and the Napoleonic Wars. The second, which also stemmed from the new order which arose after the fall of the Ancien Régim, which has been called the evasion in time, is Romanticism's break with the present. Broad swaths of the population's discovery or rediscovery of their own national identity found support sustained on knowledge of their own history and on customs and folklore. On the other hand, the evasion in time was a nostalgic look at a past sensed as safer and better and therefore as the negation of the present, or, to the contrary, as an affirmation and justification of this present, giving rise to two ideological trends in Romantic literature which shared the taste for history.⁴

These two factors led Romantics to take an interest in history, especially the Middle Ages. In this sense, while

* Contact address: Jordi Tiñena. E-mail: jta@tinet.cat

the exaltation of the individual is a staple of Romanticism, historicism can be viewed as the exaltation of this collective “self”, the self-squared in Ferreras’s expression.⁵

The historical novel stemmed from the very reality of Romanticism. With a model that combined a passion for history, local colour when re-creating customs and strong emotions, Walter Scott garnered extraordinary success. Yet beyond the “local colour”, the picturesque and the portrayal of customs, the crux of the model can be found in the human behaviours within the historical reality depicted. This is the core aspect worth noting. However, Scott’s novels also contain other elements whose goal is to arouse the readers’ attention and keep them curious (adventure, intrigue, mystery, etc.). And this soon evolved further: Hugo highlighted the social dimension and openly leaned toward the use of the novel as a means of judging reality; thus, in *Notre Dame de Paris* it is not too difficult to see the Paris of 1830 through the upheaval of 15th-century Paris. Alfred de Vigny is even more explicit on ideological subjectivisation. In “Réflexions sur la vérité dans l’art”, the prologue to *Cinq-Mars*, he openly defends the fact that the purpose of the historical novel is to seek the errors of the past in history. And the novel even drifted towards the extremes, as illustrated by Flaubert with *Salammbô*, which was set in the Carthage of the Punic Wars, which is more than just a decorative escape with erudite, documented archaeological details. At the other extreme are the novels on the Napoleonic Wars by Erckmann-Chatrian, *Histoire d’un conscrit de 1813* and *Waterloo*, in which the exclusion of historical figures, even secondary ones, and external history gives way instead to depicting the personal experience of a common character.

We can also witness an evolution towards a split model between the present and history, with the accentuation of the more novelesque elements. According to Maigrón,⁶ despite its indisputable values, Victor Hugo’s *Notre Dame de Paris* signals the start of this evolution. After *Notre Dame de Paris*, which somehow serves as a bridge between Walter Scott’s model and the adventure novel, the historical novel begins its decline with a kind of neglect of some of the essential principles of the genre in favour of the development others that were secondary in Scott’s novels. Everything becomes more superficial: the dialogues are vivid but vacuous, and the external descriptions are excessive at the expense of the interior lives of the characters, who are absorbed by the scenery. In short, the triumph of colour and picturesqueness in this new model is what ended up dominating the novel scene after the 1850s. They include the adventure novels represented by Paul Lacroix and especially Alexandre Dumas, where history ceases to attract the novelist’s attention and becomes little more than background scenery, while the characters become more conventional. The essential element became keeping up the intrigue throughout the entire varied and increasingly complicated action, which is achieved thanks to a repertoire of clichéd resources that distort reality for the sake of a dualist, reactionary vision of the world with a false happy ending.

All of these kinds of historical novels were present when the Catalan novel appeared in 1862. Were Catalan writers familiar with them? The historians of Catalan literature who have examined the topic hold the conviction that the writers of the *Renaixença* had little literary training, yet it seems indisputable that they must have been familiar with Walter Scott, as he had repeated success all over Europe.

His work entered Spain during the 1820s on the pages of the Barcelona magazine *El Europeo*. However, having acknowledged Scott’s influence, we should also note that by the time Catalan novelists began writing historical novels, first in Spanish and later in Catalan, all the trends in the historical novel, including the serial, had reached Spain. And therefore, at least theoretically, all the models were available. According to information from Montesinos i Ferreras⁷ on the editions translated into Spanish between 1830 and 1860, the most successful ones, in addition to Scott and the accepted influence of Manzoni, were the French serialists (Dumas, Sue, Soulié). And obviously it is no coincidence that when setting out to translate novels into Spanish, Catalan novelists would choose works by these authors. For example, Antoni de Bofarull translated Eugène Sue, Joaquim Salarich translated Walter Scott and Victor Hugo, Francesc Pelai Briz translated Victor Hugo and Alexandre Dumas, and Joaquim Riera i Bertran translated Walter Scott’s *Rob-Roy*.

Ferreras estimates that between 1830 and 1870 a total of 567 historical novels were written in Spain, and he calculated that between 1870 and 1900 more than 100 authors of one or two novels could be counted. This figure is quite demonstrative of the atmosphere favourable to this kind of novel throughout almost the entire century.

And among these novelists in Spanish we should count the Catalans, which added to this body of literature under this influence and writing in this language. At first, they did so with a variety of themes, some even directly drawn from Scott,⁸ but they soon incorporated the history of Catalonia as fodder for their novels and showed clear signs of the *Renaixença* sensibility, even if they did not manage to resolve the language contradiction.

THE ROMANTIC HISTORICAL NOVEL IN SPANISH IN CATALONIA (1830-1860)

Among the Catalan authors of historical novels, we should particularly spotlight those who wrote historical novels in Spanish, often on Catalan themes, those who promoted the *Renaixença* and the restoration of the Jocs Florals, and those who wrote poetry and/or plays in Catalan, but never took the step to writing novels in Catalan. Below is a compilation of several prominent authors who fit this description.

Joan Cortada (1805-1867)⁹ was the first novelist who incorporated Catalan history into the Spanish historical novel in an unequivocally *Renaixença* vein.¹⁰ Under the influence of Walter Scott, he wrote several historical novels on Catalan themes in Spanish during the 1830s, such as *La heredera de Sangumí* (1835), *Lorenzo* (1835), *El rap-*

to de doña Almodis, hija del conde de Barcelona don Berenguer III (1836) and *Las revueltas de Cataluña o el bastardo de Entenza* (1838). He was a member of the early group of promoters of Catalan literature and the restoration of the Jocs Florals. In 1834, as he was writing a historical novel in Spanish, he decided to use Catalan as a literary language in the translation of Tomaso Grossi's *La fugitiva*, which he entitled *La noia fugitiva*. By that point he was aware of the linguistic contradiction in which he was enmeshed. A bit later, in the prologue to *Las revueltas de Cataluña o el bastardo de Entenza* (1838), he fully defended the Catalan language. As the promoter of the first poetry contest called by the Academia de Buenas Letras of Barcelona in 1841, he was a member of the first Committee of the Jocs Florals when it was restored in 1859 and remained associated with the institution until his death. His articles published in 1858 in the pages of *El Telégrafo*, which were later compiled into a volume entitled *Cataluña y los catalanes* (1860), contain clear arguments in favour of Catalan uniqueness.

A similar case who was particularly important in the Renaixença in Valencia was Vicent Boix (1813-1880).¹¹ A romantic, liberal Valencian who was friends with Víctor Balaguer, after 1850 he wrote poetry in Catalan under the pseudonym of "El Trobador del Túria" (The Troubadour of Túria). In 1877, he was on the jury of the Jocs Florals. Based on his political liberalism, he soon let his voice be heard with regionalist and anti-centralist views while maintaining a steadfastly anti-Jacobin attitude. Despite this, even though he folded the history of Valencia into novels such as *El encubierto de Valencia* (1852) and *La campana de la Unión* (1866), his entire literary and intellectual oeuvre was written in Spanish, while Catalan was relegated to the sentimental corner of poetry.

Even though he only wrote one novel, Joan Illas i Vidal (1819-1876) is another of the writers that exemplify the contradiction between the Renaixença and the Catalan novel. A lawyer and economist, in 1840 he published a historical novel in Spanish entitled *Enrique y Mercedes*, which focused on the siege of Barcelona during the War of the Spanish Succession. As he himself admitted, the novel bowed to a patriotic feeling with a clear Renaixença bent, prompted by the impression he got when reading a novel recounting how the Vic natives were wronged in 1714. On the other hand, when writing *Enrique y Mercedes*, he was quite conscious of the linguistic contradiction. His concern with language later led him to write a Catalan grammar. What is more, in 1862 he was the president of the Committee of the Jocs Florals of that year, which – it is important to recall – called a prize for Catalan prose for the first time and revisited the idea of creating a committee that would standardise Catalan orthography.¹² Likewise, from the standpoint of economic protectionism, he is regarded as one of the earliest defenders of "particularism" with the study he published in 1855 (*Cataluña y España*), which was a justification and is regarded as a major milestone in the progression of Catalanist ideas.

The most significant example is Víctor Balaguer (1824-1901),¹³ a prolific author and political liberal who wrote a bit of everything. His role in promoting and consolidating the Renaixença is well known: he compiled the anthology *Los trovadors moderns* in 1859, and like Cortada he was one of the earliest core of promoters of the restored Jocs Florals and a member on its first Committee, an institution with which he would be associated his entire life. Víctor Balaguer also wrote in Spanish, recounting historical and novelistic legends and traditions. In the 1820s he published his first historical novel, *Cinco venganzas en una* (1844), and then he continued with *La Guzla del cedro o los Amogávares en Oriente* (1849), *El doncel de la reina* (about Hug d'Entença, 1850), *La espada del muerto* (1850), *El del capuz colorado* (1850), *La damisela del castillo* (1850), *El anciano de Favencia* (written between 1848 and 1852, about the life of Saint Pacian) and *Don Juan de Serrallonga* (1858) and its sequel, *La bandera de la muerte* (1859, finished by Antoni Altadill), which was the last. Bearing in mind his attitude and the purposes that he repeatedly expressed, it should come as no surprise that the theme of Catalan history is present in his works and that his last two novels would become vehicles for this theme. Thus, the bandit Joan de Serrallonga became a victim of the machinery of Castilian power in a version of the legend with a clearly Romantic bent.

Víctor Balaguer, who wrote in Catalan for poetry, and for theatre as well after 1858, never used this language for his novels.

The last case I shall examine is Manuel Angelon (1831-1889),¹⁴ who on the 2nd of March 1856 released *La Verge de les Mercès*, a work that has traditionally been considered the first Romantic drama written in Catalan; he is another writer with close ties to the Renaixença. In addition to ushering in what we could deem a serious Catalan theatre scene with this work, his historical poem *Agravis y venjansas* appeared in Balaguer's anthology *Los trovadors moderns* (1859), and that same year he was listed in the roster of participants in the first revival of the Jocs Florals, with which he always kept up ties. He also wrote plays and even zarzuela librettos in Catalan. Despite this, Manuel Angelon's main literary activity was the novel, apparently with considerable success during the 1860s and 1870s, although he never wrote them in Catalan. What we are interested in stressing now is the temporal simultaneity: shortly after releasing *La Verge de les Mercès* in around 1858, he supervised the "Crímenes célebres" collection, which imitated Alexandre Dumas' "Crimes célèbres" and ushered in a trend for serial novels in Spain. At the same time, considerably before the revival of the Jocs Florals, he published two novels, one a sequel of the other, set in 17th-century Catalonia; even though they were written in Spanish, they should be considered the catalysts of the advent of the historical novel in Catalan and the basis of Bufarull's *L'orfeneta de Menargues*. They were entitled *Corpus de sangre o los fueros de Cataluña* (1857) and *El Pendón de santa Eulalia o los fueros de Cataluña* (1858).

FIGURE 1. First plate in the edition of *Un corpus de sangre*.

However, just like so many other writers, Manuel Angelon wrote poetry and especially plays in Catalan, yet his novels were penned in Spanish.

Other authors who wrote historical novels on Catalan themes in Spanish include Pau Piferrer with *El castillo de Monsoliu* (1837); Pere Mata with *El idiota o los trabucaires del Pirineo* (1856), and *La campana del terror o las vísperas Sicilianas* (1857) under the pseudonym of Garcí-Sánchez del Pinar;¹⁵ Narcís D. Ametller i Cabrera with *El monje gris o catalanes y aragoneses en Oriente* (1863); and J. Hernández del Mas with *El último suplicio de las libertades catalanas* (1858). On the other hand, the history of Catalonia was also incorporated into novels written by non-Catalans, one prolific example being Fernández y González with *Las cuatro barras de sangre* (1858).

Until the 1860s, the novel in Catalonia had been written in Spanish following a variety of models. From then on, however, the historical novel would be written in Catalan.

THE HISTORICAL NOVEL BETWEEN 1862 AND 1882

An overview

In 1862, the Committee of the Jocs Florals embraced a prize for prose works for the first time, sponsored by the Ateneu Català. However, the Catalan novelists writing in Spanish, including those with the closest ties to the Jocs, were not tempted in the least. Even though no novel was

submitted, there are two aspects of this first edition of the prize worth highlighting. The first is that three of the seven members of the Committee were authors of historical novels in Spanish: Joan Illas i Vidal, Víctor Balaguer and Manuel Angelon. The second is the question of why when they created the prize they did not directly solicit novels and instead chose a more minor genre, namely stories and legends. It is difficult to guess what lay behind this decision. They might have thought that the role of the Jocs lay elsewhere, in poetry. We should bear in mind that the prizes offered by the Jocs to prose works were never announced by the Committee but instead by other entities, and always as extraordinary prizes.

This first edition in 1862 did not yield a novel, but its very existence, associated with the presence of novelists and perhaps under their influence, indicates that the issue was salient. And more than salient: at least one of the spearheads behind the movement and the Jocs Florals had decided to do something about it. Indeed, shortly after the Jocs were held, in the month of June 1862, advertisements of the publication of *L'orfeneta de Menargues* appeared in the pages of the *Diario de Barcelona*.¹⁶ The first Catalan novel since the Middle Ages had arrived, and it was a historical novel.

Still, despite its apparent success, the appearance of this novel, the longest and best from the period, did not mean that the genre took off, and utter silence was the only thing heard during the ensuing four years. None of the famous novelists felt spurred to change language, and no novelist joined the bandwagon immediately. In ten years, the Renaixença only yielded two historical novels: *L'orfeneta de Menargues* (Bofarull, 1862) and *Història d'un pagès* (Riera i Bertran, 1869). Still, it is worth noting that the paralysis in literary life did seem to be more generalised.¹⁷

The revival of the Catalan novel via the historical novel developed in two quite distinct stages. The first one, after 1862, was marked by the Jocs' attempt to stimulate stories in Catalan. However, the appeal was tentative and, in fact, the Ateneu never explicitly offered a novel prize until 1869, and even then it was for historical novels, with a time period limited to 1714-1808 and with the stipulation that one essential element had to be a portrayal of the customs of the day. In this sense, the 1860s were a failure for the genre (all told, only three novels were published, plus another unfinished one, two of them historical), and regarding the role played by the Jocs in its revival, of the four novels only two responded to its direct stimulus while the most important one, *L'orfeneta*, remained in the background.¹⁸

The second stage developed during the 1860s, and within the close confines of our discussion it could be considered a slow yet steady revival, with the publication of 15 novels, nine of which were historical, plus an unfinished one that was also historical, and 17 novellas, four of which were historical.¹⁹ We should note that none of them was by the Catalan authors of novels written in Spanish.

Those 20 years were the early period in the modern Catalan novel, a period that witnessed a slow, difficult, uneven, disoriented and mild literary recovery which never managed to yield a consistent output of any substance nor, in the case of the historical novel, a novel that was salvaged from oblivion. However, if this is true, and its players were keenly aware of it, it is also true that these novels laid the groundwork for resolving the problems that the storytellers in the next period had to grapple with, and it gave them an impetus.

Given the status of literary cultivation at that time, the historical novel had to deal with far-ranging problems²⁰ which can be summarised thus: a lack of tradition and literary atmosphere; the impossibility of professionalisation (and what this means in terms of the author-readership-publisher trinomial); the lack of mature, effective critics; and, obviously, the discovery of the Catalan language for prose, and specifically for the novel, and the effort to turn it into a useful instrument for any literary form. Still, there is one fact that we cannot ignore: the authors who wrote novels in Spanish did so only in Spanish, and those who wrote in Catalan did so only in Catalan. This cannot be regarded as a coincidence: to the contrary, it seems to be a defining fact. It also seems clear that the choice of language corresponded to age groups, with some exceptions. Without entering into the perennially slippery and unproductive terrain of generational models, we should note that the Catalan novel was cultivated by authors who appeared after the revival of the Jocs Florals and were at most 20 years old then. Based on the classification of intellectual movements established by Vicens Vives,²¹ it seems that what are called the romantic and “floralesque” generations, which laid the groundwork for the advent and later consolidation of the movement, only aspired to poetry and theatre, primarily because of their beliefs about what the Renaixença should be, and disorientation regarding the novel and ideological (moral) mistrust of the genre, which only Bofarull managed to overcome. The writers of the subsequent generations were the ones who took the leap to the novel in Catalan, taking advantage of the literary ambiance created by their predecessors.

There is one last fact I would like to share. After the mid-1860s, the Catalan novel was written in Catalan. Previous novelists who wrote in Spanish were silenced and, tellingly, no new ones emerged. It was a sign of normality.

There is yet one more issue worth noting. Ferreras²² has studied the trends in the Romantic novel from the original Romantic model of Walter Scott to the adventure serials, and he established a timeline for the Spanish novel. According to this analysis, there are three main trends, which I shall summarise very briefly: the historical novel with Romantic roots, which appeared in around 1830 and developed until the 1840s, which was characterised by the Romantic hero's break with the world. Its two essential elements are the creation of a novelesque world based on a more or less idealised history, which mediatises the characters, and the fact that it has a character who ex-

presses their despair and lack of future in society. The second kind is the historical adventure novel, which appeared approximately in the decade from 1840 to 1850 and is characterised by the disappearance of the Romantic hero in the sense that the main character now finds his destiny at the end of the novel. The Romantic hero's break with the world is replaced by the adventurer's wanderings, but the historical universe still remains. Likewise, novels become politicised during this period and what Ferreras calls the regional novel appeared, which corresponds to the Spanish-language novels on Catalan themes discussed above. The third kind is the historical adventure novel, which also appeared in the decade from 1840 to 1850 and ended up dominating all the trends after 1860. In this kind of novel, not only has the Romantic hero disappeared, that stereotyped, simple and often meaningless character, but so has the historical universe: history is little more than the backdrop. All that remains is an accumulation of adventures and intrigues.

The Catalan historical novel appeared precisely in the period when Walter Scott still cast his prestigious patriarchal shadow, but the French serial novelists dominated the scene, along with their Spanish offshoots such as Fernández and González, and Pérez Escrich, along with a not-negligible presence of Catalan authors such as Angelon and Altadill.

When *L'orfeneta de Menargues* was released in 1862, almost all novels were serials, especially popular novels. Thus, the moralism and historicism of the era, plus the literary conventionalism of serial novels, prevailed upon the appearance of the Catalan historical novel. And we should add yet another factor, which is also implicit in Walter Scott's model: local colour, which like history was associated with the restorationist drive of the Renaixença and the nationalisation of the historical novel and, in short, with a more or less political Catalanist spirit. Thus, while Bofarull's first literary attempts already contained a love of Catalonia and a romantic fondness for its local history and customs, despite awareness of the contradiction entailed in writing in Spanish,²³ by the 1860s, the awareness of the need to rediscover Catalan national identity had become intellectually solid in *L'orfeneta*, and literary history and activity became a useful tool to achieve it. And this solidity might be what explains the resolution of the language issue in favour of Catalan, as the prologue to the novel makes clear. For this reason, Tubino opened up the Pandora's box against Bofarull (and Briz), whose novels he unequivocally regarded as inspired by political designs, and he accused them of having used history and aspiring to arouse unjustified hatreds and irascible aspirations among Catalans and Spaniards.²⁴

In any event, towards the end of the 1860s we can detect an irreversible distancing from the Middle Ages and a bend towards modern times, as well as the appearance of primarily rural Costumbrism in the historical novel. Historicism and ruralism became inextricably intertwined. This is the model that came to prevail after the 1860s, in

clear contrast to the omnipresent French-style serial novel written in Spanish.

Historical novels. 1862-1882

*L'orfeneta de Menargues o Catalunya agonitzant*²⁵ by Antoni de Bofarull²⁶ must have been released shortly after the appearance of the advertisement in the *Diario de Barcelona* on Sunday the 8th of June. Matching the patterns of the era following the model of Walter Scott and Alessandro Manzoni,²⁷ it develops two plotlines which unfold parallel to each other. One is historical, while the other is clearly fictitious. This twofold structure does not meld into a homogeneous whole, although Bofarull shows considerable skill in juggling both plots. The historical plotline starts in the early 15th century and encompasses the last three years of the reign of Ferdinand I. In this plot, the two main characters are King Ferdinand I and the Councillor of Barcelona, Father Joan Fivaller, and two main ideas are formulated. The first is that the origin of the decline of Catalonia should be sought in the unfair decision of the Compromise of Caspe, which decided in favour of Ferdinand I of Aragon and against the Count of Urgell, leading to the introduction of a Castilian monarch in Catalonia. The second is the exaltation of the Catalan nation-

al character seen through a sentimental and political paean to its past glories and especially to its assessment of the Catalan character, faithful to the king and steadfast in its defence of lawfulness and obedience to its institutions and freedoms, a mindset that clashes with the haughty, aristocratic attitude of the Castilian king, who is used to authoritarianism. This peaks in the episode on the meat tax (chapter xxx to xxxiv), in which the king strives to avoid paying a tax. It is an ideological discourse that Bofarull had accepted much earlier.²⁸

The more novelesque plotline, based on a triangle, revolves around the figure of the orphan Blanqueta, her love for Guillemet which is thwarted by squire Puimoren and the inevitable happy ending. Bofarull had already used the core motif of orphanhood one year before the novel appeared when he participated in the Jocs Florals with a composition in verse entitled "La pobra orfeneta" (The Poor Orphan Girl);²⁹ the poem and the novel share many similar literary elements.

Seven years later, in 1869, the second novel of the Renaixença, also historical, was issued, namely *Història d'un pagès* by Joaquim Riera i Bertran. It was the first work to emerge directly from the prize offered by the Ateneu in the Jocs Florals, where it won an honourable mention.

Joaquim Riera i Bertran (Girona, 1848-1924)³⁰ was also associated with the Jocs Florals. Narrated in an autobiographical voice, *Història d'un pagès* is set in the War of the Pyrenees in the late 18th century, following the model of the novels by Erckmann-Chatrian, especially his *Histoire d'un conscrit de 1813*. However, Riera added the essentialist, idealised ruralism of conservative Catalanism, which sought the spiritual essence of Catalonia in the rural world, and the story becomes a set piece and pretext for this. In *Història d'un pagès*, the Catalanist spirit is on the sidelines of the action, with a clearly educational intention targeted at the readers.

Història d'un pagès signals a rupture with the traditional model derived from Walter Scott and with the mediaevalism which had been predominant from then until the Renaixença, especially in poetry and theatre. It also introduces rural peasantry with a Costumbrist feel and blurs Catalanist claims, turning it into a sentimental expanse and transforming history into a non-mediatising backdrop.

After the Ateneu prize for the best historical novel was left vacant in 1870 and no novels were submitted for the prize the following year, 1872 marked the start of a new era in which the Catalan novel started a slow but steady revival. That year not only were novels submitted to the prize, but while they did not win, the jury did distinguish three of them with an honourable mention. All three were historical novels. *Lo coronel d'Anjou* by Francesc Pelai Briz³¹ was one of them, and, as Maurici Serrahima emphasised, it was the best of the three.

Francesc Pelai Briz (1839-1889)³² was only 20 years old when the Jocs Florals were restored, and yet he was associated with them from the very first edition. As an author,

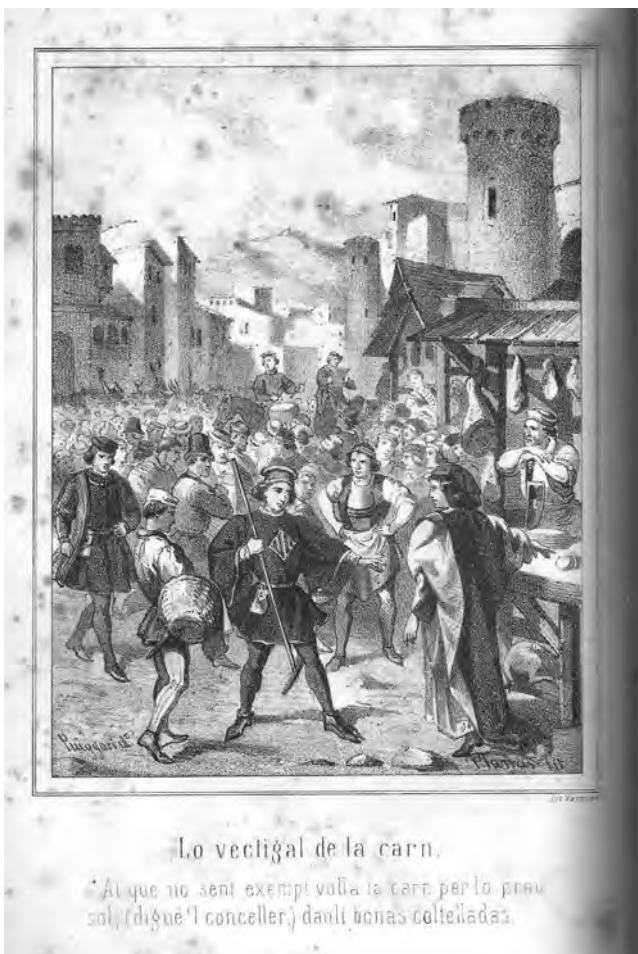

FIGURE 2. Plate by Josep Puiggarí which re-creates the episode of the meat tax in the serial edition of *L'orfeneta de Menargues*.

he produced an oeuvre filled with prose and verse encompassing all the genres.

Lo coronel d'Anjou is a simple novel, yet it has a complicated plot which is both entertaining and allowed Briz to judge the historical past. The action takes place around the 11th of September 1714, a historical setting which politically allowed the author to meddle, although in the novel it is a mere backdrop. However, the novel did not go unnoticed and it sold out in a little over a year,³³ whereupon it was immediately the subject of criticism. From an ideological position opposite to Briz's, Tubino³⁴ judged it very harshly. Just like with *L'orfeneta de Menargues*, Tubino saw *Lo coronel d'Anjou* as a work written for political purposes that distorted history to introduce discord and hatred among Spaniards. In reality, *Lo coronel d'Anjou* ushered in a new model of historical novel in Catalonia that was a far cry from Walter Scott and peasant ruralism. It is a genre novel that imitates Alexandre Dumas' historical adventure novel built upon a very simple plot which revolves around revenge and a love story, in theory an impossible one. From the perspective of the historiography of literature, it is a new kind of historical novel in the meagre Catalan novel scene. And it is a proper, acceptable novel, despite the genre clichés and flaws which can be ascribed to it.

Les òrfenes de mare also earned an honourable mention in the Ateneu prize in 1872. Its author, the Manresa native Josep d'Argullol (1839-1886),³⁵ was the author of numerous Costumbrist, conservative, moralising short stories and three longer stories.

Les òrfenes de mare, just like *Lo coronel d'Anjou*, seems to have been written especially to be submitted to the prize and to satisfy the Committee and the Ateneu, which had limited the historical period, did not accept plots that took place before the 18th century and had particularly emphasised the need for the novel to be a portrait of customs. Set in Manresa between 1804 and 1808, it is an extremely simple story with virtually no plot and just a few characters that are barely discernable and instead are only representations of the different ways of judging the consequences of the French Revolution. More than anything else, it is a nostalgic apologia of the past from a conservative vantage point.

Two years later, a famous playwright, Frederic Soler, tried his hand in the serial genre with *L'any trenta-cinc*, a novel that was supposed to be published in the pages of *La Renaixensa* but remained unfinished; we are only aware of four chapters of it.³⁶

L'any trenta-cinc revolves around the famous anti-clerical events that were particularly intense in Barcelona on the 23rd and 25th of July of 1835 during the First Carlist War which broke out upon the death of Ferdinand II, the time in which the part of the novel of which we are aware was set. Little can be said about these few pages, which only contain an introduction and brief description of the characters. Apparently the story was supposed to be a parody of genre novels based on a caricatured attack of

the Carlists, and perhaps it was supposed to be a defence of the Restoration, in which Soler was not going to refrain from a parodical use of the resources of serial literature.

*Lo Rector de Vallfogona*³⁷ was published in 1876, a vindication of the figure of Vicenç Garcia, a 17th-century poet. In it, the rector is viewed as a pious man and a skilled, serious poet; the image that had been passed down to us was false and had been deliberately distorted out of the envy of some of his contemporaries. Regarding the biography of the rector,³⁸ Feliu i Codina follows the only thing that he could follow at that time: the legendary tradition, and the historical period is so diluted that it virtually disappears. The main flaw of the novel is turning the rector of Vallfogona into a romantic hero, the victim of obsessive persecution, and offering us a novel that is correct but inconsistent and excessively melodramatic, which primarily draws from the serial novel.

The following year *Lo caragirat* (1877)³⁹ was published, the third honourable mention at the 1872 Jocs Florals. Josep Martí i Folguera (1850-1929)⁴⁰ was only 20 years old when he wrote this work, and it is his only novel. As fixture of the Renaixença, he was a regular participant in the Jocs Florals. *Lo caragirat* is an elementary novel, yet it is extreme in its plot and characters. However, it is simple and ingenuous, often sentimental and occasionally verging on truculent. The result is a story that, while not overly solid and sometimes a bit languorous, is developed adeptly and with ambitious literary aims given the context in which it was written.

Lo caragirat takes place in El Camp de Tarragona between 1810 and the summer of 1811, and it revolves around the attack of Napoleon's troops on the city of Tarragona during the War of Independence. The plot is distilled down to a story of unrequited love. On the one hand, the novel is built using three juxtaposed compositional elements, the same as in the *Història d'un pagès*: the serial in the design of the story and the characters; idealised ruralism; and history, which is dealt with differently than in previous novels. Here history is not interpreted as in *L'orfeneta*, nor does it become an excuse for political judgement outside the narrative action as in *Història d'un pagès* or *Lo coronel d'Anjou*, each in its own way, nor is it simply a referential frame as in *Les òrfenes de mare* or the barely decorative excuse for recreating the character as in *Lo Rector de Vallfogona*. Instead, in *Lo caragirat*, history plays a role that is impossible to ignore, despite the fact that the novel does not work very well. Just like so many others, Martí i Folguera did not know how to fuse history with the lives of his characters, but he did tell the story of the historical episode in which the story was set.

That same year *La guerra* (1877) was published, the third and last novel by Josep d'Argullol. Even though it showed progress compared to his previous works, it still reflects the same ideological and literary conception mentioned in our discussion of *Les òrfenes de mare* above.⁴¹ In terms of its intention, *La guerra*, set on the Bages plain during the Third Carlist War, is a political novel, and in

terms of literature, it is an accumulation of brief vignettes tied together by a minor, irrelevant plotline with a few very faintly sketched characters erected over a juxtaposition of scenes.

Vigatans i botiflers (1878) is the novel by the only woman among the authors of historical novels: Maria de Bellloch, the pseudonym of Pilar Maspons i Labrós (1841-1907). Despite a few volumes of poetry and *Vigatans i botiflers*, her literary oeuvre was primarily folkloric, especially re-creations of legends and tales.⁴²

Vigatans i botiflers,⁴³ which is set during the War of the Spanish Succession, is primarily a novel written for unconcealed patriotic purposes. To do so, she chose a familiar model which was still popular among the public: the historical adventure novel à la Alexandre Dumas, only slightly adapted to her own capacities and preferences with the inclusion of idealised rural Costumbrism and, closely tied to this, a taste for folkloric detail. According to this model, history is never anything more than a backdrop to set the tone, but echoing Briz, it becomes a core motif of the discourse of a patriotic author. From an adverse position, Tubino demolishes all comments on the novel with a brief yet transparent paragraph: "The respect inspired by the fairer sex prevents us from sharing our opinion on the spirit that has dictated this historical-political novel".⁴⁴ However, despite its historical-patriotic and folklore-Costumbrist dimensions, the component that dominates the story is adventure, which is constructed using serial mechanisms in the plot and design of the characters and in the mechanics of the novel, which uses almost all imaginable resources to captivate the reader: persecution, mystery, coincidence, ruined castles, secret passages, ghosts, sorrowful souls, orphans, impossible loves, love triangles, trickery... and a comforting ending.

And just about at the end of the period we are discussing, seventeen years after the publication of *L'orfeneta*, we finally find a novel whose historical framework is once again the Middle Ages: *Lo castell de Sabassona* (1879). Joaquim Salarich (1816-1884)⁴⁵ began to write literature in Spanish in 1841. His works in Catalan, which are fundamentally narratively historical, started late, after the 1870s, when Salarich was almost 60 years old, and they include short stories, some of which are translations of the stories he had written earlier in Spanish, along with one novel: *Lo castell de Sabassona*.⁴⁶

His stories draw from the initial atmosphere of the historical novel under the direct influence of Walter Scott. However, they are not just a pale reflection of Scott's works. In his model, Salarich solely borrowed a romantic image and the taste for erudite detail. Salarich absorbed the outermost features of Scott's novels, along with the use of plot secrets and mysteries, perhaps also from Scott, but through the filter of the post-Scott serial and the archaeological historical novel, with a stress on a setting in the Middle Ages full of romantic knights and erudite yet fully historically justified reconstructions. However, the result in terms of the novel is insignificant.

The period we are examining ended in 1880 with two novels: *Cor i sang* and *Lo Bruc*. While the historical novel was carving a niche for itself, the 1870s witnessed the unstoppable onslaught of the Costumbrist story, along with increasingly strident demands for distance from historicism and serial techniques. *Cor i sang*, which appeared in this context, can be regarded as Careta i Vidal's attempt to stretch himself within the genre of the historical novel, spurred by his frustration at its own limitations.

Antoni Careta i Vidal (1834-1924), who joined the Renaixença in the mid-1860s, was primarily a Costumbrist storyteller. Associated with the Renaixença since 1875, his literary oeuvre primarily consisted of short stories, Costumbrist vignettes and novellas. *Cor i sang*, which won an award at the *Lo Gay Saber* contest in 1880 and was published in the pages of that magazine,⁴⁷ is his only historical novel. It was set in Barcelona and the action takes place between February 1807 and March 1814, during the War of Independence, even though the epilogue situates the end of the novel in 1835, during the First Carlist War. Despite this timeline, the subject of the novel is not war but instead a simple story of star-crossed love thwarted by different social statuses, but with a happy ending. Regarding the profile of the characters and the initial design of the story, *Cor i sang* is a novel similar to the ones we have already discussed, primarily from the serial tradition. However, Careta i Vidal was not a serial novelist and he actually wrote a sentimental novel with a very slight and not overly complicated intrigue and a few gratuitous coups d'thâtre. Regarding the story, the War of Independence does not interfere with the characters' lives, and there is yet another fact that does not go unnoticed: *Cor i sang* offers us a Costumbrist setting of life in Barcelona at the time, which means that it is uniquely a far cry from ruralism.

Lo Bruc (1880), the last historical novel of the period and the third and last novel by Josep Feliu i Codina,⁴⁸ was one of the novels that was announced as part of the Biblioteca Catalana Il·lustrada. Despite this, it was never published in that collection and appeared instead in the serial of *La Renaixença*.

Lo Bruc still reflects the general approach of what the collection was supposed to be in an attempt at a popular novel with some pretensions. Its banishment of melodramatic effects and truculence is conscious and deliberate, and there is a clear desire to create a lifelike story with credible characters. It opens with an introductory chapter, a kind of literary justification, in which the interposed narrator explains that the story that follows is the tale that the drummer of the battle of Bruc against the French (1808) told him. Therefore, the real narrator of the novel is the drummer. In reality, this is a novel in which the historical events at Bruc are secondary, even though they are closely tied to the plot. And in my opinion, this is the novel's strongest point, since the plot goes far beyond it and the war itself is not its essential core. Feliu i Codina managed to avoid the facile temptation to let himself get carried away by history and legend, conveniently seasoned

with the usual serial resources which he had used in *La dida* and *Lo Rector de Vallfogona*, and instead offers us a mournful story of love and friendship in which the drummer, though logically the main character in the famous episode, is not a legendary hero but a young man faced with a personal, family and human conflict.

Therefore, *Lo Bruc* took a new approach compared to all other historical Catalan novels. In this case, it is the only Catalan historical novel in which history is interwoven with the plot to such an extent that it determines the behaviour of the characters, as it is the origin of the conflict. On the other hand, along the same lines, *Lo Bruc* does not reflect a patriotic use of the novel in the Catalanist sense, despite the fact that the same year it was published, in a speech he delivered at the Ateneu Barcelonès Feliu i Codina still insisted upon the old idea that literature should help to exalt patriotism.⁴⁹ In *Lo Bruc*, the fatherland is always Spain.

Feliu i Codina was the most conscientious, constant, ambitious and professional writer of the ones we have examined thus far. And *Lo Bruc*, a novel which is not extraordinary, was written with remarkable sobriety and narrative skill.

THE CATALAN HISTORICAL NOVEL BETWEEN 1882 AND 1902

In 1882, Narcís Oller published *La papallona* with a prologue letter written by Émile Zola, which both signalled the differences and acknowledged the similarities with naturalism, beyond the romantic idiosyncrasies it still bears. The fact is that with the arrival of Oller, the historical novel with romantic roots, which was already obsolete everywhere else although it was still successfully being published, was marginalised. In Europe, *Quo vadis?* by Henryk Sienkiewicz, an archaeological and neo-romantic novel which was destined to become a favourite among subsequent novelists, was published in 1896 and won the 1905 Nobel Prize. However not in Catalonia, not yet. Nor the kind of novel with a historicist purpose that Galdós had launched in 1873 with *Trafalgar*, the first novel of the 26 in the *Episodios nacionales* which he published between 1873 and 1912, which span a historical period from 1805 to 1880. In this series, with a variety of tones and intentions, prolific authors of the serial novel continued like Vicente Moreno de la Tejada with his *Episodios de la revolución española* (1887), which focus on La Gloriosa (1866-1868), and Enrique Rodríguez Solís with *Los guerrilleros de 1808. Historia popular de la guerra de la independencia* (1895), which obviously no longer had anything to do with the romantic historical novel in terms of either the scope of its view of history or its intention.⁵⁰

In Catalonia, none of this had an impact on novels, and in 20 years only two thoroughly obsolete historical novels were published. Let us only say that the heart of novel publishing in the 1890s was the serials of *La Renaixensa*,

which reissued earlier historical and costumbrist novels along with translations into Catalan of novels published in Spanish on Catalan themes and settings many years earlier, including the novels of Balaguer and Cortada.⁵¹

One of the most prolific authors in *La Renaixensa*'s "Novelles catalanes i estrangeres" was Francesc de Paula Capella, the top representative of didactic and moralising literature and the author of the two historical novels from that period: *Judith de Welp* (1894) and *La cuadro de Vilar-nau* (1895),⁵² which signal no progress and are instead affiliated with legendary storytelling. The former, set in the 9th century, departs little from the legend of the second wife of the Frankish emperor Louis the Pious, who was accused of adultery with the Count of Toulouse and of Barcelona Bernat de Septimània.⁵³ It was a far cry from any model of historical novel and clearly inferior to the ones published the previous decade. The latter, set in the days of the Battle of Lepanto, is similar to a serial in its plot and effects yet without ever abandoning its nature as a legendary tale. Neither has anything to do with the novels from the previous period nor with what was being done around Europe, even in historical novels.

THE CATALAN HISTORICAL NOVEL BETWEEN 1902 AND 1930

From 1900 until 1902, when "Novelles catalanes i estrangeres" concluded, and after 1903, when *La Renaixensa* resumed publication of its serial, now titled "Biblioteca de La Renaixensa", primarily translations were published.

In Spain, after 1913 Pío Baroja began to publish the 22 volumes of his *Memorias de un hombre de acción*, which span from the late 18th century to the end of the reign of Isabel II and fluctuate between adventure novels and novelised historical chronicles.⁵⁴ Vicent Blasco Ibáñez published two historical novels which mix the present in the love plot and the past in the history evoked: *El Papa del mar* (1925), about Benedict XIII, and its sequel, *A los pies de Venus* (1926), which tells the story of the Borgias, especially Roderic and his children Cesare and Lucretia.⁵⁵ Neither of the two models had representatives in the Catalan novel, apart from the historical novel, which was being spurred on by Modernisme: *Els sots feréstecs* (Raimon Casellas, 1901), *Solitud* (Victor Català, 1905) and *Josafat* (Prudenci Bertrana, 1906), and which later suffered from almost complete silence with Noucentisme.

On the other hand, the romantic model from the first third of the 19th century, exemplified by Walter Scott and Alexandre Dumas' adventurer, which had been mirrored in the 19th century Catalan novel, was in the distant past. Now, the framework of the era was represented by three kinds of historical novels (which appeared after the 1860s). I am referring to the model represented by *Salammbô* (1862), the first historical novel after Balzac's realism relegated the romantic historical novel to the background. The novel by the famous French author Gustave Flaubert,

set in the Carthage of Hamilcar Barca, is a kind of historical novel that emerged from applying realistic methods of documentation in a historical narration with the intention of creating a lifelike framework, as exact as possible, which is nothing other than a flight from the reality of today. To do so, they took refuge in the remotest, most distant past. This spirit of evasion and dreaminess can also be found in Pierre Louÿs' *Aphrodite: mœurs antiques* (1896). In addition to Flaubert and Louÿs, the new kind of novel was represented by *Eine Ägyptische königstochter* (1864) by the Egyptologist Georg Moritz Ebers, a tour de force of historical and archaeological reconstruction of the Egyptian and Persian cultures which was translated into Spanish in 1881, and the aforementioned *Quo vadis?* (1896) by Henryk Sienkiewicz, set in early Christian Rome.

The former represents a kind of novel that we could call archaeological with a scientific spirit because of the precision with which it strives to reconstruct the past world; and the latter, which has archaeology at the core as well, is an example of neo-romantic effectism. Indeed, this shared archaeological underpinning is what characterised the historical novel at the turn of the century and took it past the Middle Ages to the ancient world. This

should come as no surprise if we consider the fact that archaeology as a scientific discipline was founded in the 1860s. The Romantics were interested in heroes' actions, amorous feelings and hatreds but not the setting in which they lived, which was never more than just a backdrop, often more picturesque and effectist than historical. In archaeology, however, what is important is not the individual story but the ways of life and social and cultural mores of the period. And if the Romantic historical novel, which emerged from a fascination of the Middle Ages, had to have a Christian cultural framework and a theocentric view of the world at the time when the Christian nations were being formed, the archaeological historical novel goes back even further to pagan cultural frameworks or early Christianity, often in a romanticised cultural ambience following in the footsteps of its predecessors: Chateaubriand with *Les Martyrs* and Bulwer Lytton with *The Last Days of Pompeii*, both published in Spanish in 1847 and 1848. This new archaeological novel aimed to introduce scientific objectivity into the reconstruction of the world, and this is the kind of novel that would dominate historical novels in the last third of the 19th century and the early years of the 20th century.

In Catalonia, and in Spain, it came later and with a smaller output. These novels were published, albeit not on Catalan topics, by authors such as José Ramón Mérida, the conservator and director of the Museo Arqueológico Nacional: *Sortilegio en Karnac* (1880) and *Salomón, rey de Israel* (1884); and by Vicent Blasco Ibáñez (*Sónnica la cortesana* (1901) regarding Hannibal's siege of Sagunt in 218 and 219 BC, which dovetails with the incipient archaeological anthropology of Rider Haggard in *King Solomon's Mines* (1885). And there was also the unusual romantic novel by Juan Valera, *Morsamor* (1899), set in the 16th century and brimming with adventures, journeys and magic.

In Catalonia, the publication of the historical novel kept up its trickle until the end of the period, with the appearance of nine novels by seven authors in a little over 30 years.⁵⁶ This scant and uneven output was primarily archaeological in nature and still used Romantic effects.

Broadly speaking, the authors of historical novels who were born during the first quarter of the 19th century wrote in Spanish, but they introduced Catalan topics with undeniable Renaixença tones; those who were born after mid-century wrote in Catalan after the impetus of the Jocs Florals and the Renaixença; and those who were born late in the century also wrote in Catalan within the framework mentioned above, dominated by archaeological themes. The exceptions are Marià Vayreda and Pompeu Gener, the contemporaries of some Renaixença authors who published Romantic novels. The former published *La punyalada*⁵⁷ in 1903 and the latter published *Agna Maria* in 1904.

La punyalada,⁵⁸ published in a posthumous volume,⁵⁹ is a good novel. It is set in the region of Alta Garrotxa in the early years of the First Carlist War. In terms of its plot, it is a story of blunderbusses and unbridled passions, with a romantic, effectist tone that revolves around a love tri-

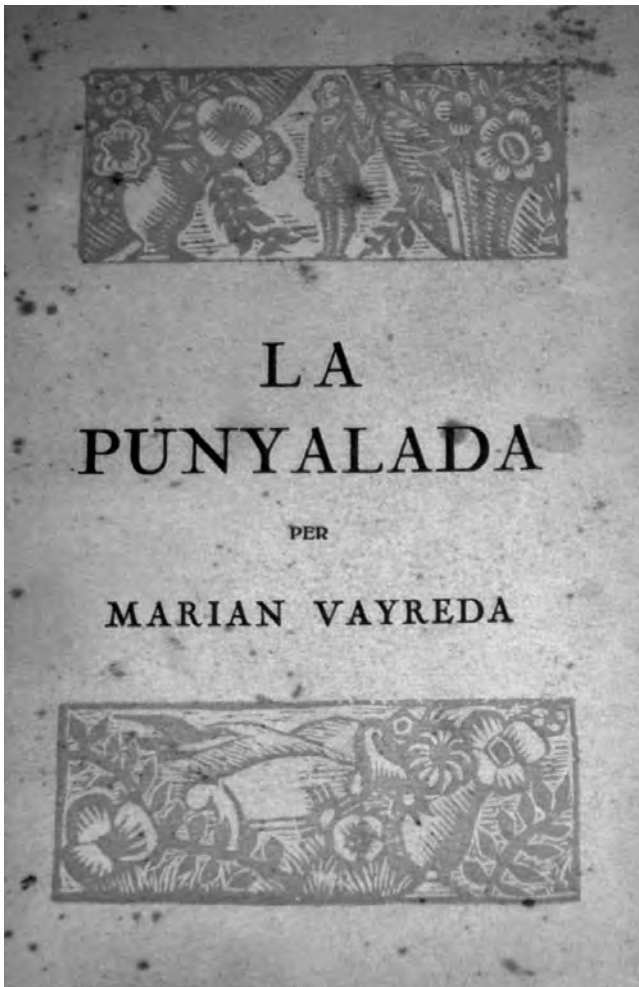

FIGURE 3. Cover of *La punyalada* by Marià Vayreda, in the 1921 edition by Editorial Catalana.

angle and with no dearth of deaths, kidnappings and duels. It unfolds on two levels, an external level that follows the plotline and is woven as an adventure novel, and an internal level focused on the psychological analysis of the main character. Thus, the novel is the sum of the plotline, the psychological analysis of the character and descriptions of nature. In this latter aspect, it is clearly different to Romantic ruralism and tends towards a modernist view that considers the environment a hostile element determining the characters through extraordinarily skilled descriptions linked to the action of the novel.

The novel by Pompeu Gener⁶⁰ is more a retelling of a legend than a novel per se, and it is clearly inferior to Vayreda's novel. *Agna Maria*, set in the Reaper's War, novelises this conflict without straying too far from the legend of the *Capitelo* or the *La dama de Reus*.⁶¹ And it contributes nothing new.

In 1909, Josep Calzada won the Artistic Cup at the Jocs Florals with *La sacra tragèdia*,⁶² a version of the passion and death of Christ following the pattern of the archaeological novel set out by Sienkiewicz's *Quo vadis?* Despite the undeniable effort at archaeological reconstruction, the novelist gives free rein to his imagination and the story is primarily a romantic version of the sacred drama.

But the novel of the year was published by one of the authors with the most prominent literary personality of the period, Alfons Maseras.⁶³ *L'adolescent*,⁶⁴ set in Babylonia in the 4th century BC, revolves around two plotlines that do not intersect with each other: a story of incest and a historicist plot, which join together at the end with a double catastrophe: a personal one between Ninnur and Nekarim and a collective one with the entrance of Cyrus' troops to raze Babylonia. The love story, which includes necrophilia, is based on the classical myth of Hippolyta and Phaedra. Imbued with relativism, irony and ambiguity, it presents the modernist theme of the hero who succumbs to the fatality of the world around him, with echoes of D'Annunzio and Anatole France, and an effort at archaeological reconstruction following the model of Flaubert's *Salammbô* and Pierre Louÿs' *Aphrodite: mœurs antiques*. What Maseras draws from these French authors, beyond the atmosphere of decline and the historical ambience of an ancient, vanished civilisation, is what Corretger called "the dream spirit", that is, the evasion of the present and the taste for archaeological reconstruction.

L'adolescent, a novel that blends sensuality, eroticism, violence, descriptive details and exoticism, was totally new. It was the first Catalan historical novel that was decadent, even Parnassian, in its ideological and aesthetic conception.

Six years later, Maseras returned to the historical novel with *Ildaribal* (1915),⁶⁵ his most celebrated novel. Set in Roman Tarraco under the reign of Emperor Claudius, it focuses on the local people of Tarragona, one of whom is the main character. As is common in historical novels, there are two parallel stories in *Ildaribal*: the story of the Cosetanus natives and the story of Ildaribal, a young patrician whose life leads him to despair. The story also re-

volves around archaeology in historical reconstruction, the details of the setting and Latinised rhetoric as a psychological portrait of the character: Ildaribal is an anti-hero who is simultaneously combative and sickly, overwhelmed by the lack of meaning in his life.

With its conservative, Manichean undertones, *Ildaribal* is an existential novel, one that is less truculent and effectist than *L'adolescent* while also being symbolic, psychological, philosophical, nationalist-historical, erotic and decadent. It thus signals a purging of the ethical and aesthetic constants of Modernisme plus the ideological and formal elements of Noucentisme, according to Corretger's analysis. Modernisme is present especially in its decadent, philosophical elements, its conception of life as an inevitable pathway towards death, and its existential doubt and inevitable disappointment with life, love, faith and reason, which lead Ildaribal to commit suicide given the absurdity of living. On the other hand, Noucentisme is present in the novel in the harmony and classicism of the philosophical speculations in the conversations between Ildaribal and the old Etheius, and in the conservative rationalism that the character seeks, which is satisfied in an endnote added by the author.

Three years after this novel, Father Josep Palomar contributed to the genre via a novelised biography in *El patge de Maria Antonieta* (1918), a story with scarce novelistic interest on the supposed life of Marie Antoniette's page who had family roots in Arenys de Mar.

Shortly before Miguel Primo de Rivera launched his military dictatorship, Josep Calzada returned to the historical novel with *Plautus* (1922), set in Greece during the Greco-Persian Wars. It is an archaeological novel which Serrahima has accurately described as outlandish and absurd.

During the military dictatorship, historical novels continued to be published, on Catalan themes and not, as well as translations. Numerous works from the early years of the Renaixença were even reissued. And while in the 1860s Feliu i Codina launched the "Biblioteca Catalana Il·lustrada", conceived as a popular collection of novels,⁶⁶ in 1924 Alfons Roure ventured a project with popular historical and legendary serialised novels. That year he published the serial-like novel *Vassall d'amor* on the supposed tormented life of Ramon Berenguer IV, and *Els amors del comte Arnau*, based exclusively on the version of the legend written in similar tone as its predecessor.

In 1925, *La felicitat* was published, a somewhat insignificant novel by R. Negre i Balet set in Ireland during the time of famine and misery around the uprisings of 1847, which ended up sparking the nationalist movement. The period⁶⁷ closes in 1927 with the novel by Miquel Roger entitled *El gran rei*, the 1922 winner of the Pella i Forgas Prize at the Jocs Florals in L'Empordà which tells the story of the clash between Peter the Great and Charles of Anjou and the struggles in Sicily, with one historical plotline and another sentimental one. However, what ends up standing out over the novel's plot is its historical reconstruction (it even contains an excerpt from the chronicle by Ramon Muntaner).

IN CONCLUSION

The world of the early 19th-century Catalan novel was narrow and partly obsolete, poor in both quantity and quality. It never managed to create a broad, loyal audience or secure publishing platforms that went beyond the protesting and enthusiast framework. Nor did it spur Catalan writers who wrote in Spanish, who we know had ties to the *Renaixença*, to take the step to writing in Catalan. However, after Bofarull's novel, many of these Spanish-language authors stopped writing novels and new ones failed to appear. This may have been the first sign of normality: after that time, the idea that the Catalan novel should be written in Catalan began to take root, at least in the sectors of society that were fond of literature.

The resurgence between 1862 and 1882 seemed to take place in two stages. The first one, in the 1860s, had little output. The arrival of the genre through Antoni de Bofarull, with an everyday historical novel, did not continue and the decade ended without novels gaining a prominent place. We can view the latter stage in the 1870s as a kind of revival: while only three novels were published in the 1860s, plus one unfinished one, 32 novels and novellas were published throughout the 1870s. Specifically regarding the historical novel, two came out in the 1860s and 14 in the 1870s.

This is in terms of output. In terms of the kind of novel, focusing only on the historical novel, while the most powerful impetus in Bofarull was the classical historical novel, after the 1870s the Catalan historical novel was primarily indebted to the historical adventure novel. Finally, in the early 1880s we can see a departure from the serial-style novel and its exaggerations, which is replaced by the introduction of Barcelona Costumbrism and wholesale sentimentalism.

With regard to the authors, one telling fact is their literary monolingualism parallel to the absence of writers who changed literary languages, with only a handful of exceptions. The authors of the Catalan historical novel are the young writers who appeared on the literary scene after the restoration of the *Jocs Florals*, who were at most 20 years old at that time. They include the 20-year-olds Argullol, Briz and Soler and the even younger Maria de Bell-lloch (18), Feliu i Codina (14), Riera i Bertran (11) and Martí i Folguera (9). Conversely, the Spanish-language novelists were the older participants in the *Renaixença*, the spearheads of the movement, who started their literary output in Spanish prior to the restoration of the *Jocs Florals*, including Cortada (54), Boix (46), Illas (40) and Balaguer (35). Between these two groups, which had a large age difference, despite the wide range, is a bracket – between the ages of 20 and 30 – which is not as clearly delineated and somewhat scattered; examples include Angelon (28) for the novel in Spanish and Careta (25) for the novel in Catalan.

However, regarding the group of novelists writing in Catalan, the younger ones, we have to mention to notable exceptions: Bofarull (40) and Salarich (43), whose age

brought them closer to Cortada's cohort. However, they are just anomalies because with the exception of *Lo castell de Sabassona*, which Salarich originally wrote in Catalan when quite elderly, he only translated and shared in Catalan the stories he had written in Spanish when younger. Likewise, it is quite likely that it is no coincidence that these two authors, the oldest, were precisely the only ones that felt a real attraction to the Middle Ages. On the other hand, the Catalan authors of the historical novel of the *Renaixença* were associated with the *Jocs Florals*, and they had written something before writing novels and continued writing afterwards. Likewise, they all penned works in a variety of literary genres.

After the novel by Antoni de Bofarull set in the Middle Ages, there was only one more. The Catalan historical novel did not revolve around the Middle Ages; instead it focused on more recent periods, times of crisis and the times around wars. Specifically, organised according to the historical period they address: two novels were set in the Middle Ages: *L'orfeneta de Menargues* (1862) by Antoni de Bofarull and *Lo castell de Sabassona* (1879) by Joaquim Salarich; two were set in the War of the Spanish Succession: *Lo coronel d'Anjou* (1872) by Francesc Pelai Briz and *Vigatans i botiflers* (1878) by Maria de Bell-lloch; one novel was set in the 17th century: *Lo Rector de Vallfogona* (1876) by Josep Feliu i Codina; one novel was set during the War of the Pyrenees: *Història d'un pagès* (1869) by Joaquim Riera i Bertran; four novels were set in the War of Independence: *Les òrfenes de mare* (1872) by Josep d'Argullol, *Lo caragirat* (1872) by Josep Martí i Folguera, *Cor i sang* (1880) by Antoni Careta i Vidal and *Lo Bruch* (1880) by Josep Feliu i Codina; and two novels were set in the Carlist Wars: *L'any 35* (1874) by Frederic Soler (unfinished) and *La guerra* (1877) by Josep d'Argullol.

On the other hand, despite the diversity which has been duly noted, it seems possible to discern a series of compositional elements which can be found in all the novels, albeit with many nuances, namely history, customs and folklore, the literary conventionalism of the serial and the patriotic spirit. At the end of the period we have examined, Joan Sardà reflected on this issue in a long study which is tellingly entitled "Lo catalanisme y la literatura catalana".⁶⁸ In it, when taking stock, he recognises that in the literary restoration "the patriotic sentiment is the muse which has presided over and inspired its development" (p. 447). And he immediately reported on what he understood as Catalanism: we are Spaniards to foreigners and Catalans to other Spaniards, he said. This idea of complementarity was completed with another idea which has been repeated no less often: the rejection of Castilian uniformity.

In its vision of patriotism, the Catalan historical novel between 1862 and 1882 quite faithfully reflected the widespread sensibility of two clearly distinct periods, although they shared the same boundaries, as mentioned above: the first period which ended with the failure of the so-called September Revolution of 1868, when the Catalan

bourgeoisie apparently believed in the possibility of their hegemonic ascent to Spanish power in order to transform the political and economic structures of the state in a capitalist vein, and a second period marked by the consciousness of failure and the replacement of hegemonic designs with a Spanishist pact in the figure of Alphonse XII and the Restoration, which, nonetheless, soon tottered.

Apart from any element other than those mentioned above, I think that if there is one feature shared by all the Catalan historical novels, and therefore one that characterises the model, is it precisely this: through happy endings and Manichean moralism, they all evince the desire for peace and stability, and they all show the same theme pulsating underneath the plotlines: the restoration of order.

As a whole, the Catalan historical novel reflects and defends the values of the bourgeoisie of the era: morally traditionalist, nationally Spanish and tentatively regionalist, economically protectionist and anti-centralist – and anti-Castilian by extension, and socially defenders of order and harmony.

The ensuing 20 years, from 1882 to 1902, elapsed without any minimally interesting works. The historical novel had started its course after the mid-19th century in Europe with Flaubert and Louÿs, Georg Moritz Ebers and Henryk Sienkiewicz, and in Spain with Galdós and his *Episodios nacionales*, but none of these trends interested Catalan novelists and their only contributions were two historical but by then obsolete works by the same author, Francesc de Paula Capella: *Judith de Welp* (1894) and *La cuadro de Vilarnau* (1895), which should be categorised as legendary stories and secondarily as serial novels.

In the later years of the period we are examining, between 1902 and 1930, nine novels were published by seven authors. With the exception of Marià Vayreda and Pompeu Gener, who were born mid-century, the authors were all born in the 1880s, although we cannot consider them a homogeneous group. As is logical, they no longer had anything to do with the novelists of the Renaixença. Here the intentional patriotic spirit and ruralism totally disappears, with the addition of the ancient world as novelistic fodder from Babylonia to the Roman Empire (Maseras), and history is reduced to legend with no political charge (Gener and Roure). However, the novelists approached history with an eye tinged with archaeology, even when they wrote about the Middle Ages, such as Miquel Roger i Crosa in *El gran rei*. While this kind of novel was new in Catalonia, it had been around for almost half a century in Europe. On the other hand, the Catalan historical novel during the period remained impermeable to the kind of novel written by Galdós and Baroja.

As a whole, the period signalled the retention of 19th-century historical novel models that were obsolete: in their legendary and serial-like facet and in the subsequent archaeology, which was only overcome by the addition of the ancient world under the influence of the Nobel Prize-winner Sienkiewicz and the advent of Modernist decadence. Thus, two novels on the immediate past were pub-

lished (*La punyalada* on the First Carlist War and *Felicitat* on the Irish uprising against the English in 1847); the theme of the Middle Ages still survived in legendary mode in three novels (*Vassall d'amor*, *Els amors del comte Arnau* and *El gran rei*); a novel set in the 17th century was published (*Agna Maria*); and three novels set in the ancient world were issued (*L'adolescent* in Babylon, *Ildaribal* in Rome during the reign of Emperor Claudius and *La sacra tragèdia* during the times of Jesus Christ). On the other hand, legends (three novels) and archaeology (four) were prominent themes. As a whole, it is a scant output of minor, often unskilled novels. The best are the exceptions: the books by Vayreda and Maseras, which include psychological analysis in their treatment of the characters, which are worth figuring in any literature.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Antònia TAYADELLA. "La novella en català de 1862 a 1882. Catàleg". In: *Faig*, no. 19 (1982), pp. 82-91.
- [2] For an analysis of the period and its novels, see Maurici SERRAHIMA and Maria Teresa BOADA. *La novella històrica en la literatura catalana*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996. [Honourable mention in the Rubió i Lluch Prize of the Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 1947]; Jordi TIÑENA. *La novella històrica catalana (1862-1882)*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, Tarragona 1992.
- [3] Georg LUKÁCS. *La novela histórica*. Barcelona 1976.
- [4] Edgar Allison PEERS. *Historia del movimiento romántico español*. Madrid 1973.
- [5] José I. FERRERAS. *El triunfo del liberalismo y la novela histórica (1830-1870)*. Madrid 1976.
- [6] Louis MAIGRON. *Le roman historique a l'époque Romantique. Essai sur l'influence de Walter Scott*. Paris 1898.
- [7] José F. MONTESINOS. *Introducción a una historia de la novela en España en el siglo XIX. Seguida del esbozo de una bibliografía española de traducciones de novelas (1800-1850)*. Madrid 1972; José I. FERRERAS. *Catálogo de novelas y novelistas españoles del siglo XIX*. Madrid 1979.
- [8] This is the case, for example, of *El convento de Stirling, o sea un descendiente del jorobado* (1843), by Blanchard i Camps, on a clearly Scottish theme.
- [9] Gaietà VIDAL I VALENCIANO. *Cortada. Su vida y sus obras*. Barcelona 1872; Joan SARDÀ. "Pròleg a Juan Cortada". In: *Artículos escogidos*. Daniel Cabrerizo and C^a. Madrid 1890, "Biblioteca clásica Española" collection, pp. v-XIX; Joaquim MOLAS. "Pròleg". In: Joan CORTADA. *Catalunya i els catalans*. Barcelona 1965, pp. 7-17; Albert GHANIME. *Joan Cortada: Catalunya i els catalans al segle XIX*. Barcelona 1995.
- [10] Joaquim MOLAS. "Notes per a un pòrtic". *Faig*, no. 19 (December 1982), p. 7.
- [11] Lluís QUEROL. "Vicente Boix, el historiador romántico de Valencia". In: *Anales del Centro de Cultura Valenciana*.

- na, no. XIX (1951), pp. 66-88; no. XX (1952), pp. 39-80 and 410-424, and no. XXI (1953), pp. 82-112 and 134-146; Josep IBORRA. "La novella al País Valencià". *Arguments*, no. 3 (1977), pp. 63-103.
- [12] Josep MIRACLE. *Un moment clau de la història de l'ortografia catalana*. Barcelona 1964, p. 25-35.
- [13] Carles CAPDEVILA. "Les grans figures del Renaixement de Catalunya. Víctor Balaguer". *Revista de Catalunya*, no. I (1924), pp. 576-592; Constantí LLOMBART. "Víctor Balaguer (Apunts biogràfics)". In: *Lo Rat Penat. Calendari llemosí corresponent al present any 1876*. Valencia 1875, pp. 27-32; Ernest MOLINÉ I BRASÉS. "Don Víctor Balaguer". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, no. XII (1925-1926), pp. 117-121; Anicet de PAGÈS. *Víctor Balaguer*. Madrid 1875; Francesc GRAS ELIAS. "En Víctor Balaguer". In: *Siluetes d'escriptors catalans del segle XIX*. L'Avenç, Barcelona 1909, "Biblioteca popular de l'Avenç" collection, 91, 1st series, pp. 65-84; Joan L. MARFANY. "Víctor Balaguer i els Jocs Florals". *L'Avenç*, no. 262 (October 2001), pp. 63-68; Josep MIRACLE. *La Restauració dels Jocs Florals*. Aymà, Barcelona 1960, pp. 286-290; Marina CUCCU. *Víctor Balaguer i Cirera (1824-1901)*. Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, Vilanova i la Geltrú 2003, "Retrats" collection, 25.
- [14] Francesc GRAS ELIAS. "Manuel Angelon". In: *Siluetes d'escriptors...*, *op. cit.*, 1910, no. 107, 3rd series, pp. 62-82.
- [15] Pere ANGUERA. "Pere Mata: novella i ideologia". In: *Societat, sociabilitat i ideologia a l'àrea reusenca*. Associació d'Estudis Reusencs, Reus 1999, p. 154.
- [16] *Diario de Barcelona*, no. 159, 8 June 1862, p. 5085. The advertisement also appeared in the 9th, 11th and 14th of the same month.
- [17] Gregorio AMADO LARROSA. "Movimiento literario". *Almanaque del Diario de Barcelona*, 1869, p. 77.
- [18] They are the following: Antoni de Bofarull. *L'orfeneta de Menargues* (historical, 1862); Gaietà Vidal i Valenciano. *La pubilla del mas de dalt* (winner of the Jocs Florals, 1866); Guadalupe Cortés. *Les joies de la Roser* (unfinished, 1868); Joaquim Riera i Bertran. *Història d'un pagès* (historical, winner of the Jocs Florals, 1869). We should add to them the costumbrist collection by Gaietà Vidal i Valenciano *La vida en lo camp*, in 1867, and the pamphleteering story by Josep d'Argullol *Lo crit de l'ànima*, in 1869.
- [19] By chronological order, they are the following. Novellas are preceded by an asterisk. Only the historical ones and those that won the Jocs Florals are mentioned. 1872: *Lo coronel d'Anjou* (F. P. Briz, historical, winner of the Jocs Florals); *Les òrfenes de mare* (Josep d'Argullol, historical, winner of the Jocs Florals); *Lo caragirat* (Josep Martí i Folguera, historical, winner of the Jocs Florals and published in 1877). 1873: **La Napa de Prats* (F. P. Briz). 1874: *Julita* (M. Genís); **Los comediantes del segon pis* (J. Riera i Bertran); **Lo castell de Vilatorra* (J. Salarich, historical); *L'any trenta-cinc* (F. Soler, historical, unfinished). 1875: *La dida* (J. Feliu i Codina). 1876: *Sota un Tarot* (M. Genís, winner of the Jocs Florals); *Lo Rector de Vallfogona* (J. Feliu i Codina, historical); **Lo liri de Vespella* (J. Salarich, historical); **L'hereu* (P. A.). 1877: *La guerra* (Josep d'Argullol, historical). 1878: *La Mercè de Bellamata* (M. Genís, winner of the Jocs Florals); *Vigatans i botiflers* (Maria de Bell-lloch, historical); **Un desafiament a mort* (J. Salarich); **De la batalla de Vich a l'acció de Roda* (M. Genís, historical). 1879: *Lo castell de Sabassona* (J. Salarich, historical); **Lo poble de l'alzinar* (J. Riera); **Recorts d'una nit* (M. Genís). 1880: *Lo Bruch* (J. Feliu i Codina, historical); *Cor i sang* (A. Careta, historical); **La família del mas dels salzers* (G. Vidal, winner of the Jocs); **Isabel de Galceran* (N. Oller, winner of the Jocs Florals); **Rey cavaller* (J. Riera, historical); **Mitxa galta* (J. Pons i Massaveu); **Memorias del bastant* (Martí-Ricart). 1881: *Qüestió de nom* (Lluís B. Nadal, winner of the Jocs Florals); **Tomeu bon cor* (J. Riera); **Doloretas* (F. Boter). 1882: *Mas memories* (J. M. Bosch-Gelabert). We should also cite the ones that had been advertised but were never published: *La gent de casa*, by Isidre Reventós; *Las quintas* by Pere Nanot-Renart; one whose title we do not know by Francesc Manuel Pau; the *Historia d'un pobre ciutadà* by J. Riera, and the ones by Josep Feliu i Codina, *Los estudiants de Tortosa*, *La filla del marxant*, *Bòria avall*, *Lo pou de sant Gem* and *Un sainete de'n Robreño*. (See Antònia TAYADELLA. "La novella en català...", *op. cit.*, p. 89.)
- [20] Joaquim MOLAS. "Notes...", *op. cit.*, pp. 7-12.
- [21] Jaume VICENS VIVES. *Industrials i polítics del segle XIX*. Teide, Barcelona 1958, pp. 187-207.
- [22] José I. FERRERAS. *El triunfo del liberalismo...*, *op. cit.*, p. 99-103 and forward.
- [23] See Bofarull's words in the prologue to *Hazañas y recuerdos de los catalanes*. Barcelona 1846, p. vi.
- [24] Francisco M. TUBINO. *Historia del renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid 1880, pp. 701-702.
- [25] Joan SERRA MASSAGUÉ. "Una lectura de *L'orfeneta de Menargues* o *Catalunya agonisant* d'Antoni de Bofarull". *Faig*, no. 19 (December 1982), pp. 14-23; Maurici SERRAHIMA. "Centenari de la novella". *Serra d'Or*, 2nd era, year IV, no. 10 (October 1962), pp. 29-30; Joaquim SANTASUSAGNA. *Reus i els reusencs en el Renaixement de Catalunya fins al 1900*. 2nd ed. Reus: 1949, pp. 121-125; Manuel MILÀ I FONTANALS. "La orfeneta de Menargues". *Diario de Barcelona*, no. 77, 18 March 1863, pp. 2484-2486; Gregorio AMADO LARROSA. "Movimiento...", *op. cit.*; Jordi TIÑENA. "Antoni Bofarull, novel·lista: *L'orfeneta de Menargues* (1862)". In: *Sis estudis sobre Bofarull*. Reus 1996, pp. 105-127.
- [26] Jordi GINEBRA. *Antoni de Bofarull i la Renaixença*. Reus 1988.
- [27] Regarding the influence of Walter Scott's historical novel in Catalonia, see Jaume ROURA. "La Renaixença i Escòcia". In: *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Vol. 1. Curial, Barcelona 1992, pp. 353-375.
- [28] Antoni de BOFARULL. *El Consejo de Ciento: Drama en tres actos y en verso representado por primera vez en el Teatro Nuevo de Barcelona: á beneficio del primer actor D. Antonio Pizarroso*. D. Juan Oliveres, Barcelona 1846.

- And he examined this issue yet again, this time in a poem he sent to the Jocs Florals in 1875 with the title of “Qui vulla carn sens pagar lo vectigal...”.
- [29] *Jochs Florals de Barcelona en 1861*. Vol. IV. Establiment tipogràfic editorial de Salvador Manero, Barcelona 1861, pp. 53-60. The Committee’s judgement can be read on p. 38. This is a long narrative composition with 186 verses that summarises the anecdote in the first few chapters of the novel.
- [30] Josep BRUGADA. “Joaquim Riera, un gironí de La Renaixença”. In: *Annals*, vol. XXVI (1984), pp. 459-472; Antoni ELIAS DE MOLINS. *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*. Barcelona 1889, 2 vol.; Francesc MATHEU. “En Joaquim Riera y Bertran”. In: *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, XII (1925-1926), pp. 410-414.
- [31] Francesc P. BRIZ. *Lo coronel d’Anjou: Novela escrita en català literari*. Estampa de Lo Porvenir, de la Viuda Bassas. Barcelona 1872.
- [32] Ramon PANYELLA. *Francesc Pelai Briz (1839-1888): Entre la literatura i l’activisme patriòtic*. Doctoral thesis. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2008; Ramon PANYELLA. “L’escriptor catalanista de la Renaixença: Francesc P. Briz, el model més pur”. In: *L’escriptor i la seva imatge: Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana*. L’Avenç, Barcelona 2006, pp. 62-88. See, too, the pages written by Briz himself, generically entitled “Recorts. Fragments del llibre de ma vida”, published in *La Il·lustració Catalana* between the 15th of March and the 15th of November 1884; the prologue by E. Vallès in Francesc P. BRIZ. *La Panolla*. Editorial Catalana; Antoni CARETA I VIDAL. “Don Francesc Pelay Briz”. *L’Avenç*, 25 June 1889, pp. 90-96, and the obituary written by Joan Sardà in *La Vanguardia* on the 19th of July 1889. Regarding the novel, see the contemporary articles by Francesc MIQUEL I BADIA. “Literatura catalana”. *Diario de Barcelona*, no. 243, 30 August 1872, p. 8727, and the one by S. in *La Renaixensa*, year III, no. 7, 1 May 1872, p. 91.
- [33] S. PRATS. “La novela catalana”. In: *La Renaixensa*, year III, no. 23, 10 October de 1873, p. 24.
- [34] Francisco M. TUBINO. *Historia del renacimiento...*, *op. cit.*, pp. 701-704.
- [35] Celestí BARALLAT I FOLGUERA. *Memoria necrológica de D. Joseph d’Argullol y Serra*. Imprenta La Renaixensa, Barcelona 1888. Regarding the novel, in addition to the report by C. Barallat (pp. 27-28), other useful references are the articles by Miquel i Badia in the *Diario de Barcelona*, no. 243, 30 August 1872, p. 8727, and the one by Eduard Tàmaro in *La Renaixensa*, year II, no. 24, 15 January 1873, pp. 311-313.
- [36] *La Renaixensa*, year IV, no. 23, 30 November 1874, p. 325, announced its publication. Much earlier (*La Renaixensa*, year IV, no. 1, 10 January 1874) it had announced the serial publication of a novel by Frederic Soler which was going to be entitled *La crema dels convents*, which was never published. Based on the little we know about *L’any trenta-cinc*, it is not too risky to conclude that it is actually the same novel. After a few chapters, its publication was halted.
- [37] Josep FELIU I CODINA. *Lo Rector de Vallfogona*. Illustrated with engravings by T. Padró. Barcelona 1876, “Biblioteca Catalana Il·lustrada de J. Vinardell” collection.
- [38] Albert ROSSICH. *Francesc Vicent Garcia: Història i mite del rector de Vallfogona*. Barcelona 1987; Albert ROSSICH, “La fortuna literària i crítica de Francesc Vicent Garcia”. In: *Del Cinccents al Setcents: tres-cents anys de literatura catalana*. Vitella, Bellcaire d’Empordà 2010, pp. 505-574.
- [39] Josep MARTÍ I FOLGUERA. *Lo caragirat*. La Renaixensa, Barcelona 1877.
- [40] Joaquim SANTASUSAGNA. *Reus i els reusencs...*, *op. cit.*, pp. 197-204.
- [41] Joan SARDÀ. *La Renaixença*, year VII, vol. I, no. 10, 31 October 1877, pp. 310-311; Francesc MIQUEL I BADIA. *Diario de Barcelona*, 27 November 1877, p. 13360; Celestí BARALLAT I FOLGUERA. *Memoria necrológica...*, *op. cit.*, pp. 22-25. We should note that it is actually a political novel of customs, since published in 1877, the action takes place during the Third Carlist War. In consequence, Argullol did not have to resort to historical reconstruction. If I decided to include it, it is based on tradition: a tradition that got underway the same year it was published and which has continued with Maurici Serrahima and Antònia Tayadella.
- [42] Serrahima (Maurici SERRAHIMA and Maria Teresa BOADA. *La novella històrica...*, *op. cit.*, p. 106), based on information from a family member of the writer, reveals the existence of an unfinished novel which was going to be entitled *Memòries d’un fadrí veler* and which was set during the Third Carlist War.
- [43] Maria de BELL-LLOCH. *Vigatans y botiflers. Lo Gay Saber*, era II, year I, no. 1 to 24 (1878), pp. 8-10, 22-24, 40-43, 55-58, 71-72, 88-90, 104-106, 120-122, 135-137, 152-154, 167-169, 201-202, 215-217, 230-231, 248-250, 266-267, 282-282, 296-298, 311-313, 327-328, 359-361 and 374-377; year II, no. 1 and 2 (1879), pp. 6-9 and 24-28. The volume was published that same year — *Vigatans y botiflers: Novela històrica*. Joan Roca y Bros. Barcelona 1878 (although the cover says 1879)— with the addition of an appendix: “Constitucions dictadas en 1708 per a càstich de catalans partidaris del Arxiduch d’Austria”. Regarding the novel: Jordi TIÑENA. “Lectura de *Vigatans i botiflers*, de Maria de Bell-lloch, la primera novel·lista de la literatura catalana”. In: Margarida ARITZETA and Montserrat PALAU (ed.). *Paraula de dona. Actes del col·loqui “Dones, Literatura i Mitjans de Comunicació”*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1997, pp. 234-245.
- [44] Francisco M. TUBINO. *Historia del renacimiento...*, *op. cit.*, p. 703.
- [45] Josep SERRA I CAMPDELANEU. *Bosquejo biográfico de don Joaquín Salarich Verdaguer*. Vic 1885; Miquel dels Sants SALARICH I TORRENTS. *Cronologia bio-bibliogràfica de Joaquim Salarich i Verdaguer (1816-1884)*. Vic

1971. Regarding the novel, the articles by Francesc MAS-FERRER. *La Renaixença*, year IX, vol. II, no. 3, 15 August 1879, pp. 203-204; the one published in *Lo Gay Saber*, second era, year II, no. XX, 15 October 1879, signed by B.; the one by Antoni AULÈSTIA. *La Renaixença*, year X, vol. I, no. 1, 15 January 1880, and the one in the *Diario de Barcelona* from 22 August 1879.
- [46] *Lo castell de Sabassona: Narració de costums de la Edat Mitjana*. Estampa y Llibrería de R. Anglada, Vic 1879.
- [47] *Cor y sanch. Lo Gay Saber*, starting in year III, era II, no. XIII, 1 July 1880. Year 1880, pp. 149-153, 165-166, 174-177, 182-184, 194-195, 201-208, 219-221, 228-230, 241-242, 251-253, 263-264 and 274-276; year 1881, pp. 4-5, 15-16, 27-30, 35-37, 46-48, 60-62, 71-73, 84-86, 91-93, 104-106 and 117-118. It was not published as a volume until 1891 by La Il·lustració Catalana.
- [48] Joan SARDÀ. *La Renaixensa*, year VI, no. 5 and 6, 15 April 1876, pp. 221-225; anonymous article published in *La Il·lustració Catalana*, year II, no. 20, 20 January 1881; Oleguer MIRÓ, also in *La Il·lustració Catalana*, year II, no. 34, 10 June 1881, p. 267
- [49] Josep FELIU I CODINA. "Literatura Catalana. Son renaixement, sas formas, sas aspiracions". *La Renaixensa*, year X, vol. II, no. 1, 15 May 1880, pp. 377-388. Speech delivered at the Ateneu Barcelonés on the 30th of April.
- [50] Antonio REGALADO. *Benito Pérez Galdós y la novela histórica española: 1868-1912*. Insula, Madrid 1966; Juan I. FERRERAS. *Benito Pérez Galdós i la invenció de la novel·la històrica nacional*. Madrid 1998.
- [51] Jordi CASTELLANOS. "La novel·la antimodernista: Les propostes de *La Renaixença*". In: *Professor Joaquim Molas: memòria, escriptura, història*. Vol. 1. Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, pp. 315-328.
- [52] *Judith de Welp*. *La Renaixensa*, Barcelona 1894, "Novelas catalanas y extranjeras" collection, vol. III, pp. 347-390; *La cuadro de Vilarnau*. *La Renaixensa*, Barcelona 1895, collection "Novelas catalanas y extranjeras", vol. IV, pp. 163-201.
- [53] Prior to that, in 1883, Guimerà had brought it to the stage under the same title. The legend of Judith de Welp is related to the legend of the good count of Barcelona. See Robert SALADRIGUES and Josep TORNÉ. "El bon comte de Barcelona i la fundació de Poblet". *Analecta Sacra Tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, vol. 80 (2007), pp. 5-32.
- [54] Mary Lee BRETZ. *La evolución novelística de Pío Baroja*. José Porrúa Turanzas, Madrid 1979; Carlos A. LONG-HURST. *Pío Baroja: "El mundo es así"*. Grant and Cutter and Tamesis Book, London 1977.
- [55] Rodolfo CORTINA GÓMEZ. *Blasco Ibáñez i la novel·la evocativa: "El Papa del mar" y "A los pies de Venus"*. Maisal, Madrid 1974.
- [56] They are the following: *La punyalada* (Marià Vayreda, 1904), *Agna Maria* (Pompeu Gener, 1904), *La sacra tragèdia* (Josep Calzada, 1909), *L'adolescent* (Alfons Maseras, 1909), *Ildaribal* (Alfons Maseras, 1915), *Vassall d'amor* (Alfons Roure, 1924), *Els amors del comte Arnau* (Alfons Roure, 1924), *Felicitat* (R. Negre, 1925) and *El gran rei* (Miquel Roger, 1927).
- [57] I make my arguments to include *La punyalada* as one of the historical novels of the period from Serrahima (Maurici SERRAHIMA and Maria Teresa BOADA. *La novel·la històrica...*, *op. cit.*, pp. 128-131).
- [58] Antònia TAYADELLA, *'La punyalada' de Marià Vayreda*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, Barcelona 1988; Joaquim FRANQUESA. "Pròleg". In: Marià VAYREDA. *La punyalada*. Il·lustració Catalana, Barcelona 1904.
- [59] *La punyalada: Novela de costums montanyesas*. Obrador Gràfich Thomas, Barcelona 1903.
- [60] Xavier VALL. *Pompeu Gener i el nacionalisme regeneracionista (1887-1906): La intel·lectualitat, la nació i el poder a Catalunya*. Doctoral thesis. 2012; Consuelo TREVIÑO. *Pompeu Gener y el modernismo*. Verbum, Madrid 2000.
- [61] *Agna Maria: Llegendes del temps de la guerra dels segadors 1640-1647*. Fidel Giró Impresor, Barcelona 1904.
- [62] "La sacra tragèdia". *Jocs Florals de Barcelona*. 1909. *La Renaixença*, Barcelona 1909.
- [63] Montserrat CORRETGER. *L'obra narrativa d'Alfons Maseras*. Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996; Rafael TASIS. "Novel·listes catalans. Alfons Maseras". *La Publicitat*, 16 May 1934.
- [64] Alfons MASERAS. *L'Adolescent*. Tipografia L'Avenç, Barcelona 1909.
- [65] Alfons MASERAS. *Ildaribal*. Tipografia L'Avenç, Barcelona 1915.
- [66] *La Renaixensa*, year V, no. 27, 15 November 1875, p. 459.
- [67] I am ignoring novels for children and young readers from that period, such as the ones by Josep M. Folch i Torres (*L'infant de la diligència* and *El perseguit de Valldor-teu*, among others), *Lau* (Carles Soldevila, 1925) and *El cavaller de la creu i Publia Licini* (Clovis Eimeric, 1926).
- [68] *La Renaixensa*, year IX, vol. II, no. 10, 30 November 1879, pp. 340-451.

BIOGRAPHICAL NOTE

Jordi Tiñena is a writer and has worked as the Chair of Catalan Language and Literature in secondary education. He has written adaptations and editions of mediaeval Catalan classics, such as *Tirant lo Blanc* and *El llibre de les dones*, and of historical novels from the *Renaixença*, such as *L'orfeneta de Menargues* and *Lo caragirat*. He is the author of several studies of literature, including "Narcís Oller, Vilaniu. Els models literaris", in *Narcís Oller i Vilaniu. Primeres jornades Narcís Oller* (2009), and the introductory study in Josep Anton Baixeras, *Obra completa. Novel·les*, vol. II (2012). He has also published a dozen novels and won the City of Alzira Prize in 1994 and the Pin i Soler Prize in 1998.

Biographical sketches of new members of the History-Archaeology Section

Ferran Arasa i Gil. Born in Castelló de la Plana (1957), he holds a Bachelor's in Geography and History from the Universitat de València, where he earned his doctorate in 1995 with the thesis entitled "Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià" (Territory and Population in

the Roman Era of the Northernmost Counties of the Valencian Coastline), supervised by Dr Carme Aranegui Gascó. In 1982-1983 he was an intern at the Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (Archaeology and Prehistory Research Service) of the Provincial Council of Castelló. Shortly thereafter, between 1984 and 1990, he worked as a Catalan language teacher at the former Escola de Magisteri (Teacher Training School) of Castelló (which depended on the Universitat de València). Since then, he has been a member of the Department of Prehistory and Archaeology at the Universitat de València, where he has been a full professor of Archaeology since 1997.

Dr Arasa's research activity has primarily revolved around studying the Roman period in the region of Valencia. More specifically, he has focused on the following avenues of research: epigraphy, sculpture, architecture and roadways. He has also worked on the historiography of Valencian archaeology and studied the toponyms and linguistic transformations associated with Romanisation. He has also published valuable studies on ceramics. His scholarly work as a whole, much of which has been published in Catalan, makes a significant contribution to knowledge of the Roman world in the region of Valencia.

He has participated in numerous research projects financed by different organisations and ministries, including:

— *Paisaje, poblamiento y vías de comunicación de época romana en la cuenca del Bajo Júcar* (Landscape, settlement and roadways from the Roman era in the Bajo Júcar basin, 1997-1999).

— *Memoria y significado: uso y recepción de los vestigios del pasado* (Memory and meaning: Use and reception of the vestiges of the past, 2010-2012).

— *Una arqueología sin fronteras. Los contactos internacionales de la arqueología española en el siglo xx* (An archaeology without borders. International contact in 20th-century Spanish archaeology, 2013-2015).

— *Cerdeña e Ibiza: la ocupación rural en época púnica* (Sardinia and Ibiza: Rural occupation during the Punic era, 2013-2015).

He has supervised or co-supervised numerous excavations in Valencian sites, including the Roman villa of Sant Gregori, the late Iberian site in Torre d'Onda (Borriana, Plana Baixa) and the *mansio* on Via Augusta in L'Hostalot (Vilanova d'Alcolea, Plana Alta), and between 2001 and 2009 he supervised the research project on the Roman city of *Lesera* (Forcall, Ports).

He is the author or co-author of 87 articles, 45 book chapters, 32 papers and lectures and 7 books, including:

— *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports* (1987).

— *L'arc romà de Cabanes* in conjunction with L. Abad (1989).

— *La romanización del Alto Palancia según la epigrafía* (1992).

— *Les vies romanes del territori valencià* in conjunction with Vicenç M. Rosselló (1995).

— *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC* (2001).

— *La ciutat romana de Lesera* (2009).

He is also the author of a significant number of popular works on archaeology, with numerous contributions to a wide range of publications.

He won the extraordinary doctoral prize in 1996 and the Puig i Cadafalch prize from the Institut d'Estudis Catalans for his doctoral thesis in 1995. He is a contributor to the Tabula Imperii Romani project (Unió Acadèmica Internacional - CSIC) and a member of the scientific committee of the Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR)-Spain and of the editorial board of several archaeology journals.

Joan SANMARTÍ

Ignasi Joaquim Baiges i Jardí.

Born in Tortosa in 1951, he has a PhD in Mediaeval History and is an expert in palaeography and diplomatics. He has taught at the Universitat de Barcelona since 1980 and has been a full professor of Historiographic Sciences and Techniques at the same university since 2009. He has also earned a Bachelor's degree in genealogy and heraldry.

He has been a member of the Catalan Society of Historical Studies, a branch of the Institut d'Estudis Catalans, since 1990. He is a member of the Research Group in Mediaeval Art, Historical Palaeography and Archaeology Studies (MAHPA), a consolidated research group recognised by the Generalitat de Catalunya; the [Contra] Tædium Teaching Innovation Group, recognised by the Universitat de Barcelona; and the Institute of Research in Mediaeval Cultures (IRCVM) from this same university. Since 2003, he has been a member of the Internal Committee on Diplomatic History, an organisation that depends on the International Committee of Historical Sciences. From 2009 to 2015, he was the director of the Department of Mediaeval History, Palaeography and Diplomats at the Universitat de Barcelona.

His research activity revolves around studying writing and the written culture in all its facets, and it can be divided into three main areas: studies of the Royal Chancellery of the Crown of Catalonia-Aragon, the evolution of the profession of notaries and text publishing. He decided to devote his doctoral thesis, which he read in 1988 and titled "Els registres *officialium* a la Cancelleria de Jaume II (1303-1327)", to studying the Royal Chancellery, along with the articles "Aportació a l'estudi de la gènesi del nomenament reial: els nomenaments d'oficials reials de Jaume II", published in *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, vol. 1 (2004), and "El testament de Pere el Gran: estudi diplomàtic" (in conjunction with Maria Josepa Arnall), a paper presented at the 11th Congress of History of the Crown of Aragon held in Palermo in 1983. With regard to the evolution of the profession of notaries, he presented "El notariat català, origen i evolució" at the 1st Congress on Catalan Notary History in 1994, and "Notariat, comerç i cultura escrita a la Catalunya Nova (segles XIII-XV)" at the 17th History of the Crown of Aragon Congress held in Valencia in 2005.

However, his most prominent activity has been the publication of texts and documents. His studies of documentary sources include the publication of *Cort General de Montsó de 1382-1384* in conjunction with Anna Rubió and Elisa Varela, published by the Conselleria de Justícia of the Generalitat de Catalunya in 1992. Likewise his *Llibre de Privilegis de Cervera (1182-1456)* published in conjunction with Max Turull et al. in 1991 (Fundació Noguera, "Llibres de Privilegis" collection, no. 1). How-

ever, the bulk of his publications are from Andorra and Barcelona. In Andorra, he oversees the "Diplomatari de la Vall d'Andorra", whose purpose is to publish the public documents from the Principality until the 19th century; thus far, the volumes on the 14th, 15th, 17th and 19th centuries have been published. In addition to overseeing the collection, Ignasi Baiges edited the volume on the 14th century (1993) in conjunction with Mariona Fages. Documents from Andorra dating from prior to that century were published in 1988 by Cebrià Baraut under the title of *Cartulari de la Vall d'Andorra (s. IX-XIII)*; in 2005 Ignasi Baiges reissued this volume, the first one on diplomatics, which he himself augmented and corrected. He has also published *Llibre de la Terra d'Andorra. Un llibre de privilegis* (1997) and *Polítar andorrà. De la antiquitat, govern y religió, dels privilegis, usos, preheminències, consuetuts y prerrogatives de la Vall d'Andorra* (2014). All of these works have been published by the government of Andorra or its councils or ministries.

With regard to documentation on Barcelona, Ignasi Baiges played a crucial role in publishing the parchments from the Arxiu Comtal, two titles of which have been published: *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, in three volumes, and *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV* in four volumes, both titles issued in Barcelona by the Fundació Noguera in 1999 and 2010, respectively, the first under the direction of Gaspar Feliu and Josep M. Salrach and the second by the same directors in conjunction with Ignasi Baiges. He also participates in the programme "La Catalunya carolíngia" of the Institut d'Estudis Catalans, in which he and Pere Puig i Ustrell have served as co-editors of volume VII, on the countship of Barcelona, which was ready for publication last November and is currently at press.

He has also been a highly active participant in the important yet unsung job of organising and cataloguing archives. Either alone or in company, he has inventoried several collections of parchments, such as the ones from the Municipal Archive of Besalú, the monastery of Pedralbes and the Archive of the Marquis of Barberà, and the collection of parchments of the College of Attorneys of Barcelona. From the latter, he published the catalogue of legal document manuscripts in conjunction with Lluïsa Cases (1991).

He has taught numerous specialised courses on palaeography and diplomatics for post-graduate students or archivists, only the first and last of which I shall cite. The first was "L'escriptura a la Catalunya medieval i moderna", in 1988 in conjunction with Maria Josepa Arnall, while the latest was "Curs de paleografia i diplomàtica: lectura i interpretació de documents medievals catalans", taught in academic years 2011-2012 and 2013-2014. He has also taught a number of introductory courses on palaeography at the county archives of Arenys de Mar (1992), Terrassa (1993), Cervera (1996 and 1997) and Tortosa (1997 and 1998).

Regarding his regular participation in congresses, I shall only cite several at international gatherings, such as “Edición de documentos medievales en Aragón, Cataluña y Valencia”, presented at the Twelfth International Congress of Diplomatics: Regionale Urkundenbücher, held in Sankt Pölten in 2009 (in conjunction with Milagros Cárcel and Pilar Pueyo); “Le Scriptorium: objectifs et usages” at the Journée Autour de l’Élaboration d’un Album de Diplomatique Européenne en Ligne held in Paris at the École National des Chartes in 2010 (in conjunction with Elena Cantarell); and “Nouvelles propositions pour la Se-

ries Hispanica” at the Colloque des Monumenta Palaeographica Medii Aevi organised by the Académie des Inscriptions et Belles-lettres of the Institut de France in 2012.

Finally, he is or has been a member of the scientific or editorial boards of the journals *Lligall. Revista Catalana d’Arxivística*, *Anuario de Estudios Medievales* and *Aragón en la Edad Media*, and of the collection “Monvmenta Hispaniæ Pontificia” put out by the Universidad de León.

Gaspar FELIU

Enric Pujol i Casademont. He is a historian with close ties to the Institut d’Estudis Catalans in his efforts as a researcher, but outside the IEC he has also put out a series of seminal works which have proven his vast ability to bring dynamism to institutions, coordinate groups and forge associations with other professionals without ever seeking the limelight

for himself and instead always working with a transversal, open, integrative perspective. His ability to design exhibitions and museums and to organise congresses and symposia is amply proven. The popular dimension is as notable in his work as is his prestige as a rigorous researcher.

As a historian, he is identified with the Catalan-speaking lands as the reference sphere of his historiographic work. He is one of the few in Catalonia who cultivates global knowledge in this sense, and he keeps abreast of what is being done in history throughout the entire Catalan-speaking region. He regularly contributes to the Valencian journal *Afers*, which used to be edited by our beloved deceased peer, Manuel Ardit, a publication which is still a journal and publisher of crucial importance in Catalan historiography. Enric Pujol is an admirer of the work of Joan Fuster, to whom he has devoted several articles. Regarding his identification with all the Catalan-speaking lands, in 1984 he served as the editor-in-chief of the volume *Els Països Catalans*, the eleventh in the *Enciclopèdia Ulisses*.

At the same time, his relationship with Perpignan and Northern Catalonia explains his role in the journal *Mirmanda, Revista de Cultura. Catalunya del Nord*, an initiative in which he participates alongside Òscar Jané and Enric Forcada. The fact that Enric Pujol was the head of the Casa de la Generalitat in Perpignan between 2004 and 2005 reinforced his already-regular attention to the part of Catalonia which stretches north of the Pyrenees. In 2005, he received the medal from the Fidelissime Ville de Perpignan for his work there.

Born in Figueres in 1960, Enric Pujol earned a PhD in History from the Universitat Autònoma de Barcelona and is a professor in its Department of Modern and Contemporary History. In 1995, he published *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània*, issued by *Afers*, which earned him the Enric Prat de la Riba Prize from the Institut d’Estudis Catalans in 1998. Before that, in 1993, he had published his first book, a highly provocative yet rigorous essay entitled *El descrèdit de la història*, in which he defended, among other things, a global historical view of the Catalan-speaking lands. In 1996, he was the co-author of a book published by the IEC and Proa entitled *La Mancomunitat de Catalunya i l’autonomia*, a work almost 2,000 pages long which revealed two of this historian’s hallmarks: his ability to provide an erudite, convincing underpinning to his work, and the appealing way he shares his knowledge; after all, not all historians are good writers. For all of these reasons, he was enlisted to be a co-author of the two-volume *Història de l’Institut d’Estudis Catalans*, which appeared in 2002 and 2007.

Before analysing his scholarly output, it is worth recalling that Enric Pujol was the director of the Generalitat’s Centre d’Estudis de Temes Contemporanis in 2005 and 2006. Some of his clear accomplishments include his impetus for the journal *Idees*, which featured an issue on memory, history and identity, as well as a congress held in Lleida in 2006 on an important theme: “El pensament polític als Països Catalans, 1714-2014, història i perspectiva”. The proceedings of this congress were published in a book. In 2006, too, he organised the workshop “Catalunya-Quebec, història, memòria i identitat”. He was also one of the main driving forces behind the Galeuzca-Història congresses, several editions of which have been held since 2010.

Enric Pujol’s activity can be divided into four major avenues of inquiry, in addition to the themes related to the Mancomunitat and the Institut d’Estudis Catalans. They are: Ferran Soldevila, Catalan historiography, the Catalan exile of 1939 and the cultural and political memory of the Empordà and the lands of Girona through the personalities from that region who have had outreach generally and abroad.

He is the editor of several compilations of articles on Ferran Soldevila, such as a selection of historical and political texts in 1994, *Noms propis* in 1995 and *Entre la dictadura i la revolució: cròniques polítiques per a Ginebra i Liverpool, 1925-1947*, a compilation that was issued in 2009. The peak of this vein of work was the publication of one of the most important personal diaries in Catalonia from the 20th century: Ferran Soldevila's two-volume *Dietaris de l'exili i del retorn*, which was published between 1995 and 2000 and completed with a third volume in 2007: *Els dietaris retrobats, 1939-1943*. This is a crucial source in Catalan cultural history and is closely associated with the exile theme in Enric Pujol's work. Within his research on Soldevila, we cannot fail to mention *Cartes d'amor i d'exili: Rosa Leveroni-Ferran Soldevila* (2009) and *Confessions i quaderns íntims* by the poet Rosa Leveroni. Enric Pujol is currently preparing Ferran Soldevila's letters for publication.

His themes on Soldevila and Catalan historiography feature in what is perhaps the most important book published by Enric Pujol: *Història i reconstrucció nacional: la historiografia catalana a l'època de Ferran Soldevila, 1894-1971*, issued by Afers in 2003. This is his thesis, for which he was awarded the extraordinary doctorate prize. This book is actually the first history of Catalan historiography during the late 19th century and first two-thirds of the 20th century. Enric Pujol more thoroughly examined the last part of this work in his latest book issued in 2015: *Tres imprescindibles: Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar. Elements per a un cànon historiogràfic català*. Within this area of specialisation we should highlight Enric Pujol's role as the co-director of a seminal and extraordinarily important work: *Diccionari d'historiografia catalana* (2003).

Several of his works fall within his theme related to the Catalan exile of 1939. First, he coordinated two volumes which were published in Girona in 2003 and 2006 devoted to taking stock of and sharing the latest findings on the exile from 1936 to 1939. Secondly, he is the researcher and author of the text in the book *Exilis*, which served as the basis of a documentary broadcast by TV3 in 2007. Thirdly, he was the co-author of the initial content and the structure of the Museu Memorial de l'Exili in La Jonquera, which opened in 2008. Enric Pujol not only remains a member of the board of this museum but also promoted an extension in Agullana devoted to intellectual exiles. Opened in 2015, this centre commemorates the

fact that Can Perxés d'Agullana was the last stage in the exodus of intellectuals who supported the Generalitat. Regarding the Catalan exile of 1939, he has written lectures such as the one presented at the IEC's symposium entitled "Els Països Catalans i Europa durant la darrera centúria" held upon the centennial of the IEC in 2007. He has also published articles on the topic, such as the one that appeared in the *Catalan Historical Review*.

Before moving on to the last vein in his research, we should not omit two books by Enric Pujol related to the Tricentennial of 1714. The first is a compilation published by the IEC: *Antologia de memòries i dietaris personals sobre la Guerra de Successió*, a 286-page volume with an introduction by Òscar Jané. The second is Enric Pujol's curatorship of the exhibition "300 Onzes de Setembre" held at the Museu d'Història de Catalunya in 2014; he was also the editor of the more than 300-page volume which accompanied this exhibition, the most important one commemorating the Tricentennial. Regarding the publications related to this event, we should not forget that he was entrusted with the part devoted to the extensive, complex period spanning from 1914 to 1936 in the work *Catalunya, nació d'Europa, 1714-2014*.

In addition to being a renowned expert on the topic of the republican exile, we should also mention his facet as a curator of exhibitions on individuals and deeds from the region of Girona, particularly from the city of Figueres; he has also served as the editor of the publications corresponding to these exhibitions. Worth noting in this field are three exhibitions that travelled around several cities, each with their own meticulously assembled catalogues: first, the one on "Carles Fages de Climent, poètica i mítica de l'Empordà" (2002); secondly the one entitled "La revolució del bon gust: Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya" (2004); and the third exhibition, which was equally or even more successful than the others, "El somni republicà a les comarques gironines, 1900-1936", which, just like the others, was accompanied by an outstanding book that was published in 2009. That same year, he published the work *Figueres, recull gràfic 1875-1967*, a large 823-page volume. Further worth noting are two studies related to this last vein of research: one on "Alexandre Deulofeu i la matemàtica de la història" (2005) and another on "Maria Àngels Anglada i la història", published in the journal *Ausa* in 2010.

Albert BALCELLS

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2015

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2015 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books

Llibres

BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert (ed.). *La Mancomunitat de Catalunya (1914) : simposi del centenari*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2015. – 191 p.

I. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «Introducció: La Mancomunitat en la història contemporània de Catalunya»; *II.* ROS I ARAGONÈS, Joandomènec ; MASSOT I MUNTANER, Josep ; ESTEVE, Salvador ; HOMS I FERRET, Francesc «Paraules inaugurals»; *III.* BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «Els dos presidents: Enric Prat de la Riba i Josep Puig i Cadafalch»; *IV.* IZQUIERDO BALLESTER, Santiago «La campanya pro Mancomunitat (1911-1913) i els seus antecedents»; *V.* PUJOL I CASADEMONT, Enric «La relació amb l'Administració local i el projecte de l'estatut de Catalunya de 1919»; *VI.* MUNTANER I PASQUAL, Josep Maria «Reflexió sobre les finances de la Mancomunitat de Catalunya»; *VII.* SABATÉ I CASELLAS, Ferran «La política sanitària de la Mancomunitat de Catalunya»; *VIII.* MAYAYO I ARTAL, Andreu «La política agrària de la Mancomunitat de Catalunya»; *IX.* RIERA I TUÈBOLS, Santiago «Serveis i ensenyaments tècnics, carreteres i telèfons»; *X.* MASSOT I MUNTANER, Josep «La Mancomunitat i la normalització lingüística»; *XI.* ESTIVILL RIUS, Assumpció «Biblioteques i bibliotecàries: dels orígens a la consolidació del projecte de la Mancomunitat»; *XII.* GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep «L'obra pedagògica de la Mancomunitat de Catalunya»; *XIII.* ROIG I ROSICH, Josep M. «La irradiació de la Mancomunitat fora de la província de Barcelona»; *XIV.* CASASSAS I YMBERT, Jordi «La Mancomunitat, la intel·lectualitat i el Noucentisme. Assaig d'interpretació»

CASASSAS YMBERT, Jordi. *El Noucentisme: assaig de revisió de les seves circumstàncies històriques / Discurs de recepció de Jordi Casassas Ymbert com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 8 d'octubre de 2015*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2015. – 34 p.

CRUSAFONT I SABATER, Miquel. *Història de la moneda de la Corona Catalano-aragonesa medieval : (excepte els comtats catalans) : (1067/1162-1516)*. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2015. – 886 p. ; il.

DANIEL, Arnaut. *Canzoni / Nuova edizione a cura di Maurizio Perugi*. Institut d'Estudis Catalans ; Fondazione Ezio Franceschini Onlus ; Galluzzo, Barcelona- Firenze 2015. – 448 p.

La Reintegració de la Vall d'Aran a Catalunya. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2015. – 96 p. il.

I. FERRER I MALLOL, Maria Teresa «Presentació»; *II.* BENITO I MONCLÚS, Pere «Llibertat, protectorat, sobirania. Els aranesos i la Corona d'Aragó (1104-1283)»; *III.* FERRER I MALLOL, Maria Teresa «L'ocupació francesa de la Vall d'Aran el 1283 i la devolució de 1313 al Tractat de Poissy»; *IV.* SANLLEHY I SABI, M. Àngels «La Querimònia (1313): un referent en la història de la Val d'Aran»; *V.* CARRERA I BAIGET, Aitor «L'occità de la Vall d'Aran davant dels parlars gascons veïns. Implicacions lingüístiques de la separació política»

Liber troporum atque prosarum ecclesiae vicensis : Vic, Bib. Epis., ms. 106 (Can Ripoll 31) : TVic 2 / Edició facsimilar monocroma amb introducció i índexs a càrrec de Miquel S. Gros i Pujol. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2015. – 198 p.

Martí l'Humà: el darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410) : l'Interregne i el Compromís de Casp / edició a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2015. – 962 p. : il.

I. GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Les conseqüències de la mort del rei Martí: un enigma històric»; *II.* FERRER I MALLOL, Maria Teresa «Martí I l'Humà (1396-1410), el darrer rei de la dinastia barcelonina»; *III.* MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Tomàs de «El poder del dret durant el regnat de

Martí l'Humà»; IV. SABATÉ I CURULL, Flocel «Regnat de Martí I: el govern del territori i els bàndols»; V. FERRER I MALLOL, M. Teresa «Les Corts i la Generalitat de Catalunya durant el regnat de Martí l'Humà»; VI. SARASA SÁNCHEZ, Esteban «Las Cortes de Aragón en el reinado de Martín el Humano»; VII. MUÑOZ POMER, M. Rosa «Las Cortes y la Generalidad Valenciana durante el reinado de don Martín»; VIII. ALANYÀ I ROIG, Josep «La governació de Martí l'Humà en el territori del bisbat de Tortosa»; IX. SÁNCHEZ DE MOVELLÁN TORENT, Isabel «L'administració de justícia en el segle XV»; X. GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric «Sobre la gestió del patrimoni reial de la Corona d'Aragó en temps del rei Martí l'Humà»; XI. URGELL HERNÁNDEZ, Ricard «La hisenda municipal del regne de Mallorca en el canvi de segle (1390-1410)»; XII. BRESQ, Henri «Un royaume pour Martin, duc de Montblanc»; XIII. D'ARIENZO, Luisa «La lotta contro gli Arborea in Sardegna. La spedizione di Martino il Giovane (1408-1409) e la fine del Giudicato»; XIV. BERTRAN I ROIGÉ, Prim «El Cisma d'Occident en la política del rei Martí»; XV. VELA I AULESA, Carles «La política exterior de Martí l'Humà»; XVI. HERNANDEZ I DELGADO, Josep «L'Església i la vida religiosa durant el regnat de Martí l'Humà»; XVII. FELIU I MONTFORT, Gaspar «Producció rural i urbana»; XVIII. CATLOS, Brian A. «“Entre eulx pluseurs Sarrazins...”». Els jueus, els musulmans i el regne de Martí I»; XIX. LÓPEZ, María Dolores «El comercio interno. Ferias y mercados. La redistribución a través de los caminos terrestres, fluviales y el tráfico de cabotaje»; XX. SOLDANI, Maria Elisa «Il commercio internazionale all'epoca di Martino l'Umano»; XXI. GALERA I PEDROSA, Andreu «Senyoriu, sal i safra. Economia regional i oligarquies urbanes a la vila i comtat de Cardona a l'alba del 1400»; XXII. DURAN I DUELT, Daniel «Consolats de mar i consolats d'ultramar. La defensa de l'espai marítim en temps de Martí l'Humà»; XXIII. HAUF I VALLS, Albert Guillem «El panorama literari en temps del rei Martí»; XXIV. CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador «La creació de l'Estudi General de Medicina de Barcelona per Martí l'Humà i el seu interès pel món dels estudis generals»; XXV. RAUFAST CHICO, Miguel «Los pliegues de la ceremonia: monarquía, reino y ciudad en tiempos de Martín el Humano»; XXVI. BARRAL I ALTET, Xavier «L'architettura aulica di Martino l'Umano: un miraggio impossibile nell'Europa mediterranea del 1400»; XXVII. SERRANO COLL, Marta «Semblança del rei Martí l'Humà a través de la seva promoció artística»; XXVIII. SILLERAS-FERNÁNDEZ, Núria «Dues reines per a un rei: Maria de Luna i Margarida de Prades, les mullers de Martí I l'Humà (r. 1396-1410)»; XXIX. FODALE, Salvatore «Martino il Giovane e la soggezione del Regno di Sicilia a quello

d'Aragona»; XXX. SCIASCIA, Laura «Maria di Sicilia e Bianca di Navarra»; XXXI. MUTGÉ I VIVES, Josefa «Els reials: la descendència il·legítima de Martí el Jove; la descendència de Joan I; la descendència de Pere el Cerimoniós; la descendència d'Alfons el Benigne; la descendència de Jaume II»; XXXII. SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume «Llenguatge nacional i institucions polítiques durant l'Interregne de 1410-1412»; XXXIII. BARCELÓ I CRESPI, Maria «L'Interregne de Mallorca»; XXXIV. NARBONA VIZCAÍNO, Rafael «L'Interregne a València»; XXXV. GARRIDO I VALLS, Josep-David «Interregne i bandositats a Aragó»; XXXVI. FURIÓ, Antoni «Un debat inacabat. El Compromís de Casp a través de la història»; XXXVII. MUÑOZ GÓMEZ, Víctor «La candidatura al trono del infante Fernando de Antequera y la intervención castellana en la Corona de Aragón durante el Interregno»; XXXVIII. FERRER I MALLOL, Maria Teresa «El rei Martí i el seu regnat a través de textos de cròniques»

SERRA I PUIG, Eva (coord.). *Els Llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*. Volum 1. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2014. – 660 p.

SERRA I PUIG, Eva (coord.). *Els Llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*. Volum 2. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2014. – 646 p.

Journals Revistes

Acta Numismàtica. Volum: 45. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2015. – 275 p. : il.

I. SCREEN, Elina ; JARRETT, Jonathan «Presentació del volum 6 del *Medieval European Coinage, The Iberian Peninsula* de M. Crusafont, A. M. Balaguer, i P. Grierson»; II. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Mário Gomes Marques (1925-2014)»; III. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 2014»; IV. LOPEZ, Cédric «Les monnaies gauloises “à la croix” languedociennes: une influence hispano-punique?»; V. MARTÍNEZ CHICO, David «Un shekel hispano-cartaginés hallado en las Vegas Altas del Guadiana (Badajoz) y su posible significado contextual»; VI. PADRINO FERNÁNDEZ, Santiago «Las monedas nororientales del siglo II a.C. en el MAEF»; VII. AGUILERA HERNÁNDEZ, Alberto «Propuestas de interpretación para un plomo monetiforme inédito en Bursau»; VIII. AMELA VALVERDE, Luis «Los raros bronces de Natounia con camello»; IX. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; BENAGES I OLIVÉ, Jaume ; NOGUERA, Jaume ; BLE,

Eduard ; VALDÈS, Pau ; CARTES, Tomi ; SICART, Xavier ; VILA, Joan Enric «La sèrie de plata de la monarquia visigoda»; X. PLIEGO VÁZQUEZ, Ruth «*Dertosa*, ceca visigoda bajo el reinado de Recaredo I (586-601)»; XI. PONT, Joaquim «Diner carolingi de Soissons identificat»; XII. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Òbol de Barcelona a nom de Carloman II, rei dels francs (879-884)»; XIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «El croat de Tarragona de Joan II»; XIV. AGUILÓ, Bernat «Un diner inèdit de Joan II de la seca de Mallorca, marques cavall-ca»; XV. BOADA SALOM, Jaume «Aclariments sobre les emissions d'origen català als territoris grecs»; XVI. GIULIANI, Achille ; FABRIZI, Davide «L'introduzione del ducato e del coronato nel Regno di Napoli. Nuove evidenze storiografiche del bando valutario “*de carlenis regis Roberti*”»; XVII. BRUNA, David ; BRUNA, José Antonio «El sistema monetari de la Vall d'Aran»; XVIII. CARBONELL I BUADES, Marià «Els orígens del colleccionisme numismàtic i antiquari a Mallorca: Gabriel Flor i altres conterturlians de Bonaventura Serra»; XIX. GARCIA MARTÍN, Josep Miquel «L'emissió de monedes del Consell Municipal d'Ibi el 1937»; XX. BALAGUER I PRUNÉS, Anna M. «Les epidèmies de còlera a la nostra medallística. A propòsit d'una medalla mallorquina del còlera de 1865»; XXI. CASANOVA, Rossend «“Retrats de medalla”, crònica de l'exposició gironina»; XXII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballes monetàries XXX»; XXIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; GARCÍA GARRIDO, Manuel ; SANAHUJA I ANGUERA, Xavier ; BOADA, J. «Recensions bibliogràfiques»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

Volum 26. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2015. – 311 p.

I. ROIG I ROSICH, JOSEP M. «L'humor polític durant la dictadura de Primo de Rivera»; II. FERRÉ I TRILL, Xavier ; ROCA VERNET, Jordi «Presentació»; III. SERRA I PUIG, Eva «El sistema constitucional català i el dret de les persones entre 1702 i 1706»; IV. FONTANA I LÁZARO, Josep «El projecte espanyol de la burgesia catalana fins a 1843»; V. FUSTER SOBREPÈRE, Joan «La “descoberta de la cultura nacional per les lletres” en el marc del liberalisme centralista (1843-1868)»; VI. SUNYER I MOLNÉ, Magí «La Renaixença, una paradoxa en tres actes i un pròleg»; VII. PUJOL I CASADEMONT, Enric «De la Mancomunitat de Catalunya a la Generalitat Republicana (1914-1933). Les primeres institucions autòctones de la contemporaneïtat»; VIII. RUBI RALTA I CASAS, Fermí «La construcció social de la nació o resistència d'alliberament nacional (1939-1977). Principals aportacions al sobiranisme actual»; IX. LÓPEZ, Jaume «De l'inevitable encaix a l'Estat espanyol al somni europeïsta»; X. BALCELLS

I GONZÁLEZ, Albert «El control sindical dels transports i de les comunicacions de Barcelona entre 1931 i 1939»; XI. CASAL-VALLS, Laura ; SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià «El taller d'una modista embargat: Joana Valls, el Tancament de Caixes i l'obra de Ramon Casas»; XII. CLARA I RESPLANDIS, Josep «Ripoll 1963: concentració escolta i teatre polític. “Manifestaciones admisibles contra la unidad nacional”»; XIII. LARIOS, Agustí G. «L'oposició a l'autonomia de la Universitat de Barcelona (1933-1934)»; XIV. FERRÉ I TRILL, Xavier «Capilla, Juli [cur.]. Joan Fuster. *Correspondència*, XIV. *La generació valenciana dels seixanta*. València: Càtedra Joan Fuster; Universitat de València; Tres i Quatre, 2013. 629 p.»; XV. FERRÉ I TRILL, Xavier «Gabriel, Pere; Pomés, Jordi; Fernández Gómez, Francisco (ed.). *España “Res Publica”. Nacionalización española e identidad en conflicto (siglos XIX y XX)*. Granada: Comares, 2013.»; XVI. NADAL I FARRERAS, Joaquim «Capdeferro i Pla, Josep; Serra i Puig, Eva; *La defensa de les constitucions de Catalunya. El tribunal de Contrafacions (1702-1713)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 2014.»; XVII. NADAL I FARRERAS, Joaquim «Soldevila, Ferran. *Barcelona sense universitat i la restauració de la Universitat de Barcelona (1714-1837)*. Pròlegs de Jordi Casassas Ymbert i Enric Pujol Casademont. Barcelona: Universitat de Barcelona, Publicacions i Edicions, 2013.»; XVIII. «Normes per a la presentació d'originals»; XIX. «Junta i llista dels socis de la SCEH»; XX. «Memòria d'activitats de la SCEH al 2014»

Lambard. Estudis d'art medieval. Volum 24. Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2015. – 174 p. : il.

I. «Amics de l'Art Romànic : mesa per al curs 2012-2013»; II. ESPAÑOL I BERTRAN, Francesca «Mossèn Alcover i la descoberta de l'art medieval»; III. ROMA I CASANOVAS, Francesc «Josep Gudiol i Cunill, un mossèn enmig d'una teranyina intel·lectual»; IV. GRAUPERA I GRAUPERA, Joaquim «Francesc Carreras Candi: la seva contribució a l'excursionisme científic i a la descoberta del patrimoni medieval»; V. GRANERO VILLA, Xènia «La dansa de Salomé en la pintura catalana del segle XIV. Estudi iconogràfic i apunts estilístics»; VI. CAYUELA VELLIDO, Begoña «El testimoni de la fotografia antiga en la recerca iconogràfica: el cas de la figura d'Isaac de Sant Quirze de Pedret»; VII. CRIADO MAINAR, Jesús «El arzobispo Dalmau de Mur, los hermanos Gomar y la sillería del coro de la Seo de Zaragoza»; VIII. SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià «Una venda frustrada: el frontal trescentista de la seu de Manresa i el colleccionista nord-americà Charles Deering»; IX. «Memòria del curs 2012-2013»

Revista catalana de musicologia. Volum 8 (2015). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2015. – 150 p. : il.

I. CODINA I GIOL, Daniel «El Pare Gregori M. Estrada i Gamissans (1918-2015)»; II. CUSCÓ I CLARASÓ, Joan «De l'ofici de músic popular. Noms i malnoms dels instruments de música tradicional»; III. GREGORI I CIFRÉ, Josep Maria «El nou web IFMuC al servei del patrimoni musical de Catalunya: <http://ifmuc.uab.cat/>»; IV. MAZUELA-ANGUITA, Ascensión «La vida musical en el Monasterio de Santa Maria de Jonqueres en los siglos XVI y XVII: Agraïda i Eugènia Grimau»; V. PUENTES-BLANCO, Andrea «El manuscrito M 782/10 de la Biblioteca de Catalunya: un cuaderno de composición musical del siglo XVII»; VI. PESSARRODONA, Aurèlia «La tonadilla a Barcelona al voltant dels anys 1780: el segon període de Jacinto Villedor»; VII. ANGLADA I MAS, Anna Maria «La Cofraria del Roser de Vilanova de Palafoles (segles XVIII-XIX). Aproximació al context musical»

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Books

Llibres

Anàlisi històrica de la identitat catalana / Flocel Sabaté, editor. Institut d'Estudis Catalans. Presidència, Barcelona 2015. – 204 p. : il.

I. ROS I ARAGONÈS, Joandomènec «Presentació»; II. SABATÉ I CURULL, Flocel «Catalunya entre les regions de llarga durada a Europa»; III. SABATÉ I CURULL, Flocel «L'origen medieval de la identitat catalana»; IV. SIMON I TARRÉS, Antoni «Els segles de l'obertura i la modernitat: identitat, estat i nació»; V. SIMON I TARRÉS, Antoni «“Catalans” i “espanyols”: dos pobles elegits per a una sola terra promesa»; VI. FERNÁNDEZ TERRICABRAS, Ignasi «Catòlics i catalans: la religió en la identitat catalana als segles XVI i XVII»; VII. JANÉ CHECA, Òscar «França i la formació d'identitats polítiques i socials a la Catalunya del segle XVII»; VIII. PALOMO REINA, Cristian «La identitat nacional catalana al segle XVIII. La Guerra de Successió i el Règim Borbònic»; IX. CASASSAS I YMBERT, Jordi «El món contemporani: una identitat diferencial progressivament acusada»; X. DAO COSTOYA, David «Catalunya. Consciència diferencial i identitat col·lectiva a la primera meitat del vuit-cents. Algunes notes i consideracions»; XI. CATTINI, Giovanni C. «L'eclosió i la politització d'una identitat catalana diferencial (1860-1898)»; XII. CASASSAS I YMBERT, Jordi «El fet diferencial català (1901-1939)»; XIII. SANTACANA I TORRES, Carles «La identitat catalana en els anys d'una dic-

tadura espanyolista»; XIV. MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep ; RABELLA I RIBAS, Joan Anton «La llengua: vehicle de transmissió de la identitat catalana al llarg de la història»; XV. MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Tomàs de «Una mirada a la història jurídica de Catalunya i als seus drets històrics»; XVI. BARRAL I ALTET, Xavier «Construcció arquitectònica, poder i identitat a la Catalunya medieval: problemàtiques de recuperació i de recreació identitàries»

Ciutats mediterrànies : civilització i desenvolupament : seminari internacional, Barcelona, 16-18 de novembre de 2011 = Villes méditerranéennes : civilisation et développement : conférence internationale, Barcelone, 16-18 novembre 2011. Union Académique Internationale; Institut d'Estudis Catalans. Presidència ; Institut Europeu de la Mediterrània, Barcelona 2015. – 277 p. : il.

I. RIERA I MELIS, Antoni ; GUITART I DURAN, Josep «Prefaci»; II. KOSŁOWSKI, Janusz «De l'origine des modes de vie sédentaires à l'origine des villes en Méditerranée orientale»; III. SANMARTÍ I GREGO, Joan «Les ciutats preromanes de la Mediterrània centre-occidental: algunes reflexions»; IV. GRAS, Michel «Naissance du modèle urbain grec dans l'Occident méditerranéen»; V. HASSINE FANTAR, Mohamed «La genèse de la cité phénicienne en Méditerranée occidentale: les mythes et les faits»; VI. GARFINKEL, Yosef «The Physical Construction of an Iron Age City: a Case Study of Khirbet Qeiyafa»; VII. GUIDI, Alessandro «The First Cities of Western Europe»; VIII. GARCIA, Dominique «La ville préromane en Gaule méditerranéenne»; IX. TORRES, Mariano «El urbanismo del sur de la Península Ibérica»; X. GUITART I DURAN, Josep «L'expansió del model de ciutat mediterrània: d'Alexandre a Roma»; XI. SOMMELLA, Paolo «Origine et évolution des modèles des villes romaines. Des formes de l'expansion républicaine à la fonctionnalité politique et économique impériale»; XII. KEAY, Simon «Ports of the Roman Mediterranean»; XIII. BALTU, Jean-Charles «Les villes de l'orient romain»; XIV. MACIAS, Josep Maria; RODÀ, Isabel «Tàrraco»; XV. FELIU, Gaspar «Les ciutats de l'alta edat mitjana»; XVI. GASPARRI, Stefano «L'évolution des villes méditerranéennes en occident, depuis la fin du monde romain jusqu'à l'époque carolingienne»; XVII. MARÍN, Manuela «Imágenes de una ciudad islámica: Córdoba en los textos árabes de al-Ándalus»; XVIII. BANKS, Philip «Carolingian and Comital Barcelona»; XIX. PÉREZ, Inmaculada «Ciudades bizantinas (siglos IV-VIII)»; XX. RIPOLL LÓPEZ, Gisela «La ciudad de la antigüedad tardía. Algunos puntos de reflexión»; XXI. RIERA I MELIS, Antoni «Les ciutats a la baixa edat mitjana. El comerç, la manufactura i les finances»; XXII. BALARD, Michel «Villes portuaires d'Italie et de la Méditerranée ori-

entale»; XXIII. CRECI, Roberto «Les villes du bas Moyen-Âge: les villes manufacturières»; XXIV. MAJOR, Balázs «A Special type of “urban site” in the 13th Century Levant? The case of Margat (Qal’at al-Marqab)»; XXV. MARCOS HIERRO, Ernest «Les ciutats de l’Imperi Bizantí en la baixa edat mitjana»; XXVI. FERRER I MALLOL, Maria Teresa «Comerç i manufactura a les ciutats catalanes de la baixa edat mitjana. El cas de Barcelona»; XXVII. SABATÉ I CURULL, Flocel «Les villes des pays de l’Europe méditerranéenne au bas Moyen Âge: espace et pouvoir»; XXVIII. ARRIZABALAGA, Jon «Mediterranean cities of knowledge and faith in the late Middle Ages»; XXIX. VERGER, Jacques «Le réseau des universités et les itinéraires de la *peregrinatio academica*»; XXX. McVAUGH, Michael Rogers «Medicine in the medieval urban mediterranean world»; XXXI. MERI, Josef «Pilgrimage as shared experience among muslims and jews in the medieval islamic world»; XXXII. HARRIS, Jonathan «The Role of Greek émigrés in east-west cultural communication before and after the fall of Constantinople»; XXXIII. GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Les ciutats industrials i la modernitat»; XXXIV. LEONTIDOU, Lila «Gramsci and the mediterranean city: modernity, urbanism, spontaneity, and civil society»; XXXV. RACHIK, Abderrahmane «Structure urbaine et politique coloniale au Maghreb»; XXXVI. PERULLI, Paolo «Was the mediterranean city condemned to lagging behind?»; XXXVII. LLOP I TORNÉ, Josep M. «Ciutats i territoris. La intermediació urbana»; XXXVIII. COLIN, Brigitte «L’UNESCO et la gestion du patrimoine urbain méditerranéen: un champ d’action et des limites»; XXXIX. BARMAKI, Michel «L’urbanisation des villes méditerranéennes»; XL. GHARIB, Samir «Urban harmony: a vision accomplished»; XLI. «Ponents i coordinadors dels seminaris»

GUILLAMET, Jaume ; MAURI, Marcel (eds.). **Catàleg històric general de la premsa en català. Volum 1: L’eclosió de periòdics, 1641-1898.** Institut d’Estudis Catalans. Secció de Filosofia i Ciències Socials, Barcelona 2015. – 209 p. : CD-ROM.

I. «Presentació»; II. «Catàleg general de periòdics»; III. «Balanç»; IV. GUILLAMET I LLOVERAS, Jaume «L’eclosió desigual de la premsa en català»; V. GUILLAMET I LLOVERAS, Jaume «La formació d’un mercat propi a Catalunya»; VI. MAURI DE LOS RÍOS, Marcel «Una especialització incipient a Catalunya»; VII. MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc-Andreu «Una premsa nombrosa i efimera al País Valencià»; VIII. COMPANY MATES, Arnau «Impuls de fi de segle a Mallorca i Menorca»; IX. ALCALÁ, Fabiola «Premsa de l’emigració»

MUNTANER, Ramon. **La Crònica de Ramon Muntaner : edició i estudi (pròleg - capítol 146) / Josep Antoni**

Aguilar Àvila ; [l’edició d’aquesta obra ha estat a cura d’Antoni Ferrando i Francès]. Volum 1. Institut d’Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2015. (Biblioteca filològica; 75/1). – 344 p.

MUNTANER, Ramon. **La Crònica de Ramon Muntaner : edició i estudi (pròleg - capítol 146) / Josep Antoni Aguilar Àvila ; [l’edició d’aquesta obra ha estat a cura d’Antoni Ferrando i Francès]. Volum 2.** Institut d’Estudis Catalans. Secció Filològica, Barcelona 2015. (Biblioteca filològica; 75/2). – 792 p.

Ramon Jardí i Borràs : semblança biogràfica : conferència pronunciada a la Sala Prat de la Riba el dia 18 de maig de 2015. Institut d’Estudis Catalans. Secció de Ciències, Barcelona 2015. (Semblances biogràfiques; 63). – 28 p.

RIERA I MELIS, Antoni (coord.). **Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context i l’obra d’un gran pensador català medieval.** Institut d’Estudis Catalans. Presidència, Barcelona 2015. – 352 p.

I. RIERA I MELIS, Antoni «Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context, l’obra i els manuscrits»; II. FERRER I MALLOL, M. Teresa «La projecció exterior de la Corona catalanoaragonesa a la segona meitat del segle XIV»; III. SABATÉ I CURULL, Flocel «El temps de Francesc Eiximenis. Les estructures econòmiques, socials i polítiques de la corona d’Aragó a la segona meitat del segle XIV»; IV. GUNOT I RODRÍGUEZ, Enric «La societat valenciana en temps de Francesc Eiximenis (1383-1408)»; V. RENEDO PUIG, Xavier «Lo crestià: una introducció»; VI. GINER I DE SAN JULIÁN, Salvador «Els orígens del republicanisme: Lo regiment de la cosa pública»; VII. HERNANDO I DELGADO, Josep «El tractat sobre la usura»; VIII. VINYOLES I VIDAL, Teresa-Maria ; COMAS, Mireia «Lo llibre de les dones»; IX. WITTLIN, Curt J. «El Psalterium, un llibre per a papes, reis i bisbes»; X. PUIG I OLIVER, Jaume de «Notes sobre els manuscrits de l’obra de Francesc Eiximenis»; XI. «Apèndix»

ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. ; BÄR, Werner-Francisco. **Joan B. Binimelis, Vicenç Mut i els mapes murals de Mallorca (Segles XVII-XVIII).** Institut d’Estudis Catalans ; Facultat de Publicacions de la Universitat de València, Barcelona 2015. – 122 p. : il.

Journals Revistes

Educació i Història: Revista d’Història de l’Educació. Volum 25 (gener-juny 2015). Institut d’Estudis Catalans. Societat d’Història de l’Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2015. – 274 p. : il.

I. FELIU I GELIS, Jordi ; SIMÓ I GIL, Núria «Presentació: democràcia i educació al segle XX»; II. CARRERAS PLANAS, Carla «John Dewey i l'educació democràtica»; III. GARNIER, Bruno «Qu'est-ce qu'une école démocratique? Perspectives historiques en France du XXe au XXIe siècle (1900-2014)»; IV. TOMARCHIO, Maria ; APRILE, Gabriella d'; LA ROSA, Viviana «Scuola Nuova e democrazia in Italia e in Europa»; V. CARVALHO, Maria João de «A Revista *Seara Nova*: instrumento ao serviço da democracia e da descentralização da organização escolar»; VI. AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen «L'escola que volem la concebem democràtica». Escoles democràtiques valencianes durant la transició»; VII. TORT I BARDOLET, Antoni ; PUJOL I MONGAY, Maite «Referents per a una nova escola democràtica. La influència de la pedagogia italiana en els col·lectius de mestres durant la transició política a Catalunya i a Espanya»; VIII. SIMÓ I GIL, Núria ; FEU I GELIS, Jordi «L'educació democràtica a les escoles d'estiu de l'Associació de Mestres Rosa Sensat (1966-2008)»; IX. SOLER I MASÓ, Pere ; NOVELLA CÁMARA, Anna Maria ; PLANAS LLADÓ, Anna «Les estructures de participació juvenil a Catalunya d'ençà de la transició democràtica»; X. LÓPEZ BAUSELA, José Ramón «L'assalt a la identitat catalana en els inicis del sistema educatiu franquista: un document inèdit»; XI. « Informació sobre els autors dels articles»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 26 (juliol-desembre 2015). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2015. – 223 p. : il.

I. PAYÀ RICO, Andrés «Presentació: innovació docent, didàctica i ensenyament de la història de l'educació»; II. PRATS CUEVAS, Joaquim ; SANCANA MESTRE, Joan «Nous paradigmes en l'ensenyament de la història»; III. PAYÀ RICO, Andrés ; ÁLVAREZ DOMÍNGUEZ, Pablo «Història de l'Educació 2.0 i Història de l'e-Educació. Les TIC i les xarxes socials al servei de la docència historicoeducativa»; IV. RAMOS ZAMORA, Sara ; PERICACHO GÓMEZ, Francisco Javier «Una proposta de innovació docent para enseñar historia de la renovación pedagógica en la universidad»; V. LÓPEZ MARTÍNEZ, José Damián ; MARTÍNEZ RUIZ-FUNES, María José ; MORENO MARTÍNEZ, Pedro Luis ; SEBASTIÁN VICENTE, Ana «Patrimonio, cultura material e innovación docente : Propuestas y experiencias»; VI. BRUNELLI, Marta «The School Museum as a Catalyst for a Renewal of the Teaching of History of Education. Practices and experiences from the University of Macerata (Italy)»; VII. CALDERÓN GARRIDO, Diego ; GUSTEMS CARNICER, Josep ; CALDERÓN GARRIDO, Caterina «Les colònies musi-

cals: una proposta educativa des de Catalunya»; VIII. PUIGDELLIVOL I AGUADE, Ignasi «L'Escola de Cecs, Sordmuts i Anormals de l'Ajuntament de Barcelona (1911-1939): Una experiència truncada»; IX. GONZÁLEZ GÓMEZ, Sara «Historia de la Universidad en España durante el franquismo: análisis bibliográfico»; X. « Informació sobre els autors dels articles»

Revista de dret històric català. Volum 14 (2015). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2016. – 366 p.

I. SERRA I PUIG, Eva «És possible separar dret públic de dret civil? una reflexió»; II. JORDÀ FERNÁNDEZ, Antoni «Memorials en defensa de la unitat del principat de Catalunya i els comtats de Rosselló i Cerdanya (S. XVII)»; III. RUIZ RODRÍGUEZ, Ignacio «Algunas novedades sobre la delimitación fronteriza entre la Monarquía Hispánica y los Estados Unidos de América: la línea Adams-Onís»; IV. AYERBE IRIBAR, M. Rosa «Melchor de Macanay y sus *Reflexiones y avisos para el gobierno de la Monarquía de España*. Actualidad del mensaje de un político del siglo XVIII»; V. PLANAS ROSSELLÓ, Antonio «La carta de poblament d'Eivissa i Formentera, del 1236»; VI. CEBREIROS ÁLVAREZ, Eduardo «Conflictos entre municipios gallegos durante el Trienio Liberal: la lucha por la capitalidad»; VII. PULIDO SÁNCHEZ, David «Don Luis de Haro: un privat en temps turbulents per a la Monarquía Hispánica»; VIII. ROSELLÓ CHÉRIGNY, Elena «*Uniformidad versus unidad* y las propuestas de un jurista catalán (1843-1844)»; IX. MASFERRER, Aniceto «Del fracaso recopilatorio a la pérdida definitiva del derecho foral valenciano (1707-1804)»; X. SERRANO DAURA, Josep «La concessió dels costums de la batllia de Miravet»; XI. RAMIS BARCELÓ, Rafael «La recepció del pensament jurídic de Ramon Llull des de Savigny fins als nostres dies»; XII. LLAQUET DE ENTRAMBASAGUAS, José Luis «La discusión doctrinal acerca del código canónico de 1917 como ley del reino de España»; XIII. OBARRIO MORENO, Juan Alfredo «*El padre Feijoo y el derecho de su tiempo. Una visión premonitoria de problemas candentes en la actualidad*, de Luís Rodríguez Ennes»; XIV. OBARRIO MORENO, Juan Alfredo «*Modus allegandi textus qui in pandectis continentur. Elenchus omnium capitum et paragraphorum*, de Fernando Reinoso Barbero»; XV. TORMO I CAMALLONGA, Carles «L'advocacia de Barcelona. Diàleg amb la història, d'Elena Rosselló i Chérigny»; XVI. BOFARULL DE TORRENTS, Manuel M. «*Economia i finances a la guerra civil espanyola 1936-1939*, de José Ángel Sánchez Asiaín»; XVII. PASCUAL I DOMÈNECH, Pere «*La Falsificació de moneda a la Catalunya del segle XIX*, d'Albert Estrada-Rius (coord.)»

Catalan **Historical** Review

Number 9 / 2016

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans   Barcelona · Catalonia

Albert Balcells	115	Introducció
Narcís Soler i Joaquim Soler	117	Els primers <i>Homo sapiens</i> de Catalunya, caçadors i recol·lectors del Paleolític superior antic
Gaspar Feliu	129	Finances, moneda i fiscalitat als segles XIV i XV
Joaquim Garriga	147	L'arquitectura i les arts a Catalunya a l'època del Renaixement
Assumpta Serra	169	Masia i família pagesa a Catalunya entre el segle XVI i el començament del XX
Jordi Tiñena	181	La novel·la històrica a Catalunya (1862-1930)
	197	Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Introducció

El primer article d'aquest número tracta de l'aparició de l'home modern, el denominat *Homo sapiens* o home de Cromanyó, al nord-est peninsular en el Paleolític superior antic, fa uns quaranta mil anys, en substitució de l'home de Neandertal. Feia mil·lennis que aquella espècie vivia adaptada al medi d'aquest territori. Amb l'home de Cromanyó, la cultura denominada del Mosterià fou substituïda per l'anomenada de l'Aurinyacià. Es tracta d'una suplantació d'un tipus humà per un altre que no s'ha acabat d'explicar. No sembla que hi hagués ni mestissatge ni evolució entre les dues espècies físicament diferents. I això es confirma en els jaciments del territori català. Els objectes simbòlics apareixen amb l'home modern, que ja és anatòmicament similar a nosaltres. La comunitat cultural d'aquest territori amb altres de molt allunyats entre ells resulta evident quan s'analitzen els jaciments on es troben restes humanes i d'eines, armes i granadures dels successius períodes del Paleolític superior, concretament a la cova del Reclau Viver, al municipi de Serinyà (Pla de l'Estany), a la cova de l'Arbreda (Mollet del Vallès) i a l'abric de Romaní (Capellades, Anoia).

Dins una temàtica molt diferent, la medieval, un altre tema tractat en aquest número de *Catalan Historical Review* és l'organització financera pública i privada a la Catalunya dels segles XIV i XV, una organització que conegué un grau de desenvolupament notable per a l'època. La regulació de l'activitat financera per la legislació parlamentària no evità la fallida dels banquers l'any 1381, fet que originà la fundació el 1401 d'una institució pública de crèdit, la Taula de Canvi, assegurada pel poder municipal de Barcelona. La política monetària de la Corona fou objecte de canvis i de discussions, en paral·lel a les lluites entre els bàndols ciutadans al voltant d'una estratègia duanera proteccionista o liberal, que va ser debatuda entre els partidaris d'una devaluació i els defensors d'una moneda forta, unes opcions que no eren estranyes a la condició de productors o de rendistes, de deutors o de creditors de les finances públiques. La Guerra Civil catalana de 1462 a 1472, que arruïnà el país, exigí una política de restabliment financer públic, condició indispensable per a la recuperació de la banca privada. En aquest número s'ofereix un estat de la qüestió de la política financera, fiscal i monetària de l'època, una temàtica que des de les investigacions de Jaume Vicens Vives ha ocupat la recerca històrica catalana amb notables aportacions i novetats.

L'art català de l'època del Renaixement europeu del segle XVI mereix una atenció que havia estat reduïda pel tòpic de la decadència general del país a l'inici de l'edat moderna. La influència italiana resulta evident en una arquitectura, una escultura i una pintura que conegueren

en aquesta època un desenvolupament considerable, sobretot al voltant de motivacions religioses i eclesiàstiques, a la vegada que el país es recuperava del daltabaix econòmic, social i polític de la segona meitat del segle XV. Posar en relleu les realitzacions artístiques del segle XVI a Catalunya, algunes de desaparegudes per culpa de les destruccions de les tropes napoleòniques entre 1808 i 1814, de la desamortització del patrimoni dels ordes religiosos a partir de 1836 i de les conseqüències de la Guerra Civil de 1936-1939, és el motiu de la panoràmica que aquí s'ofereix sobre les arts plàstiques a la Catalunya del segle XVI i començament del XVII. Per mitjà d'exemples concrets es presenta un inventari que, pel seu abast, pot sorprendre els no especialistes.

Si s'ha escollit per a la coberta d'aquest número la façana del Palau de la Generalitat és perquè resulta l'obra més notable de l'arquitectura civil de l'època renaixentista a Catalunya, seguint la moda italiana. El nou cos, amb el saló de Sant Jordi, fou construït entre 1597 i 1619 com a ampliació, en direcció a migdia, de l'edifici gòtic edificat en el primer terç del segle XV amb posteriors annexos. L'arquitecte Pere Blai (1553-1621) fou l'artífex d'aquest nou cos renaixentista, que simbolitzava l'autoafirmació de l'organisme autònom de govern de Catalunya enfront del poder del rei, instal·lat a Madrid i identificat amb la Corona de Castella. El rei Felip II mirà amb recel el projecte perquè considerava que equivalia a convertir la seu de la Generalitat en fortalesa urbana, però les dificultats foren superades. La crisi de les relacions entre el poder reial i la Generalitat era ja latent abans que aquella monarquia composta que regia la dinastia dels Àustries entrés en crisi aguda el 1640. Pere Blai ja s'havia fet famós abans com a arquitecte del castell-palau de Torredembarra (Tarragonès), encarregat el 1565. Es tracta, en aquest cas, de l'únic edifici de planta totalment renaixentista que subsisteix a Catalunya. És per motius artístics i no polítics que s'ha escollit la imatge del Palau de la Generalitat. Aquest edifici és la seu de la Presidència del Govern autònom de Catalunya des del 1977. La continuïtat de la seu guarda relació amb una tradició històrica plurisecular.

La masia és el tema d'un altre article d'aquest número. El món de la masia va ser exaltat per la ideologia que s'ha denominat *pairalisme*, derivada del concepte de casa pairal, la casa dels pares. Es tracta d'una actitud de predisposició a favor de les normes dels avantpassats associada al paternalisme dels propietaris, dels rurals en especial. Aquesta actitud cristallitzà en el segle XIX i arribà al segle XX, en temps de la crisi de les relacions de producció al camp. Es tracta d'una ideologia estudiada i utilitzada per juristes, historiadors i crítics literaris. Té uns orígens ru-

rals associats a la masia i al mas (del llatí *mansus*), que aquí s'analitzen en el seu doble aspecte de patrimoni material i cultural. Es tracta d'una realitat complexa i canviant, de llarga durada, que té poc a veure amb la imatge d'estabilitat, homogeneïtat i harmonia social que el pensament tradicional ha transmès sobre aquest tipus d'explotació agropecuària i sobre l'estructura jurídica familiar que s'hi associa. En qualsevol cas, la masia ha arribat fins als llindars dels temps contemporanis. Es tracta d'un patrimoni revalorat avui, quan la població activa dedicada al sector primari no arriba al tres per cent i quan el turisme rural ha començat a desenvolupar-se.

Els estudis sobre el tema tenen una llarga tradició a Catalunya. El 1923, el mecenes Rafael Patxot creà al Centre Excursionista de Catalunya la Fundació d'Estudi de la Masia Catalana. L'arxiu fotogràfic de la masia catalana consta de 7.705 imatges corresponents a 1.500 unitats de Catalunya i de les Illes Balears. El 1975 fou cedit al Centre Excursionista de Catalunya per l'hereva de Rafael Patxot. El primer Congrés sobre el Món de la Masia, celebrat a l'Institut d'Estudis Catalans els dies 11, 12 i 13 de març de 2015 per iniciativa de la Institució Catalana d'Estudis Agraris, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, és una manifestació de l'interès que desvetlla la matèria i de la vitalitat dels estudis que se li dediquen, una temàtica de la qual oferim un estat de la qüestió referit a un llarg període que va des del segle XVI fins a començament del XX. La novel·la catalana ha explotat el tema de la masia, de la casa pairal com un microcosmos amb els seves connotacions poètiques, els seus drames i els seus conflictes familiars. Potser no és simplement anecdòtic que la residència dels joves de les categories inferiors dels jugadors del Futbol Club Barcelona hagi estat a la masia de can Planes, una antiga casa de camp de començament del segle XVIII, situada al costat del gran estadi d'aquesta entitat esportiva de fama mundial. Resulta simbòlic que la Masia sigui el centre del Barça i el lloc d'on han sortit alguns dels seus jugadors de més renom. La Masia és també, així, la casa pairal del club esportiu més famós de Catalunya i un dels principals del món.

En un àmbit diferent, el literari, es parla en aquest número de la novel·la històrica, que semblava un gènere antiquat i abandonat, però que ha conegut en els darrers temps èxits remarcables de públic amb obres com, per exemple, *L'església del mar* (2006), d'Ildefons Falcones, que recrea la vida barcelonina en el segle XIV, o *Victus*

(2012), d'Albert Sánchez Piñol, una narració que té lloc en el context de la resistència de la ciutat el 1714 enfront de les tropes borbòniques i de la defensa de les institucions autònomes catalanes, abolides a continuació per l'absolutisme. En tots dos casos, cal remarcar la seva publicació en català i en castellà, i en el cas de *Victus*, la novel·la ha tingut una versió en anglès. Aquí s'estudia l'evolució de la novel·la històrica en llengua catalana entre 1862 i principi del segle XX. Nascuda en el context europeu del Romanticisme i de la Renaixença literària catalana, la novel·la històrica és contemplada en la seva evolució, que en part es produeix en el context de l'èxit en la literatura espanyola dels quaranta-sis títols dels *Episodios Nacionales* de Galdós, apareguts entre 1873 i 1912 i referits al segle XIX. Tingué lloc més tard l'arraconament del gènere, primer per obra del realisme i després per la devaluació del gènere de la novel·la en general fins a la seva represa als anys trenta dins la literatura en llengua catalana. La novel·la històrica ara per ara ha conegut una recuperació interessant dins uns paràmetres diferents dels del segle XIX, tal com ja s'ha indicat, i el fenomen ha tingut lloc dins d'un corrent internacional.

En aquest número s'ofereix l'habitual recull dels títols de les publicacions històriques en tots els àmbits que han editat les seccions de l'Institut d'Estudis Catalans i les seves societats filials.

També es recullen les semblances de tres nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica: Ferran Arasa, Ignasi Baiges i Enric Pujol.

Finalment, ens plau comunicar als nostres lectors i col·laboradors que el nombre de consultes electròniques de *Catalan Historical Review* ha augmentat un vint-i-dos per cent respecte a l'any anterior, la qual cosa ens encoratja a prosseguir la tasca iniciada fa deu anys. De moment, sembla justificada l'opció adoptada d'oferir balanços de grans temes de tots les aspectes i de totes les èpoques de la història dels països de parla catalana, de manera que els estudiosos d'arreu en puguin tenir una aproximació a l'estat de la investigació, sovint poc coneguda malgrat el seu grau de desenvolupament. Aquest coneixement és necessari en l'àmbit de la història comparada, que és l'única autènticament universal.

ALBERT BALCELLS
Editor

Els primers *Homo sapiens* de Catalunya, caçadors i recol·lectors del Paleolític superior antic*

Narcís Soler**

Universitat de Girona i Institut d'Estudis Catalans

Joaquim Soler***

Institut de Recerca Històrica, Universitat de Girona

Rebut 5 abril 2015 · Acceptat 20 maig 2015

RESUM

Al final del Paleolític mitjà, ara fa uns 40.000 anys, vivia a Europa una població d'humans arcaics, homes de Neandertal descendents dels primitius pobladors. Estaven perfectament adaptats al territori i als seus recursos. Ells i els seus avantpassats havien sobreviscut durant centenars de mil·lennis a tots els canvis climàtics i mediambientals que van tenir lloc durant el Plistocè, però van desaparèixer misteriosament davant l'arribada dels homes anatòmicament moderns, que tenien el seu origen a Àfrica. Aquests eren els humans de la nostra mateixa espècie, *Homo sapiens*, anomenats també a Europa homes de Cromanyó, que anaren substituint progressivament les poblacions arcaiques del Vell Món. A Catalunya, l'arqueologia permet veure com l'antiga civilització dels homes de Neandertal, el Mosterià, que es mantenia amb pocs canvis des de feia molts mil·lennis, va ésser substituïda de forma ràpida per una altra de nova i molt diferent i més dinàmica, l'Aurinyacià, que era la pròpia dels homes moderns. L'Aurinyacià evolucionarà amb el temps per donar pas a les altres civilitzacions dels grans caçadors del Paleolític superior europeu. A Catalunya, els jaciments de Serinyà, entre d'altres, permeten estudiar les civilitzacions dels homes de Neandertal i dels de Cromanyó en els moments pròxims a la substitució i datar amb precisió quan aquesta va tenir lloc. També ens proporcionen les restes més antigues dels homes moderns trobades a Catalunya.

PARAULES CLAU: Paleolític mitjà, *Homo neanderthalensis*, Paleolític superior, *Homo sapiens*, Aurinyacià

ELS HOMES ARCAICS DEL PALEOLÍTIC INFERIOR

Durant una bona part del Paleolític inferior,¹ la presència humana a les terres que un dia serien Catalunya està ben testimoniada. Si bé fins als anys setanta del segle passat es creia que el seu poblament no havia començat fins al Paleolític mitjà, avui sabem que Catalunya va ésser ocupada pels primers humans molt aviat, ja en el Pleistocè inferior,² fa probablement més d'un milió d'anys. De moment no es pot precisar gaire més. Tant pot ser que els primers

ocupants arribessin des del nord, en el cas més probable que s'expandessin des d'Àfrica passant pel Pròxim Orient, com que ho fessin des del sud, hipòtesi que, malgrat que el braç de mar de l'estret de Gibraltar hagi persistit des de fa milions d'anys, no pot ésser rebutjada totalment, ja que alguns dels jaciments més antics d'Europa es troben al sud de la península Ibèrica, a l'altiplà granadí, i és també a la mateixa península on es coneixen les restes humanes més antigues d'Europa.

No sabem l'aspecte físic d'aquests pioners, ni tampoc l'espècie humana concreta de què formaven part. Els cranis i altres restes trobats a Dmanisi (Geòrgia), classificats com a *Homo georgicus*, el fragment de mandíbula de la Sima del Elefante (Atapuerca, Burgos) i les nombroses restes de la Gran Dolina, també d'Atapuerca, atribuïdes a *Homo antecessor*, ens permeten fer-nos-en una idea. Es tractaria d'humans arcaics, força diferents dels humans actuals des del punt de vista anatòmic.

Tampoc no sabem gaire res de les seves formes de vida i d'organització social. Es tractava segurament de recol·lectors, carronyaires i caçadors oportunistes de petits ani-

* La recerca als jaciments de Paleolític de Serinyà que és a la base d'aquest treball és possible gràcies als permisos i al suport econòmic del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya dins del projecte «Les coves prehistòriques de Serinyà» i al projecte HAR2013-48784-C3-2-P del Ministerio de Economía y Competitividad «La conducta de los neandertales en el aprovisionamiento de recursos y su comparación con la de los humanos del Paleolítico Superior».

** **Adreça de contacte:** Narcís Soler. Facultat de Lletres, Institut de Recerca Històrica, Universitat de Girona. Plaça Ferrater i Móra, 1, 17071 Girona. Tel.: +34 972 418 945. E-mail: narcis.soler@udg.edu

*** **Adreça de contacte:** Joaquim Soler. Facultat de Lletres, Institut de Recerca Històrica, Universitat de Girona. Plaça Ferrater i Móra, 1, 17071 Girona. Tel.: +34 972 418 945. E-mail: joaquim.soler@gmail.com

mals. Les eines de pedra que fabricaven, simples ascles talladores que feien saltar de nuclis de pedra, eren per a escorxar, esquarterar i arrencar la carn d'animals caçats per depredadors més eficaços que ells mateixos, o morts de forma natural o accidental. Se servien de còdols o rocs per a fer esclatar els ossos d'aquests animals, consumir-ne el moll i aprofitar-los més exhaustivament que qualsevol altre carronyaire.

A Catalunya han d'existir, igual que a les terres veïnes, jaciments d'aquestes èpoques tan reculades, però no n'hi ha cap del qual puguem estar completament segurs ni que proporcioni informació més enllà de la presència d'algunes eines lítiques i, en el millor dels casos, de restes de la fauna que podia haver estat consumida.³

Passats uns centenars de milers d'anys, ja en el Plistocè mitjà,⁴ Catalunya continuava ocupada per bandes d'humans nòmades que vivien sobre el territori i que hi han deixat, ara sí, jaciments prou explícits sobre les seves formes de vida, i que també proporcionen informació sobre el clima, la flora, la fauna i, en general, sobre el medi ambient d'aquella època.

Coneixem ara el tipus humà que hi vivia, que rep el nom d'home de Heidelberg o de Mauer (*Homo heidelbergensis*), que podem considerar la varietat europea de l'*Homo erectus* d'Àsia i de l'*Homo ergaster* d'Àfrica. La seva representació més completa, per l'elevat nombre d'individus recuperats, és la de la Sima de los Huesos d'Atapuerca. La civilització o tradició cultural en la talla de la pedra era, a la major part d'Europa i també a la península Ibèrica, l'Acheulià,⁵ que es caracteritza per la fabricació de bifacials, l'eina més coneguda d'aquest moment. Catalunya, en certa manera, s'aparta d'aquesta tradició, perquè en els nostres jaciments els bifacials són relativament escassos i les indústries tenen un caràcter arcaïtzant. Recentment, però, en els nivells antics de 700.000 anys de la Cauna de l'Aragó s'hi han trobat grans bifacials.

El més important d'aquests jaciments, on més s'ha treballat i d'on més informació s'ha obtingut, és el que acabem d'esmentar, la Cauna de l'Aragó (Talteüll, Rosselló). Aquesta cova va ésser ocupada a partir de fa uns 700.000 anys d'una manera intermitent per bandes de caçadors que hi tenien un campament base des d'on dominaven la vall de Talteüll i els planells rocosos que l'envolten. No es tracta ara ja de carronyaires oportunistes, sinó de caçadors de grans herbívors que portaven les seves preses, de vegades obtingudes en gran nombre, a la cova. Aquest jaciment, un dels més importants del món per la seva època, dona compte d'una manera molt completa de les condicions climàtiques i de la flora i la fauna del Rosselló, i per extensió de Catalunya i de l'Europa meridional, durant tot el Plistocè mitjà. Ha proporcionat també, especialment en l'anomenat nivell G, dipositat ara fa uns 450.000 anys, nombroses restes humanes, les primeres trobades a Catalunya, entre les quals un crani quasi complet d'*Homo heidelbergensis*. Els humans que vivien a la Cauna de l'Aragó encara no coneixien l'ús del foc i, per tant, consumien crua la carn de les seves preses. Només en els nivells supe-

rior del jaciment, posteriors als 300.000 anys, s'hi troben cendres i carbons que testimonien l'ús del foc.⁶

Altres jaciments de Catalunya també proporcionen informació important sobre aquesta època: el Cau del Duc de Torroella de Montgrí i el Cau del Duc d'Ullà (Baix Empordà), el Puig d'en Roca (Girona), diversos jaciments a l'aire lliure de la comarca de la Selva, La Cansaladeta (la Riba, Alt Camp), el Barranc de la Boella (la Canonja, Camp de Tarragona), el Pla de Dalt (Sant Gregori, Gironès), el Pla de la Bateria (Girona) i jaciments a l'aire lliure a les proximitats del riu del Rosselló, especialment a les terrasses fluvials de la Tet.⁷

ELS HOMES DE NEANDERTAL DURANT EL PALEOLÍTIC MITJÀ

L'home de Heidelberg de l'etapa anterior va evolucionar cap a l'home de Neandertal (*Homo neanderthalensis*), que és el que ocupava Catalunya durant el Paleolític mitjà.⁸ Es tracta d'un home arcaic adaptat a viure en qualsevol clima, també en el clima fred de l'Europa del seu temps. És possible que, des d'Europa, hagués colonitzat territoris d'Àsia central i del Pròxim Orient, mentre que a Sibèria ja hi havia un tipus humà diferent. Tant l'home de Neandertal com les espècies similars que poblaven el Vell Món, descendents de l'*Homo erectus*, són encara humans arcaics.

A Catalunya, se n'han trobat restes: la mandíbula de Banyoles i la mandíbula de la cova del Gegant (Sitges, Garraf), i dents a la cova de Mollet i a la de l'Arbreda (Serinyà, Pla de l'Estany).

La seva civilització, que té trets comuns a tot Europa, s'anomena Mosterià.⁹ La xarxa de jaciments mosterians de Catalunya cada vegada és més completa, i n'hi ha des de la costa fins al Prepirineu. Són jaciments de transició del Paleolític inferior al mitjà els de Nerets (Talarn) i la Cova de les Llenes (Conca de Dalt), al Pallars Jussà, i la cova de Mollet, a Serinyà (Pla de l'Estany).

Ja dins del Plistocè superior podem anomenar, entre d'altres, Pedra Dreta i Can Garriga (Sant Julià de Ramis), la cova del Rinoceront (Castelldefels, Baix Llobregat), la Cova del Toll i les Toixoneres (Moià, Bages), la Cova 120 (Sales de Llierca, Garrotxa) i la cova de l'Arbreda (Serinyà, Pla de l'Estany).

Altres jaciments corresponen al final del Paleolític mitjà, poc abans d'ara fa 40.000 anys, i són els que més ens interessin aquí, ja que són el testimoni de les últimes ocupacions que es poden atribuir a l'home de Neandertal. Entre aquests, tenim la cova de l'Arbreda i la cova dels Ermitons (Sales de Llierca, Garrotxa), aquest últim, un lloc des d'on els neandertals es dedicaven a la cacera de la cabra salvatge.¹⁰ També és el cas de l'Abric Romaní (Capellades, Anoia), el jaciment que més informació ha proporcionat gràcies al bon estat de conservació en què es troben les evidències arqueològiques i també perquè les diferents ocupacions estan ben separades les unes de les altres per

nivells estèrils. El fet que el dipòsit d'aquest jaciment estigui format per concrecions calcàries facilita la datació de les diferents ocupacions mosterianes que s'hi van succeir, i que van des de fa 60.000 anys fins als 40.000 anys.¹¹

Una de les novetats dels últims anys és la presència d'importants jaciments mosterians a les terres de Ponent, en abrics de les serralades prepirinenques, com la Roca dels Bous (Camarasa), l'Estret de Tragó (Os de Balaguer) i la Cova Gran (les Avellanès i Santa Linya),¹² a la comarca de la Noguera. La majoria de les seves ocupacions corresponen també al Mosterià final.

Les evidències proporcionades per tots aquests jaciments ens permeten afirmar que l'home de Neandertal era un bon caçador i que ocupava coves, abrics i campaments a l'aire lliure. Les diferents tipologies de les llars que s'hi han identificat fan veure que utilitzava el foc per a diverses funcions, feia eines de fusta i, a partir de nuclis ben organitzats, tallava una indústria d'ascles que després podien ésser retocades en forma de rascadores o de rascadores denticulades. El fet que usés sempre roques locals, al costat de la manca de productes vinguts de lluny, fa pensar que el radi d'acció de les bandes nòmades neandertals era més reduïda que no la que serà habitual en els humans moderns. També crida l'atenció la continuïtat de les seves tradicions culturals, que perduren durant desenes de mil·lennis sense gaires senyals d'evolució.

EL CHÂTELPERRONIÀ I ELS ÚLTIMS NEANDERTALS

Al final del Paleolític mitjà, els neandertals ocupaven tota l'Europa habitable i continuaven amb les seves tradicions mosterianes. Però en alguns llocs es troben indústries que denoten una certa diferenciació del substrat mosterià. Al sud de França i amb extensions al Cantàbric, es dona una civilització o tradició lítica anomenada Châtelperronià.¹³ Durant molt de temps es va creure que era obra de l'home modern i la prova de la continuïtat entre el Paleolític mitjà i el superior. Avui sabem que els châtelperroniens van ésser els últims neandertals de l'Europa occidental en una època, ara fa uns 35.000 anys, en què ja havien arribat els primers homes moderns. Com que van compartir el mateix territori durant uns mil·lennis, es podien haver fixat en el comportament aquests últims per a canviar les seves maneres de fer, a imitació del que veien en els homes moderns.

Així, els châtelperroniens varen incorporar l'ús d'objectes simbòlics que es tenen per propis dels homes moderns. Si eren el resultat de la pròpia evolució interna neandertal o de la imitació dels que usaven els homes moderns és discutit. En el cas dels de la Grotte du Renne (Arcy-sur-Cure, Borgonya), un estudi acurat dels artefactes simbòlics châtelperroniens porta a la conclusió que eren elaborats d'una manera diferent que els dels primers homes moderns.¹⁴ Si bé el paradigma és que només aquests últims tenien capacitat per a usar objectes simbò-

lics, cada vegada es presenten més casos en què es veu com els neandertals també ocasionalment se'n servien.

El Châtelperronià també és present a Catalunya d'una manera testimonial. Les seves eines més característiques, les puntes amb un costat corbat per un retoc abrupte, o puntes de Châtelperron, han estat trobades en el nivell del mosterià final de la cova de l'Arbreda i també a la cova dels Ermitons. Aquestes puntes són l'únic testimoni al Mediterrani occidental d'aquesta indústria que té més aviat un caràcter atlàntic.

Els homes de Neandertal presenten unes característiques ben definides que els diferencien dels homes anatómicament moderns. Eren de talla més curta, més robusts, de cames més arquejades, amb la cara tirada endavant, un engruiximent ossi sota les celles i el front retirat enrere. Els antropòlegs físics no creuen que en uns pocs mil·lennis poguessin haver evolucionat cap als homes moderns. Tant és així que, si bé al segle passat els uns i els altres havien estat considerats dues subespècies d'*Homo sapiens* (*Homo sapiens neanderthalensis* i *Homo sapiens sapiens*), actualment es prefereix considerar-los dues espècies distintes. Els genetistes troben diferències substancials entre el genoma d'aquestes dues espècies, si bé tampoc no queda clar fins a quin punt material genètic neandertalià es pot haver incorporat al nostre genoma d'homes moderns. En resum, no es creu en una continuïtat de les poblacions neandertalianes dins del Paleolític superior.

L'AURINYACIÀ, LA PRIMERA CIVILITZACIÓ DELS HOMES MODERNS D'EUROPA

Al mateix temps que es desenvolupava el Châtelperronià, ja estava ben establerta a Europa una indústria molt diferent, que formava part clarament del Paleolític superior i que ha rebut el nom d'Aurinyacià.¹⁵ Quan el paradigma dominant era el de la continuïtat anatómica i cultural, se li buscava l'origen en alguna fàcies mosteriana de l'Europa occidental. Aquest origen local avui ja té molt pocs valadors.

En jaciments on hi ha ocupacions del Mosterià final o del Châtelperronià, se'n superposen altres d'aurinyacianes. El contrast entre les dues tradicions és tan evident que fa creure que la substitució del Mosterià per l'Aurinyacià va ésser un fenomen relativament ràpid, sense possibilitat de transició ni continuïtat.

L'Aurinyacià presenta les que seran les característiques de totes les tradicions culturals del Paleolític superior. En primer lloc, una indústria lítica feta a partir de nuclis prismàtics preparats per a l'extracció d'ascles allargades i d'arestes paral·leles que anomenem làmines, a partir de les quals fabriquen un utilatge molt més diversificat i alhora també més estandarditzat que el del Mosterià, amb abundància de raspadors, burins i làmines retocades. També els és pròpia una indústria d'os o de banya amb tipus d'estrils ben caracteritzats i estandarditzats, ben diferents dels mosterians, que eren oportunistes o de fortuna. Si la capa-

citat simbòlica dels neandertalians ha estat discutida per l'absència d'objectes simbòlics a les seves rares sepultures i per la pobresa de materials simbòlics que trobem en els jaciments mosterians, ara, en els jaciments aurinyacians, les dents i els cargols de mar perforats són relativament abundants, al mateix temps que trobem manifestacions artístiques gravades o pintades que des d'un primer moment arriben als punts més elaborats de l'art del Paleolític superior.

Davant de totes aquestes novetats no es pot dubtar que els aurinyacians eren homes moderns, encara que en els primers mil·lennis hi hagi una relativa mancança de restes humanes que ens ho confirmin.

Aquests primers homes moderns han estat anomenats homes de Cromanyó.¹⁶ Tenien el front alt i la mandíbula amb barbata. La cara era ampla i curta, amb les òrbites baixes, rectangulars i allargades. L'esquelet postcranial era molt robust, amb les articulacions allargades. Malgrat una robustesa dels ossos i de les articulacions superior als actuals, són ja anatòmicament moderns i els podem considerar els avantpassats d'una bona part de la població europea d'avui.

D'acord amb el model acceptat per la majoria dels investigadors, anomenat «Out of Africa», els homes moderns s'haurien originat en algun lloc d'Àfrica a partir d'una població ancestral aïllada ara fa uns 200.000 anys, segons indicarien les anàlisis genètiques. És també a Àfrica on es troben les indústries i els objectes simbòlics més antics que els són propis, ja que haurien anat substituint primer les poblacions arcaïques d'aquell continent. Eren presents ja a Etiòpia fa 100.000 anys, com ho demostren les troballes de restes humanes ben explícites. Poc després s'haurien escampat cap al Pròxim Orient, on van conviure durant mil·lennis amb la població neandertal, i d'allí cap a la resta d'Àsia fins a Austràlia, on van arribar fa uns 60.000 anys, i també cap a Europa. Pel que sembla, sempre haurien anat substituint les poblacions arcaïques indígenes. Algunes d'aquestes podrien haver quedat aïllades i haurien perdurat durant molt de temps, com en el cas de la de l'illa de Flores (Indonèsia).¹⁷

L'AURINYACIÀ A CATALUNYA

Els jaciments aurinyacians són encara rars a la península Ibèrica. Estan relativament ben representats només a les zones septentrionals, especialment a Catalunya i al Cantàbric. Això ha fet pensar que la Península podria haver estat un reducte on els neandertals haurien perdurat molt, i fins i tot s'ha defensat la possibilitat que el riu Ebre hagués estat, durant un cert temps, una frontera entre els dos mons.¹⁸ Aquesta idea es basava en el fet que alguns jaciments mosterians oferien datacions relativament avançades que els situaven en una època que arreu de la resta d'Europa ja corresponia al Paleolític superior, i s'avenia amb una antiga hipòtesi que defensava que els aurinyacians havien tingut una escassíssima presència a la Península

la, la qual només en l'etapa següent, el Gravetià, hauria estat enterament poblada pels homes del Paleolític superior. Però recentment moltes d'aquestes datacions han estat reconsiderades i els jaciments s'han envellit. És raonable pensar que, si els homes moderns van entrar a la península Ibèrica pels passos dels Pirineus, els jaciments més antics siguin a les terres septentrionals i que a partir d'aquí avancessin cap al sud. No sabem res de com es desenvolupà aquest procés. Actualment creiem que l'Aurinyacià típic és present a Andalusia. De tota manera, encara avui es defensa una llarga continuïtat neandertal, l'últim reducte de la qual podia haver estat la roca de Gibraltar.¹⁹

L'Aurinyacià es va estendre per tot Europa i el Pròxim Orient. És entre els homes moderns d'aquest últim lloc on probablement s'hauria originat. Va perdurar molts mil·lennis, aproximadament des de fa 38.000 anys fins a 28.000 anys abans d'ara.

Aquesta llarga evolució ha permès distingir entre un Aurinyacià arcaic, que representa les tradicions culturals dels primers nouvinguts, i un aurinyacià típic que, com indica el seu nom, és el que presenta les característiques comunes de la major part dels jaciments de l'Europa occidental. Aquest últim es pot dividir en Aurinyacià típic antic i Aurinyacià típic evolucionat.

Malgrat aquesta evolució en el temps i la normal variabilitat geogràfica en un territori tan gran com el que va ocupar, les seves indústries i la seva simbologia van mantenir una unitat sorprenent. Podem pensar que les bandes nòmades de caçadors recol·lectors aurinyacians van mantenir contactes entre territoris molt allunyats durant mil·lennis, cosa que els va permetre conservar aquesta uniformitat de trets culturals, inclosos els simbòlics. Una altra manera de veure-ho és que el fet de mantenir un fons simbòlic comú afavoria la continuïtat dels contactes i l'homogeneïtat cultural, a diferència del que podia haver passat amb els neandertals. Durant tot el Paleolític superior, que coincideix amb la segona part de l'última glaciació, els contactes a grans distàncies van ser afavorits per la gran extensió de les praderies, la raresa de les masses forestals i el baix nivell de les aigües marines.

L'AURINYACIÀ ARCAIC I ANTIC

A Catalunya tenim l'Aurinyacià arcaic present en alguns jaciments del paratge del Reclau (Serinyà, Pla de l'Estany): la cova del Reclau Viver, la cova de Mollet i, especialment, la cova de l'Arbreda. També a l'Abric Romaní. Al Reclau Viver, a l'Arbreda i a l'Abric Romaní, s'hi han obtingut algunes de les datacions més antigues d'Europa, cosa que evidencia la ràpida difusió d'aquesta civilització, que probablement va arribar tot resseguint les costes mediterrànies.

Cova de l'Arbreda

Aquest jaciment posseeix una estratigrafia de més de 12 m amb nombroses ocupacions antròpiques del Paleolític mitjà i superior. Aquí ens interessen el nivell I, que cor-

respon al Mosterià final; el nivell H, Aurinyacià arcaic, i el G, Aurinyacià evolucionat.

El nivell I és l'últim dels mosterians i hi trobem una indústria típica d'aquest moment. El sílex hi és molt rar i la pràctica totalitat de la indústria està tallada en roques locals, les mateixes que s'havien utilitzat durant els nivells del Mosterià més antic. El nivell té molta potència i en les seves cotes superiors hi ha l'última ocupació de l'Arbreda per part dels homes de Neandertal, que hi abandonaren indústria i restes de fauna. Entre la indústria destaca la presència de les puntes de Châtelperron ja esmentades.

Les primeres dates que es van obtenir d'aquest moment del Mosterià final situaven el nivell al voltant de 40.000 BP.²⁰ Recentment hem obtingut nous resultats radiocarbònics amb el mètode ultrafiltrat aplicat sobre restes de fauna amb senyals antròpics. Ofereixen una visió menys clara sobre aquesta qüestió i sobre la cronologia del nivell I en particular: 32.100 ± 450 (OxA-21663), 32.300 ± 450 (OxA-21703), 39.200 ± 1.000 (OxA-21704), 44.400 ± 1.900 (OxA-21702), 37.300 ± 800 (OxA-21662).²¹ Un altre resultat sobre carbons ha proporcionat la data 38.350 ± 400 (OxA-19994).²²

El nivell H es troba immediatament damunt de les últimes ocupacions mosterianes del nivell I. Hi ha representades diverses ocupacions que corresponen a l'Aurinyacià arcaic, caracteritzat per la presència de nombroses laminetes de retoc semiabrupte altern o Dufour, procedents de nuclis piramidals o prismàtics. Van acompanyades de nuclis, burins i grans làmines de sílex que poden anar retocades.²³ Els estris lítics estan fabricats quasi exclusivament a partir de sílex procedent de la serra de les Corberes.²⁴ Entre la indústria òssia, hi trobem tres puntes d'os de base fesa, unes eines ben característiques arreu d'Europa de l'Aurinyacià més vell. Són les úniques trobades al Mediterrani ibèric, exceptuant-ne dues més de procedents de la cova del Reclau Viver. Poden formar part de l'Aurinyacià arcaic o d'alguna esporàdica ocupació de l'Aurinyacià antic situada cap a la part alta del nivell.

Es van obtenir datacions 14C AMS de la part inferior del nivell, d'uns 10 cm per sobre del Mosterià recent subjacent, que, com ja hem dit, es va datar al mateix temps en uns 40.000 anys. Les de l'Aurinyacià van donar dates amb una mitjana de 38.000 BP.²⁵ Aquestes dates donaven peu a creure que, a més d'abrupta, la substitució de l'home de Neandertal per l'anatòmicament modern va ser ràpida. Unes edats tan antigues per a l'Aurinyacià arcaic, malgrat que es podien comparar favorablement amb altres de semblants de la Cueva del Castillo (Puente Viesgo, Cantàbria) i, com veurem, de l'Abric Romaní (Capellades, Anoia, Barcelona), van suscitar dubtes sobre la seva validesa.²⁶ Sigui com sigui, posteriorment hem demostrat que les mostres es van prendre de llocs que formaven indubtablement part del nivell H i en un context industrial que no oferia dubtes.²⁷ Recentment hem publicat resultats obtinguts pel mètode 14C millorat amb ultrafiltrat de les mostres sobre indústria òssia i restes de fauna amb senyals antròpics del mateix nivell H que han proporcionat dates

una mica més recents: 34.800 ± 760 (SANU-29017), 35.900 ± 860 (SANU-29019), 35.700 ± 830 (SANU-29016), 31.900 ± 530 (SANU-29014), 33.800 ± 500 (OxA-21674), 35.850 ± 700 (OxA-21665), 36.000 ± 700 (OxA-21784) i 35.900 ± 650 (OxA-21664).²⁸ Aquestes datacions i d'altres de tota la península Ibèrica permeten matisar el problema i creure que, en general, va ésser possible un temps de convivència entre homes arcaics i home modern.²⁹

Des del punt de vista arqueològic, les ocupacions mosterianes i les aurinyacianes es diferencien netament. La indústria mosteriana dels últims moments del nivell I està formada per ascles procedents de nuclis Levallois i discoïdals, i la matèria primera d'aquesta indústria són roques locals, procedents dels codolars pròxims de Centenys o dels rius Ser i Fluvià, i no es diferencia gaire dels nivells mosterians que la van precedir. El sílex, una roca rara a la Catalunya septentrional, només hi és present d'una manera excepcional.

En canvi, el nivell aurinyacià H presenta una indústria lítica completament diferent. La major part està tallada en un bon sílex procedent de la conca de Sijan, a les Corberes, allunyada 140 km cap al nord. Els nuclis són de talla laminar i se n'han extret làmines i laminetes que formen la major part de la indústria. S'hi troben també eines ben elaborades d'os i objectes simbòlics com són les denes perforades.

Cova del Reclau Viver

El jaciment va ésser excavat per J. M. Corominas de 1944 a 1948³⁰ i es va convertir en el primer entre els de Catalunya on es va identificar una estratigrafia del Paleolític superior, que precisament s'iniciava amb l'Aurinyacià. El nivell inferior A conté una indústria similar a la del nivell H de l'Arbreda amb datacions semblants, i també es pot atribuir a l'Aurinyacià arcaic.

Abric Romaní

En aquest jaciment, per sobre de l'important farciment d'època mosteriana, hi havia un nivell, la capa 2, excavat ja totalment per Amador Romaní a principi del segle xx, que contenia evidències de diverses ocupacions del Paleolític superior. Una d'aquestes ocupacions corresponia a l'Aurinyacià arcaic, tal com ho deixa veure una indústria idèntica a la del nivell H de l'Arbreda. Les dades obtingudes per aquesta capa 2 sobre mostres de travertí i de carbó extretes de la paret de l'abric a l'altura d'on havia estat ubicada la capa 2 han donat dates comparables a les del nivell H de l'Arbreda.³¹

Identifiquem aquestes primeres ocupacions aurinyacianes amb l'arribada dels primers homes anatòmicament moderns a Catalunya i amb la desaparició dels homes de Neandertal. La indústria lítica i òssia demostra una major complexitat tècnica, en el sentit que presenta una alta diversitat de tipus (eines especialitzades), alguns dels quals aparentment no estan pensats per a treballar aïlladament, sinó en combinació amb d'altres, en forma d'artefactes

compostos. Queda ben clar que els homes moderns tenien un major radi d'acció que els permetia obtenir recursos de zones molt allunyades. En les seves expedicions de caça i recollecció recorrien un territori molt ampli i tenien contactes periòdics amb altres bandes. Els jaciments que hem esmentat eren ocupats només esporàdicament una part de l'any. Cap d'ells no sembla un campament de llarga durada.

Tant al Reclau Viver com a l'Arbreda, les ocupacions aurinyacianes es van succeir en el temps. En el nivell B del Reclau i al final del nivell H de l'Arbreda trobem ja util·latge de l'Aurinyacià típic, el més comú. En tots dos llocs es troben puntes de base fesa.

Una de les novetats dels últims anys és la presència primerenca de l'Aurinyacià i, per tant, de l'home modern a les Terres de Ponent, a les serralades prepirinenques. La seva presència ha estat detectada a la Cova Gran (Santa Linya, Noguera) també sobre un nivell mosterià en un dels sondejors fets en aquesta vasta cavitat.³² Sembla, doncs, que els humans moderns es van establir a tot el territori en pocs segles.

L'AURINYACIÀ EVOLUCIONAT

Els homes moderns de l'Aurinyacià evolucionat es van instal·lar durant una llarga temporada a l'Arbreda, al nivell G, per sobre de l'H, i hi van construir nombroses llars de tipologies diferents. Estan fetes a partir d'enllosats de plaquetes sorrenques escollides que hi feien la funció de material refractari. Al costat d'una d'aquestes llars, hi havia una petita cubeta enllosada també per la part interior que podia haver tingut una funció de forn.

La indústria lítica està tallada majoritàriament en el sílex gris fosc igualment procedent de la serra de les Corberes. És una indústria molt microlítica, amb petits nuclis en forma de raspador carenat o de burí múltiple dels quals s'han obtingut petitíssimes laminetes torçades que han estat modificades amb retoc semiabrupte directe o invers, i més generalment directe en un costat i invers en l'altre. La seva longitud és d'uns 5-6 mm i representen entre el 80 % i el 90 % dels estris retocats. La indústria òssia, formada per puntes d'os losànquiques de secció oval, també és característica de l'Aurinyacià evolucionat. Les restes de fauna, en general d'origen antròpic, es trobaven molt fragmentades. L'espècie dominant és el cérvol. Les anàlisis palinològiques i antracològiques indiquen un clima relativament càlid, amb espècies vegetals termòfiles, cosa que ens permet suposar una major extensió dels boscos durant aquesta època.³³

Aquest moment tan característic no existeix en cap altre dels jaciments del paratge del Reclau i en tot el Mediterrani occidental només en coneixem un de similar a Cova Beneito (Muro, el Comtat).³⁴

Actualment disposem de bones datacions d'aquest nivell. La primera és una datació directa d'una de les típiques atzagaies losànquiques que caracteritza perfectament

aquest nivell i que ha estat de 32.100 ± 450 BP (OxA-21783). Els altres dos resultats s'han obtingut sobre estelles d'os amb senyals antròpics de descarnament i han proporcionat edats de 32.250 ± 450 (OxA-21667) i 32.750 ± 450 BP (OxA-21666), respectivament.³⁵

A Catalunya, hi ha també jaciments a l'aire lliure que es poden atribuir a l'Aurinyacià per la seva indústria, malgrat la manca de datacions i de restes de fauna. Can Crispins (Llagostera, Gironès)³⁶ és un bon exemple d'Aurinyacià típic, i Cal Coix (Maçanet de la Selva)³⁷ i Bruguera (Llagostera, Gironès)³⁸ ho són de l'Aurinyacià evolucionat.

EL GRAVETIÀ DE CATALUNYA

L'Aurinyacià va donar pas d'una manera gradual a una nova etapa, que anomenem Gravetià,³⁹ caracteritzada per unes indústries que es diferencien de les precedents especialment per la presència generalitzada de puntes i làmines que tenen un costat abatut per un retoc abrupte o dors, novetat que a partir d'ara serà present pràcticament en totes les indústries del Paleolític superior. Durant el Gravetià, a més de les habituals diferències degudes a la seva pròpia evolució al llarg dels mil·lennis que va durar aproximadament entre fa 28.000 i 21.000 anys abans d'ara, n'hi ha moltes altres degudes a les diferents fàcies regionals.

A Catalunya és present sobretot als jaciments de Serinyà, que són els únics on els nivells que contenen evidències del Gravetià es troben en estratigrafia, ja que se superposen a l'Aurinyacià i precedeixen el Solutrià. Malgrat això, en tots aquests jaciments hi ha importants solucions de continuïtat en les ocupacions i no hi tenim ben representats els moments inicials ni tampoc molts d'altres dels mil·lennis en què perdurà el Gravetià.

La cova del Reclau Viver

En aquest important jaciment, el Gravetià estava estratificat entre l'Aurinyacià (nivells A i B) i el Solutrià (nivell F), i J. M. Corominas, el seu excavador, hi identificà, de més antic a més recent, tres nivells (C, D i E).

El nivell C, separat de l'Aurinyacià típic per un tram estèril, correspon a un Gravetià mitjà. És relativament pobre, caracteritzat per la presència de petites puntes de dors (14 %) i làmines de dors (32 %). Els raspadors (14,7 %) hi són més abundants que els burins (10,3 %), malgrat que, en general, en el Gravetià, els burins són més nombrosos que els raspadors. La suma de puntes i làmines de dors fa que el percentatge d'estrils amb retoc abrupte arribi al 48 % i, en aquest aspecte, el nivell C és més netament gravetià que el nivell D que s'hi sobreposa, el qual conté, en canvi, els millors exemples de puntes de la Graveta. El nivell C també és pobre en restes de fauna en comparació amb el ric nivell D, però així i tot ha proporcionat, entre altres restes, una tibia de lepòrid amb marques de tall que ha estat datada amb $14C$ AMS en 23.070 ± 120 BP (KIA-33239). Des del punt de vista tipològic, i també per

la seva datació, el nivell C és comparable al nivell gravetià E de la veïna cova de l'Arbreda.

El nivell D no té paral·lel amb cap altre jaciment paleolític català. És ric i complex i assenyalava un punt d'inflexió cap a un ús intensiu de la cavitat, intensitat que es mantindrà durant el Solutrià. Des del punt de vista de la indústria, es caracteritza per la disminució de les puntes i làmines de dors petites, per l'augment de la talla de l'utilatge i per la presència d'una indústria més abundant feta d'os. Les peces amb retoc abrupte sumen ara només el 23 % (làmines de dors 11 %, puntes de dors 10 %) i entre elles hi ha puntes de la Graveta ben típiques. Els raspadors són també abundants (14 %) i superen lleugerament els burins (13,4 %).

Els objectes d'ornament són abundants, amb diverses canines de carnívor i de cérvol perforades, i també amb exemplars de molluscs marins, especialment de *Dentalium*. La indústria en os es caracteritza per la presència d'atzagaies robustes, algunes amb la base obliqua o biseçada i d'altres amb una depressió lateral que ja es troba d'una manera natural en els metàpodes d'èquid de què eren fabricades. Totes tenen paral·lels a Occitània en moments del Gravetià final. També s'hi han trobat quatre caps de fèmur de cérvol perforats. En coneixem un paral·lel al Gravetià final de l'Abri Pataud (Las Eisiás de Taïac, Perigord), cosa que al nostre entendre demostra una vegada més l'amplitud de les relacions a llarga distància d'aquesta època⁴⁰ i l'existència d'una unitat de civilització a cada costat del Pirineu.

Al nivell D del Reclau Viver s'han datat d'una manera directa peces típiques i indubtables d'aquest moment. El fragment basal d'una atzagaia d'os monobiseçada de secció cilíndrica, ben típica del Gravetià final i procedent de la base del nivell D, ha estat datada per radiocarboni AMS en 20830 ± 90 BP (KIA-33243). També l'extrem distal d'una punta d'atzagaia d'os de secció planoconvexa, realitzada a partir d'un metàpode —probablement d'èquid—, ha estat datat directament per 14C AMS i ha proporcionat un resultat de 19730 ± 90 (KIA-33238). Així doncs, a partir de la tipologia òssia, el nivell D mostra una certa diacronia que les datacions radiocarbòniques semblen confirmar, i es pot datar aproximadament entre 21.000 i 20.000 anys abans del present.

Sobre el nivell D, hi havia l'E, que, malgrat que conté algunes puntes de la Graveta típiques, creiem que cal considerar-lo més com a Protosolutrià que Gravetià. Es data només una mica més recent, però ja no el tractarem aquí. El nivells D (Gravetià), E (Protosolutrià) i F (Solutrià) representen una època d'intenses ocupacions del jaciment, on van deixar nombroses restes. És precisament en aquests confusos moments anteriors al ric i típic Solutrià del nivell F quan van aparèixer milers de molluscs marins perforats, la majoria exemplars de l'espècie *Homalopoma sanguineum*.⁴¹ També es van trobar restes humanes —sobretot pertanyents a les extremitats inferiors— cap al nord de la cavitat, acompanyades d'un bon nombre d'objectes d'adornament, especialment dents de linx, que se-

gurament corresponien a una o diverses sepultures que en el moment de l'excavació ja estaven malmeses.

La cova de l'Arbreda

El Gravetià d'aquest jaciment és més pobre en troballes que el del Reclau Viver, però procedeix d'excavacions més modernes i està ben datat. Com al Reclau Viver, el trobem interstratificat entre l'Aurinyacià i el Solutrià. Damunt de l'Aurinyacià evolucionat del nivell G, i sota el Solutrià, hi ha tres nivells gravetians —D, E i F—, però només un és significatiu pel nombre d'objectes que conté.

Entremig dels grans blocs de travertí procedents de part de la coberta de la cavitat caiguda poc després de les ocupacions de l'Aurinyacià evolucionat, les restes arqueològiques són rares perquè les ocupacions de l'Arbreda eren poc freqüents o tenien lloc en una zona encara no excavada. Així i tot, s'hi pot individualitzar el nivell gravetià F, molt pobre. Entre la indústria lítica, hi ha només trenta-quatre estris retocats. Es tracta de set raspadors, cinc burins, cinc puntes de dors, vuit fragments de peces de dors i set rascadores. Hi ha també un punxó d'os i una canina de cérvol perforada. Recentment hem obtingut dos resultats sobre dues restes de cérvol: 28.280 ± 290 (OxA-21782) i 28.260 ± 280 (OxA21781).⁴² Es tracta, doncs, d'un Gravetià antic.

El nivell E, que es troba més amunt que l'F, és molt més explícit, i és el que ens ha de servir per a presentar el Gravetià de l'Arbreda. Es tracta d'una ocupació molt dispersa en la major part del sector Beta, entre els blocs caiguts del sostre, i que es concentrava cap al nord-est, on era potent i densa, en forma d'una forta acumulació de cendres, indústria lítica i fauna d'origen antròpic, segurament perquè aquella zona era protegida sota la coberta de la cavitat.

La indústria lítica està tallada preferentment en sílex (96,6 %) de colors i aspectes molt variats, molt més que durant l'Aurinyacià, un detall que ens indica orígens molt diferents per a aquesta matèria primera i, per tant, un radi d'acció molt gran dels gravetians, caçadors de grans herbívors. Només un 3,4 % de la indústria és tallada en altres matèries primeres (quars, quarsita, corniana, esquist, roques filonianes...). És típicament gravetiana, caracteritzada per la presència de nombroses puntes de dors. Només en el sector Alfa hi ha 237 estris retocats, tots de sílex. Les eines de retoc abrupte arriben al 70,4 % (fragments de puntes i de làmines de dors, 37,1 %; puntes de dors, 24 %; làmines de dors, 8 %).

La indústria d'os és molt pobre. Hi ha només fragments d'atzagaia, dos fragments de punxons i una alena de banya de cérvol. Les peces d'ornamentació són també rares. S'hi compten canines de cérvol i de carnívors perforades i algunes conquilles també perforades de tres espècies: *Cardium* sp., *Pecten jacobaeus* i *Pecten maximus*.

La fauna del nivell E es troba ben conservada. Està dominada pel conill (*Oryctolagus cuniculus*), una bona part del qual és d'origen antròpic. Els grans mamífers més ben representats són el cavall (*Equus caballus*), seguit dels grans bòvids (*Bos primigenius-Bison*) i del cérvol (*Cervus*

elaphus). D'una manera més esporàdica hi ha representats l'ase (*Equus hydruntinus*), l'isard (*Rupicapra rupicapra*), la guilla (*Vulpes vulpes*) i l'erició (*Erinaceus europaeus*).⁴³ Entre les restes de peixos, han estat identificades l'anguila (*Anguilla anguilla*), la truita (*Salmo trutta fario*), el barb (*Barbus* sp.) i d'altres.⁴⁴ Els ocells, petits rosegadors, insectívors i quiròpters hi són també ben representats.

Mentre es dipositava el nivell E, a l'exterior de la cavitat, la presència d'arbres era feble i el paisatge estava dominat per les praderies. En aquestes, *Artemisia* i asteràcies dominaven sobre poàcies o gramínies silvestres.⁴⁵ L'anàlisi antracològica d'aquest nivell ha donat només dos tàxons: *Pinus sylvestris* i *Betula verrucosa*.⁴⁶ Així doncs, el paisatge corresponia al d'una estepa freda, amb alguns boscos de pi i arbres de ribera. Totes les anàlisis semblen indicar que quan es dipositava el nivell E el clima era fred i sec. Segurament va ésser, juntament amb el període solutrià, el més fred i sec de la seqüència del Paleolític superior a la cova de l'Arbreda.

La primera datació radiocarbònica obtinguda d'aquest nivell, de 20.130 ± 220 BP (Gif-6420),⁴⁷ era massa recent. Actualment disposem de tres noves dates. Una d'elles ha estat obtinguda amb el mètode ultrafiltrat sobre una estella d'os amb marques antròpiques de talls de descarnament, que ha donat el resultat de 25.780 ± 210 (OxA-21669) i 26.100 ± 210 (OxA-21668) (Wood *et al.*, 2014). Un nou resultat 14C AMS sobre carbons del mateix nivell ha proporcionat una edat de 24.840 ± 120 (GrA-57326). I un de tercer, també 14C AMS sobre una altra estella, va donar 25.240 ± 120 (GrA-47351).⁴⁸

Més amunt del nivell E, però en part encara entre els grans blocs caiguts, trobem un altre tram pobre en evidències arqueològiques que anomenem nivell D. Actualment es pot atribuir, si més no en el tram inferior, al Gravetià, ja que hi hem obtingut una primera datació radiocarbònica sobre un fèmur de cavall amb marques de descarnament que ha donat un resultat de 22.630 ± 100 (GrA-47323). Segurament es tracta de pobres indicis del mateix Gravetià final que es va excavar a la cova del Reclau Viver (nivell D), on era, com ja hem vist, d'una gran riquesa i varietat.⁴⁹

La Cova d'en Pau

L'excavació de J. M. Corominas davant de la Cova d'en Pau va mostrar l'existència en aquest lloc d'un nivell gravetià, també situat per sota del Solutrià (Soler, 1986). Hi ha puntes de dors, entre les quals una punta de la Graveta típica. S'hi va trobar també un xiulet sobre cúbit de còrvid,⁵⁰ l'instrument musical més antic trobat mai a Catalunya.

L'Abric Romaní

En la seva capa 2, ja esmentada, al costat de peces típiques de l'Aurinyacià arcaic se n'hi poden veure de gravetianes.⁵¹ En total, s'hi troben sis puntes de dors, entre les quals hi ha gravetes típiques i microgravetes. Es dona, doncs, una barreja en la col·lecció conservada de l'antiga excavació.

Altres jaciments de Catalunya es poden atribuir al Gravetià per la seva indústria o per la seva datació. Es tracta del Roc de la Melca, Castell Sa Sala, la Griera i algunes troballes superficials.

L'Abric del Roc de la Melca (Sant Aniol de Finestres, Garrotxa)

Contenia un sol nivell arqueològic que ha estat datat en 20900 ± 400 BP (MC-2219).⁵² La indústria lítica conté moltes rascadores (13 %) i denticulats (31,6 %). Els estris amb retoc abrupte són el 33,1 %. Els raspadors representen el 4,6 % i el burins, la major part sobre truncadura retocada, el 13,9 % del conjunt.

Castell Sa Sala (Vilanova de Sau, Osona)

Aquest abric va proporcionar als afeccionats locals una indústria del Paleolític superior abundant. Nosaltres l'atribuïm al Gravetià per la presència d'algunes microgravetes i de nombrosos burins, però també ha estat assignat al Magdalenian antic.⁵³

La Balma de la Griera (Calafell, Baix Penedès)

Aquest abric ha lliurat en els seus nivells inferiors una indústria lítica sense peces típiques, acompanyada de restes de cérvol i de cavall. Ha donat la data 14CAMS de 21255 ± 350 (AA-8649), única cosa que pot fer pensar que es tracta de Gravetià.⁵⁴

A partir dels jaciments de Serinyà, tenint en compte la seqüència industrial i les matèries primeres utilitzades i que el Gravetià es troba sempre per damunt de l'Aurinyacià, es té la impressió que el Gravetià és l'evolució natural de l'Aurinyacià. Per veure una solució de continuïtat en la seqüència del Paleolític superior dels jaciments de Serinyà caldrà esperar el Magdalenian, que ja no ocupa els jaciments del Reclau i que utilitza massivament el sílex, cosa que en l'Aurinyacià, el Gravetià i el Solutrià, que utilitzen també roques locals, només es dona rares vegades.

En general, el Gravetià de Serinyà ho és en sentit estricte, caracteritzat sobretot per la presència de les típiques puntes de la Graveta, puntes de dors amb l'extrem distal molt afuat gràcies a un retoc oposat al dors, i la base rebaixada amb l'ajuda d'un retoc pla. Aquestes puntes són també presents a l'Abric Romaní i, per tant, podem pensar que la faciès gravetiana de Serinyà era present a tot Catalunya.

LES PRIMERES RESTES D'HUMANS ANATÒMICAMENT MODERNS A MOLLET III I AL RECLAU VIVER

La cova de Mollet III, una de les coves del paratge del Reclau de Serinyà que també s'ha de comptar entre els jaciments gravetians, ha proporcionat les restes més antigues de la humanitat moderna trobades a Catalunya. Es tracta d'una cavitat que, com totes les altres del paratge, està formada pel travertí. Té la coberta enfonsada i tot just actual-

ment, amb la represa de les excavacions, en comencem a conèixer la morfologia. J. M. Corominas l'excavà parcialment el 1972 i hi identificà tres nivells arqueològics de límits poc precisos. El superior contenia abundants restes humanes i fragments de ceràmica que indicaven que la cavitat havia estat utilitzada per a enterraments durant el Calcolític i l'edat del Bronze. A sota n'hi ha un amb poques restes arqueològiques que es podia atribuir al Paleolític superior. L'inferior, també mal conegut, correspon al Paleolític mitjà. En un dels sondejos que hi va fer, J. M. Corominas trobà una calota craniana humana al nivell mitjà i va creure que corresponia a un individu del Paleolític superior. Més tard, aquesta hipòtesi va ésser desestimada i el crani es va afegir a les restes humanes de l'edat del Bronze.

L'estudi de les restes arqueològiques del nivell mitjà ens va portar a considerar-lo gravetià per la presència d'una punta de la Graveta i altres peces característiques similars a les dels nivells gravetians de la cova de l'Arbreda, del Reclau Viver i de la Cova d'en Pau. Les restes de fauna d'aquest nivell són de cavall (*Equus ferus*), ase (*Equus hydruntinus*), cérvol (*Cervus elaphus*), cabirol (*Rupicapra rupicapra*), ur (*Bos primigenius*), senglar (*Sus scrofa*), guilla (*Vulpes vulpes*), llop (*Canis lupus*), linx (*Lynx spelaea*), hiena (*Crocuta crocuta*), conill (*Oryctolagus cuniculus*) i avifauna.⁵⁵ Aquestes espècies ens confirmen que cal situar-lo al Paleolític superior.

Recentment hem tornat a estudiar el context arqueològic de la troballa. Juntament amb el crani es van trobar objectes d'ornament: sis canines de cérvol perforades i mol·luscs marins també perforats: dotze *Dentalium*, un *Glycymeris* sp., un *Nucella lapillus* i un *Phalium* sp. En una zona pròxima s'havien recollit quatre canines de cérvol més amb la perforació idèntica a la de les altres sis. Aquestes dents de cérvol perforades són freqüents en els nivells paleolítics de les coves de Serinyà des de l'Aurinyacià arcaic, i en general es troben en tot el Paleolític superior i el Mesolític d'Europa. De les deu canines perforades trobades a Mollet III, sis són tenyides de vermell. J. M. Corominas assenyalà la presència de fragments d'òxid de ferro al nivell del Paleolític superior, així com el color vermell del sediment que envoltava el crani.

D'aquest, se'n va obtenir una datació directa a partir d'un petit fragment de temporal que se li va extreure. El resultat, 22.330 ± 90 BP (GrA-43783) sense calibrar, confirma l'edat gravetiana del fòssil.

La calota craniana està formada per l'os frontal, els dos parietals, l'occipital i un fragment del temporal. Les insercions musculars que presenta no són gaire fortes i es pot creure que pertanyia a una dona. Malgrat el seu estat fragmentari, és la més completa de les trobades al Gravetià de la península Ibèrica. Les restes comparables del Parpalló i Cova Beneito⁵⁶ són més recents. Les restes cranials de Malladetes⁵⁷ i Lagar Velho⁵⁸ són més incompletes i pertanyen a individus més joves.

A Mollet III hem pogut identificar, doncs, la resta d'un humà anatòmicament modern més antiga de Catalunya,

que és també una de les més antigues de la península Ibèrica. Per la presència d'un nombrós aixovar d'objectes simbòlics, dents de cérvol i cargols marins perforats, alguns dels quals tenyits de vermell, i pel fet que la calota es va trobar en sediment tenyit també de vermell, podem pensar que es tractava d'un enterrament que ens ha arribat en males condicions i potser ja alterat d'antic. Es tractaria, en aquest cas, de la sepultura més antiga de Catalunya.⁵⁹ És precisament durant el Gravetià que s'han trobat més sepultures paleolítiques, que són particularment abundants a Itàlia, moltes de les quals amb l'esquelet envorollat per la presència d'ocre vermell amb què s'empolpava el cadàver i amb aixovars que ja ens permeten suposar l'existència d'unes creences en la vida més enllà de la mort.

També hem de mencionar que, en el Gravetià del Reclau Viver, J. M. Corominas va identificar-hi algunes restes humanes poc explícites, perquè, en general, són parts de les extremitats inferiors, que també podien procedir d'una sepultura. D'algunes n'hem pogut confirmar l'edat gravetiana similar a la de la calota craniana de Mollet III.

Els humans moderns continuaran desenvolupant civilitzacions d'una gran extensió territorial durant el Paleolític superior, mitjà i final, com són el Solutrià i el Magdalenià. Especialment l'última, l'època clàssica dels caçadors i recol·lectors, està molt ben representada a Catalunya. En totes elles, i també durant l'Epipaleolític, les restes humanes són molt rares. De fet, no començaran a ésser abundants fins al Neolític.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] L'etapa més antiga del Paleolític, ara fa entre 2.500.000 i 300.000 anys.
- [2] El Plistocè inferior comprèn el tram entre 2.500.000 i 800.000 anys. És la primera part del Plistocè, l'època glacial del Quaternari, des de fa 2,5 MA d'anys fins en fa 10.000.
- [3] Kenneth MARTÍNEZ MOLINA i Joan GARCIA GARRIGA. «Vallparadís, història dels primers homínids d'Europa». *Tribuna d'Arqueologia*, 2007-2008, p. 45-68.
- [4] Segona part del Plistocè, que comprèn entre 800.000 i 125.000 anys.
- [5] Pren el nom de Saint-Acheul, un barri d'Amiens (Picardia, França).
- [6] Henry de LUMLEY *et al.* *L'homme de Tautavel. La Caune de l'Arago, de -700.000 à -100.000 ans*. Guides archéologiques de la France, París 2014.
- [7] Joan GARCIA GARRIGA. *El Paleolític inferior a Catalunya i al Rosselló*. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà 2008.
- [8] Període entre 300.000/125.000 i 40.000/35.000 anys abans d'ara.
- [9] Pren el nom de la cova de Lo Mostièr (Perigord, França).
- [10] David ORTEGA i Julià MAROTO. «Matières premières et technologie du Moustérien final de la grotte des Ermitons (Pyrénées Méditerranéens)». A: *Les premiers hom-*

- mes modernes de la Péninsule Ibérique*. UISPP, João Zilhão, Thierry Aubry, António Faustino Carvalho ed., Lisboa 2001, p. 69-76.
- [11] Eudald CARBONELL I ROURA (ed.). *High Resolution Archaeology and Neanderthal Behavior. Time and Space in Level J of Abric Romani (Capellades, Spain)*. Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series, Springer, Londres 2012; Josep VALLVERDÚ *et al.* «Abric Romani (Capellades, Anoia)». A: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores del Pleistoceno y del Holoceno en Iberia y el estrecho de Gibraltar. Estado actual del conocimiento del registro arqueológico*. Universidad de Burgos, Burgos 2014, p. 221-231.
- [12] Rafael MORA *et al.* «El yacimiento Musteriense de la Roca dels Bous (Prepirineo de Lleida)». A: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores...*, *op. cit.*, p. 159-162; Rafael MORA *et al.* «Una secuencia clave en la Prehistoria del Mediterráneo Occidental: Cova Gran de Santa Linya (Prepirineo de Lleida)». A: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores...*, *op. cit.*, p. 162-166; Joel CASANOVA I MARTÍ *et al.* «La secuencia del Paleolítico medio de la Cova de l'Estret de Tragó (Prepirineo de Lleida)». A: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores...*, *op. cit.*, p. 167-170.
- [13] Rep el nom de la Bauma de las Fadas a Chastèlperron (Alièr, Alvèrnia, França).
- [14] François CARON *et al.* «The Reality of Neanderthal Symbolic Behavior at the Grotte du Renne, Arcy-sur-Cure, France». *PLoS ONE* 6(6): e21545. doi:10.1371/journal.pone.0021545, 2011.
- [15] Pren el nom de la cova d'Aurinhac (Alta Garona, França).
- [16] Els primers esquelets van ésser trobats a l'abric de Cròs Mahnon (Las Eisiás de Taiaç, Perigord, França).
- [17] Mike MORWOOD *et al.* «Hallazgos en Flores. La especie que el tiempo olvidó». *National Geographic*, 16, 4 (2005), p. 2-15.
- [18] João ZILHÃO. *The Ebro frontier: a model for the late extinction of Iberian Neanderthals*. Papers from a Conference Marking the 150th Anniversary Conference of the Forbes' Quarry Discovery, Gibraltar 2000.
- [19] Clive FINLAYSON *et al.* «Late survival of Neanderthals at the southernmost extreme of Europe». *Nature*, 443 (7113) (2006), p. 850-853.
- [20] James L. BISCHOFF *et al.* «Abrupt Mousterian/Aurignacian Boundary at c. 40 ka bp: Accelerator 14C dates from L'Arbreda Cave (Catalunya, Spain)». *Journal of Archaeological Science*, 16 (1989), p. 563-576.
- [21] R. E. WOOD *et al.* «The chronology of the earliest Upper Palaeolithic in northern Iberia: New insights from l'Arbreda, Labeko Koba and La Viña». *Journal of Human Evolution*, 69 (2014), p. 91-109.
- [22] Julià MAROTO *et al.* «Current issues in late Middle Palaeolithic chronology: New assessments from Northern Iberia». *Quaternary International*, 247 (2012), p. 15-25.
- [23] Les làmines amb retoc profund i bilateral són típiques de l'Aurinyacià i reben el nom de làmines aurinyacianes.
- [24] David ORTEGA COBOS *et al.* «La production de lamelles pendant l'Aurignacien archaïque dans la grotte de l'Arbreda: organisation de la production, variabilité des méthodes et des objectifs». A: Foni LE BRUN-RICALES (coord.). *Productions lamellaires attribuées à l'Aurignacien: chaînes opératoires et perspectives technoculturelles*. Musée national d'Histoire et d'Art, Luxembourg, 2005, p. 359-373.
- [25] Julià MAROTO *et al.* «Cultural Change between Middle and Upper Palaeolithic in Catalonia». A: Eudald CARBONELL i Manuel VAQUERO (ed.). *The Last Neandertals, the First Anatomically Modern Humans: a Tale about the Human Diversity. Cultural Change and Human Revolution at 40 ka BP*. Capellades 1996, p. 219-250.
- [26] João ZILHÃO, Francesco D'ERRICO. «The Chronology and Taphonomy of the Earliest Aurignacian and Its Implications for the Understanding of Neanderthal Extinction». *Journal of World Prehistory*, 13, 1 (1999), p. 1-68.
- [27] Joaquim SOLER SUBILS *et al.* «L'Arbreda's archaic Aurignacian dates clarified». *Eurasian Prehistory*, 5 (2) (2009), p. 45-55.
- [28] E. WOOD *et al.* «The chronology...», *op. cit.*
- [29] Tom HIGHAM *et al.* «The timing and spatiotemporal patterning of Neanderthal disappearance». *Nature*, 512 (2014), p. 306-309.
- [30] Josep Maria COROMINAS PLANELLAS. «La cueva del Reclau-Viver de Serriñá». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 1 (1946), p. 209-223.
- [31] James L. BISCHOFF *et al.* «Dating of the Basal Aurignacian Sandwich at Abric Romani (Catalunya, Spain) by Radiocarbon and Uranium-Series». *Journal of Archaeological Science*, 21 (1994), p. 541-551.
- [32] Rafael MORA *et al.* «Una secuencia clave...», *op. cit.*
- [33] Francesc BURJACHS i Josette RENAULT-MISKOVSKY. «Paléoenvironnement et Paléoclimatologie de la Catalogne durant près de 30.000 ans (du Würmien ancien au début de l'Holocène d'après la palinologie du site de l'Arbreda (Gérone, Catalogne)». *Quaternaire*, 03, 2 (1992), p. 75-85.
- [34] Guillermo ITURBE *et al.* «Cova Beneito (Muro, Alicante): Una perspectiva interdisciplinària». *Recerques del Museu d'Alcoi*, 2 (1993), p. 23-88.
- [35] E. WOOD *et al.* «The chronology...», *op. cit.*
- [36] Narcís SOLER MASFERRER. «El jaciment prehistòric de Can Crispins i l'Aurinyacià de Catalunya». *Cypsela*, IV (1982), p. 7-30.
- [37] Narcís SOLER MASFERRER. «El jaciment paleolític de Cal Coix (Maçanet de la Selva)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 26 (1982-1983), p. 23-44.
- [38] Narcís SOLER MASFERRER. «El jaciment del Paleolític superior de Bruguera (Llagostera, el Gironès)». *Cypsela*, IX (1991), p. 21-32.
- [39] Pren el nom de la cova de la Graveta (Baiac, Perigord, França).
- [40] Narcís SOLER MASFERRER i Joaquim SOLER SUBILS. «Cabezas de fémur de ciervo perforadas en la cueva del Reclau Viver (Serinyà, Girona) y el Gravetiense final en el norte de Cataluña». A: Marco de la RASILLA (ed.). *F. Javier Fortea Pérez. Universitatis Ovetensis Magister. Estu-*

- dios en homenaje*. Universidad de Oviedo, Pola de Siero, Astúries, 2013, p. 317-334.
- [41] Esteban ÁLVAREZ FERNÁNDEZ. «Ejemplares perforados del gasterópodo *Homalopoma sanguineum* durante el Paleolítico superior en Europa occidental». *Cypsela*, 14 (2002), p. 43-54.
- [42] E. WOOD *et al.* «The chronology...», *op. cit.*, p. 91-109.
- [43] Jordi ESTÉVEZ. «La fauna de l'Arbreda (sector Alfa) en el conjunt de faunes del Plistocè superior». *Quadre cronològic del Plistocè Superior a Catalunya. Paleoambients i cultures prehistòriques*. *Cypsela*, 6 (1987), p. 73-87.
- [44] Marta MUÑOZ i Margarida CASADEVALL. «Fish remains from Arbreda Cave (Serinyà, Girona) northeast Spain, and their palaeoecological significance». *Journal of Quaternary Science*, 12 (2) (1997), p. 111-115.
- [45] Francesc BURJACHS i Josette RENAULT-MISKOVSKY. «Paléoenvironnement et Paléoclimatologie...», *op. cit.*
- [46] Maria Teresa ROS MORA. «Anàlisi antracològica de la cova de l'Arbreda». *Cypsela*, 6 (1987), p. 67-71.
- [47] Georgette DELIBRIAS *et al.* «Datation par la méthode du carbone 14 du remplissage de la grotte de l'Arbreda». *Cypsela*, 6 (1987), p. 133-135.
- [48] Joaquim SOLER SUBILS *et al.* «La Cueva de la Arbreda del Paleolítico medio al Neolítico». A: Robert SALA (ed.). *Los cazadores recolectores...*, *op. cit.*, p. 266-276.
- [49] Narcís SOLER MASFERRER i Joaquim SOLER SUBILS. «Cabezas de fémur...», *op. cit.*
- [50] Narcís SOLER MASFERRER i Lluís GARCIA PETIT. «Un probable xiulet paleolític a Davant Pau (Serinyà, el Pla de l'Estany)». A: *Cultures i medi. De la Prehistòria a l'Edat Mitjana. 20 anys d'arqueologia pirinenca. Colloqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà 1995, p. 195-206.
- [51] Georges LAPLACE. *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes léptolithiques*. École Française de Rome, París 1966.
- [52] Narcís SOLER MASFERRER. «El jaciment prehistòric del "Roc de la Melca" i la seva cronologia, Sant Aniol de Finestres (Girona)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 25, 1 (1979-1980), p. 43-58.
- [53] Assumpció VILA I MITJÀ. «L'assentament paleolític del Castell (Vilanova de Sau)». *Cypsela*, 6 (1987), p. 111-123.
- [54] Artur CEBRIÀ *et al.* *Cavalls, cérvols i conills. 10 anys de recerca a la balma de la Graiera de Calafell. El congost de la Cobertera a la prehistòria*. Ajuntament de Calafell, Calafell 2000.
- [55] Jordi ESTÉVEZ, *La fauna del Pleistoceno catalán*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1979.
- [56] Guillermo ITURBE *et al.* «Cova Beneito...», *op. cit.*; J. E. AURA. «Un dels nostres. Notes per una arqueologia de les pràctiques funeràries dels caçadors prehistòrics de la península Ibèrica». A: Àngela PÉREZ FERNÁNDEZ i Begoña SOLER MAYOR (ed.). *Restes de vida, restes de mort*. Museu de Prehistòria, València 2010, p. 244.
- [57] Juan Luis ARSUAGA *et al.* «Fòssils humans del País Valencià». A: Valentín VILLAVERDE (ed.). *De Neandertals a Cromanyons. L'inici del poblament humà a les terres valencianes*. Universitat de València, València 2010, p. 265-322.
- [58] João ZILHÃO i Erik TRINKAUS (ed). *Portrait of the artist as a child. The Gravettian Human Skeleton from the Abrigo do Lagar Velho and its Archeological Context*. Instituto Português de Arqueologia, 2002, coll. «Trabalhos de Arqueologia», 22.
- [59] Joaquim SOLER SUBILS *et al.* «The Gravettian calvaria from Mollet III cave (Serinyà, Northeastern Iberian Peninsula)». *Journal of Human Evolution*, 65 (2013), p. 322-329.

NOTES BIOGRÀFIQUES

Narcís Soler (Bescanó 1948) és catedràtic de Prehistòria de la Universitat de Girona, membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i president de l'Institut d'Estudis Gironins. Forma part de l'Institut de Recerca Històrica de la UdG. Fou arqueòleg del Centre d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona (1975-1980) i director del Museu d'Art de Girona (1980-1990). La seva recerca s'ha centrat en el Paleolític mitjà i superior de Catalunya, especialment en els jaciments de Serinyà (Pla de l'Estany), on codirigeix les excavacions a la cova de l'Arbreda.

Joaquim Soler (Girona 1977) és doctor en prehistòria per la Universitat de Girona i membre de l'Institut de Recerca Històrica d'aquesta universitat. S'ha especialitzat en l'estudi del Paleolític de Catalunya i de l'art prehistòric del Sàhara. És codirector de les excavacions a la cova de l'Arbreda.

Finances, moneda i fiscalitat als segles XIV i XV

Gaspar Feliu*
Institut d'Estudis Catalans

Rebut 3 març 2015 · Acceptat 20 maig 2015

RESUM

El sorgiment de la fiscalitat d'estat al segle XIV està intrínsecament relacionat amb el desenvolupament monetari i financer. A Catalunya, els punts nodals d'aquesta evolució conjunta van ser el sorgiment d'imposicions generals sobre tot el territori, que obligaren els municipis a recórrer al censal, amb la qual cosa originaren el deute públic consolidat, i l'ensorrada financera de la dècada de 1380, seguida de dificultats causades per errors en la política monetària. La creació de la Taula de Canvi de Barcelona (1401) va paliar els dos problemes, però a partir de 1440 la crisi de la manufactura i els problemes monetaris van provocar forts enfrontaments pel poder municipal, que foren un dels factors de la Guerra Civil de 1462-1472, que arruïnaria el país. El redreç posterior va ser insuficient: la guerra havia liquidat la potència econòmica i política de Catalunya.

PARAULES CLAU: moneda, finances, fiscalitat d'estat, Catalunya, baixa edat mitjana

La crisi de la baixa edat mitjana és sobretot una crisi en el sentit etimològic de la paraula, un moment d'adaptació o substitució de les velles estructures.¹ Els canvis foren a la vegada polítics i econòmics i afectaren, per tant, el conjunt de la societat; però foren les transformacions econòmiques les que impulsaren i feren possibles els canvis estructurals.

Les principals transformacions econòmiques estan relacionades amb una agricultura que, tot i ésser bàsicament d'autoabastament, genera un excedent creixent i està atenta a les possibilitats del mercat, i amb un augment del comerç que afegeix als tradicionals productes de luxe, manufactures pròpies, matèries primeres i productes agraris; conseqüència i suport d'aquests dos fets fou una creixent monetització de l'economia. Cap al 1300, el mercat és l'epicentre de l'economia; i qui diu mercat diu moneda i crèdit.²

Les transformacions polítiques que acompanyen els canvis econòmics es poden resumir en el pas del predomini feudal a la preeminència de les monarquies, resultat de la pèrdua d'importància de la cavalleria feudal enfront de la infanteria a sou (soldats), canvi que exigeix una aportació de diners que no pot ser satisfeta amb els ingressos patrimonials tradicionals de la monarquia.³ En aquestes condicions, la guerra porta a la creació d'una fiscalitat estatal que serà la primera estructura d'estat: al final del període, l'Estat monàrquic i la superioritat política del rei estaran plenament afermats.

Al llarg dels segles XIV i XV hi ha, doncs, un creixement econòmic, acompanyat i falcat per un augment i una millo-

ra dels instruments monetaris i financers i, al mateix temps, un fort creixement de la pressió fiscal, que va tenir un impacte formidable sobre l'economia i els nivells de vida.⁴ Aquest article tractarà d'aquests darrers aspectes: la monetització de l'economia i la seva conseqüència, el creixement del crèdit i del seu principal instrument, les entitats financeres, així com del sorgiment de la fiscalitat d'estat.

Estudiar aquests fenòmens per separat amaga les seves constants interrelacions; per això he preferit examinar la seva evolució conjunta a través de quatre seqüències temporals: abans de la Pesta Negra: els primers problemes; la crisi de la segona meitat del segle XIV; recuperació i enfrontaments al segle XV, i Guerra Civil (1462-1472) i decandiment polític i econòmic.

ABANS DE LA PESTA NEGRA: ELS PRIMERS PROBLEMES

A l'inici del segle XIV, Catalunya es troba en un moment ascendent tant des del punt de vista polític com de l'econòmic. La conquesta de Sicília (1285), la victòria contra la invasió dels croats francesos (1295) i l'adjudicació del regne de Sardenya (1297) assenyalen la culminació de l'imperialisme mediterrani. En economia, entre 1280 i 1350, Barcelona es converteix en una plaça comercial de primer ordre, amb una activitat bancària i asseguradora important, al mateix temps que s'introdueix la fabricació de draps de qualitat. L'expansió territorial i la comercial per la Mediterrània són dos processos diferents i amb ritmes distints, però clarament sinèrgics.⁵

* Adreça de contacte: Gaspar Feliu. E-mail: gaspar.feliu@hotmail.com

El repte de la monetització creixent de l'economia

Segons Spufford, els principals problemes monetaris de la baixa edat mitjana van ser l'escassetat de mineral i les diferències de política monetària segons si el poder d'emissió es trobava en mans dels monarques o dels municipis urbans. Els interessos dels uns i dels altres eren diferents: les monarquies es caracteritzen per profundes devaluacions seguides de retorns a monedes fortes, al ritme dels períodes de guerra i pau. En canvi, les ciutats comercials (bàsicament les ciutats italianes i Barcelona) estan interessades a mantenir el valor de les monedes, de vegades fins i tot més enllà de tota lògica.⁶

Cap al 1300, la moneda catalana mantenia la tradició carolíngia de la lliura de 20 sous i el sou de 12 diners; un acord entre el rei i el Consell de Cent, o sigui el municipi barceloní, l'any 1256 fixava el diner com a moneda ternal, és a dir, amb un contingut de plata de tres diners sobre els dotze de la plata fina, declarava la moneda de tern com a perpètua i n'atribuïa l'autoritat al municipi barceloní.⁷ En aquest moment, la major part dels països veïns ja emetien «grossos» (monedes de plata fina), però el seu equivalent català, el ral de plata o croat, no seria admès fins al 1285. Just abans de la Pesta Negra, la Corona d'Aragó es va afegir als països que emetien moneda d'or amb la imitació del florí florentí, però la seva història correspon al període següent.

La formació del sistema financer

Tot i la monetització creixent, el funcionament de l'economia requeria llargament el crèdit en totes les seves formes; em referiré només a dos aspectes: la banca, com a institució especialitzada en el crèdit i en particular el seu paper en les finances de la monarquia i els municipis,⁸ i el deute públic, representat pels censals.

A final del segle XIII ja hi havia a Catalunya nombrosos banquers potents; només en coneixem el nom d'alguns, la majoria relacionats amb les finances reials o urbanes. La protecció del monarca als banquers amb qui estava endeutat i als quals no podia pagar va provocar la reacció de les Corts, que van bastir les bases de la legislació bancària catalana.⁹ Les Corts de Barcelona de 1300 i de Lleida de 1301 ordenaren que els canviadors havien d'annotar les operacions en el llibre major jurat, declararen que els dipòsits bancaris tenien la categoria de comanda (o sigui, de diners lliurats per a negociar), obligaren els canvistes a dipositar una elevada fiança (1.000 marcs d'argent a Barcelona i Lleida, 300 en altres llocs),¹⁰ els obligaren a respondre amb tots els seus béns dels diners que tenien en dipòsit i condemnaren els canviadors fallits a no tornar a exercir el seu ofici i a ser reclosos a pa i aigua fins que no satisfessin els seus deutes. Significativament, també prohibiren al rei que permetés als canviadors endarrerir els pagaments. Tot i això, el 1309, Jaume II exonerà de la nota d'infàmia Berenguer de Finestres, Bartomeu Cendra i Pere de Santpere, en consideració dels deutes que tenia amb ells i que no podia satisfer. Les disposicions encara es van agreujar a les Corts de Girona de 1321 amb la condemna a mort dels banquers fallits que no poguessin arribar a un acord

amb els seus creditors, condemna que dos anys més tard s'estengué a tots els comandataris en bancarrota.¹¹

La insuficiència creixent dels recursos de la monarquia

Les dificultats de Jaume II per a pagar els seus banquers són una bona mostra de la insuficiència dels recursos de la monarquia. Això va comportar la transformació de la fiscalitat feudal en fiscalitat d'estat en un llarg procés que va sobretot dels anys vuitanta del segle XIII a mitjan segle XIV. Tradicionalment, les arques reials es nodrien de les terres pròpies del rei, en gran part cedides en emfiteusi; d'impostos directes sobre les seves senyories; dels drets i exigències sobre les minories religioses; dels impostos indirectes sobre compravendes i mercats (lleudes, mesuratges, drets de mercat), i d'altres ingressos aleatoris, com ara lluïsmes i entrades emfitèutics, ingressos de justícia i drets d'escrivania.¹² El rei podia demanar també donatius a les Corts i a les ciutats reials, però les Corts de Barcelona de 1283 havien prohibit cap constitució de caràcter general sense l'aprovació de les Corts; era el principi del pactisme, però també la confirmació de les limitacions del poder fiscal del monarca.¹³ Alhora, els reis van pressionar tant com van poder les ciutats i viles reials, que sovint es feien pagar el seu ajut immediat amb concessions de futur, i les aljames jueves. Però tot plegat no fornien recursos suficients al rei, sobretot en temps de guerra: els sobirans es veieren repetidament obligats a empenyorar o vendre part del patrimoni reial, recurs que permetia sortir dels destrets immediats, però a costa de disminuir els ingressos futurs: només de 1320 a 1340 els ingressos del patrimoni reial es van reduir a la meitat.¹⁴

Davant la insuficiència dels seus ingressos, la monarquia hagué de recórrer cada vegada més a reclamar l'ajut dels seus súbdits.¹⁵ Les Corts de Montsó de 1289 i de Barcelona de 1292 van concedir per primera vegada subsidis generals al rei, o sigui que havien de pagar també els súbdits de la noblesa i de l'Església.¹⁶ Era l'inici de la fiscalitat d'estat, que agafaria ràpidament una àmplia volada i que seria un factor essencial dels canvis econòmics, polítics i socials de la baixa edat mitjana.

Entre 1305 i 1321, uns anys pràcticament de pau permeteren rebaixar les exigències fiscals, però la conquesta de Sardenya (1321-1324)¹⁷ i les guerres contra Gènova i Granada (1327-1336) van donar l'impuls definitiu a la fiscalitat d'estat. Davant la concessió d'un nou subsidi, Barcelona sollicità dur a terme el cobrament mitjançant imposicions indirectes, que considerava un procediment més eficaç i ràpid que les talles anteriors, i Tarragona, Tortosa, Girona, Palamós, Sant Feliu de Guíxols i Lleida van seguir ràpidament l'exemple de la capital, completant o substituint les imposicions directes, com la quèstia i la talla,¹⁸ per impostos indirectes sobre un nombre més o menys elevat de productes o serveis.¹⁹ Així, la participació de les ciutats en el finançament de la monarquia va passar de la quèstia obligada a la concessió de subsidis de Corts, teòricament voluntaris, però més onerosos. Aquests primers impostos indirectes havien de ser autoritzats pel rei en cada cas: encara no es

pot parlar, per tant, d'una fiscalitat urbana, sinó de la recaptació d'una imposició reial per part del municipi; però les imposicions per a pagar els subsidis a la monarquia es convertiren en el gran pilar de les finances municipals.²⁰

D'altra banda, al segon quart del segle XIV, les guerres se succeïren gairebé d'una manera permanent (revoltes sardes, guerra amb Gènova, intents d'expedició contra Granada); a més a més, els súbdits havien d'afrontar també altres peticions reials tradicionals (coronació, maridatge...) que pesaven fortament sobre les ciutats i encara més sobre les aljames jueves.²¹ Fou en aquest moment que les ciutats van començar a endeutar-se, primer a curt termini amb prestamistes privats, jueus o cristians, i després a llarg termini mitjançant la venda de censals, mentre que les viles mercat més importants rebien també el permís per a cobrar imposicions.²² El censal es convertí ràpidament en el gran instrument de finançament de les hisendes urbanes²³ i en l'inici del deute consolidat, utilitzat per les ciutats molt abans que pels estats.²⁴ A Barcelona es passà de préstecs de particulars (cars i a curt termini) a un possible banquer finançador del municipi, i a la venda de censals i violaris,²⁵ documentada per primer cop el 1326, que tingué una expansió molt ràpida: com diu Roustit, el 1330 el censal públic era un fet nou; el 1350 s'havia convertit en part essencial del finançament municipal, tot i que fins a 1390 la ciutat havia d'obtenir el permís reial per a cada nova venda.²⁶ Evolucions semblants es poden observar a Girona i a Cervera.²⁷ Quedaven així establerts els tres pilars de les finances municipals: talles, imposicions i deute consolidat.²⁸

LA CRISI DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIV

La Pesta Negra va iniciar la principal etapa de crisi de l'edat mitjana. La brutal caiguda del nombre d'homes va trastornar totes les estructures, tant econòmiques com socials, i va generar guanyadors i perdedors: passat el sotrac inicial, els treballadors van poder viure millor a la ciutat i especialment al camp i les relacions comercials progressaren en volum, extensió i productes intercanviats. A la inversa, senyors i rendistes agraris veieren disminuir els seus ingressos, i la càrrega fiscal i en especial l'endeutament comunal es van fer més onerosos perquè el seu pes requeia sobre una població molt disminuïda. La suposada edat d'or de la pagesia va ser per a molts un miratge passatger.

A aquesta crisi com a moment de canvi, s'hi va sobreposar al darrer quart de segle una depressió econòmica deguda a la combinació de quatre problemes, dos de generals mediterranis —les fams causades per les males collites de 1375-1376 i la fi del període de plata abundant— i dos de propis —l'inici del conflicte remença i el paroxisme de l'endeutament privat i públic—. El malestar social trobaria un fals però dolorós exutori en la destrucció dels calls jueus el 1391.²⁹

L'era del florí i els problemes d'encaix monetari

Com ja ha quedat dit, el 1346, a les vigílies, per tant, de la Pesta Negra, Pere el Cerimoniós va començar a encunyar

florins. Era una decisió tardana: la moneda imitada tenia pràcticament un segle. L'anomenat correntment florí d'or d'Aragó (del rei de la Corona d'Aragó) representava un triple trencament amb la situació monetària anterior: era una moneda d'or, era una moneda del rei i era una moneda comuna a tots els territoris de la monarquia, enfront de les monedes de plata de cadascun dels regnes. El florí completava el sistema monetari català, que només experimentaria petits retocs fins a la reforma monetària de Ferran el Catòlic de 1493, que donaria pas al sistema de l'edat moderna.

El florí inicial de Pere III contenia només un 2 % menys d'or que l'original florentí, però es va afeblir ràpidament a través de rebaixes successives fins a establir-se el 1363 en un 75 % del seu contingut inicial, valor que mantingué durant la resta de l'edat mitjana.³⁰ Contra l'opinió seguida pels historiadors fins fa pocs anys, la pèrdua de valor del florí no va ser deguda a raons econòmiques, sinó a la conveniència d'afilerar-se amb els florins concurrents del Piemont, la Provença i Flandes.³¹ L'estabilitat s'aconseguí per la intervenció de les Corts de 1365, que aprofitaren una nova petició de diners del rei per a forçar-lo a pactar l'estabilitat del florí; a canvi, però, el rei va obtenir una concessió que en el futur dificultaria l'estabilitat monetària: la fixació del florí a onze sous,³² que donava una ràtio de 13,1 entre l'or i la plata, molt alta en relació amb les contemporànies europees, que oscil·laven entre l'11 i l'11,5.

Els croats, infravalorats en termes d'or, també ho eren en relació amb les blanques franceses, aforades a vuit diners (a set i mig el 1405), mentre que en relació amb el croat només n'haurien hagut de valer sis i mig,³³ de manera que els croats bons desapareixien de la circulació, atresorats o exportats, problema que es perllongaria fins a 1407. També els florins quedaven en desavantatge respecte als escuts francesos, de manera que eren acceptats curts de pes.

Aquests foren problemes recurrents durant la resta de l'edat mitjana, com també el desajustament entre el contingut de plata i el valor respectius del croat i el diner. Els problemes monetaris es veien agreujats per la poca perspicàcia i el conservadorisme extrem de les autoritats barcelonines, oposades a qualsevol canvi.

Per llei, el croat havia de contenir la mateixa plata que els dotze diners que valia. El municipi barceloní es va aferrar a aquesta equivalència, tot i que era evident que encunyar dotze diners era més car que encunyar un croat i, per tant, la lògica hauria recomanat compensar la despesa disminuint el contingut en plata del diner, com ja feien altres països.³⁴ El desajustament s'agreujava a mesura que la plata era més escassa, sobretot com a conseqüència de l'exhauriment de les mines sardes:³⁵ a partir de 1381 es van deixar d'encunyar diners de tern. La rebaixa que la Ciutat es negava a acceptar, la va dur a terme la realitat: els diners, no renovats i per tant cada cop més desgastats, donaven al croat el plus de valor convenient, però l'escassetat de moneda petita i la desaparició dels croats provocava queixes i facilitava la circulació de blanques franceses so-

brealorades³⁶ i també la proliferació de monedes locals, en especial a les terres de Ponent.³⁷ El desajustament oficial va ser corregit pel mercat, que acceptava els croats a 14 diners i acabaren fixats a 18 per Martí l'Humà el 1408.

Els monarques van intentar solucionar aquests atzucacs emetent monedes de plata pròpies, que van topar amb els privilegis de Barcelona.³⁸ Respecte a l'or, la cotització de l'escut francès es va baixar a 15 sous i 7 diners i mig (1398)³⁹ i el 1401 s'installà una «taula del pes dels florins» amb la missió de retirar els que corrien curts de pes. Amb això s'aconseguí una ràtio de 8,75, comparativament baixa: l'exportació de plata va cessar, però va començar la de florins. Finalment, el 1413 es prohibí la circulació de blanques i escuts.⁴⁰

La nova fiscalitat

Tot i els problemes anteriors, la dècada de 1350 va representar un salt qualitatiu en l'ofec de les finances de la Corona i la creació de fiscalitat d'estat. La guerra contra Gènova i la revolta de Sardenya primer, i sobretot la superposició a partir de 1356 de la guerra contra Castella, van exigir més recursos i aportats amb més immediatesa. Les Corts de Perpinyà de 1350 van decretar una imposició general sobre els cereals, el vi, la carn i els teixits, per a un període de tres anys, però abans que s'acabés el temps les Corts de Vilafranca hi van afegir un nou subsidi del braç reial que implicava un augment de les tarifes de les impositcions anteriors, i, més important encara, concedien al rei un avançament a compte dels ingressos de les impositcions; tant les impositcions com la bestreta de diners al rei es van repetir els anys següents. Els avançaments s'obtenien primer de determinats banquers, però molt aviat de la venda de censals per part de les ciutats i de la Diputació del General o Generalitat, organisme permanent de les Corts per a administrar els impostos concedits al monarca, que esdevindria la clau de volta del sistema.⁴¹

El censal es va convertir en el gran instrument de crèdit públic a la segona meitat del segle XIV. Com diu Roustit, el 1330 el censal públic era un fet nou i el 1350 era essencial per a les finances municipals. Ortí no dubta a qualificar la seva expansió com una segona revolució financera. El seu moment de plenitud va ser la segona meitat del segle XIV; després, la fallida de moltes hisendes municipals el va convertir en una inversió menys desitjable.⁴²

L'augment de l'esforç fiscal exigut a la població catalana es va aconseguir a canvi d'importants contraprestacions. D'una banda, la creació de la Diputació del General ja mostra que no es tracta d'una fiscalitat reial, sinó d'una fiscalitat del país.⁴³ D'una altra banda, les ciutats van exigir a canvi dels seus diners privilegis i exempcions que originaren l'autonomia municipal:⁴⁴ cada ciutat pot exhibir el seu llibre de privilegis, zelosament defensats. En definitiva, l'ofec de les finances reials obliga el rei a acceptar el pactisme; o, dit més planerament, les classes dirigents bescanvien diners per poder.

La Diputació del General apareix per primera vegada a les Corts de Cervera de 1359 com un organisme temporal

per a recaptar i administrar el donatiu, manllevant diners si les fretures del monarca ho feien necessari. El pas d'organisme temporal a permanent, afegint a les funcions anteriors la d'òrgan permanent de les Corts quan aquestes no estaven reunides, va ser molt ràpid per dues raons principals: l'encavallament de successives diputacions comissionades per a gestionar els donatius de diferents corts i, molt en especial, la creació d'impostos propis (les generalitats, a les Corts de Montsó de 1362-1363).

Les generalitats eren uns impostos indirectes que afectaven tot el territori; d'una banda, gravaven la producció i la venda de productes tèxtils (dret de bolla)⁴⁵ i, d'una altra banda, el comerç exterior, tant d'importació com d'exportació (dret d'entrades i eixides), per al cobrament de les quals es van crear vuitanta punts duaners. A més de les generalitats, aquestes Corts també van concedir al rei un donatiu que s'havia de recaptar per mitjà d'un impost directe, o sigui, d'acord amb el nombre d'habitants de cada lloc, segons el recompte de focs (fogotjament) ordenat per les Corts de Cervera de 1359.⁴⁶ Les Corts de Tortosa de 1364-1365 afegiren el tercer i definitiu pilar de la fiscalitat d'estat: el permís per a obtenir ràpidament els diners necessaris per mitjà de la venda de censals (deute perpetu, però redimible) i violaris (rendes vitalícies per dues vides). En aquest moment, la convicció en la permanència de la institució és tan clara que la Generalitat obre el seu primer registre.⁴⁷

Malgrat la importància dels impostos exiguts a tots els súbdits, l'ofec financer de la monarquia va pesar sobretot damunt del braç reial: l'impost públic, abans que l'estat, el creen les ciutats com a resposta a la pressió fiscal de la monarquia.⁴⁸ En aquest sentit, la dècada de 1350 va ser crucial per a la consolidació de les impositcions i l'atorgament del dret a endeutar-se mitjançant préstecs o censals. Les continuades peticions de la Corona als municipis acabaren convertint el censal de deute indefinit en deute perpetu, creant així un endeutament crònic i molt perillós al llarg de la segona meitat del segle XIV.⁴⁹ A Barcelona, per exemple, el 1361, les pensions dels censals representaven el 42 % de les despeses municipals, i des d'aquest any fins al 1396 el deute públic es va multiplicar per gairebé 2,3; en altres llocs, com Cervera o Valls, les conseqüències eren encara pitjors.⁵⁰ La còmoda política d'endeutament censal produïa un model fiscal clarament regressiu, tant per la disminució de les talles en favor dels impostos com perquè les pensions representaven un traspàs de diners del conjunt de la població a la bossa dels censalistes, o sigui, de les classes acomodades.⁵¹

Molts municipis ja passaven per greus dificultats financeres a finals dels anys cinquanta i no pagaven les pensions amb la puntualitat desitjada, de manera que sovint es veien sotmesos a demandes i multes que no feien més que incrementar les despeses i els impagaments. Pitjor encara, a començament dels anys setanta era evident que molts municipis no podrien pagar mai i comencen a aparèixer negociacions i convenis per a reduir les pensions.⁵²

Convé advertir, però, que, a pesar de l'oferta ingent de censals per vendre, la demanda devia ser encara superior

si tenim present que la taxa d'interès va disminuir. Aquest descens s'explica perquè el censal atreia al mercat financer persones i institucions que abans n'estaven allunyades —el cas més clar són les institucions eclesiàstiques—, però s'ha de posar també en relació amb la confiança en l'emissor: així, el municipi de Barcelona obtenia els fors més baixos: d'un interès del 7,95 % el 1371 es baixa al 5,78 el 1398-1399 i al 4 % el 1405; aquest darrer any, Mallorca havia de pagar el 10 % per a trobar compradors i altres poblacions, com Tortosa o Lleida, fors intermedis.⁵³

La plenitud de la banca medieval

Tot i que no tenim un coneixement suficient de l'evolució de la tècnica bancària, sembla evident que a la segona meitat del segle XIV ja estava plenament desenvolupada:⁵⁴ en aquest moment, Barcelona se'ns presenta com una plaça bancària de primer ordre en la qual, però, els mercaders banquers autòctons no tenien un lloc destacat. La tendència de la banca catalana sembla haver-se inclinat més aviat cap a les finances públiques en les seves diverses formes o potser aquests banquers són els que han deixat més rastre documental, sovint a causa de les seves fallides.⁵⁵

A més del crèdit institucional i de l'esmerç parcial dels diners dipositats en crèdit mercantil, bàsicament en forma de comandes, els canvistes barcelonins i en especial els italians radicats a Barcelona⁵⁶ van ser també molt actius en el negoci de les lletres de canvi, que a Barcelona sembla un fet del darrer quart del segle XIV.⁵⁷

La banca barcelonina sofrí, a la segona meitat del segle XIV, dues grans tongades de fallides: la primera a la dècada de 1350 i la segona entre 1375 i 1383. El 1359 es va abatre Jaume des Vilar, que era el principal banquer del municipi barceloní, i l'any següent, entre d'altres, Francesc Castelló, l'únic que va ser sotmès a la bàrbara disposició que manava decapitar els canvistes fallits.⁵⁸ Ens hem de preguntar, per tant, si els altres banquers en fallida van aconseguir arribar a acords amb els seus creditors o si en el cas de Francesc Castelló hi havia circumstàncies agreujants. No es coneixen les raons d'aquestes fallides de 1359-1360, però possiblement estaven en relació amb la guerra amb Castella. Va ser, però, un accident puntual; els anys següents coneixem una florida de banquers amb una activitat notable, tant a Barcelona com a Tarragona, Girona i Tortosa.⁵⁹

La crisi del darrer quart de segle

Com passa en totes les crisis, una crisi conjuntural, provocada per la repetició de males collites en el món mediterrani els anys 1374 a 1376,⁶⁰ va posar de manifest una pregonera crisi financera estructural, deguda a la conjunció de tres fenòmens interrelacionats: la fi de la plata abundant,⁶¹ l'exposició màxima de l'economia a l'endeutament, sobretot públic, i la insolvència de la monarquia, tenallada per la guerra amb Castella i les revoltes sardes.

La crisi es va deixar sentir profundament en el món bancari català, especialment en les taules més lligades al finançament de la monarquia. L'any 1381 van fer fallida

Pere des Caus i Andreu d'Olivella, que eren els principals prestamistes de la monarquia com a mínim des de 1374.⁶² La seva taula feia avanços al rei amb diners propis, però generalment actuava en terceria, garantint els préstecs que els particulars feien al monarca. Com que els diners eren dipositats a la taula, des Caus i d'Olivella eren responsables de l'import.⁶³ Com a garantia de la seva intermediació, els banquers tenien assignats diversos ingressos de la monarquia, com la recaptació del fogatge i el donatiu del regne de Mallorca al rei. Però a la tardor de 1380, la crisi agrària i l'endeutament anterior van portar l'economia insular pràcticament a la fallida: gairebé no van sortir diners de l'illa ni per al rei ni per als censalistes particulars. Pere des Caus i Andreu d'Olivella es van veure doblement compromesos: una gran part dels prestamistes no renovaren els crèdits vençuts i els ingressos adjudicats només cobrien una part petita del deute del rei amb la taula. A final de 1380, el rei i el primogènit devien a des Caus i d'Olivella més de 314.000 lliures.⁶⁴ Arribat a aquest punt, el rei cercà un subterfugi i deixà de pagar;⁶⁵ i la taula només va poder resistir fins al març de 1381, si bé legalment la fallida no es va produir mai, perquè el rei va concedir una moratòria als banquers. Tot i ser els principals, Pere des Caus i Andreu d'Olivella no eren els únics banquers perjudicats per la insolvència de la monarquia: abans de dos anys es van abatre Pere Pasqual i Arnau Esquerit a Barcelona, Ramon Medir a Girona i Bartomeu Garí a Perpinyà,⁶⁶ als quals s'afegirien els anys següents les taules de Provençal i Brunet, Colom, Raboster i d'altres.⁶⁷

Tot el món econòmic català sembla haver quedat trasbalsat per la doble crisi econòmica i financera: entre altres grans conseqüències de la crisi convé citar l'assalt als calls jueus (1391) i la revaloració del capital, que segons Vilar i Vicens marca el pas d'una societat empenedora a una societat rendista.⁶⁸ Aquesta tesi, acceptada encara avui per la major part de la historiografia, hauria de ser matisada: d'una banda, les fallides no van implicar grans pèrdues de capital, atès que la major part del deute eren interessos usuraris; d'una altra banda, a partir de l'examen de la llista de creditors de la taula de des Caus i d'Olivella i de l'examen dels llibres posteriors de la Taula de Canvi, s'observa una participació més aviat minsa del capital comercial en el crèdit a interès fix.⁶⁹ De fet, la crisi es va limitar a la banca creditora de la monarquia: Riu cita vuit taules que continuaven en peu a Barcelona els anys següents.⁷⁰

Queda encara una darrera conseqüència de l'ensorrada del sistema financer: la creació de la Taula de Canvi de Barcelona, però prefereixo no considerar-la com a culminació de la crisi, sinó com a inici de la recuperació.

RECUPERACIÓ I ENFRONTAMENTS AL SEGLE XV

La crisi del darrer quart del segle XIV va ser molt forta en els mons fiscal, financer i monetari i també en els aspectes socials, però l'economia només sofrí alguns sotracos conjunturals: el ritme de creixement es reduí cap a 1415 i

amb més força cap a 1435, però fins a la Guerra Civil catalana de 1462 a 1472 hi hagué en conjunt creixement, si bé amb una taxa decreixent i inferior a la dels països competidors.⁷¹ La primera meitat del segle xv també va ser el moment de màxima potència política i militar, amb fites com el saqueig de Marsella el 1423 i la conquesta de Nàpols el 1445.

Tot i això, es va tractar d'una etapa convulsa, principalment per la coexistència de tres enfrontaments interrelacionats, tots ells amb un clar rerefons polític: entre senyors i remences per l'aspiració d'aquests a la llibertat i a la terra; entre el patriciat urbà i les classes populars, desitjoses de participar en el govern municipal, i entre les institucions de la terra (les Corts i la Generalitat) i la monarquia pel control del poder i dels impostos. Aquests diversos enfrontaments abocarien el país a la Guerra Civil de 1462-1472.

La Taula de Canvis i Comuns Dipòsits de la ciutat de Barcelona

La crisi financera dels anys vuitanta del segle xiv va deixar una gran desconfiança envers la banca. Hi havia, però, capitals (judicials, de corporacions, de tuteles...) que necessàriament havien d'estar dipositats en una taula de canvi i que, per tant, estaven sotmesos als seus perills. A més a més, els banquers suscitaven fortes queixes perquè atresoraven la moneda bona i pagaven amb moneda dolenta.⁷² D'altra banda, el municipi barceloní veia perillar l'import dels impostos dipositats en bancs privats, alhora que trobava a faltar un major control de les seves finances i es trobava tenallat per l'import de les pensions dels censals i els violaris venuts.

Per a intentar resoldre aquest conjunt de problemes, el Consell de Cent va crear l'any 1401 el primer banc públic d'Europa: la Taula de Canvis i Comuns Dipòsits de la Ciutat de Barcelona.⁷³ Les seves funcions eren pagar amb bona moneda (taula de canvi),⁷⁴ concentrar els dipòsits forçosos⁷⁵ i els ingressos i pagaments del municipi, així com dipòsits voluntaris (comuns dipòsits). La Taula oferia seguretat, ja que estava garantida pel conjunt de les impositacions municipals, i estalvi: les anotacions a les seves partides, com en qualsevol altra taula assegurada, tenien el valor de carta de pagament notarial.⁷⁶ El municipi, que es feia càrrec dels salaris i de la resta de despeses de la institució, era, a canvi, l'únic beneficiari legal del crèdit de la Taula,⁷⁷ i això li compensava amb escreix les despeses: obtenia diners de la Taula, tant per a necessitats de pagament com per a redimir censals i violaris. De fet, els primers anys sembla que el municipi va abusar del crèdit fins a suscitar recels sobre la seguretat de la institució,⁷⁸ probablement agreujats per la fallida dels dos principals banquers privats que tenien comptes a la Taula i als quals es permetia un cert descobert: les banques Gualbes i Massana.⁷⁹

El paper que va jugar la Taula de Canvi en l'economia de Barcelona i de tot Catalunya ha estat discutit: contra les lloances tradicionals, Vicens Vives la considerà una

solució miop i a la defensiva, que apartava capitals del negoci mercantil. Vilar matissà aquesta opinió valorant el paper de la Taula de Canvi en el refrenament del deute municipal i enfront de la inseguretat de la banca privada. La meua opinió (compartida amb Adroer i Riera Melis) és que va ser una institució beneficiosa tant per a la ciutat com per als particulars, i que els capitals immobilitzats a la Taula difícilment s'haurien invertit en el món dels negocis.⁸⁰

Les primeres ordenances conegudes, de 1412, reglamenten la relació de la Taula amb la clavaria (tresoreria) municipal, assignant l'import de determinades impositacions a despeses concretes, fet que convertia els regents de la Taula en una mena d'interventors de la despesa municipal;⁸¹ la millora en el control i el fet que la Generalitat i altres institucions dipositessin els seus fons a la Taula van retornar la confiança del públic, fins al punt que, en el futur, la major part dels arrendaments de drets senyorials indiquen que els pagaments s'havien de fer a la Taula de Canvi de Barcelona.

L'èxit de la Taula va ser immediat i important: una mena de balanç de l'any 1433 mostra que el capital dipositat multiplicava per tretze els ingressos municipals. El coeficient de caixa era aproximadament una tercera part dels dipòsits; la resta dels diners servia sobretot per a redimir censals del municipi, reduint així el seu deute.⁸² Aquestes proporcions es van mantenir més o menys fins a la Guerra Civil, mentre que els capitals dipositats a la Taula creixien notablement: d'unes 175.000 lliures el 1433, els dipòsits passaren a unes 375.000 el 1451, i a la vigília de la Guerra Civil superaven les 600.000 lliures; en conjunt, els dipòsits voluntaris doblaven els forçosos.⁸³ Més important encara: el crèdit de la Taula va permetre redimir censals que rebaixaven aproximadament en un terç l'import de les pensions a pagar pel municipi.⁸⁴

El funcionament de la Taula de Canvi es va veure condicionat per dos problemes entrelaçats: els enfrontaments amb la banca privada i la pugna per la cotització de les monedes. Tots dos venien d'abans: només cal recordar les ordenances bancàries de 1397 i els intents de reforma monetària sobretot de temps de Martí l'Humà. Tot i això i malgrat dues suspensions de pagaments en moments de guerra, el 1468 i a les acaballes de la Guerra de Separació (1640-1652), la confiança del públic en la Taula es va mantenir fins a l'abolició del Consell de Cent i de l'Estat català després del triomf dels Borbons el 1714.

Una banca activa, però sota sospita

Les relacions entre la Taula de Canvi i la banca privada van ser sempre tenses: el Consell de Cent afavoria la Taula i desitjava controlar l'activitat de la banca privada, considerada, amb raó o sense, nociva per a la desitjada estabilitat monetària i els interessos de la ciutat. D'entrada, la creació de la Taula havia desproveït els banquers privats dels dipòsits forçosos de què abans podien disposar, i el 1441 s'hi va afegir l'obligació d'ingressar també a la Taula els dipòsits a termini i els dels monestirs i les fundacions

pietoses.⁸⁵ Però sobretot la Ciutat mantingué una actitud belligerant, tot i que no continuada ni gaire efectiva, contra els banquers privats: el 1433 els prohibí mantenir comptes a la Taula i el 1437 el Consell de Cent va recordar que els canvistes havien d'estar assegurats, els obligà a renovar les fiances cada quatre anys i prohibí crear noves cases de banca sense permís municipal, que es concedia d'una manera molt restrictiva: fins i tot Jaume de Casasaja, financer de confiança del rei, en un primer moment va veure com li refusaven la llicència amb l'excusa que ja hi havia prou banquers privats.⁸⁶ El resultat va ser la proliferació de canviadors de moneda que, contra les seves ordenances i sense estar assegurats, acceptaven diners en dipòsit i intervenien en el canvi de lletres.⁸⁷ Les acusacions més fundades que es podien fer als banquers eren que pagaven tard i en mala moneda i que es cometien molts fraus en les fallides.⁸⁸

El Consell de Cent també utilitzà la Taula contra els banquers privats en la qüestió de les lletres de canvi, a partir de la creença errònia que l'especulació amb els canvis provocava la sortida de moneda bona. El 1446, la Ciutat prohibí als banquers privats negociar lletres, en un intent fallit de concentrar-ne el pagament a la Taula.⁸⁹ En una gran part, les queixes anaven dirigides contra banquers i homes de negocis italians, molt actius en la negociació de lletres de canvi —que eren utilitzades d'una manera molt versàtil⁹⁰ en especial en el triangle Itàlia-Flandes-Catalunya (Barcelona o Perpinyà), molt emprat pels Datini i altres grans companyies italianes— i de lletres entre Nàpols i Barcelona durant les campanyes d'Alfons el Magnànim.⁹¹ El problema es va resoldre el 1449 quan la Ciutat va retirar la prohibició a condició que els banquers apliquesin la cotització oficial de les monedes.⁹²

Càrrega impositiva i necessitats monetàries de la monarquia

La forta pressió fiscal directa de la segona meitat del segle XIV s'atenuà en el període següent sobretot per la disminució de la despesa militar, però també pel control de la Generalitat i la resistència de les Corts a les demandes de la monarquia. Els reis van tenir sempre dificultats per a obtenir els diners que necessitaven per a les seves empreses; d'una banda, perquè difícilment es podia sotmetre els vassalls a una major pressió fiscal, però també perquè l'oligarquia tradicional va fer pagar a la nova dinastia la seva legitimitat dubtosa i el seu poc arrelament. Ferran I es va veure obligat a acceptar les limitacions a l'autoritat reial que coneixem com a pactisme a les Corts de 1413 i de 1421-1422:⁹³ a la pràctica, el rei regnava, però les Corts i la Generalitat el controlaven políticament i finançerament.⁹⁴

La resistència a les demandes monetàries dels monarques tenia clares motivacions polítiques, però també reflectia el pes de l'endeutament generat a l'etapa anterior tant a la Generalitat com als municipis. Fins a 1428, els ingressos de la Generalitat oscil·laven entre cinquanta i seixanta mil lliures; els anys trenta vindrien marcats per un

descens dels ingressos que, afegit a una administració descurada i no sempre honorada, provocava un creixent endeutament de la Generalitat; els anys següents, però, es van poder lluir censals i d'aquesta manera obtenir interessos més baixos.⁹⁵

Paral·lelament, molts municipis es trobaven ofegats per les pensions a pagar, tot i haver establert una estructura financera al servei del deute: a Cervera, Montblanc, Lleida, Berga, Manresa, Tarragona i Valls, el deute resultava ja insuportable a final del segle XIV i els municipis acudiren a un nou tipus de renda, el censal perpetu, o sigui, no redimible, que, per tant, deixava de ser un censal. Així, es pogueren aconseguir diners per a rescatar censals més cars i sanejar momentàniament les finances locals a costa d'un allargament del deute.⁹⁶ Sanejament insuficient: Valls el 1406, Montblanc el 1410, Cervera i Lleida el 1413 i Balaguer, Tarragona, Manresa, Berga i Cardona en una data indefinida, però per aquests anys, van haver de fer un cop de força i suspendre el pagament de tots els censals a un interès superior al 3,3 % (el 2,5 a Montblanc); els censalers no tingueren més remei que acceptar la rebaixa.⁹⁷ L'alleujament va ser només temporal: en 1430-1431, Cervera tornava a vendre censals al 8,3 % i a l'inici de la Guerra Civil les finances municipals estaven altra vegada a punt del col·lapse, i l'evolució i la situació final no devien ser gaire diferents en molts altres llocs.⁹⁸

Tanmateix els reis continuaven freturant més diners que els que aconseguien arrencar als seus súbdits. La insuficiència de les finances règies es va disparar com a conseqüència de l'expansionisme mediterrani d'Alfons el Magnànim, que culminaria amb la conquesta de Nàpols. El rei es va finançar mitjançant donatius de Corts, costosos d'obtenir i que el monarca considerava sempre insuficients, però que per als súbdits implicaven l'augment de la pressió fiscal i l'emissió de deute públic;⁹⁹ va intentar també recuperar les jurisdiccions alienades, fet que només es va aconseguir parcialment i a costa dels pobles, que de grat o per força havien de pagar el preu de la reincorporació a la jurisdicció reial,¹⁰⁰ i encara l'any 1446 manà capbrevar tots els béns reials, des de castells fins a masos, amb la finalitat de recuperar aquells que fossin tinguts sense títols de cessió fefaents, cosa difícil per a les cessions més antigues i les usurpacions. Les Corts s'oposaren a la mesura i foren dissoltes el 1448. El rei aconseguí embargar unes poques terres, a costa d'una forta distanciació respecte als estaments privilegiats.

Acarat a l'oposició de les Corts i l'ofegament financer, el rei emprengué dues polítiques que posarien els fonaments de la Guerra Civil. D'una banda, donà suport als remences i a les classes mitjanes urbanes en pugna amb l'oligarquia tradicional, amb la idea d'afeblir-la tant dins com fora de les Corts.¹⁰¹ Pitjor encara, va començar a legislar en favor del millor postor, canviant un cop i un altre les seves decisions segons les quantitats que les parts en conflicte li oferien; la situació va ser especialment escandalosa els anys 1452-1455: la venalitat del rei no féu més que enverinar fortament els conflictes.¹⁰²

Els conflictes urbans amb la política monetària com a camp de batalla

El patriciat urbà monopolitzava de fet a tot arreu el poder municipal i l'exercia en favor dels seus interessos. On aquest domini era més important i ha estat més estudiat és a Barcelona. Teòricament, la sobirania sobre els afers municipals pertanyia al Consell de Cent, on seien el patriciat urbà (ciutadans honrats) i els mestres gremials, presidits per un executiu de cinc consellers, càrrecs reservats a l'oligarquia, en especial després de la reforma de Joan II (1388). Els consellers dirigien la política municipal d'acord amb els seus interessos de classe i només portaven a discussió al Consell de Cent aspectes menors.¹⁰³ Càrrecs, oficis i encàrrecs municipals (el proveïment de blat com a negoci més sucós) es repartien així entre un reduït grup de famílies, que es consideraven la Biga que sustentava la ciutat i que imposaven una política monetària fortament ortodoxa i conservadora, favorable als seus interessos com a rendistes, i una política comercial liberal que els afavoria com a importadors d'espècies i draps de luxe.

Mentre l'economia urbana funcionà sense gaires entrebancs, la situació provocava queixes de mal govern i incidents aïllats, que amb la crisi de producció i de comerç, molt clara a partir de 1435, foren cada cop més greus: un tumult el 1436 es va saldar amb quatre execucions.¹⁰⁴ Gairebé immediatament naixia la Busca, l'estella, partit de la mà mitjana, oposat a la Biga (conservadora), amb un programa de quatre punts: participació en el poder municipal, correcció d'abusos, proteccionisme econòmic i reforma monetària. De fet, la Busca aixoplugava dos grups amb interessos divergents, units per l'oposició a la Biga: d'una banda, el Sindicat dels Tres Estaments (mercaders, artesans i menestrals), de tendència radical; d'altra banda, un grup de comerciants i mestres dels principals oficis, que havien aconseguit una situació econòmica propera a la del patriciat i fins i tot més dinàmica, però que restaven exclosos del poder polític: era la Busca moderada, que gaudí del favor de la monarquia i a la qual correspongué sempre la representació del moviment.¹⁰⁵

La corrupció i sobretot el dèficit municipal, en especial el fort augment que va experimentar els anys 1447-1452, feien la situació insostenible i afeblien la Biga, però canviar la normativa per acabar amb el seu monopoli només ho podia fer el rei. Aquest, tot i els dubtes i les reticències que li permeteren obtenir diners dels dos bàndols, es mostrà procliu a la Busca: amb la reforma de les administracions municipals cercava, d'una banda, mantenir la pau interior i, d'altra banda, obtenir diners, directament de la Ciutat (que, a més, seria exemple per a d'altres) i indirectament de les Corts, on una Barcelona aliada amb la monarquia permetria al rei vèncer amb més facilitat les negatives o les resistències dels estaments.

El novembre de 1453, el governador general Requesens suspengué, per ordre del rei, l'elecció estatutària dels consellers i nomenà un consell d'homes de la Busca. A continuació, el 1455, una nova reglamentació per a l'elecció dels consellers «democratitzà» el municipi, permeté als

menestrals accedir al Consell¹⁰⁶ i atorgà més poder de fiscalització al Consell de Cent. Aleshores es van emprendre les reformes econòmiques més importants: es tornaren a posar en vigor les mesures proteccionistes dictades el 1422¹⁰⁷ i es dugué a terme la reforma monetària.

La necessitat de reformar la moneda havia estat un dels ariets de la Busca contra el poder de la Biga. Els problemes confluents eren els de sempre: escassetat i mala qualitat de la moneda divisionària; diferència entre la plata continguda en el croat i en els dotze diners equivalents;¹⁰⁸ ràtio entre l'or i la plata, o sigui, entre el florí i el croat, i invasió de monedes forasteres, en part per omplir les mancances del numerari circulat, en part per una cotització tradicional excessiva, que no tenia en compte les devaluacions sofertes per aquestes monedes.¹⁰⁹

La Biga es mantenia ferma en les equivalències tradicionals perquè les dues solucions possibles lesionaven greument els seus interessos: augmentar la cotització del croat perjudicava les rendes i els capitals escripturats, les unes i els altres fixats en diners;¹¹⁰ l'alternativa, reduir el contingut metàl·lic de la moneda, perjudicava el comerç d'importació. Però aquesta inactivitat afavoria que croats i florins desapareguessin de la circulació, substituïts per monedes estrangeres d'un valor real més baix: com sempre, la moneda dolenta substituïa la bona.¹¹¹

La Busca, que defensava els interessos dels productors, propugnava la fixació de valors més elevats per al croat i el florí i, per tant, una devaluació de la moneda de compte que permetés disposar de diners menuts i afilerar la moneda catalana amb els sistemes monetaris veïns. Però la devaluació monetària cercava també encarir les importacions i facilitar les exportacions i, amb elles, l'oferta de treball. D'altra banda, la devaluació del diner afavoriria els deutors, entre els quals el municipi i el rei: en el fons, la qüestió era qui pagava la crisi.

La proposta de la Busca era cotitzar el croat a divuit diners i el florí a tretze sous, mentre que la Biga només acceptava apujar el croat a quinze diners. Després de més d'un any d'estira-i-arronsa, sense que el rei s'acabés de definir, el 1456 decretà que el croat valgués divuit diners (el diner perdria una tercera part del seu valor) i el florí, tretze sous (la plata perdria un 18,18 % respecte a l'or), però les quantitats dipositades a la Taula de Canvi de Barcelona i també les d'alguns censals i contractes públics serien augmentades en dos sous i vuit diners per lliura, un 13,33 %, percentatge que representava un 40 % de la pèrdua. S'aconseguí així una estabilitat monetària ben acceptada, que aviat la guerra tornaria a desballestar; no s'aconseguí, en canvi, que circulés més moneda petita, segurament perquè batre diners continuava essent un mal negoci, fins i tot a divuit per croat.

Les reformes de la Busca no van tenir l'eficàcia esperada i els buscaires aviat van caure en els vicis que criticaven als homes de la Biga.¹¹² Tot plegat va desprestigiari i dividir la Busca; els canvis de bàndol van permetre a la Biga recuperar el 1460 el poder municipal, des del qual tindria un paper molt actiu en l'esclat i el finançament de la Guerra Civil.

GUERRA CIVIL (1462-1472) I DECANDIMENT POLÍTIC I ECONÒMIC

Tot i els enfrontaments polítics i socials de les dècades anteriors, a la mort d'Alfons el Magnànim l'any 1458 res no feia pensar en un conflicte imminent. De fet, l'espurna que encengué el conflicte va ser sobretot obra de l'atzar: sense la mort del príncep Carles de Viana l'any 1461, amb sospites d'enverinament que apuntaven cap a la seva madrastra Joana Enríquez, la Generalitat no hauria pogut congriar el clima antimonàrquic suficient per alçar-se en armes contra el rei.

La guerra arruïna les finances públiques i privades

No em referiré al desenvolupament de la guerra, sinó només als seus efectes sobre la moneda, la banca i les finances.¹¹³ La primera cosa que cal dir és que l'enfrontament es va allargar deu anys per la incapacitat de cadascun dels bàndols d'acumular prou mitjans per a imposar-se a l'altre; la pau va arribar perquè el 1472 cap dels bàndols no tenia diners per a continuar el conflicte.

El finançament de la guerra per part de les institucions catalanes va córrer en gran part a càrrec del municipi de Barcelona, que l'estiu de 1462 va votar un impost extraordinari de 60.000 lliures, les quals s'esperaven compensar amb recàrrecs sobre els impostos de la carn, el vi i el peix fresc.¹¹⁴ Aquests diners es van gastar sobretot el 1462 i el 1463; després, la despesa regular va minvar molt i es va finançar tornant a apujar els impostos sobre els queviures, venent censals i traient més diners a bestreta de la Taula de Canvi.

També les diputacions, tant la de Barcelona com la reialista de Tarragona,¹¹⁵ van imposar nous impostos i recàrrecs i van emetre una gran quantitat de censals, però no van aconseguir un finançament suficient, com els clams dels caps militars posen prou de manifest.¹¹⁶

La Taula de Canvi va sofrir un doble procés de reducció de caixa: molts dipòsits van ser retirats mentre la Ciutat s'enduia cada cop més diners per a finançar la guerra. El gener del 1463, les reserves de la Taula ja eren escasses i els anys següents es va recórrer a diversos expedients, com vendre censals a un for cada cop més elevat, oferir interès pels diners dipositats (que va arribar fins a un 15 %) i reduir els pagaments en efectiu a quantitats petites: era una suspensió de pagaments larvada. Finalment, la Taula va fer fallida el febrer de 1468: la guerra havia liquidat l'estalvi barceloní.¹¹⁷ La bancarrota no va significar, però, la liquidació de la Taula: abans d'un mes tornava a obrir amb un «compte nou», els dipòsits del qual eren negociables i reemborsables normalment. Els dipòsits anteriors o de «compte vell» només podien fer pagaments per transferència entre comptes; als seus tenidors, se'ls oferí reconvertir els diners dipositats en censals al 5 %: qui no ho volgués acceptar, hauria d'esperar que la Taula disposés de recursos per a pagar.¹¹⁸ La guerra no solament portà a la fallida la Taula de Canvi de Barcelona, sinó que també moltes hisendes locals es veieren impossibilitades

de pagar les pensions dels censals; a Cervera, per exemple, els censalistes no cobraren res entre 1462 i 1481¹¹⁹ i segurament succeí el mateix en molts altres llocs.

La banca privada també va patir molt els efectes de l'enfrontament: a més dels problemes normals en temps de conflicte, la tradicional malfiança del municipi barceloní i la necessitat d'acaparar diners per a la guerra el portà ja a l'inici del conflicte a exigir el compliment de l'ordenança de 1437,¹²⁰ que va dur al tancament de diferents bancs, i el 1467 l'activitat de les banques privades quedà suspesa davant l'obligació que tots els pagaments es fessin a través de la Taula, que, com hem dit, comptabilitzava les operacions, però no pagava en efectiu.¹²¹

El sistema monetari es veié també afectat: la guerra va comportar canvis en la cotització de les monedes i l'aparició de numerari nou. Davant la fretura de moneda, aquesta es pagava amb premi: el 1467, el florí valia quinze sous i el 1472 setze i mig, mentre que el croat pujava a vint diners. Emetre moneda només hauria estat possible rebaixant-ne la qualitat, però el Consell de Cent no cedí ni en aquestes circumstàncies; l'intent del nou rei elegit, Pere de Portugal, d'encunyar croats de baixa llei fou refusat. Però la moneda d'or era del rei i això li permeté encunyar una moneda nova, el pacífic, còpia del *crusado* portuguès. Comparant el contingut d'or amb el florí, hauria hagut de valer catorze sous i mig; com que el rei demanava que es cotitzés a divuit, el Consell de Cent no li atribuï cap equivalència, però el mercat l'acceptà immediatament a vint, el valor del ducat venecià.¹²² D'altra banda, l'escassetat de moneda petita va portar ciutats i viles d'ambdós bàndols a emetre moneda local, tinguessin o no permís per a fer-ho. Tot i el seu valor escàs, aquestes peces, normalment de coure, s'acceptaven per un diner i les emissions continuaren un cop acabada la guerra, a pesar de les protestes de Barcelona.¹²³

Dificultats postbèl·liques i redreç insuficient

La capitulació de Pedralbes (1472), que posava fi a la guerra, fingia que no hi havia hagut revolta, de manera que tot havia de tornar a l'estat de coses anterior. Però hi havia hagut guerra, vencedors i pèrdues: fer veure que no havia passat res era una pura quimera. Deixant de banda els aspectes polítics, gens irrellevants,¹²⁴ la guerra havia ensorrat el comerç català i, amb ell, l'economia del Principat. El millor resum de la situació són encara les pàgines de Vilar sota els títols «La crisi sobreviu a la guerra» i «La crisi sobreviu als primers esforços de redreçament (1484-1487)».¹²⁵ Sortir de la crisi va costar com a mínim quinze anys; tornar a la potència anterior, no s'aconseguiria mai: el canvi cap a una conjuntura expansiva experimentat per Europa a partir de 1488 no va poder ser gaire aprofitat per Catalunya.¹²⁶

A la vegada, hi havia problemes financers candents, necessàriament lligats a decisions polítiques: els principals eren el retorn dels béns segrestats, el pagament de deutes i rendes endarrerits, en especial les pensions dels censals, i la recuperació de les finances públiques, des de les reials fins a les municipals, passant per les de la Generalitat.¹²⁷

Tot plegat no es va resoldre fins a les molt importants Corts de 1480-1481, ja en temps de Ferran II. Les Corts concediren al rei un subsidi de 100.000 lliures destinat a compensar els seus partidaris; tot i que era una quantitat molt petita, si tenim en compte la quantitat de béns a restituir, l'acord permeté el retorn dels béns immobles als propietaris anteriors. Les mateixes Corts van reconèixer el deute emès per les institucions catalanes per a finançar el conflicte; per al pagament dels censals, al qual la Generalitat i molts ajuntament no podien fer front, s'establiren rebaixes en les pensions a cobrar, que anaven del 20 al 40 % segons si els tenidors havien estat afectes o desafectes a la causa monàrquica.¹²⁸

Les rendes senyoriales i agràries van costar molt més de cobrar, si bé amb grans diferències segons els llocs. De fet, la postguerra manté en part del territori una mena d'estat remença impenetrable per als oficials i recaptadors senyoriales o reials,¹²⁹ però les mateixes Corts de 1480-1481 van abolir la sentència interlocutòria de 1455 i retornaren als senyors tots els seus drets tradicionals sobre els remences. El resultat fou la Segona Guerra Remença (1484-1485). Els remences foren derrotats i el seu cabdill, Pere Joan Sala, executat, però l'endemà era evident que els remences estaven en millors condicions per a continuar la lluita que no pas la monarquia i els senyors. Això va permetre que els uns i els altres acceptessin l'arbitratge del rei: seria la Sentència Arbitral de Guadalupe (1486).

La restauració de la Taula i de la banca privada

A pesar de la fallida de 1467, la Taula de Canvi aconseguí recuperar ràpidament la confiança del públic. D'una banda, perquè la situació de la banca privada no era més fiable; d'una altra banda, gràcies al privilegi de salvaguarda dels dipòsits davant qualsevol confiscació o empara, privilegi concedit el 1468 per Joan de Lorena¹³⁰ i tornat a concedir per Joan II el 1472.¹³¹ De tota manera, el dèficit de les finances municipals continuava dificultant l'estabilitat de la Taula: les pensions dels censals a pagar pujaven 40.000 lliures, però els ingressos municipals quedaven molt per sota d'aquesta quantitat, de manera que l'endarreriment en els pagaments era cada cop més gran i el deute municipal posava la Taula en perill. Finalment, el 1491, els interessos de les pensions van ser reduïts en un 15 % durant dotze anys, cosa que permeté que el 1500 el municipi pogués presentar un balanç gairebé equilibrat.¹³²

Després de la guerra hi havia vuit banquers privats a Barcelona, als quals el 1476 els va ser renovada la prohibició de mantenir comptes oberts a la Taula.¹³³ En compensació, foren autoritzats a negociar lletres de canvi, l'altre gran cavall de batalla entre la Taula i els banquers privats, sempre que respectessin l'obligació d'aplicar el mateix for de les monedes que la Taula de Canvi; de fet, era l'acord de 1449.¹³⁴

El redreç de la mercaderia

Les Corts de 1480-1481 també van instituir l'anomenat redreç de la mercaderia. Es tractava de recuperar la política buscaire d'aranzels destinats a protegir el comerç i els

principals sectors de la producció catalana (draps, ferro obrat, corall i productes de coure), amb l'afegit de la concessió per part del rei d'un mercat reservat a l'illa de Sardenya, on només els catalans podien portar teixits i comprar corall no treballat; el 1504, la reserva del mercat draper es va ampliar a Sicília i Nàpols i a les places del nord d'Àfrica.¹³⁵ Aquestes mesures, més que de redreç són de defensa i donen fe de la pèrdua de competitivitat en els mercats internacionals i de l'escassa confiança a recuperar-la. Cal tenir present, però, que la represa es va fer adaptant-se a situacions noves: tot i el prestigi del comerç d'Orient, la intervenció en el món atlàntic resultava molt més rendible, així com el comerç amb l'interior de Castella, en especial les fires de Medina. En canvi, els avantatges aranzelaris als ports del nord d'Àfrica no van ser aprofitats directament pels catalans, sinó per comerciants alemanys, suposadament factors de comerciants catalans.¹³⁶ La represa es va veure encara dificultada per la implantació de la Inquisició castellana el 1487 i l'expulsió dels jueus el 1492.

Tot i això, la capacitat de la manufactura catalana es mantenia pràcticament intacta i s'observa un creixement de la producció artesanal i de l'exportació de teixits fora de Barcelona, sobretot a l'àrea compresa entre Barcelona, Manresa, Berga, Ripoll i Perpinyà. D'altra banda, hi ha un sector en el qual Catalunya i en especial Barcelona excel·liren en aquests anys: l'assegurança, fet que indica que, tot i l'ensorrada financera i el cost de la guerra, tant directes com per a l'impagament de rendes, encara es podien reunir petits capitals per a un negoci prou segur i rendible si es practicava diluint el risc a base de participar en moltes operacions arriscant pocs diners en cadascuna. L'èxit s'explica, sobretot, per una normativa legal avançada: les ordenances de 1484 són comparativament molt liberals i, entre altres aspectes, permeten assegurar fins a set vuitens del valor de les mercaderies que naveguen en naus catalanes i tres quarts sobre naus estrangeres, diferència que era sistemàticament ignorada.¹³⁷ Això convertí Barcelona en un gran centre assegurador, fins i tot per a trajectes que no tocaven el port barceloní, com per exemple viatges entre Andalusia i les illes Canàries o a la inversa o entre Andalusia i els Països Baixos, Aigües-mortes, Rodes, Creta o Alexandria, o de Mallorca a Ragusa o Venècia.¹³⁸

La reordenació monetària de Ferran II

A final del segle xv, la situació monetària europea es caracteritza per unes existències d'or estables i un augment de les aportacions de plata.¹³⁹ Però, a Catalunya, el diner continuà perdent valor: l'abril de 1491, el pacífic es mantenia a vint sous, però el florí havia pujat a disset, de manera que l'or continuava sobrevalorat respecte als països veïns, fet que tornava a provocar fuga de croats.¹⁴⁰

Aquesta era la situació quan el 1493 Ferran II dugué a terme una reordenació general de la moneda que seria la base del sistema monetari català de l'edat moderna.¹⁴¹ D'una banda, el diner va ser rebaixat, de manera que el

seu contingut de plata només era el 60 % del teòric de la moneda de tern. El croat va passar a valer 24 diners, el doble del seu valor original, però continuava contenint més plata que 24 diners corrents.¹⁴² El desajustament es va resoldre decretant que el diner no fos d'acceptació obligatòria, o sigui, reduint la seva funció a les quantitats inferiors a un croat; deixava de ser una moneda real per convertir-se en moneda fiduciària: era una solució molt moderna.

Ferran II introduí també una nova moneda d'or que substituïria ràpidament tant el florí com el pacífic: era el principat, còpia del ducat venecià, la principal moneda internacional de l'època. Tant el principat com el seu equivalent castellà, l'«excelente de la Granada», van ser coneguts sempre com a ducats.

CONCLUSIONS

El principal canvi experimentat per la moneda catalana durant els dos darrers segles de l'edat mitjana va ser la introducció de la moneda d'or, el florí, signe de potència, però també font de maldecaps per la seva relació amb la moneda de plata. Els problemes monetaris provenien de l'estricta ortodòxia mantinguda pel Consell de Cent barceloní, responsable de la moneda de plata, en un entorn canviant i de monedes de menor valor, que provocava repetidament sortides de moneda bona i circulació de peces estrangeres de valor inferior. Tot i això, s'ha de valorar positivament la resistència de la moneda catalana, que es va estalviar els forts daltabaixos de la moneda castellana o de la francesa: el diner es va mantenir sempre entre el seu valor original i dos terços d'aquest, fins a ser reduït a la meitat ja a les portes de l'edat moderna.

La banca es desenvolupà a Catalunya al segle XIV, tant tècnicament com en volum de dipòsits. Els dipòsits permetien concedir crèdit, que fluï cap a les comandes comercials i cap al negoci canviari (especialment per part de mercaders banquers italians establerts a Catalunya) i també cap al finançament directe o indirecte de la monarquia. Sovint les cases de banca mantenien un coeficient de caixa insuficient, de manera que les fallides sovintejaven; les més sonades van ser les dels anys vuitanta, causades per la insolvència de la monarquia. La banca privada autòctona no es recuperaria mai prou bé d'aquest contratemps; al segle XV sorgí la banca pública, la Taula de Canvi de Barcelona, proliferaren els mercaders banquers italians i es produí un control més gran de les banques privades, tant per evitar els seus abusos reals o suposats com per l'interès que la Ciutat tenia en la bona marxa de la Taula de Canvi, que li fornava diners per a lluir censals, rebaixant així la càrrega del deute.

A la primera meitat del segle XIV es va instituir la fiscalitat d'estat, controlada per les Corts i la seva emanació, la Diputació del General. L'augment de les exaccions va ser possible per la bona marxa de l'economia alhora que era un fre per a aquesta.

A partir sobretot de 1435, la crisi econòmica urbana es va traduir en una lluita social contra l'oligarquia (la Biga), mentre al camp s'aprofundia el conflicte entre remences i senyors i l'enfrontament entre la monarquia i l'oligarquia representada a les Corts. El resultat de tot plegat va ser la Guerra Civil de 1462-1472 i la ruïna econòmica del país. Els intents de redreç posteriors van quedar molt lluny de recuperar la potència anterior, fet que, sumat al definitiu allunyament de la cort reial, va esborrar pràcticament Catalunya tant del mapa polític com de l'econòmic.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Paulino IRADIEL MURUGARREN. «La crisis bajomedieval, un tiempo de conflictos». A: *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*. Gobierno de la Rioja. Instituto de Estudios Riojanos, Logronyo 2004, p. 18-19.
- [2] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Introducció». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (coord.). *El món del crèdit a la Barcelona medieval*. Arxiu Històric de la Ciutat, Barcelona 2007, col·l. «Barcelona Quaderns d'Història», num. 13, p. 11.
- [3] Richard BEAN. «War and the Birth of the Nation State». *Journal of Economic History*, xxxiii, 1 (1973), p. 203-221, p. 220.
- [4] Guy BOIS. «Fiscalité et développement économique à la fin du Moyen Âge». A: Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona, municipis i fiscalitat a la baixa edat mitjana*. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1997.
- [5] Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats econòmiques». A: Jaume SOBREQÜÉS (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. 3. *La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1992, p. 181.
- [6] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda en la Europa medieval*. Crítica, Barcelona 1991, p. 372 i 442. La diferència de comportament de les autoritats monetàries s'observa clarament a Catalunya: mentre Barcelona feia punt del manteniment de la moneda de plata, allà on la monarquia tenia les mans lliures optava per rebaixar-ne la cotització (el ral sard passa de 12 a 18 diners el 1325) o per disminuir el seu contingut en plata, com a Mallorca o a València: Miquel CRUSAFONT i SABATER. *Barcelona i la moneda catalana*. Caixa de Pensions, Barcelona 1989.
- [7] Josep BOTET i SISÓ. *Les monedes catalanes*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1908-1911, vol. II, p. 20 i 40. La moneda de tern no va ser perpètua, però es va mantenir fins a 1493 i va perviure com a moneda de compte fins al segle XIX. El diner era encara massa gran per a algunes transaccions: sobretot a Ponent hi havia una gran profusió de moneda local, pugesa, amb valor d'un quart de diner: Miquel CRUSAFONT i SABATER. *Història de la moneda catalana*. Crítica, Barcelona 1996, p. 104.
- [8] Sobre els orígens de la banca a Catalunya, es pot veure Manuel RIU. «Banking and Society in Late Medieval and Early Modern Aragon». A: *The Dawn of Modern Banking*. Yale University Press, New Haven 1979, p. 131-167,

- traduït al català amb el títol «La banca i la societat a la Corona d'Aragó a finals de l'edat mitjana i començament de la moderna». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 11-12 (1990-1991), p. 187-224; Stephen BENSCH. «La primera crisi bancària de Barcelona». *Anuario de Estudios Medievales*, 19 (1989), p. 311-328; Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats...», *op. cit.*, p. 240-245.
- [9] Stephen BENSCH. «La primera crisi...», *op. cit.*; Abbot Payson USHER. *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1943, p. 239. L'ordenació bancària té, però, unes bases anteriors: el *Recognoverunt proceres*, recull de legislació municipal barcelonina, de l'any 1284, dóna valor judicial a les partides escrites en els llibres dels canvistes, sempre que hagin estat jurats davant del veguer: Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Problemas y puntos destacados de una historia de las prácticas contables de la banca privada barcelonesa en los siglos XIII, XIV y XV». A: *En torno a la elaboración de una historia de la contabilidad en España*. Madrid 1996, p. 130.
- [10] Mil marcs d'argent equivalien a 3.600 lliures de moneda. Cap banquer no dipositava una quantitat tan elevada, sinó que presentava avaladors per aquest valor.
- [11] André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval*. Traducció, edició i estudi introductor a càrrec d'Arcadi Garcia i Sanz i Gaspar Feliu i Montfort. Base, Barcelona 1975, p. 96-97; Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 11.
- [12] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat d'estat a Catalunya (segles XII-XIV)*. Eumo, Vic 1995, p. 71-84.
- [13] Constitució *Volem, statuim e ordenam*, que per primera vegada a Europa condicionava la concessió de tributs a l'aprovació dels representants dels estaments de la societat. Antoni RIERA MELIS. «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 30 (2010), p. 154; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «La consolidació de la nova fiscalitat a Catalunya (1359-1380)». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat de Catalunya. Dels orígens medievals a l'actualitat, 650 anys*. Generalitat de Catalunya, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2011, coll. «Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica», XIII, p. 100-101.
- [14] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...», op. cit.*, p. 69-72 i 85-86.
- [15] Ja l'any 1288 es va concedir una cisa (impost sobre les compravendes al mercat) que havien de pagar els llocs reials i d'església durant tres anys i que és la primera notícia d'un impost indirecte general sobre gran part del territori català: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...», op. cit.*, p. 55-56.
- [16] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ i Pere ORTÍ GOST. «La Corona en la gènesis del sistema fiscal municipal en Catalunya (1300-1360)». A: Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...», op. cit.*, p. 234.
- [17] Sardenya havia estat adjudicada a Jaume II el 1297, però la conquesta no es va plantejar seriosament fins a 1321.
- [18] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ i Pere ORTÍ GOST. «La Corona en la gènesis...», *op. cit.*, p. 242 i 247-248. Encara que a la pràctica els dos noms s'utilitzaven com a sinònims segons les poblacions, les qüestions eren les quantitats que les ciutats pagaven al monarca en reconeixement de la seva senyoria; la seva distribució entre la població es feia per mitjà de talles, repartiment per caps de casa d'acord amb la seva riquesa estimada; les talles resultaven altament conflictives per les exempcions, les desigualtats en l'assignació de les quantitats a pagar i la manca de renovació, que separava l'exigència fiscal de la situació econòmica real: Flocel SABATÉ I CURULL. «L'augment de l'exigència fiscal en els municipis catalans al segle XIV: elements de pressió i de resposta». A: Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...», op. cit.*, p. 450-451.
- [19] Les viles, en canvi, van continuar pagant qüestions, o sigui, repartiments entre la població: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...», op. cit.*, p. 92.
- [20] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ i Pere ORTÍ GOST. «La Corona en la gènesis...», *op. cit.*, p. 234.
- [21] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...», op. cit.*, p. 100.
- [22] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...», op. cit.*, p. 102-104.
- [23] El censal era un instrument de crèdit privat consistent en la venda del dret a cobrar una pensió anual a canvi d'una quantitat rebuda, mentre aquesta no fos retornada. Legalment era una venda, però, de fet, era un crèdit indefinit, retornable a voluntat del deutor i garantit per un bé immoble o un ingrés. El censal (i el violari), com a forma d'endeutament per temps indefinit, es va difondre entre particulars a partir de mitjan segle XIII; un segle més tard es convertiria en el gran instrument del deute públic. El violari era una forma especial de censal que limitava l'obligació de pagar les pensions o de retornar el capital a una o dues vides: aquestes limitacions es compensaven amb una major taxa d'interès. La consideració de venda li permetia salvar les condemnes eclesiàstiques a la usura, tot i que la polèmica sobre aquest punt continuaria encara fins cap a 1340. El treball jurídic bàsic continua essent Arcadi GARCIA SANZ. «El censal». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, xxxvii (1961); per a la disputa sobre la seva licitud, vegeu Josep HERNANDO DELGADO. «Les controvèrsies teològiques sobre la licitud del crèdit a llarg termini». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...», op. cit.*
- [24] Abbot Payson USHER. *The Early History...», op. cit.*, p. 135. Yvan ROUSTIT. «La consolidation de la dette publique à Barcelone au milieu du XIVe siècle». *Estudios de Historia Moderna*, iv (1954), p. 48-52.
- [25] Yvan ROUSTIT. «La consolidation de la dette...», *op. cit.*, p. 32-33; Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals de Barcelona: del censal a la Taula de Canvi». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...», op. cit.*, p. 259-260.

- [26] Yvan ROUSTIT. «La consolidation de la dette...», *op. cit.*, p. 50 i 95.
- [27] Christian GUILLERÉ. *Girona al segle XV*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1993-1994, p. 247; Pere VERDÉS I PIJUAN. «Barcelona, capital del mercat del deute públic català, segles XIV-XV». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*, p. 288.
- [28] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ i Pere ORTÍ GOST. «La Corona en la gènesis...», *op. cit.*, p. 260.
- [29] El program es va ocasionar per la desviació contra el call jueu d'una protesta antifiscal ciutadana: Carme BATLLE GALLART. *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Departamento de Estudios Medievales (Institución Milá y Fontanals), Barcelona 1973, vol. I, p. 111-115. Xavier PONS I CASACUBERTA. «La comissió creada pel rei Joan I i la reina Violant a partir dels progroms contra els jueus de 1391. Espoliació del capital i patrimoni dels jueus conversos». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 30 (2009-2010).
- [30] El primer florí encunyat a les terres catalanes ho fou pel darrer rei de Mallorca, Jaume III, a Perpinyà; conquerida la ciutat, Pere III continuà les emissions i, de fet, la major part dels florins «d'Aragó» s'encunyaren a la ciutat: Josep BOTET I SISÓ. *Les monedes...*, *op. cit.*, vol. II, p. 127; Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, p. 41; Miquel CRUSAFONT I SABATER i Rafael COMAS I EZEQUIEL. *El florí d'or català: Catalunya, València, Mallorca*. Asociación Numismática Española i Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona 1996, p. 30-32 i 36. També el florí de Florència es va afeblir un 5,11 % a la segona meitat del segle XIV: Peter SPUFFORD. *Handbook of medieval exchange*. Offices of the Royal Historical Society. Londres 1986, p. 1-6.
- [31] Recordem el conegut capítol de Vilar «Era del croat, era del florí», en què el croat era considerat el símbol d'un període d'expansió, mentre que el florí inaugurava uns temps de retrocessos i inquietuds; Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Vol. II. *El medi històric*. Edicions 62, Barcelona 1964, p. 176-177; Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats...», *op. cit.*, p. 223.
- [32] A la ràtio preponderant a Europa, el florí no hauria hagut de valer més de 9 sous i mig; Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa*. Curial, Barcelona 1976, p. 265.
- [33] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 179, a completar amb Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats...», *op. cit.*, p. 224, i en especial la nota 476.
- [34] L'obcecació per l'ortodòxia monetària no era una exclusiva de Barcelona: Venècia, tan capdavantera en temes comercials, es va negar repetidament a tocar la seva moneda de plata, que acabaria desapareixent de la circulació: Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 365.
- [35] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 442.
- [36] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 150-158; Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*. Curial, Barcelona 1977-1978, vol. II, p. 168-170.
- [37] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, p. 95.
- [38] Joan I introduí el coronat, de quatre diners, el 1394; Martí l'Humà, una emissió de croats el 1398, una imitació del ral mallorquí el 1400 i una «blanca coronada» el 1409. A més de l'oposició legal, els consellers de Barcelona escanyaren aquestes emissions donant-los una equivalència desfavorable respecte a les blanques franceses. Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 151. Joan I encunyà també sense èxit una moneda d'or, el «timbre d'or d'Aragó».
- [39] Però el 1405 els escuts eren acceptats a la Taula a 16 sous o a 16 sous i mig; Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats de la Taula de Canvi de Barcelona. Transcripció i estudi*. Barcelona (Fundació Noguera), 2016.
- [40] Els florins portats a França donaven un guany del 12,5 %. Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462...*, *op. cit.*, p. 168-169 i 191-192.
- [41] La bibliografia sobre els orígens de la Generalitat és molt abundant; citaré només el treball més recent i complet: Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Els orígens de la Generalitat de Catalunya (1359-1413)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2009, col·l. «Història i Pensament», 7, republicada amb alguns canvis a: Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El naixement de la Generalitat de Catalunya (1359-1413)». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat...*, *op. cit.*
- [42] Yvan ROUSTIT. «La consolidation de la dette...», *op. cit.*, p. 95; Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 262; Daniel RUBIO I MANUEL. «El circuit privat del crèdit a Barcelona». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*, p. 239.
- [43] En clara diferència respecte a França o a Castella, on l'impost públic era una creació de la Corona, que en fixava les formes i el recaptava: Antoni FURIÓ. «Estructures fiscals, pressió impositiva i reproducció econòmica al País Valencià en la baixa edat mitjana». A: Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*, p. 508; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «La consolidació de la nova...», *op. cit.*, p. 110.
- [44] Yvan ROUSTIT. «La consolidation de la dette...», *op. cit.*, p. 55.
- [45] La bolla era el segell de plom que es posava als teixits com a senyal d'haver pagat l'impost.
- [46] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, p. 132. Com molt bé adverteix Sánchez, el repartiment pel nombre de focs només servia per al repartiment de la quantitat a pagar, no pressuposava la forma com cada lloc recaptaria els diners.
- [47] Maria Teresa FERRER I MALLOL. *Els orígens de la Generalitat...*, *op. cit.*, p. 27-29. Les reformes posteriors són vaines d'organització, fins a la definitiva consolidació el 1413, a les primeres Corts de la dinastia Trastàmara (Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El naixement de la Generalitat...», *op. cit.*, p. 40). Sobre la primera venda de cen-

- sals per part de la Diputació, vegeu Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Las primeras emisiones de deuda pública por la Diputación del General de Cataluña (1365-1369)». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (ed.). *La deuda pública en la Cataluña bajomedieval*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 2009. La necessitat de pagar les pensions anuals dels censals va incidir en la consolidació de la Generalitat: només una institució permanent podia garantir tant el cobrament de les imposicions com el pagament dels censals que aquestes garantien: Antoni RIERA MELIS. «La Diputació del General...», *op. cit.*, p. 174-176.
- [48] Ja el 1326 Jaume II permetia a les ciutats vendre censals i violaris per obtenir els diners del subsidi que li havien promès. Yvan ROUSTIT. «La consolidation de la dette...», *op. cit.*, p. 95; Jordi MORELLÓ BAGET. «El sistema fiscal dels municipis catalans: l'exemple del Camp de Tarragona». A: Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*, p. 279. La bibliografia sobre l'endeutament municipal és molt extensa; la major part es pot veure a Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. «Introducción». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (ed.). *La deuda pública...*, *op. cit.*, p. 9, amb l'afegit dels treballs publicats en la mateixa obra.
- [49] Jordi MORELLÓ BAGET. «El sistema fiscal...», *op. cit.*, p. 30; Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, p. 127.
- [50] Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El naixement de la fiscalitat...*, *op. cit.*, p. 127-128; Pere VERDÉS PIJUAN. «Per ço que la vila no vage a perdició». *La gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)*. Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals, Barcelona 2004; Jordi MORELLÓ BAGET. «La crisi financera en una vila del Camp de Tarragona: Valls a principis del segle XV». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (ed.). *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institució Milà i Fontanals, Barcelona 1999, p. 219-254.
- [51] Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 271-272.
- [52] Pere VERDÉS PIJUAN. «Les imposicions a Cervera durant la segona meitat del s. XIV». A: Manuel SÁNCHEZ i Antoni FURIÓ (cur.). *Colloqui Corona...*, *op. cit.*; Flocel SABATÉ i CURULL. «L'augment de l'exigència fiscal...», *op. cit.*, p. 264-272 i 443-445.
- [53] Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 270. Les taxes provenen de Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.*
- [54] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*; André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials...*, *op. cit.*; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Problemas y puntos...», *op. cit.*; Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*; Stephen BENSCH. «La primera crisis...», *op. cit.*
- [55] Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330 - ca. 1430)*. Casa de Velázquez i Institut Europeu de la Mediterrània, Madrid i Barcelona 2004, col·l. «Bibliothèque de la Casa de Velázquez», vol. 27, p. 539-540; Gaspar FELIU. «Mercaders-banquers barcelonins: l'endeutament de la monarquia i la fallida de la Taula de Canvi de Pere Descaus i Andreu d'Olivella el 1381». A: Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ. *El món del crèdit...*, *op. cit.*, p. 199-200.
- [56] Sobre les famílies de comerciants i banquers italians instal·lats a Barcelona, en especial els toscans, vegeu Elisa SOLDANI. *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del quattrocento*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institució Milà y Fontanals. Departamento de Estudios Medievales, Barcelona 2010.
- [57] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 506. Si bé la difusió va ser tardana, la regulació va ser avançada: només la normativa florentina (1393) és un any anterior a la de Barcelona, que regulava l'acceptació i el pagament de la lletra i la responsabilitat del lliurador; tres anys més tard, els litigis sobre lletres eren confiats al Consolat de Mar com a tribunal mercantil: Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats...», *op. cit.*, p. 232-233. També va ser molt ràpida l'adopció de l'endós: André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials*, *op. cit.*, p. 35.
- [58] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 242.
- [59] Destaquen les banques Gualbes, diverses companyies regides per membres de la família; van poder sobrepassar la crisi dels primers anys vuitanta, però els darrers representants, Francesc i Manuel, feren fallida el 1405. Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce...*, *op. cit.*, p. 542-549. Altres cases de banca duradores estan lligades a les famílies d'Usay, Brunet, Provençals, Bertran, Pasqual, Madir o Bellmunt; Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 209, n'ofereix una llista més ampla.
- [60] El mecanisme és prou conegut: les males collites encareixen les vitalles i provoquen dificultats de venda de la producció urbana; d'altra banda, les hisendes municipals pateixen a la vegada l'augment de les despeses per la compra de blat i la disminució del rendiment dels impostos, fets que les posen al caire de la fallida.
- [61] Spufford situa cap a 1390 l'inici de l'escassetat de plata, però a Catalunya, que s'abastia de les mines sardes i que enviava molta plata a Orient, el fenomen és anterior: la seca sarda d'Esglésies tancà cap a 1365. Damien COULON. *Barcelone et le grand commerce...*, *op. cit.*, p. 353-354, indica una gran disminució de l'exportació de plata cap a Orient, que pels volts de 1375 sembla gairebé inexistent.
- [62] La Taula de Descaus i d'Olivella ha estat molt estudiada: Francesc CARRERAS CANDI. *Geografia general de Catalunya*. Vol. II. *Ciutat de Barcelona*. Albert Martín, Barcelona s. a., p. 687; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 258-261; Ramon GUBERN. «La crisis financiera de 1381 en la Corona de Aragón». A: *X Congreso di Scienze Storiche. Riassunti delle comunicazioni*, Roma, 1955, p. 236-238; Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 210; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Las actividades y operaciones de la banca barcelonesa trecent-

- tista de Pere des Caus y Andreu d'Olivella». *Revista Española de Financiación y Contabilidad*, xxvii, 55 (1988), p. 115-182; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Crédito, deuda y banca. Las técnicas financieras en la segunda mitad del caurocientos». A: Esteban SARASA i Eliseo SERRANO (coord.). *La Corona de Aragón y el Mediterráneo. Siglos xv-xvi*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1997, p. 73-84; Gaspar FELIU. «Los libros contables en el proceso legal de la quiebra de la *taula de canvi* de Pere des Caus y Andreu d'Olivella (1381)». *Revista Española de Financiación y Contabilidad*, xxxiii, 120 (2004); Gaspar FELIU. «Mercaders-banquers...», *op. cit.* Pere des Caus regia ja una *taula de canvi* el 1343 en societat amb Francesc Castanyó (Yvan ROUSTIT. «La consolidation de la dette...», *op. cit.*, p. 37-38) i més tard en tingué una altra amb Bernat Bertran. No sabem, però, de quan data la societat amb el seu gendre, Andreu d'Olivella, possiblement de 1373 o 1374: Gaspar FELIU. «Los libros contables...», *op. cit.*, p. 99-100.
- [63] Així ho establia el capítol de les Corts de Barcelona de 1299, que feia responsable el canviador de les partides inscrites en els seus llibres. L'operació requeria tres partides comptables: els particulars, atrets per l'esquer d'interessos elevats, ingressaven diners en un compte de la tresoreria reial; a continuació, el capital més els interessos eren anotats pels banquers en el compte del prestador, amb indicació de la data en què podien ser retirats, o sigui, el termini del préstec (Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 262-264, i, més complet, Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Las actividades y operaciones...», *op. cit.*, p. 143, només parlen d'aquests dos primers passos). Finalment, si tot anava bé, al venciment del crèdit, la tresoreria reial ingressava capital i interessos a l'haver de des Caus i d'Olivella, que, en cas d'incompliment, estaven facultats per a carregar interessos sobre el deute, que en aquest cas creixia com una bola de neu.
- [64] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 260.
- [65] El rei es va mostrar irat perquè des Caus i d'Olivella no li concedien un nou crèdit de 50.000 florins que li havien promès per a la lluita a Sardenya, tot i la protesta dels banquers, que no podien concedir el crèdit perquè el rei no havia pagat els deutes vençuts. Els aspectes posteriors, molt complexos i que es van allargar fins a 1405, es poden veure a Gaspar FELIU. «El Maestro Racional de la Corona de Aragón y la revisión de cuentas de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella». A: IX Congreso AECA: La Unión Europea, un reto para las empresas y los profesionales españoles. Salamanca, Universidad de Salamanca, 1997; Gaspar FELIU. «Los libros contables...», *op. cit.*; Gaspar FELIU. «Mercaders-banquers...», *op. cit.*, p. 206-210.
- [66] Garí i no García, com per error consta a Ramon GUBERN. «La crisis financiera...», *op. cit.*, i ha passat a gran part de la historiografia posterior.
- [67] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Problemas y puntos...», *op. cit.*, p. 134.
- [68] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 183-184; Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars (segle xv)*. Teide, Barcelona 1956, coll. «Biografies Catalanes», p. 18.
- [69] Gaspar FELIU. «La crisi de la baixa edat mitjana». A: Àngel CASALS (coord.). *Revisió historiogràfica de Jaume Vicens Vives*. Galerada, Barcelona 2010, coll. «Llibres de Prada. Universitat Catalana d'Estiu», 2, p. 51-52.
- [70] Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 210.
- [71] Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats...», *op. cit.*, p. 209; Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans...*, *op. cit.*, p. 34-39; Gaspar FELIU. «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión». *Hispania. Revista Española de Historia*, LXIV/2, 217 (2004), p. 464-465; Antoni RIERA MELIS. «La Diputació del General...», *op. cit.*, p. 167. Els principals moments i raons de la desacceleració econòmica van ser les dificultats del comerç del Llevant a partir del domini del sultanat mameluc a Egipte el 1428, i la prohibició de vendre espècies al mercat de Tolosa de Llenguadoc el 1438; secundàriament, però amb un fort impacte social, la creixent competència dels draps de Flandes i del nord de França a partir de la dècada de 1420, que arruïnava la draperia local; Antoni RIERA MELIS. «La Diputació del General...», *op. cit.*, p. 207.
- [72] El 1395, la Ciutat prohibí als canviadors la compra i venda de florins i el 1397 el municipi posà els banquers sota la jurisdicció del Consolat de Mar (tribunal de comerç) i els obligà a exercir la seva activitat a la Llotja, inaugurada de poc, on podien ser més ben controlats: Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 244-245; Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 211.
- [73] En endavant m'hi referiré com la Taula o la Taula de Canvi, en majúscules, per a distingir-la de la resta de taules de canvi. La creació de la Taula va ser molt ràpida: la primera notícia prové d'una proposició presentada al Consell de Cent el 25 d'abril de 1400: Francesc CARRELLAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 686; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 269-270. Altres aspectes de la Taula, com la seva organització interna, la comptabilitat, l'origen dels capitals dipositats, el tractament de la moneda estrangera, etc., es poden veure a Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 269-277; Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*; Anna Maria ADROER i Gaspar FELIU. *Història de la Taula de Canvi de Barcelona. Seu fundacional de la Caixa de Barcelona*. Caixa de Barcelona, Barcelona 1989; Gaspar FELIU, «Moneda y banca en Cataluña en el siglo xv». A: Antonio M. BERNAL (ed.). *Moneda y crédito en la monarquía hispánica*. Marcial Pons, Madrid 2000; Josep Maria PASSOLA, *Els orígens de la Banca Pública. Les Taules de Canvi Municipals*. Ausa, Sabadell 1999; Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 272-281.
- [74] Sembla que la Taula absorbí una anterior taula del pes dels florins.
- [75] Dipòsits judicials, tutories, dipòsits a solta (retinguts mentre no es complís una determinada condició)...
- [76] Per això, un gran nombre de comptes s'obrien per a una

sola operació: els diners ingressats eren retirats de seguida, però ja quedava constància del pagament. Segons Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 181, el 1433 havien tingut relació amb la Taula 1.494 persones, fet que el portà a l'exageració de dir que una de cada quatre famílies de Barcelona tenia un compte a la Taula; en el millor dels casos, una de cada quatre famílies hauria tingut alguna relació amb la Taula.

- [77] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 169, afirma que la Taula mantenia nombrosos comptes amb dèficit, que trencaven el teòric monopoli municipal; Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 281, ha demostrat que els crèdits corresponen a funcionaris municipals, començant pel clavari. Tot i això, sembla que es feien els ulls grossos amb els administradors de la Taula: a l'arqueig de caixa dut a terme el 23 de gener de 1405 en el moment del traspàs dels administradors de 1404 als seus successors, faltaven a la caixa 419 lliures, 2 sous i 4 diners, que no foren lliurats per un dels administradors anteriors, Pere de Casasaja, fins al 20 d'agost; Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.*
- [78] El 1412, el clavari devia a la Taula de Canvi una suma molt superior als ingressos municipals: Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 688-690; Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 274.
- [79] Francesc i Manuel de Gualbes van fer fallida el novembre de 1404 i Jaume i Joan Massana, la primavera següent; Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.* Els descoberts amb altres bancs eren inevitables: sense crèdit mutu no hi ha possibilitats de mantenir relacions interbancàries.
- [80] Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, p. 18; Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 182; Anna Maria ADROER i Gaspar FELIU. *Història de la Taula...*, *op. cit.*, p. 31; Gaspar FELIU, «Moneda y banca...», *op. cit.*, p. 133-134; Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats...», *op. cit.*, p. 246.
- [81] Les primeres ordenances, de 1401, no s'han conservat, si bé en gran part es devien incorporar a les de 1412. Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 689; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 264-265.
- [82] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 336. Sobre alguns malentesos d'Usher, vegeu Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 281.
- [83] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 386.
- [84] Pere ORTÍ GOST. «Les finances municipals...», *op. cit.*, p. 281; Gaspar FELIU. *Els primers llibres conservats...*, *op. cit.*
- [85] Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 125-126.
- [86] Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 691; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 248-249.
- [87] Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 214.
- [88] Antoni RIERA i Gaspar FELIU. «Activitats...», *op. cit.*, p. 244.
- [89] Decisió que provocà la queixa de la reina Maria, atenta al crèdit que el rei obtenia des de Nàpols girant lletres sobre diferents banquers i homes de negocis barcelonins: Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «La letra de cambio en el sistema financiero de Alfonso el Magnánimo». A: *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona. Sassari-Alghero, 19-24 Maggio 1990. La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)*. 2. *Presenza ed espansione della Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XV)*. Vol. III. *Comunicazioni*. Carlo Delfino, Sàsser 1996, p. 257-269.
- [90] Llistes d'aquests negociants en lletres es poden trobar a Elisa SOLDANI. *Uomini d'affari...*, *op. cit.*, p. 119; Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462...*, *op. cit.*, p. 225. L'activitat comprenia lletres comercials i endossaments, però també lletres de *ricorsa*, lletres portades personalment pel beneficiari per a disposar de diners en el punt de destí... André-E. SAYOUS. *Els mètodes comercials*, *op. cit.*, p. 32
- [91] Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «Documentación bancaria en el Archivo de la Corona de Aragón (Barcelona)». A: Fernando GUTIÉRREZ HIDALGO i Esteban HERNÁNDEZ ESTEVE. *Historia de la contabilidad bancaria. Encuentro de Trabajo de Historia de la Contabilidad 4*. Recurs electrònic. Carmona 2003; Rafael CONDE Y DELGADO DE MOLINA. «La letra de cambio...», *op. cit.*
- [92] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 313-315.
- [93] Jaume SOBREQÜÉS. «El pactisme en l'origen de la crisi política catalana: les Corts de Barcelona de 1413». A: *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional*, 28, 29 i 30 d'abril de 1988. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1991. Reeditat a: Jaume SOBREQÜÉS. *Estudis d'història de Catalunya*. Vol. I. Base, Barcelona 2008. Antoni RIERA MELIS. «La Diputació del General...», *op. cit.*, p. 53.
- [94] Això quedava demostrat, per exemple, en la legislació d'aquestes Corts sobre la servitud pagesa: Jaume VICENS VIVES. *Historia de los remensas en el siglo xv*. Instituto Jerónimo Zurita. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona 1945; Gaspar FELIU. «Rellegint la Història dels remences de Jaume Vicens Vives». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, xxii (2011), p. 33-64; o, en un altre ordre de coses, l'obligació del rei de pagar els tributs de la Generalitat: Antoni RIERA MELIS. «La Diputació del General...», *op. cit.*, p. 181.
- [95] El millor estudi actual és: Pere ORTÍ GOST. «Les finances de la Diputació del General de 1380 a 1462». A: Maria Teresa FERRER MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat...*, *op. cit.*; per a la disminució de la càrrega fiscal, p. 125, 128, quadre 3, i p. 132 i 135.
- [96] Pere VERDÉS PIJUAN. «Per ço que la vila...», *op. cit.*, cap. I i II; Pere VERDÉS I PIJUAN. «Barcelona, capital del mercat...», *op. cit.*, p. 292-294; Jordi MORELLÓ BAGET. «La crisi financera...», *op. cit.* Són els casos coneguts, però segurament n'hi hagué d'altres.
- [97] Pere VERDÉS I PIJUAN. «Barcelona, capital del mercat...», *op. cit.*, p. 298.
- [98] Pere VERDÉS I PIJUAN. «Barcelona, capital del mercat...», *op. cit.*, p. 300-302.
- [99] La resistència de les corts era deguda, a més dels motius ja expressats, al fet que els catalans sabien que la conquesta de Nàpols era una empresa personal del rei que no revertiria a la Corona (Gaspar FELIU. «La crisi de la bai-

- xa...», *op. cit.*, p. 44); d'aquí el divorci respecte a l'imperialisme reial de què parla Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 188.
- [100] Maria Teresa FERRER I MALLOL. «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorius jurisdiccionals en els estats catalano-aragonesos a la fi del segle XIV». *Anuario de Estudios Medievales*, VII (1970-1971), p. 351-491.
- [101] Només faré algunes al·lusions a la qüestió remença, lateral a la finalitat d'aquest article.
- [102] Una visió resumida de les accions del monarca en favor de l'abolició (pagada) de la remença i les disposicions contràries (pagades) en favor dels senyors es poden seguir a Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL. «La política remença de la monarquia en temps d'Alfons el Magnànim». A: Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. *La guerra civil catalana del segle XV*. Edicions 62, Barcelona 1972, vol. II, p. 11-39; Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, p. 31-35; Rosa LLUCH BRAMON. *Els remences. La senyoria de l'Almoina de Girona als segles XIV i XV*. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Girona 2005, p. 389-398.
- [103] Carme BATLLE GALLART. *La crisis social...*, *op. cit.*, p. 210 i 231. Cap a mitjan segle XV, els consellers intervenien d'una manera decisiva en el nomenament dels membres del Consell de Cent, apartant-ne els opositors.
- [104] Carme BATLLE GALLART. *La crisis social...*, *op. cit.*, p. 142.
- [105] Carme BATLLE GALLART. «La ideologia de la "Busca". La crisis municipal de Barcelona en el siglo XV». *Estudios de Historia Moderna*, V (1955), p. 168-172; Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 190-191; Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, p. 38-40.
- [106] El nou consell estava format per dos ciutadans honrats, un mercader i dos menestrals (un notari i un argenter).
- [107] Prohibició de la importació de draps estrangers de llana i seda, si no era en trànsit: Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, p. 23. La Generalitat s'oposà a aquest restabliment del prohibicionisme aduint que perjudicava els ingressos duaners: Carme BATLLE GALLART. *La crisis social...*, *op. cit.*, p. 161.
- [108] De tota manera, el croat, que havia valgut divuit diners a començament de segle, havia baixat a quinze i més tard a dotze: Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans...*, *op. cit.*, p. 246.
- [109] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 150.
- [110] Convé recordar que el diner, a més de moneda bàsica, també era la unitat monetària de compte.
- [111] La cèlebre llei de Gresham es troba expressada ja un segle abans (l'any 1446) a Barcelona: Claude CARRÈRE. *Barcelona, 1380-1462...*, *op. cit.*, p. 336.
- [112] En especial en els abusos en el forniment de blat, amb l'increment del dèficit municipal consegüent. Pol SERRAHIMA I BALIUS. «El pa de la Busca. Proveïment i consum de blat a Barcelona entre 1450 i 1462». A: Antoni RIERA MELIS (coord.). *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2013, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», XCIV, p. 270-273.
- [113] Els treballs bàsics sobre la guerra civil són: Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*; Jaume VICENS I VIVES. *Juan II de Aragón (1398-1479): Monarquía y revolución en la España del siglo XV*. Teide, Barcelona 1953; el recull d'articles de Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. *La guerra civil...*, *op. cit.*; Jaume SOBREQÜÉS. «La Diputació del General i la guerra civil del segle XV». A: Maria Teresa FERRER I MALLOL (dir.). *Història de la Generalitat...*, *op. cit.*, p. 73-97.
- [114] Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. «Aspectes econòmics de la vida a Barcelona durant la guerra civil (les despeses municipals de 1462-1465)». A: Santiago SOBREQÜÉS I VIDAL i Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ. *La guerra civil...*, *op. cit.*, p. 245.
- [115] Jaume SOBREQÜÉS. «La Diputació del General...», *op. cit.*, p. 91.
- [116] Com en tota guerra, el cost va molt més enllà de qualsevol pressupost, no sols per les destruccions, sinó sobretot perquè les tropes tendeixen a viure sobre el terreny: exigències a les autoritats municipals, robatoris, etc.
- [117] Francesc CARRERAS CANDI. *Ciutat...*, *op. cit.*, p. 695; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 383-386.
- [118] Anna Maria ADROER i Gaspar FELIU. *Història de la Taula...*, *op. cit.*, p. 36.
- [119] Pere VERDÉS PIJUAN. «Per ço que la vila...», *op. cit.*, p. 188. El problema de les pensions endarrerides entrebancaria molt la recuperació posterior.
- [120] L'obligació d'estar assegurat per a exercir com a banquer, sistemàticament recordada i incomplerta: Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 248-249.
- [121] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 382-385; Mario del TREPPO. *Els mercaders catalans...*, *op. cit.*, p. 392.
- [122] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 163. Això va significar la fi del florí, pel guany que significava la seva encunyació en pacífics, i també una nova exportació de croats, a causa de la ràtio desfavorable que significava l'alta valoració del pacífic.
- [123] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, p. 101-105. Vic, per exemple, rebé, després de la guerra, permisos per a emetre moneda de coure els anys 1484 i 1493; Josep Maria PASSOLA, *Els orígens de la banca...*, *op. cit.*, p. 157-159.
- [124] Per començar, s'havia perdut la sobirania sobre els comtats de Rosselló i Cerdanya, cedits per Joan II al rei de França com a penyora dels deutes contrets amb ell. A més a més, en teoria, calia tornar al pactisme anterior, però de fet es produí un clar predomini de la monarquia i una posterior esterilització de les institucions per mitjà de la insaculació. Tampoc no era possible ignorar el problema remença, que seria font de maldecaps i enfrontaments fins a la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486.
- [125] Pierre VILAR. *Catalunya dins l'Espanya...*, *op. cit.*, p. 203-209.

- [126] Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era de las navegaciones. La participación catalana en la primera economía atlántica (c. 1470-1540)*. Milenio, Lleida 2012, p. 47.
- [127] Àngel CASALS. *Vicens i Vives i el redreç de Ferran II*. A: Àngel CASALS (coord.). *Revisió historiogràfica...*, *op. cit.*, p. 109-110.
- [128] Per a la solució concreta a Cervera, que pot servir d'exemple de les finances municipals, vegeu Pere VERDÉS PIJUAN. «*Per ço que la vila...*», *op. cit.*, p. 199-203. Els creditors es van haver d'accontentar amb deixar córrer els endarreriments i repartir-se durant quinze anys els ingressos provinents dels impostos indirectes, proporcionalment al crèdit de cadascú. Finalment, el 1488 s'aconseguí reduir les pensions dels censals a l'1,6 %.
- [129] Jaume VICENS VIVES. *Historia de los remensas...*, *op. cit.*, p. 134-138; Gaspar FELIU. «Rellegint la *Història...*», *op. cit.*, p. 53-54; Miquel FREIXA. *Francesc de Verntallat, cabdill dels remences*. Base, Barcelona 2010, p. 266-291.
- [130] Lloctinent del seu pare, Renat d'Anjou (1466-1472), darrer rei oposat pels catalans a Joan II.
- [131] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 386. Joan II es negà a confirmar el privilegi de Joan de Lorena, però el tornà a concedir paraula per paraula, en nom propi.
- [132] Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 391-395.
- [133] Es tractava de la vella ordinació de 1433, tantes vegades renovada i incomplerta; Abbot Payson USHER. *The Early History...*, *op. cit.*, p. 317.
- [134] Manuel RIU. «La banca...», *op. cit.*, p. 217. L'afirmació de Riu que les ordinacions de la Taula de Canvi de setembre de 1499 prohibien als canviadors privats rebre capitals en dipòsit s'ha d'entendre referida als dipòsits forçosos: en cas contrari, hauria significat la liquidació de la banca privada, cosa que evidentment no succeí.
- [135] Jaume VICENS I VIVES. *Els Trastàmars...*, *op. cit.*, p. 222.
- [136] Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era...*, *op. cit.*, p. 49, 52 i 154-156.
- [137] Arcadi GARCIA I SANZ i Maria-Teresa FERRER I MALLOL. *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1983, vol. I, coll. «Treballs de la Secció de Filosofia i Ciències Socials», VI, p. 158.-159; Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era...*, *op. cit.*, p. 158.
- [138] Iván ARMENTEROS MARTÍNEZ. *Catalunya en la era...*, *op. cit.*, p. 172-176. Els contractes són a nom de grans asseguradors (comerciants doblats d'asseguradors) que, per regla general, disminuïen el seu risc acceptant participacions de tercers, de vegades per unes poques lliures.
- [139] Peter SPUFFORD. *Dinero y moneda...*, *op. cit.*, p. 480.
- [140] Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 218.
- [141] El 1497 hi hauria una reforma semblant a Castella: Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Història de la moneda...*, *op. cit.*, p. 99.
- [142] Un croat contenia 3,118 grams de plata contra els 2,568 grams dels 24 diners: Miquel CRUSAFONT I SABATER. *Barcelona i la moneda*, *op. cit.*, p. 164.

NOTA BIOGRÀFICA

Gaspar Feliu (1942) és catedràtic jubilat d'Història Econòmica de la Universitat de Barcelona i membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. El seu camp d'investigació són les economies preindustrials. Amb referència a la baixa edat mitjana, ha publicat sobre població, producció, contractes i conflictivitat agrària, moneda i banca, caracterització de la crisi i treballs de síntesi.

L'arquitectura i les arts a Catalunya a l'època del Renaixement

Joaquim Garriga*
Universitat de Girona

Rebut 20 març 2015 · Acceptat 10 abril 2015

RESUM

Balanç panoràmic del procés de transformació de l'arquitectura, l'escultura i la pintura a Catalunya a l'època del Renaixement. S'intenta reconstruir la fonamental etapa de canvis que, amb la substitució dels models tardogòtics pel nou paradigma renaixentista gestat a Itàlia, enceta el cicle modern de les arts del país. No obstant el poc gruix, encara, de la tradició historiogràfica catalana que estudia i explica el patrimoni d'aquest període —d'altra banda delmat per les destruccions massives que als segles XIX i XX es van acarnissar sobretot en les obres de caràcter religiós—, es comencen a esbossar les grans línies del procés de l'assimilació renaixentista endegat al Cinc-cents i no culminat fins ben entrat el segle XVII. Emergeixen el volum notable de la producció artística empresa, els principals agents i factors de la transformació, el ritme lent però decidit de la incorporació dels canvis, la llarga etapa d'hibridacions i l'acceptació desigual dels renaixentismes segons els diferents paràmetres de l'arquitectura o les arts figuratives considerats.

PARAULES CLAU: arquitectura, escultura, pintura, Renaixement, Catalunya

La producció artística del segle XVI a Catalunya reflecteix uns processos de canvi estructurals que, com en tants altres territoris nacionals d'Europa, van tenir lloc i s'expliquen a partir de la importació de models originats a Itàlia, gestats en l'òrbita del moviment humanista i diversament desenvolupats en el curs dels segles XV i XVI a Florència, Roma, Venècia i altres centres dinàmics de la Península. Però el terme Renaixement —«arts del renaixement»—, encunyat per Giorgio Vasari (*Le vite*, 1550 i 1568) per descriure des de la seva òptica el fenomen específic de la descoberta i recuperació de l'antiguitat clàssica, tinguda com a referent d'una vasta regeneració cultural que partia del llenguatge i també implicava la refundació de l'activitat artística, no és extrapolable a la situació de les arts del nostre país ni de cap altre de l'Europa moderna sense adaptar-ne substancialment el significat. Els canvis arquitectònics i figuratius procedents d'Itàlia, malgrat que des del punt de vista formal esdevenen un degoteig d'una gran profunditat que acabaria substituint del tot el model «gòtic» tradicional aleshores vigent, responen a l'adopció d'unes modalitats estilístiques —d'uns «renaixentismes», diguem-ne— desproveïdes d'entrada de la major part de les implicacions culturals que en origen els eren indissociables. Per això, les obres realitzades a Catalunya d'acord amb el nou model, en comptes d'anomenar-les «art del Renaixement», potser convindria designar-les de manera més neutra i simple com a «art de l'època del Renaixement».¹

Tanmateix, els canvis constatats en les arts catalanes del Cinc-cents són molt rellevants i d'amplíssim abast no sols en relació amb aquests models renaixentistes importats, sinó també, i molt especialment, en relació amb factors interns de la mateixa societat que els metabolitzava, començant pels responsables més directes de la creació i l'ús de les obres, tant els clients que les promovien i en definien l'encàrrec com els artesans o artistes que les projectaven i realitzaven i el públic al qual anaven destinades. I caldria considerar encara la incidència que van tenir en els diferents aspectes de la producció el marc polític general i els factors ideològics, econòmics i simbòlics involucrats; per exemple, la projecció dels poders institucionals i dels lideratges socials en els encàrrecs artístics, el dinamisme demogràfic i econòmic de la població —determinant en la necessària dedicació de recursos i en els sistemes de finançament—, l'evolució del sentiment religiós i els trasbalsos doctrinals i institucionals derivats de la reforma protestant i de la resposta catòlica —i les seves estratègies—, que conduïen a intensificar la creació d'obres i a depurar-ne els criteris de disseny i les modalitats d'execució respecte a les opcions iconogràfiques o a la configuració formal.

De passada i sense poder estendre'ns en arguments ni explicacions, deixem dit que aquest procés d'introducció de renaixentismes coincideix només aproximadament amb el marc cronològic precís del Cinc-cents; es tracta d'una transformació lenta en general, i encara que els diferents llenguatges artístics manifestin ritmes de canvi desiguals, de fet tant en l'arquitectura com en les arts figuratives la culminació del model renaixentista desborda els

* **Adreça de contacte:** Joaquim Garriga. Universitat de Girona, Facultat de Lletres. Plaça Ferrater Mora, 1. 17071 Girona. Tel. +34 972418213. E-mail: joaquim.garriga@udg.edu

límits del segle XVI. Sobretot en el cas de la pintura, a Catalunya podríem situar els primers indicis de canvi vers el 1490, mentre que l'adquisició del nou model no s'hauria de considerar general i consolidada fins als primers decennis del segle XVII, potser fins als anys 1630-1640.

Una mirada ràpida sobre el conjunt de les arts catalanes en el Cinc-cents haurà de constatar en primer lloc el volum ingent de la producció documentada, que manifesta una enorme dedicació global de recursos i pressuposa, en les comunitats que emprenien i sostenien les obres, una notable vitalitat econòmica i demogràfica, a més de cultural. Aquest gran nombre d'obres i les expectatives que implica es corresponen a un període de dinamisme, d'estabilitat i de recuperació, i no pas de decadència de la societat i del país —com avui els historiadors, des d'altres perspectives, també posen en relleu—. ² En segon lloc, caldrà remarcar el caràcter diguem-ne popular i mesocràtic d'aquesta copiosa producció artística, d'altra banda distribuïda gairebé arreu del país: les iniciatives i el públic de les obres es troben en les agrupacions parroquials, les confraries i gremis, les corporacions i entitats polítiques locals, les comunitats monàstiques o conventuals, els capítols catedralicis i l'aristocràcia eclesiàstica o civil menor, mentre que les intervencions i el finançament reials, de l'alta noblesa i de les elits cortesanes seran molt puntuals i rars. En definitiva, no podrem esperar projectes d'una gran ambició i exigència pressupostària, sinó obres d'objectius modestos i ajustats a les necessitats i possibilitats financeres dels promotors i del públic locals.

Tanmateix, la proporció del patrimoni artístic d'època moderna realment conservat avui és ínfima, a penes sense relació amb les dades transmises per la documentació ja coneguda. En tot cas, la percepció actual de l'activitat artística de l'època resultaria absolutament distorsionada si només consideréssim les obres que han sobreviscut, si no tinguéssim en compte les proporcions colossals de la destrucció soferta pel llegat històric del període. Cal pensar no solament en les desaparicions més o menys naturals de les obres a causa del pas del temps, dels canvis de gust o dels traumes i les vicissituds bèl·lics, sinó també —o sobretot— en les eliminacions massives del patrimoni, i molt especialment d'art religiós, que han tingut lloc des del segle XIX amb la desamortització i els vandalismes associats, fins als successius i repetits episodis revolucionaris i d'iconoclàstia ideològica, amb incendis i destruccions sistemàtiques i generals que van tenir el seu clímax en la Guerra Civil espanyola de 1936-1939. La devastació d'edificis i de patrimoni de caire religiós va ser tan colossal, metòdica i minuciosa, que avui esdevé un treball ardu establir el perfil historicoartístic de la societat catalana dels segles del Renaixement i del Barroc.

Només una dedicació laboriosa a l'estudi, amb el recurs insistent a les iconoteques —a la recerca de testimonis fotogràfics de les obres perdudes— per tal de flanquejar amb imatges la informació dels documents escrits, pot paliar, ni que sigui mínimament, l'abast de les destruccions i permetre una reconstrucció menys mancada de la realitat artística

i cultural del període. A la Catalunya Nord, afortunadament, el patrimoni artístic religiós es va estalviar bona part dels episodis que hem esmentat de destrucció massiva, d'iconoclàstia i vandalisme. De fet, a la República Francesa, els revolucionaris van assumir la propietat dels béns de l'Església (1789), en comptes de destruir-los; així, els retaulles i altres elements del mobiliari litúrgic dels grans convents secularitzats van ser redistribuïts, els anys 1790-1793, a les parròquies rosselloneses, de manera que a la Catalunya Nord la situació actual del llegat històric i les condicions per estudiar-lo no són comparables amb les del Principat.³

La tradició historiogràfica sobre les arts del Cinc-cents a Catalunya és encara relativament recent i minsa, almenys en comparació amb la dels estudis d'art medieval i dels dedicats a l'art dels últims decennis del segle XIX fins al món contemporani. En realitat, és encara incipient la historiografia artística de tot el conjunt del període modern, una època que ja des de les concepcions romàntiques del segle XIX fou estigmatitzada com a «època de decadència» i, com a tal, de poc interès per als estudiosos, un prejudici que ha persistit durant molt de temps, per inèrcia, més enllà dels cercles acadèmics i especialitzats. Tot i que sense oblidar el vastíssim aplec d'informacions elaborat per responsables de museus i arxius eclesiàstics com Josep Gudiol Cunill o Sanç Capdevila —per esmentar només un parell de noms—⁴ i per tants altres arxiviers, historiadors i erudits des de l'inici del segle XX, no és fins a partir del segon terç del segle quan els estudis sobre les arts d'època moderna, i en particular les del Cinc-cents —les que enceten els canvis de signe renaixentista—, han començat a adquirir un volum i una consistència remarcables, prolongats fins avui.

Recordem, per exemple, des dels treballs sobre arquitectura i escultura de Cèsar Martinell,⁵ i des de la immensa exploració arxivística de Josep M. Madurell,⁶ de les aportacions d'Agustí Duran i Sanpere⁷ i sobretot de Joan Ainaud,⁸ del monumental treball de Chandler Rathfon Post sobre pintura,⁹ o de Marcel Durliat sobre el Rosselló,¹⁰ fins a les síntesis i interpretacions de l'enter període —desigualment extenses i ambicioses, cal dir— publicades en el si d'obres generals sobre el conjunt de l'art català per Aymà (1958), la Fundació J. March (1978), Edicions Nauta (1983), Edicions 62 (1986 i 1997) o L'Isard (1998, 1999, 2001 i 2003).¹¹ A partir dels darrers decennis del segle passat fins ara mateix, el corpus dels estudis monogràfics i puntuals disponibles sobre les arts del Renaixement i d'època moderna a Catalunya ha experimentat un viratge substancial, tant respecte a la quantitat i l'amplitud dels treballs abordats com a la seva varietat temàtica i a la riquesa dels marcs metodològics adoptats. Ho han fet possible les múltiples i freqüents iniciatives editorials, institucionals o privades, però, sobretot, la formidable irrupció de noves generacions d'estudiosos i investigadors, formats en nombre considerable a les universitats, als museus o en altres institucions de recerca historicoartística, un flux poderós i dinàmic que afortunadament no ha deixat de créixer fins avui i que ha conduït a una comprensió notablement més consistent i afinada dels processos de transformació cinccentista de les arts.¹²

L'ARQUITECTURA: CONTINUÏTATS I HIBRIDACIONS

Una mirada panoràmica a l'activitat arquitectònica del període mostra que la majoria de construccions, tant les de caràcter civil i institucional com sobretot les de funcionalitat religiosa, mantenen fins ben entrada la segona meitat del Cinc-cents una continuïtat essencial respecte a les solucions tradicionals de caràcter gòtic. La continuïtat es manifesta en tots els paràmetres observats, tant en la conformació tipològica de les obres, en la planimetria i els alçats com en els procediments tècnics i les opcions estructurals, i fins i tot —bé que en una proporció molt inferior— en la morfologia de l'ornamentació. Precisament, les morfologies arquitectòniques, els motlluratges i les aplicacions decoratives esdevenen els indicadors més primerencs dels canvis en curs: serviran els primers indicis de la introducció de renaixentismes —de la hibridació de les estructures tradicionals amb el nou repertori formal d'ascendència «romana», italiana— i, successivament, les primeres evidències del predomini progressiu d'aquestes novetats enfront de la simètrica regressió del sistema gòtic, fins al seu desfibrament i dissolució.

La construcció abundant d'amplis espais de culte com les esglésies parroquials ofereix una il·lustració exemplar de les inèrcies i continuïtats que remarquem. Tots els edificis responen a una acreditada fórmula tipològica, ja secular i de comprovada eficàcia funcional i formal: nau única de planta rectangular composta per un nombre variable de trams coberts amb volta de creueria. La nau, tancada per una capçalera poligonal de cinc o set panys i volta radial, prescindeix de creuer, però es dilata en espais laterals menors amb funció de capelles, les quals s'allotgen entre els contraforts exteriors que absorbeixen les traccions de la volta. El tram dels peus sol acollir la plataforma intermèdia d'un cor elevat, sostingut per volta de creueria rebaixada. La torre campanar, de planta quadrada —excepcionalment hexagonal—, se sol bastir en una capella dels peus i col·lateral al pla de façana, bé que pot presentar diverses variants.

L'alçat de l'edifici també remet a opcions recurrents en les obres gòtiques: els paraments interiors dels flancs de la nau, oberts per les capelles laterals, es drecen fins a la sageta dels arcs formers de la volta per acollir la sèrie contínua dels finestrals, badats igualment als panys de la capçalera i, en forma d'òcul o rosassa, al pla de tanca dels peus. La volta de creueria que indefectiblement cobreix els trams de la nau trasllada les càrregues al mur mitjançant uns arcs doblers i creuers —no sempre els formers— impostats en copades que s'encasten al gruix frontal dels contraforts adossats. L'arrencada o represa de la creueria en simples copades aïllades, la versió més reductiva de les previstes en els dissenys gòtics per a l'alçat d'una nau, esdevé l'habitual en bona part del Cinc-cents.

De fet, fins a l'últim terç del segle —quan els canvis ja emergeixen amb força— no constatem amb normalitat una composició general i ben articulada dels elements de l'interior: verticalment amb l'aplicació de motlures o pi-

lastres adossades al mur que prolonguen des de la imposta fins a terra, a la manera de brancals, l'emergència dels arcs doblers o faixons; o bé horitzontalment amb motlures o faixes que, com un sintètic entaulament, ressegueixen el perímetre de la nau per visualitzar el nivell de la represa de les voltes —i de l'ampit dels finestrals, algun cop—. La successió dels trams de la volta i el ritme de les capelles i finestres, i a l'exterior la successió dels contraforts, conformen l'organització fonamental de l'espai en aquest tipus d'edificis.

L'esquema fa compatibles algunes variants en la definició de la planta i de l'alçat, en particular dues que tindran una certa rellevància funcional i formal, encara que d'entrada siguin poc freqüents, bé que no pas estranyes, en la tradició arquitectònica local. Primera, la perforació dels contraforts amb un pas de comunicació continu entre les capelles, que ofereix recorreguts perimetrals secundaris a la manera d'embrionàries naus laterals. I en segon lloc, la incorporació a l'alçat interior de la nau de tots els espais exteriors restants entre els contraforts mitjançant l'obertura de tribunes altes, és a dir, amb l'habilitació d'una segona sèrie de capelles superposades a les inferiors i amb recorregut perimetral elevat entre la capçalera i el cor dels peus, dreçades pràcticament fins al nivell de l'intradós de la volta o deixant un reduït desnivell d'alçada, just per encabir-hi un petit òcul o finestra exterior.

Els mètodes constructius de la fàbrica responen igualment a modalitats ja establertes en la tradició quatrecentista. L'opció més prestigiosa, però també més cara i infreqüent, és la construcció general de l'obra amb pedra de tall, tant en filades regulars de carreus per als paraments murals com en peces d'estereotomia per a les voltes. L'opció alternativa es basava en la construcció de paredat o maçoneria, molt més econòmica i ràpida, i esdevingué la fórmula majoritària, absolutament predominant en els edificis del Cinc-cents amb independència de la seva funcionalitat: religiosa o civil, pública o privada. Els paraments, de superfície arrebossada o enguixada, podien rebre un especejament fictici de carreus regulars pintat a l'interior, i a vegades estucat o esgrafiàt a l'exterior; els trams de coberta es resolien amb voltes grasses, de pedra trinxada amb bocins de maons i morter de calç, o també amb les pannes de la volta fetes de maó de pla, i amb l'intradós enguixat. En tot cas, les construccions de maçoneria preveïen una certa proporció de pedra de tall deixada a la vista, que es reservava per als elements principals de la fàbrica, els sotmesos a un major esforç i els que cobrien funcions especials o més qualificades: arcs de voltes i capelles, copades o culs de llàntia, claus de volta, brancals, llinxes, arestes, graons, motlures, ornaments integrats, etc.

La continuïtat bàsica que observem ateny igualment les formes constructives, entre les qual destaca el perfil apuntat dels arcs, tant dels oberts per accedir a les capelles com dels dedicats a emmarcar finestres i portals i dels aplicats a la generació de les voltes —els arcs formers i doblers de la creueria—. És prou coneguda la tendència de la tradició gòtica catalana, en la qual els arcs de mig punt no són pas

rars, a traçar els arcs ogivals amb llums molt àmplies —amb els dos centres de curvatura molt acostats—, de manera que tant pel seu comportament constructiu com per l'aspecte visual resulten bastant semblants als arcs de mig punt. Al segle XVI, aquesta tendència s'accentua i, sobretot en la segona meitat, s'accelera decididament: els arcs apuntats es perfilaran amb els centres molt poc distants, sovintejaran els arcs de mig punt en arcades i portals —i encara en els doblers de les voltes, de contundent impacte espacial— i, d'altra banda, començaran a aparèixer arcs escarsers i carpanells.¹³

Potser la imatge més estricta de la continuïtat dels models gòtics, des dels sistemes constructius fins a la morfologia dels detalls, l'ofereix la represa de l'obra interrompuda dels edificis amb programes arquitectònics ja ben determinats i difícilment reversibles, com les esglésies de Santa Maria de Balaguer (consagrada el 1558) i de Santa Maria de Palamós (acabada el 1551). Tanmateix, encapçalant aquest grup dos casos especials i formidables, els de les catedrals de Tortosa (c. 1500-1750) i de Girona (1577-1603),¹⁴ que són les obres en curs més imponents del Cinc-cents, tant per la qualitat i la monumentalitat dels seus espais com per la ingent inversió de recursos que van absorbir. La seva dilatada història i la mateixa peculiaritat de la seva arquitectura les converteix en excepcions tipològiques i estilístiques dintre la producció del període, però cal remarcar-ne almenys l'embalament dels recursos econòmics mobilitzats i la dinamització de les activitats constructives que van propiciar, a Tortosa i a Girona, amb l'elevat nombre de mestres que hi estaven involucrats: mestres d'obres, pedrapiquers i escultors.

Més enllà d'aquestes grans fàbriques, la continuïtat de la tradició gòtica en els paràmetres suara descrits —l'organització de la planta i de l'alçat i les opcions constructives i formals principals— es manifesta d'una manera diàfana en in comptables esglésies bastides de nova planta en el segle XVI. Algunes són edificis de proporcions notables, o fins i tot ambiciosos, com la prioral de Sant Pere de Reus (1512), l'església del convent dels Àngels de Barcelona (1562), les parroquials de Sant Nicolau de Bellpuig (c. 1560), de Santa Maria de Palautordera (1562), de Sant Joan de Valls (1569) —que seguia el model de Sant Agustí Vell de Barcelona, dels segles XIV-XV—, del Sant Esperit de Terrassa (1574), de Santa Eulàlia de l'Hospitalet de Llobregat (1579), de Sant Pere de Vilamajor (1581)... (Les dates corresponen a l'inici de les obres.)

Moltes d'altres de dimensions més modestes, que sorgeixen en un gran nombre per tot el país, s'ajusten també exactament als mateixos trets tipològics i constructius assenyalats. Per limitar-nos a alguns exemples, esmentarem un grup de parroquials empreses al llarg del segle a l'àrea costanera de la rodalia de Barcelona, especialment del Maresme (les dates corresponen a l'inici de les obres): Sant Romà de Lloret de Mar (1510), Sant Genís de Vilasar (1511), Sant Julià d'Argentona (1514), Sant Iscle i Santa Victòria de Dosrius (1526), Sant Martí d'Arenys de Munt (1531), Santa Maria i Sant Nicolau de Calella

(1539), Sant Feliu de Cabrera de Mar (1540), Sant Andreu de Llavaneres (1561), Santa Maria de Vallvidrera (1566), Sants Just i Pastor de Sant Just Desvern (1570), Sant Martí de Teià (1574) i Sant Pere de Canet de Mar (1579) —totes dues segons el model barceloní del convent dels Àngels, de 1562—, Sant Pere de Premià de Dalt (1588), Santa Maria d'Arenys de Mar (1589), Sant Pol de Mar (1590) i Sant Vicenç de Montalt (1591).¹⁵

No pocs exemples d'arquitectura civil, tant pública com privada, reblarien clarament aquests impulsos d'inèrcia de les tradicions constructives locals que registrem. Així, no solament l'ampliació de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona —amb l'ala de ponent o «quadra de Sant Roc» afegida el 1511— es va resoldre amb obra idèntica que els sectors preexistents, sinó que les mateixes pautes de la tipologia establerta també es van adoptar a l'Hospital de la Santa Creu de Vic, edificat els anys 1539-1547. Igualment, les cases senyoriales mantenen inalterada fins a la segona meitat del segle l'organització de la planimetria i de la major part dels alçats, inclosa la tipologia tan determinant del pati i l'escala principal. Els canvis registrats són accidentals i restringits a detalls de la decoració escultòrica, que mostra l'incipient procés d'hibridació d'elements com portals o finestres. Ho il·lustren cases de Barcelona com la de l'ardiaca Lluís Desplà, guarnida amb un flamant portal «romà» hibridat (c. 1490-1514), la Casa Padellàs refeta per Joan Hostalrich de Sabastida (c. 1497-1515) o la casa del marquès de Llió, reformada a principi del segle XVI. O també la casa de Bernat Xanxo al carrer de la Mà de Ferro de Perpinyà (c. 1508), i cases de Vic com la Moixó o la Càrcer al Mercadal, o la Casa Bru de Sala (c. 1505) i la de Miquel de Clariana (c. 1509).¹⁶

La hibridació ornamental, basada en els motlluratges o aplicacions escultòriques d'evocació romana superposats a estructures tradicionals, s'intensificà amb rapidesa des dels primers decennis del segle, però els canvis de més relleu, els de caire tipològic, van penetrar molt lentament. Per això, més enllà de la notable condensació decorativa «a la romana» dels portals interiors del Palau Centelles (c. 1514) de Barcelona, caldria destacar la solució intermèdia de la seva escala principal: apareix encara emplaçada al pati, però el segon tram s'ha allotjat com a galeria a l'interior d'una crugia de la casa, la mateixa solució que també retrobarem al palau cincentista Cervelló-Giudice del carrer de Montcada.¹⁷

El pas evolutiu següent, importantíssim, en l'organització d'escala i pati, sorgeix a la Casa Gralla de Barcelona (c. 1504-1531/1536), la primera mostra del desplaçament complet de l'escala a una crugia interior, cosa que permet traçar un pati quadrat regular i amb tots quatre costats lliures. Aquesta casa també incorporà a la façana un aparell ornamental de repertori grotesc exuberant i modern —atribuïble amb probabilitat a l'escultor Damià Forment—, però l'episodi d'hibridació més eloqüent es trobava al pati amb la seva galeria noble, en la qual es combinaven d'una manera desinhibida elements formals renaixentistes, com la sèrie de columnes amb capitell co-

rinti i fust de doble joc d'estries, amb altres d'inequívocament gòtics, com l'extrema estilització de les mateixes columnes i el perfil apuntat i l'insistit motlluratge de la sèrie d'arcs que hi impostaven.¹⁸

Una simbiosi menys estrident, però anàloga, d'elements gòtics i renaixentistes reapareix a les llotges de ponent (1537-1541) i de llevant (1545-1548) del nou Pati dels Tarongers del Palau de la Generalitat a Barcelona, realitzades per Gil de Medina segons projecte d'Antoni Carbonell.¹⁹ La planta superior de les llotges, que culminava la façana del pati ampliat, es modelà amb una sèrie contínua de finestres d'arc carpanell compassades per pinacles i gàrgoles, una solució gòtica estricta, manllevada per Carbonell al pati quatrecentista de Marc Safont. La solució encara s'estendria sense canvis, com a recurs unificador de l'enter pati, al coronament de les ampliacions cap a la banda nord que la saga dels mestres Ferrer anà construïnt de 1569 a 1638, tanmateix ja compostes amb adust motlluratge romà.

La simbiosi d'elements tradicionals amb altres de renaixentistes —desplaçada a favor dels darrers— que tingué una projecció renovadora més determinant en l'arquitectura religiosa de l'últim terç del Cinc-cents es registra a l'església del santuari i monestir de Montserrat (1560-1592), construïda per Miquel Sastre († 1586) amb traça potser d'altres autors. L'obra s'acorda a les pautes tipològiques ja establertes i constants al país: té nau única de sis trams coberts amb volta de creueria, capelles entre els contraforts, capçalera de set panys amb volta radial i cor elevat en els dos últims trams sobre voltes de creueria rebaixades. D'altra banda, incorpora variants prou conegudes, com el pas de circulació perimetral a través dels contraforts i les tribunes o sobrecapelles; i encara una altra variant menys freqüent, bé que no pas estranya, com el cimbori octogonal, obert ran de capçalera, en un primer tram lleugerament eixamplat com a pseudotranssepte.

Tanmateix, la incorporació nova i realment important consisteix en el tractament compositiu dels alçats, que han rebut un disseny general basat en el lèxic formal i en el sistema articuladori renaixentistes. Així, s'hi han definit dos nivells superposats de pilastres adossades, un per emmarcar els arcs de les capelles baixes i l'altre per als de les tribunes. En el primer, les pilastres tenen pedestal i capitell corinti i sostenen un entaulament que és continu per a tot el perímetre de la nau, bé que reduït a només l'arquitrav, sense fris ni cornisa. En el nivell superior de les tribunes, les pilastres porten un capitell doricotoscà que també sintetitza l'entaulament, el qual, a més de rebre l'arquivolta de la tribuna, fa d'imposta als arcs doblers i diagonals de la creueria. Tots els arcs que obren a la nau les capelles i les tribunes s'han traçat de mig punt, com també ho són els arcs doblers de la volta, d'una poderosa incidència espacial; només els arcs formers mantenen el perfil ogival, bé que allotgen uns grans òculs perfectament circulars. Al capdavant, la volta de creueria de la nau resulta l'únic element fonamental de l'església de Montserrat que encara preserva els lligams de continuïtat amb la tra-

ció gòtica. En canvi, l'alçat, tant per la seva organització formal com per la morfologia dels ornaments i els motlluratges, podem dir que enceta el nou sistema renaixentista. De fet, és el primer edifici de grans proporcions de l'arquitectura catalana que registra el decisiu «primer pas» de la recepció estructural del sistema compositiu renaixentista i, simètricament, de la dissolució del sistema gòtic de llarga i prestigiosa tradició —un pas emblemàtic i d'una gran magnitud, perquè obria un camí irreversible, sense retorn.²⁰

L'obra de Montserrat testimonia una tendència que fou progressivament seguida i que ben aviat esdevindria general. La normalització renaixentista de la composició dels alçats, cada cop més depurada, però que alhora es combinava sense problemes amb les seguretats tècniques de la volta de creueria, té una il·lustració suggestiva en la capella del Peu de la Creu (1568-1569), promoguda pel bisbe Joan Jubí al convent dels Àngels de Barcelona. La capella fa conviure la persistent coberta de creueria amb un lèxic formal romà que, d'altra banda, és associable a la difusió europea del tractat d'arquitectura de Sebastiano Serlio: el llibre IV sobre els cinc ordres i el llibre III sobre antiguitats romanes es van publicar el 1537 i el 1540 i van tenir edició castellana conjunta ja el 1552. És molt probable que el tractat de Serlio, copiosament il·lustrat, accelerés la normalització que observem. En tot cas, l'articulació romana dels interiors s'imposà en el disseny de la majoria de les esglésies de proporcions més notables construïdes durant l'últim terç del segle XVI i els primers decennis del següent, no obstant la insistent resolució tècnica i formal de les voltes amb la secular creueria, bé que es perfilessin de mig punt els seus arcs doblers o faixons. Poden servir-ne d'exemple les parroquials de l'Assumpta d'Alcover (1578-1630), Sant Llorenç de Vilalba dels Arcs (c. 1580-1601 i seg.), Santa Eulàlia d'Esparreguera (1587-1612), Sant Jaume de Riudoms (1588-1617), Santa Maria d'Igualada (1617 - *post* 1627), Sant Jaume de Calaf (1603-1639), Sant Julià de l'Arboç (1631 - *ante* 1647), etc. Amb tot, el fenomen persisteix fins a dates molt avançades, com es constata a l'església del santuari solsonès del Miracle de Riner, obra de 1652 a 1731.²¹

ADOPCIÓ DEL SISTEMA ARQUITECTÒNIC RENAIXENTISTA

Quan no hi ha en joc la coberta de grans espais, i per tant desapareix el pretext per aferrar-se a la seguretat de les tradicionals voltes de creueria, molts edificis adopten sense reserves el llenguatge renaixentista, tal vegada amb algunes incomprendiments o tosques d'execució. N'hi ha mostres ja des de mitjan segle, com l'episodi primerenc del Reial Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties de Tortosa (1544 - c. 1568), promogut per Carles V i l'aleshores príncep Felip, que presenta un notable pati quadrat ben regular de dos nivells d'arcades de mig punt que superposen els ordres toscà i jònic —el tercer nivell s'afegí més tard—.

L'ampit de la segona galeria, en comptes de balustres, es decora amb relleus de pedra, a la manera aragonesa o castellana, representant els bustos aparellats i l'heràldica dels monarques de la Corona d'Aragó, des de Ramon Berenguer IV i Peronella fins a Felip II i Maria de Portugal, tallats per l'escultor d'origen burgalès Francisco Monterroso (1563).

Un altre pati regular i modern, amb l'escala desplaçada dintre una crugia de l'edifici i coberta, a més, per una superba cúpula de fusta amb galeria practicable i volta casetonada, centra el Palau del Lloctinent (1549-1557), la residència barcelonina del virrei construïda per Antoni Carbonell en un sector de llevant de l'antic Palau Reial Major. Cada costat de la planta inferior del pati queda obert per un gran arc carpanell impostat sobre pilastres cantoneres amb motllura de faixa, mentre que la planta superior té galeria toscana d'arcs de mig punt i ampit de balustres. De l'antic Trentenari de la Casa de la Ciutat de Barcelona, n'ha sobreviscut part del pòrtic (1559), de diàfan regust serlià —reconstruït el 1929 als peus de l'escala noble—, i el portal dòric amb «triomfs» que s'hi afegí el 1580, avui a l'accés del Saló de Cent.

Les obres d'aquest caire es multipliquen en l'últim terç del Cinc-cents, però haurem de limitar-nos a una referència global; de fet, moltíssimes, amb independència que no poques en origen potser fossin rellevants, han desaparegut i només es coneixen per la documentació o bé per mers residus materials o simples ruïnes excepcionalment conservades. Així, les empreses en els grans conjunts monàstics de Poblet, Santes Creus, Montserrat, Escaladei, etc., el notable interès de les quals podrien il·lustrar uns reduïts fragments sobreviscuts dels nous palaus abacials de Poblet i de Santes Creus, o el de Sant Cugat del Vallès, amb el sobreclaustra i la nova escala d'accés (1573-1589), i el claustre menor d'Escaladei, ara restituït (2013).

L'aplicació sistemàtica i plenament assumida del nou model, amb la indispensable comprensió dels seus conceptes bàsics, respongué a una conjunció de factors diversos, entre els quals, més enllà de la introducció gradual d'elements que hem observat, caldria comptar la documentada circulació a Catalunya del tractat renaixentista d'arquitectura més rigorós i didàctic i de major influència arreu d'Europa: la *Regola delli cinque Ordini d'Architettura* (Roma, 1562), de Jacopo Barozzi da Vignola, que hem d'acumular a la ja esmentada circulació del tractat de Serlio. També caldria comptar una munió d'informacions i estímuls puntuals provinents en especial de les noves fundacions conventuals posttridentines —d'ordes molt vinculats a Roma: jesuïtes, carmelitans descalços, caputxins, etc.—, sense oblidar les obres de remodelació empreses en monestirs o convents d'ordes religiosos instal·lats de temps al país, algunes ja alludides abans. Tanmateix, en la culminació del canvi de model a Catalunya, van tenir-hi un protagonisme fonamental, d'una banda, el tracista mossèn Jaume Amigó (1518-1590/1591), rector de Tivissa, i un grup d'eclesiàstics tarragonins —com Pere Aguiló, prior de la cartoixa d'Escaladei—, i de l'altra, l'arquitecte

Pere Blai (1553-1621), un mestre d'obres barceloní, i alguns col·legues i seguidors. Són el nucli de l'anomenada «escola del Camp» de Tarragona.²² Respecte a Amigó, convé subratllar que partia d'un cert coneixement directe d'obres italianes —s'han documentat tres llargues estades seves a Roma, com a mínim els anys 1547-1553, 1559-1561 i 1568-1569—; respecte a Blai, s'han de remarcar els seus contactes amb l'arquitecte reial Francisco de Mora i potser amb altres mestres d'El Escorial (1597 i 1599).

Amigó i Blai van iniciar la col·laboració a la catedral de Tarragona, per a la qual el primer ja havia dissenyat el moble renaixentista de l'orgue major (1561). L'arquebisbe Antoni Agustín encarregà a Amigó la traça de la capella del Santíssim (1582-1592), una transformació de l'antic refetor canonical que començà el mestre Bernat Cassany de Riudecanyes i, quan morí (1583), va continuar Pere Blai fins a completar-la. Amigó tancà la capçalera amb un retaule doricotoscà de jaspis a la manera d'arc triomfal, l'entaulament del qual resseguia tot l'alçat de la nau com a imposta de la preexistent volta de canó ogival, i excavà en el gruix del mur tres capelles de mig punt per banda. A més, perforà la volta amb una cúpula hemisfèrica amb tambor i comunicà la capella al braç nord del creuer de la catedral mitjançant un gran portal corinti —els fustos de granit de les seves columnes provenien del *visorium* del circ romà.

Mentrestant, el 1582, Amigó s'ocupà també de la traça de dues esglésies parroquials, la de Sant Jaume d'Ulldemolins, la seva vila natal —per a la qual el 1568 ja havia avançat un projecte—, i la de Sant Andreu de la Selva del Camp, aquesta feta conjuntament amb Pere Blai i amb la col·laboració de Pere Aguiló i del canonge tarragoní Rafael Joan Gili. El mateix 1582, Blai contractà la construcció d'un terç de la fàbrica de la Selva —la resta de la qual, a càrrec d'altres mestres, es prolongà fins cap al 1640—. L'obra s'acorda a l'esquema general de nau única, de sis trams, amb capelles comunicades entre els contraforts i amb sobrecapelles o tribunes. Però, a més, incorpora novetats significatives: la nau es tanca amb arc triomfal, tant a la capçalera quadrada —que culmina amb cúpula hemisfèrica i tambor— com als peus, i es cobreix amb volta de canó de mig punt seccionada per llunetes i compassada per arcs faixons; les capelles i les tribunes també tenen voltes de canó, lligades als contraforts. D'altra banda, l'alçat de la nau rebé una notable versió de l'ordre dòric de Vignola, amb motlluratges de talla afinada, que acredita una comprensió cabal de la sintaxi arquitectònica romana.

Responia a un projecte molt semblant l'església d'Ulldemolins, bé que la traça ideada per Amigó i bastida entre els anys 1584 i 1590 per dos mestres bascos —Joan Sanç i Joan Garcia de Licergarate— encara va incloure un complex campanar de tres cossos i una portada-façana coronada per frontons. Quedà enllestida molt abans que la seva pariona de la Selva del Camp, però també s'adaptava a uns espais i a un pressupost força més reduïts, que implicaren un edifici de proporcions menors i construït amb materials més senzills. En tot cas, convé remarcar que l'ús de voltes

de canó de mig punt en naus d'àmplies dimensions el registrem a Ulldemolins i a la Selva del Camp per primera vegada a la Catalunya moderna. Igualment, hi apareix per primer cop el ple domini de la composició arquitectònica renaixentista en tots els sectors de l'edifici, amb un disseny exacte del lèxic formal i una clara comprensió de les relacions proporcionals dels elements, que reflecteixen un estudi atent i perspicax del tractat de Vignola i, almenys en el cas de Jaume Amigó, una experiència i un coneixement directes d'obres italianes contemporànies.

Després de la mort d'Amigó, Pere Blai va intervenir en diversos projectes per a l'arquebisbat de Tarragona, no solament com a conseller o tracista, com Amigó, sinó també com a constructor. Entre les obres més significatives, cal destacar les capelles contigües de Sant Joan i Sant Fructuós de la catedral que bastí per a l'arquebisbe Joan Terés (1592-1612), un conjunt format per arcades de mig punt emmarcades dins d'un ordre de pilastres corínties amb entaulament i volta de canó, amb distribuïdor i sagristia comuns i amb el sepulcre monumental de Joan Terés allotjat al contrafort intermedi.

Mentrestant, projectà i construí a Barcelona el seu treball més conegut, l'«obra nova» del Palau de la Generalitat (1596-1619). Consistia en la nova capella de Sant Jordi —ara Saló— i estances adjacents, adossades al nucli gòtic del complex institucional per la banda de migdia: un gran ambient rectangular de tres naus d'alçada gairebé igual, definides per esvelts pilars dòrics que fan d'imposta a les voltes i, ran de capçalera, a una cúpula el·líptica sobre petxines. Blai va donar al parament exterior de la capella encarat a l'antic conjunt de Sant Jaume —enderrocat a partir de 1824 per poder revestir la Casa de la Ciutat amb una façana neoclàssica i obtenir enfront seu la plaça actual— un noble aspecte de façana de palau, amb portal dòric i grans finestres encimbellades per frontó. Es tracta de la primera gran façana civil de l'arquitectura catalana composta amb llenguatge netament renaixentista. Algun detall de l'obra de la Generalitat recorda solucions que reflectirien l'estada de Pere Blai a Madrid i El Escorial (1597) i la relació que hi pogué establir amb l'arquitecte reial Francisco de Mora —encara reforçada amb la visita de Mora a Barcelona (1599)—; aquesta relació també explicaria les afinitats que la façana flanquejada per campanars i altres sectors de l'església de Santa Maria de Cornudella del Montsant (c. 1598-1629), projectada per Blai, mantenen envers la de San Bernabé d'El Escorial (1593-1595), obra del mateix Mora.

L'«obra nova» de Pere Blai a la banda sud del Palau de la Generalitat, amb el doble caràcter d'espai religiós i de façana civil, és simètrica a la més àmplia fàbrica de la banda de tramuntana que construïen els mestres Ferrer —Pere Ferrer major (1569-1599), Pere Ferrer menor (1596-1598, 1610-1640) i Pere Pau Ferrer (1632-1638)—, amb estances obertes al prolongat Pati dels Tarongers, per l'interior, i amb adustes façanes exteriors d'aire serià als carrers de Sant Sever, de Sant Honorat i del Bisbe. Els treballs de Blai i dels Ferrer, que completaren l'emblemàtic

edifici institucional de la Generalitat, alhora també culminaren la incorporació del nou model renaixentista en l'arquitectura catalana del segle XVI.²³

ARTS FIGURATIVES. L'ESCUPTURA

La producció figurativa catalana del Cinc-cents respon prevalentment a temàtiques de funcionalitat religiosa, a objectius tant de devoció pública com privada: retaules i mobiliari litúrgic, obres funeràries, aplicacions arquitectòniques, etc. Les obres de tema «profà» —de gèneres com el retrat, el paisatge, els episodis històrics o mitològics, o els elements heràldics i relleus ornamentals— no hi són pas inexistent, però en comparació tenen una incidència molt secundària, sobretot si ens atenim als minsos exemplars conservats. Tanmateix, la documentació exhumada i alguns testimonis materials sobreviscuts —que recerques futures sens dubte ampliaran— obren un considerable marge d'expectatives sobre la presència efectiva de representacions profanes, en particular en residències senyoriales i entre els sectors socials acomodats del país, com es desprèn de les nombroses notícies d'inventaris i testaments ja coneguts,²⁴ i igualment d'algunes peces residuals que provenen d'antigues col·leccions de l'aristocràcia local, com la de l'ardiaca de Barcelona Lluís Desplà († 1524) o la de Miquel Mai († 1546), l'ambaixador i vicecanceller de Carles V;²⁵ i caldria comptar encara, entre els retrats, amb la tan significativa galeria de monarques de Catalunya-Aragó pintada per Filippo Ariosto (1587-1588) per al Palau de la Generalitat.²⁶

Cal advertir que la majoria dels escultors —imaginaires, pedrapiquers, retaulers— i bona part dels pintors actius a Catalunya des del llindar del segle XVI fins ben entrat el XVII eren forasters i d'origens diversos. És a dir, un nombre substancial dels encàrrecs artístics locals es van resoldre des d'una cultura i una formació generals, i des d'un aprenentatge immediat de l'ofici, rebuts en altres territoris europeus, que avui correspondrien a França, els Països Baixos, Alemanya, Portugal, Castella o Itàlia, sense oblidar els provinents dels altres estats de la Corona d'Aragó. En l'àmbit figuratiu, doncs, hem de pressuposar treballs amb accents estilístics molt heterogenis, entre els quals, tanmateix, apareixeran les primeres mostres mediatitzades de renaixentismes, si bé a l'inici del Cinc-cents predominen les obres de signe tradicional.

Aquestes obres es podrien descriure, per resumir, com a acordades a models gòtics d'ascendència flamenca en la concepció i en els esquemes de disseny, en el repertori ornamental i en la conformació anatòmica i el drapejat de les figures. Per limitar-nos a un parell d'exemples, esmentem el retaule de Sant Feliu de Girona, tallat amb frondosa estructura de traceries flamígeres, dosserets i pinacles per Joan Venetria (1504-1507) i Pere Robredo (1507-1510), que rebé unes imatges titulars d'anatomia rígida i plecs encatronats d'aire flamenc cisellades per Joan d'Aragó (1505); i el ric sepulcre tardogòtic de Lluís de Requesens

(† 1509) a la capella familiar de l'Epifania de la Seu Vella de Lleida, acabat el 1511 per Pedro de Sarabia i Juan de Palacios. Treballs així es prolongaran encara fins a mitjan segle enmig d'un progressiu procés d'hibridacions; no obstant això, en paral·lel, s'ha de constatar igualment, ja des dels primers decennis, una presència molt consistent i significativa d'obres italianitzants, si no italianes i inequívocament renaixentistes.

Les manifestacions més primerenques d'aquesta escultura de nou estil són les tombes monumentals, portades des d'Itàlia —de Nàpols— per membres de la noblesa o de l'Administració reial que hi residien per raó dels seus càrrecs, vinculats a la Corona d'Aragó. En general, són produccions de tallers napolitans o llombards, sovint encara anònims i de cronologia poc precisa. Així, els sepulcres de Joan d'Aragó († 1528) i de Bernat de Vilamarí († 1512) a Montserrat, de Ramon Folc de Cardona-Anglesola († 1522) a Bellpuig —obra de Giovanni da Nola—, de Guillem de Boil († 1532) a la catedral de Girona i de Jeroni Descoll († 1553) a l'església de Sant Miquel de Barcelona —ara al Museu Diocesà—. ²⁷ Successivament, seran també tallers o escultors actius a Catalunya els qui realitzaran monuments sepulcralcs acordats al nou model renaixentista, com els de la catedral de Tarragona dedicats a Jaume de Cardona i Na Timbor de Cardona (c. 1532-1535) —obra atribuïble a Damià Forment—, ²⁸ a Gaspar Cervantes de Gaeta († 1575), a Antoni Agustín Albanell († 1586) i a Joan Terés Borrull († 1603).

Al marge de les tipologies funeràries, l'obra que significa l'eclosió renaixentista més intensa i genuïna del Cinc-cents català tingué lloc a la fi del segon decenni: les mampares de fusta del cor i el rerecor de marbre de la catedral de Barcelona, contractats el maig de 1517 per Bartolomé Ordóñez, un escultor d'origen burgalès però plenament format a Itàlia —arribà a Catalunya procedent de Nàpols, on s'ocupava, amb Diego de Siloé, de la capella Caracciolo di Vico de San Giovanni a Carbonara—. L'octubre de 1519, un cop enlestits els relleus de fusta i amb el rerecor començat, s'embarcà de nou cap a Itàlia per adquirir i desbastar a Carrara els marbres necessaris i per atendre els encàrrecs reials assumits durant l'estada de Carles V a Barcelona, on celebrà el dinovè capítol de l'orde del Toisó d'Or (5-8 de març de 1519), però el desembre de 1520 el sorprengué una malaltia i una mort sobtades i van quedar inacabats tots els treballs compromesos. L'obra del cor ja feta per Ordóñez i els seus ajudants, d'una qualitat singular, reflecteix l'aplicació, tant a la fusta com al marbre, del tipus de relleu *stiacciato* d'ascendència donatelliana que també emprà Miquel Àngel jove, un recurs d'una gran eficàcia plàstica per suggerir els volums i la profunditat espacial en les superfícies cisellades i per traduir-hi efectes pictòrics i atmosfèrics. L'anatomia de les figures, la composició de les escenes, els marcs arquitectònics i la decoració grotesca que hi observem remetent a la cultura artística romana estrictament coetània —potser als cercles de Rafael— i, per tant, al mateix centre de creació d'aquests models extrets de l'estatuària i els monuments de la Roma

antiga. El rerecor actual correspon a una etapa posterior, a un redisseny que, si bé incorporà tots els treballs que Ordóñez havia deixat —a més d'un relleu de l'aragonès Pedro Villar (1563-1564)— i partia del seu projecte original de 1517, també el simplificava i el redimensionava. Van enllestir-lo entre 1615 i 1620, per iniciativa del bisbe Lluís de Sanç i Còdol, l'escultor d'origen borgonyó Claudi Perret i el mestre Gaspar Bruel de Tortosa. ²⁹

No podem consignar, ni tan sols sumàriament, la copiosa producció plàstica documentada a partir del segon terç del Cinc-cents per a tota mena de tipologies i de funcions específiques, des d'imatges exemptes i grups escultòrics devots fins a la talla d'estructures retaulístiques o de relleus figuratius i altres aplicacions ornamentals per a l'arquitectura. Les obres conservades acrediten en general una cultura artística ja notablement actualitzada, de caire renaixentista, bé que no totes mostren un domini de l'ofici i uns estàndards de qualitat equivalents. Entre els noms esmentats amb freqüència a la documentació, molts d'origen francès o flamenc, recordem almenys Joan de Brusselles, Enric de Borgonya, Joan de Tours, Guiu de Bell-lloc, Jacques Bruna, Huguet d'Artés, Pere Ostris, etc. Serveixen una il·lustració tant del nivell dels renaixentismes com dels estàndards de qualitat dels treballs la gran pica baptismal de pedra de la catedral de Girona (Guiu de Bell-lloc, intervenció c. 1528-1539) o la de Santa Maria de Cervera esculpida per Jacques Bruna (1568) i les noves cadires episcopals afegides al presbiteri i al cor quatrecentista de la catedral de Tarragona (Enric de Borgonya i Joan de Tours, 1534-1535), enriquides amb carnosos decoració grotesca i estilitzats pinacles romans farcits d'imatgeria. ³⁰

Mereix una referència a part el valencià Damià Forment (1480-1540), l'escultor més prolífic i modern de la Corona d'Aragó, que treballà amb el concurs d'un taller ampli i ben organitzat sobretot a Saragossa i a Aragó, però que també fou actiu a Catalunya. Tot i que s'ocupà de diverses obres més, cal recordar-lo principalment pel retaule major de Santa Maria del monestir cistercenc de Poblet. La monumental estructura, cisellada en alabastre els anys 1527-1529, plantejà alguns problemes d'execució que li foren retrets i que van generar un plet llarg i sorollós, també magnificat per qüestions internes del monestir i per l'encreuament amb interessos professionals d'altres col·legues. Amb tot, i malgrat les mutilacions i els vandalismes soferts arran de la desamortització del segle XIX, el retaule de Poblet resta tothora el conjunt més formidable i sumptuós d'escultura «a la romana» del segle XVI a Catalunya. ³¹

L'escultor Martí Díez de Liatzasolo († 1583), primer soci i després adversari declarat de Forment, fou l'autor —únic o formant companyia— de nombrosos retaules de fusta, com el desaparegut retaule major de dues cares de l'església dels Sants Just i Pastor de Barcelona (1531), que d'entrada va contractar associat precisament amb Forment i amb Joan de Tours. Atès que no s'ha conservat cap d'aquests retaules, per avaluar la seva obra ara hem de recórrer als dos únics treballs documentats que han sobreviscut, tots dos d'alabastre: el grup del Sant Enterrament

de l'església del Sant Esperit de Terrassa (1539-540) i la imatge de la Mare de Déu de la Victòria de l'església de l'antic Palau dels Requesens (1556) a Barcelona, obres d'una qualitat considerable, d'un classicisme esforçat i d'una intensa emotivitat, bé que amb detalls d'anatomia i de drap negre poc depurats.³²

L'acceptació generalitzada i la capillaritat de la difusió dels nous models formals en aquestes alçades del segle, les manifesta amb nitidesa l'activitat del mestre barceloní Jeroni Xanxo († 1575), que escampà un bon ofici impregnat de renaixentismes de nord a sud del país, de la Seu d'Urgell —el retaule de la Pietat (1548-1550) i el grup de la Dormició (1549)— a Lleida —el portal de Santa Maria l'Antiga (1559-1562) de la Seu Vella— i a Tarragona —el moble de l'orgue major de la catedral (1562-1566), dissenyat per Jaume Amigó.³³

L'aspecte formal heterogeni i dispers del complex d'imatges i relleus de l'últim terç del Cinc-cents, una producció relativament extensa i en bona part encara anònima —de fet, no gaire estudiada—, convida a concloure una panoràmica sobre el segle XVI comprimida com la present amb el simple esment d'alguns dels escultors i de les obres més remarcables. Per endavant, assenyalarem un notable treball anònim, el retaule de Sant Joan dels Fusters de la catedral de Barcelona (1577), el qual, com alguns d'altres que s'han citat —com el d'alabastre de Damià Forment a Poblet o el de fusta de Jeroni Xanxo a la Seu d'Urgell—, ha substituït els compartiments que representaven les escenes narratives per mitjà de pintures sobre taula, la tècnica habitual i majoritària als retaules, per compartiments que les representen mitjançant relleus policromats. Aquesta substitució de pintures per relleus fa avinent l'observació general que, en els decenniis del final del segle XVI i l'inici del XVII, cristallitzen en el gènere retaulístic uns canvis remarcables. Més enllà que, com a moble litúrgic, mantingués i encara reforçés la seva estructura arquitectònica d'organització reticular i decoració abundant, el retaule va monumentalitzar les seves proporcions fins a ocupar completament la superfície de la capçalera rere l'altar, va normalitzar i depurar el llenguatge romà del seu disseny acostant-lo als models vignolescos i va tendir a incorporar en els seus diferents cossos i carrers un nombre creixent d'imatges exemptes. I sobretot va tendir a abandonar els compartiments narratius de pintura a favor dels relleus escultòrics. De fet, en el pas del segle XVI al XVII, els retaules començaran a ser un objecte íntegrament escultòric en el qual el treball dels pintors quedarà circumscrit a la fase dels acabats de superfície de les imatges i relleus, és a dir, al daurat i la policromia finals.³⁴

Els escultors dedicats al disseny i a la fàbrica dels retaules —a l'estructura arquitectònica i a la talla ornamental i figurativa— serien uns agents decisius d'aquest procés. N'esmentem uns quants noms i una selecció d'obres rellevants, tanmateix sense excloure'n les tipologies no retaulístiques. Enceta els exemples Gaspar Huguet († 1585), el membre més interessant d'una família d'imatgers d'origen borgonyó instal·lada a Barcelona amb el seu avi Huguet

d'Artés: treballà als retaules majors de la prioral de Sant Pere de Reus (1582) i de la parroquial de Sant Andreu de Llavaneres (1582-1585), acabat per Joan Aragall (1594) —l'obra de Llavaneres s'ha conservat—. Cristóbal de Salamanca († 1591), natural d'Àvila, tallà els cadirats del cor del monestir de Montserrat (1578-1588), cremat per l'exèrcit francès el 1811, i de la catedral de Tortosa, que havia contractat el 1587 i que fou enllestit el 1593, després de la mort de l'escultor, pels seus col·laboradors. L'extens conjunt tortosí, de figures de cos sencer representades amb relleus de modelat vigorós, és l'únic del segle XVI d'aquestes característiques que ens ha arribat pràcticament íntegre —avui s'exposa a l'antic dormitori canonical.

Agustí Pujol el Vell (1554-1620/1621), fill d'un pedrapiquer de la catedral de Tortosa i avesat als treballs tant de pedra com de fusta, completà les imatges del retaule de la prioral de Reus (1587-1589) —en bona part conservades—, construï la façana de tres cossos de l'església de Montblanc (c. 1590-1595), poblada d'escultures de pedra i també conservada, i des del 1603, amb el fill homònim, realitzà el desaparegut retaule major de Vilanova de Cubelles. Un altre tortosí expert en pedra i marbre, Onofre Fuster (1566 - c. 1620), és l'autor de l'excel·lent relleu de la façana de Sant Martí Sacosta de Girona (1616) i dels plafons del bancal del retaule major de Sant Joan de Valls (1618), tots conservats. Igualment expert en el marbre i l'alabastre era l'escultor d'origen borgonyó Claudi Perret († 1621); rebé contractes prestigiosos, però a més del rerecor de la catedral de Barcelona, citat abans, hem d'esmentar-lo pel seu ambiciós retaule major de la catedral de Sant Joan de Perpinyà, començat el 1618 i acabat poc després de la seva mort per Jordi Lleó. Caldria recordar aquí un episodi d'importació molt significat i que afecta una obra de gran projecció: el colossal retaule major de l'església nova de Montserrat que el rei Felip II ofrenà al santuari. Va encarregar-ne el disseny a l'arquitecte escorlenc Francisco de Mora (1593) i va realitzar-lo Esteban Jordán (c. 1530-1598), l'escultor classicista més famós del moment, al seu taller de Valladolid (1593-1597). El retaule fou transportat a Montserrat a mitjan 1597 en seixanta-cinc carros i assentat al presbiteri de l'església, on fou policromat i daurat (1598-1599); va desaparèixer el 1811, cremat per l'exèrcit francès.

Tanquem la sintètica referència als escultors i l'escultura de l'aiguabarreig dels segles XVI-XVII amb el nom del millor escultor català de l'època moderna, Agustí Pujol (c. 1585-1628), fill de l'escultor homònim al·ludit suara. La seva trajectòria artística, tot i que estroncada per una mort prematura, acredita obres d'una qualitat excepcional que signifiquen la culminació de la plàstica renaixentista al país. Entre els seus treballs, molts dels quals desapareguts durant la Guerra Civil espanyola, remarquem-ne el retaule major de Martorell (1610-1616) i el del Roser de Terrassa (1615-1618) —coneguts per fotografies—, el de la Immaculada de Verdú (1623) i l'ampliació del major de la prioral de Sant Pere de Reus (1625-128) —en part conservats—, i el del Roser de la catedral de Barcelona (1628), *in situ*.³⁵

ARTS FIGURATIVES. LA PINTURA

Els primers indicis rellevants de renaixentisme en la pintura sorgida en tallers catalans a l'època del Renaixement³⁶ es detecten ja en l'últim decenni del segle xv. Són canvis poc vistosos, pel seu caràcter estructural cenyit a la construcció espacial del quadre i dels seus objectes, però també són inequívocs i determinants, perquè responen a un factor tan definitori de la cultura renaixentista italiana com la representació «perspectiva». Cal precisar que els procediments gràfics aplicats pels nostres pintors a la construcció espacial, tot i derivar en última instància de la perspectiva quatrecentista de Filippo Brunelleschi (experiments òptics, c. 1410-1420) i de Leon Battista Alberti (*De pictura*, 1435) —i encara d'altres, com Piero della Francesca (*De prospectiva pingendi*, c. 1470-1482)—, dels quals arrenca la tradició científica de la perspectiva, a la pràctica en resulten només un ressò: una versió artesanitzada i parcial, obtinguda a més per vies indirectes.

Els pintors d'aquí operen amb un punt per resoldre amb eficàcia i simplicitat l'escorç o sensació de fuga dels objectes representats al quadre —sovint la d'un objecte sol, en particular el paviment—, o també operen amb una diagonal per resoldre les seqüències horitzontals de la profunditat —gairebé sempre les de la quadrícula del paviment—, però utilitzen aquests recursos gràfics com a simples receptes geomètriques o fórmules pràctiques, sense cap consciència del sentit òptic i mètric general implicat en aquests elements.³⁷ A més de fragmentària i mancada de consciència teòrica, la versió dels procediments perspectius renaixentistes introduïda en els tallers del Principat s'hauria d'atribuir a la influència mediatitzadora de pintors septentrionals de tradició artesana i no pas a intervencions directes i genuïnes de caire científic procedents d'Itàlia. Els primers exemples d'aquestes construccions espacials amb punt s'han constatat en obres posteriors a la mort de Jaume Huguet († 1492), en les taules de l'anomenat Mestre de Castelsardo que completaren el retaule huguetià de Sant Vicenç de Sarrià (c. 1500), en la d'un pintor del grup Vergós que intervingué en el retaule de Sant Esteve de Granollers (c. 1495-1500) i també en l'Anunciació del retaule de Puigcerdà (c. 1490) assignable al Mestre de Perpinyà, avui totes al MNAC.³⁸ El Mestre de Perpinyà, potser el canonge rossellonès Rafael Tamarró, és actiu a cada banda dels Pirineus des de la Seu d'Urgell i Puigcerdà fins a Perpinyà, Palau del Vidre i Canapost; la influència septentrional, francesa en el seu cas, apareix força versemblant.³⁹

De fet, des del 1490 fins al primer terç del Cinc-cents, els arxius registren a Catalunya un abundant flux de pintors nord-europeus —flamencs, alemanys, francesos— l'enorme activitat dels quals també confirmen els trets formals de moltes pintures conservades, en part encara anònimes. A aquests pintors, caldria assignar-los el protagonisme de la primera etapa de les transformacions de signe renaixentista, tanmateix encara incipients. Recordem, per exemple, els anònims mestres del retaule de la

Magrana (c. 1500) i de les sarges de l'orgue (1505) de la catedral de Sant Joan de Perpinyà, o els mestres de Llupià i de la predella i el retaule d'Argelers, també del Rosselló —les obres són conservades *in situ*—. ⁴⁰ O els ja identificats per la documentació Aine Bru († 1510?), Pere de Fontaines († 1518) i Joan de Borgonya († 1525), actius a Girona i a Barcelona.

El brabantès Aine Bru, autor del desaparegut retaule del Roser de l'església conventual de Sant Domènec de Girona (1500-1501) i del retaule major del monestir de Sant Cugat del Vallès (1504-1507) —del qual només sobreviuen dues taules al MNAC—, és un pintor d'una qualitat excepcional, que sembla haver transformat la seva formació de matriu flamenca en un trajecte meridional per Avinyó i la Provença, veritable cruïlla de contactes francoitalians.⁴¹ En canvi, sembla el treball d'un modest artesà l'única obra de Pere de Fontaines que s'ha conservat —el sotabancal del retaule de Sant Feliu de Girona (1517-1518), ara al Museu d'Art de Girona—, entre les moltes que té documentades; recorre sovint a les estampes de gravadors com Israhel van Meckenem, Martin Schongauer i Nicoletto da Modena, preses molt literalment. A propòsit d'aquest recurs que observem, i més enllà del cas personal de Pere de Fontaines, convé remarcar que la incorporació de les estampes com a models figuratius i compositius en els processos de producció de les obres, en particular de pintura i d'escultura, forma part d'un fenomen de vastes proporcions comú arreu d'Europa en tota l'època moderna, ja des de la fi del Quatre-cents.

L'ús sistemàtic de gravats i la seva circulació constant pels tallers artístics —amb modalitats d'aplicació diverses, del mer mimetisme a la lliure inspiració, que responen a una àmplia casuística—, i també l'actualització o renovació periòdica dels repertoris, esdevindrà determinant en l'evolució de les arts al llarg del Cinc-cents. La introducció de renaixentismes i els canvis més generals i estructurals en les representacions —també en el sentit d'una certa homologació, o internacionalització, dels sistemes figuratius amb epicentre a Itàlia— estaran vinculats d'una manera decisiva a la circulació regular de gravats, que transmetran una gran varietat de models específics i difondran l'obra d'artistes de renom pertot arreu, amb molta celeritat i capillaritat. D'entrada, fins entorn de 1530, van prevaler les estampes «de creació» d'artistes nòrdics, entre els quals destaca per damunt de tots Albrecht Dürer i la seva obra. Successivament, fins al voltant de 1580, s'imposaran els gravats «de traducció» italians, especialment els de Marcantonio Raimondi i el seu cercle, que divulgaven l'obra de Rafael i d'altres artistes establerts a Roma. Una tercera etapa, que des de 1580 s'endinsaria en bona part del Sis-cents, consagra el predomini de l'estampa «de traducció» italiana, amb gravadors —també d'origen flamenc o holandès— com Cornelis Cort, Agostino Carracci, Federico Barocci, Cherubino Alberti, Jan Sadeler, els Wierix, etc., que difonen una àmplia nòmina de pintors d'última generació: Ticià, Andrea del Sarto, Correggio,

Tintoretto, Veronese, Vasari, els germans Zuccari, Orazio Sammachini, Luca Cambiaso, Marteen de Vos, etc.⁴²

El pintor nòrdic que deixà una producció més extensa i original, Joan de Borgonya, era d'origen alsacià, sembla, bé que la seva obra manté afinitats amb l'«estil danubià» de seguidors de Michael Pacher, i consta que treballà a Oriola i a València almenys des de 1503, abans d'establir el seu taller a Barcelona prop de 1510. De l'etapa valenciana es conserven sis taules d'un retaule de Sant Andreu de l'església del Miracle, avui a la catedral de València. A Catalunya té documentada una producció abundant, que va incloure encàrrecs de compromís com el retaule major de l'església barcelonina del Pi (1512-1515), però per limitar-nos a alguns exemples significatius conservats, consignem els retaules de Santa Magdalena del monestir de Santes Creus (1510), *in situ*, i el major de Sant Feliu de Girona (1518-1520) —les sis taules del qual s'exposen al Museu d'Art de Girona— a més de la taula de la Mare de Déu del Mico (MNAC), una atribució segura tot i que en desconeixem la procedència. La seva pintura, de dibuix hàbil però expeditiu, a vegades poc atent a l'estructura anatòmica i proporcional de les figures, resol la composició espacial dels escenaris amb els procediments artesans ja assenyalats. Aplica sempre els colors a l'oli, amb una pinzellada fluida i un cromatisme exuberant, i acredita una gran sensibilitat pels ingredients més decoratius de la representació, per les textures sumptuoses i els efectes visuals de superfície.⁴³

Mentre Joan de Borgonya treballava al retaule de Sant Feliu i a d'altres obres de Girona —consten el retaule de Santa Úrsula (c. 1520-1523), el reliquiari de la Verònica (c. 1520-1523) i el disseny del vitrall de les Sibilles (1520) de la catedral, a més del retaule de Sant Cebrià d'Esponeüllà (1520-1522), que en part es conserven—, féu una estada a la ciutat el pintor Pere Fernández, natural de Múrcia; va contractar-hi, sempre amb data del novembre de 1519 i sempre associat amb un altre pintor, el retaule major de Sant Cebrià de Flaça —amb Gabriel Pou—, el retaullet de Santa Helena de la catedral —amb Antoni Norri— i el retaule major de Sant Vicenç de Llançà —també amb Antoni Norri—. L'únic conservat, el de Santa Helena, datat el 1521, reflecteix uns recursos figuratius i espacials que són aliens al context català i hispànic coetani, i en canvi resultarien coherents si contempléssim en el seu autor una intensa formació italiana i potser en particular llombarda; tanmateix les pintures de Santa Helena, impregnades d'estímul leonardescos i d'una concepció espacial moderna i agosarada, resten un cas singular de penetració renaixentista primerenca a Girona, però també un episodi aïllat, que tingué un ressò més aviat feble i epidèrmic en la cultura artística local.⁴⁴

Les novetats introduïdes per mediació del flux de mestres septentrionals, amb l'afegit de la creixent circulació de gravats, van transformar en el primer quart del segle la majoria dels tallers autòctons, no tots igualment atents i sensibles als canvis. Alguns hi foren poc receptius d'entrada, potser pels lligams inicials amb epígons huguetians, com Joan Gascó († 1529), pintor d'ofici excel·lent que in-

tervingué al retaule dels Vergós de Sant Esteve de Granollers (c. 1503); successivament, s'installà a Vic, des d'on el seu taller monopolitzà els encàrrecs de pintura del bisbat fins a mitjan Cinc-cents. La seva obra reflecteix un cert viratge evolutiu al retaule de Sant Pere de Vilamajor (1513-1516) —destruït el 1936 i conegut per fotografies—, però els canvis no es van accelerar i consolidar fins que el seu fill Perot Gascó (c. 1502/1506-1546), influït per l'obra de Joan de Borgonya, no es féu càrrec del taller vigatà flanquejat pels seus germans —una part significativa de la pintura conservada dels Gascó es concentra al Museu Episcopal de Vic.⁴⁵

Exercí un monopoli semblant al bisbat de Girona el pintor Pere Mates (c. 1490/1495-1558), col·laborador de Pere de Fontaines en la policromia del retaule de Sant Feliu, encara que la seva transformació pictòrica es desprèn més aviat de l'atenció dedicada als gravats de Dürer i, sobretot, d'influències de l'obra de Joan de Borgonya i probablement d'Aine Bru o també de Pere Fernández; com a il·lustració de l'art de Mates, recordem-ne els retaules de Santa Magdalena (1526), del Tresor de la catedral de Girona, i els de Santa Maria de Segueró i de Sant Pere de Montagut, avui conservats al Museu d'Art de Girona.⁴⁶

Altres exemples notoris de transformació, els serveixen les pintures del rossellonès Jaume Forner († *post* 1559), autor dels retaules documentats de Sant Miquel de Vivers (1525) i de la Mare de Déu de les Grades de Marcèvol (1527) —conservats *in situ*—, d'aire tradicional, però alhora, un cop establert al sud dels Pirineus, també autor, entre d'altres obres, del retaule ja manifestament evolucionat de Santa Agnès de Malanyanes (1535-1536), avui al Museu Diocesà de Barcelona.⁴⁷ El repertori de canvis, eixamplat amb el concurs d'estampes, podia difondre's en llocs molt distants, d'acord amb el radi d'acció dels pintors; a més de Forner, ho constatem amb el periple del mestre Baltasar Guiu, potser en realitat el Blai Guiu registrat a Lleida en les dècades de 1530 i 1540, que s'ocupà del retaule de Sant Salvador de Balaguer —el Museu Comarcal de la Noguera n'allotja algunes taules i fragments—, del de la capella de l'Assumpta (1525) de la catedral de Tortosa —les taules foren repintades i reutilitzades el 1735 en el retaule barroc de Sant Josep— i també de les taules conservades a Santa Maria la Major d'Alcanyís (c. 1520-1525). Igualment a Tortosa, recordem els Dessi, ben documentats però amb minsa obra sobreviscuda, com la predella de Santa Magdalena de la catedral (1530), de Vicent Dessi el Vell.⁴⁸

A la ciutat i l'arquebisbat de Tarragona es podrien esmentar casos de renovació anàlegs en el mateix període, com les pintures d'autor encara anònim aplegades provisionalment sota els noms del Mestre d'Alforja i del Mestre de Pere de Cardona, o bé dels Mestres de Sant Roc i de Santa Tecla; i igualment, cap a mitjan segle, com les assignades a Francesc Olives, en bona part conservades al Museu Diocesà de Tarragona i al claustre de la catedral.⁴⁹

La influència nord-europea remet quasi brusquement a partir del segon terç del segle, substituïda per la irrupció

en el panorama pictòric del país d'un seguit d'artistes meridionals que acrediten un considerable domini del prestigiós model italià. Es tracta de pintors amb formació clarament italianitzada —sens dubte també amb l'auxili d'estampes de tallers romans—, alguns dels quals són oriünds de la península italiana o bé hi han fet un aprenentatge artístic consistent. D'entrada, la personalitat pictòrica més interessant és el mestre portuguès Pere Nunyes († *post* 1556), que un cop desaparegut Joan de Borgonya liderà la contractació dels millors treballs, en solitari o bé formant companyia amb altres pintors com el seu paísà Enric Fernandes († 1546), el napolità Nicolau de Credença († 1558) i el pintor poeta Pere Serafí «lo Grec» († 1567).

De la prolífica activitat de Nunyes, iniciada almenys el 1513, ens n'ha arribat un bon nombre de pintures, de les quals citem almenys els conjunts principals: el retaule major de Santa Maria i Sant Martí de Capella (1527-1533) —avui del bisbat de Barbastro—, les portes del retaule de Sant Eloi dels Argenters de l'església de la Mercè (1526-1529) —ara al MNAC—, el retaule de la Santa Creu encarregat per Jaume Joan de Requesens per a la capella familiar de l'església dels Sants Just i Pastor (1528-1530) —*in situ*— i el retaule de Sant Sever de l'Hospital de Clergues (1528-1530) —ara al Museu Diocesà—, tots tres de Barcelona. A més, responen a una atribució segura a Nunyes les pintures de l'antic retaule major del santuari del Miracle de Riner (c. 1530-1532) emplaçades en una capella de l'església actual. L'execució de dues de les obres citades —les de Capella i de l'Hospital de Clergues de Barcelona—, va compartir-la amb Enric Fernandes, al seu torn autor d'un singular i sorprenent episodi de pintura mural en *trompe-l'oeil*: l'*architettura picta* dels sepulcres comtals de Berenguer I i Almodis (1545) al creuer de la catedral de Barcelona.⁵⁰ D'un tercer pintor portuguès a penes conegut, Joan Baptista, n'han sobreviscut només algunes taules del retaule de Sant Iscle i Santa Victòria de Dosrius (1565-1566), destruït el 1936.⁵¹

La pintura del també poeta Pere Serafí, anomenat «lo Grec» († 1567) —potser natural de Xipre, o bé estudiant a Itàlia, i en tot cas de cultura artística «romanitzada»—, mostra nivells de qualitat desiguals per raó del seu treball amb col·laboradors, però integra una intensa evocació del sintetisme gràfic i de la monumentalitat clàssica de la cultura renaixentista romana. Conservem exemples suggestius d'aquest romanisme de Serafí als retaules de Sant Romà de Lloret de Mar (1541-1555) i de Sant Martí d'Arenys de Munt (1543-1546) —*in situ*—, i sobretot a les portes de l'orgue de la catedral de Barcelona (*ante* 1563) —avui al Museu catedralici—, fins al punt que en algun estudi recent han pogut suscitar la idea, tanmateix exagerada, de connexions molt directes i estretes del pintor amb els cercles romans de Rafael.⁵²

En paral·lel i a continuació de Serafí prenen un paper preeminent el monferratès Pietro Paolo de Montalbergo († 1588), establert a Catalunya des de 1548, i molt especialment Isaac Hermes —o Hermans— Vermey († 1596), originari d'Utrecht i resident a Itàlia, que arribà a Barce-

lona el 1573. Montalbergo, més enllà del seu treball de pintor —en sobreviuen pocs testimonis: una taula del retaule de Malla (1554), les portes de l'orgue major de la catedral de Tarragona (1563-1565) i el retaule de la Resurrecció de Vallespinosa (c. 1582-1583), ara al Museu Diocesà de Tarragona—, va tenir un protagonisme particular en la difusió de models renaixentistes contemporanis per raó de la seva activitat comercial. Consta que almenys entre 1580-1582 i 1586 importà d'Itàlia, per distribuir a Barcelona, diversos milers de gravats —alguns del famós taller romà de Cornelis Cort— i exemplars dels tractats d'arquitectura d'Antonio Labacco (1552) i de Jacopo Barozzi da Vignola (1562).⁵³

L'obra catalana d'Isaac Hermes va començar al palau barceloní de la família Requesens, l'anomenat Palau Reial Menor, quan Lluís de Requesens va confiar-li la pintura dels retaules laterals i del retaule major de la capella (1573 - *post* 1576) —se'n conserva *in situ* una sola taula; la resta es coneixen per fotografies—. Hermes provenia de Milà, però va conèixer Requesens a Roma quan era ambaixador de Felip II i estigué al seu servei potser ja des de 1566; després va seguir-lo a Milà en 1572-1573, quan Requesens en fou governador. Successivament a les obres del Palau, Hermes desplegà una activitat notable arreu del país, començant pel disseny —amb Pietro Paolo de Montalbergo— del retaule major de la prioral de Reus (1576), les pintures del qual també realitzà més tard (1592-1593) —avui s'exposen al Museu de Reus—. Per encàrrec de Mencia de Requesens pintà el retaule major de la capella reial de Sant Domènec de València (1583-1584) i per a l'arquebisbe Antoni Agustín la decoració de la capella del Santíssim de la catedral de Tarragona (des de 1586), on a més realitzà la gran taula d'altar de la capella de Sant Francesc, dels Robuster o Nebot. La darrera obra important —conservada *in situ* igual que les de València i Tarragona— és el retaule major de Santa Maria de Palamós (1594-1596). La pintura d'Hermes reflecteix l'ambient artístic de la Roma posttridentina i del manierisme tardà,⁵⁴ mostrat amb composicions més elaborades i amb figures d'una certa força en les obres de l'església de Palau i de la catedral de Tarragona, i amb una resolució més apressada i repetitiva —o fatigada— en treballs de l'etapa final com els de Palamós. En tot cas, la seva obra resulta un testimoni privilegiat per observar l'acomodació dels clients i del públic catalans dels últims decennis del Cinc-cents a la nova koiné o «estil internacional» de pintura d'encuny italià, un llenguatge figuratiu que s'havia adaptat perfectament a les necessitats didàctiques i expressives de la cultura de la Contrareforma.⁵⁵

La nòmina de pintors italians amb activitat catalana en l'aiguabarreig dels segles XVI-XVII forneix exemples encara més genuïns del llenguatge tardomanierista; és el cas del milanès Joan Baptista Toscano, el millor de tots, que entre 1595 i 1617 contractà diversos retaules a Lloret de Mar (1595), Cartellà (1599), Girona (1598), Figueres (1600) i Sant Andreu de Llavaneres (1600 i 1603); es conserven *in situ* els retaules de Tots Sants de la catedral de Girona, el del Roser i el major de Sant Andreu de Llavaneres, a més de

quatre taules d'un altre dedicat a sant Jaume de procedència i data desconegudes, avui al MNAC.⁵⁶ Caldria tenir en compte encara alguns pintors més d'aquest moment, com el romà Cèsar Corona (1626-1627) —ben conegut però sense obra conservada, que pledejà pel contracte del retaule major de Llavaneres—; el genovès Joan Baptista Palma, documentat a Vilafranca des del 1596 i del qual s'ha conservat el retaule de Santa Maria de Terrassa (1611-1612), avui a la parròquia de Sant Pere;⁵⁷ el també genovès Jaume Giustiniano, registrat a Tarragona des del 1612 fins a la seva mort († 1627) —encara figuren *in situ* les dues grans teles firmades de la capella de Sant Francesc de la catedral de Tarragona—,⁵⁸ i el savoià del bisbat de Niça Lluís Gaudin († *post* 1641), resident amb el seu germà Antoni a Barcelona ja el 1616; pintà el retaule major de Sant Martí de Teià (entre 1617 i 1625), l'únic que li coneixem, poc abans de professar com a monjo a Montserrat (1627).⁵⁹

La pintura impregnada d'aires romans de Pere Nunyes i Enric Fernandes, o de Serafi i d'altres mestres avançats de la seva generació, va dinamitzar progressivament la producció dels pintors i tallers autòctons que hi estaven en contacte. De fet, a partir del segon terç del segle comencen a aparèixer obres de pintors locals que, a més d'acreditar un ofici impecable i exigent, integren una notable modernitat compositiva, figurativa i cromàtica, amb informacions actualitzades que poden harmonitzar amb desimboltura i sense mimetismes fonts gràfiques diverses tant de Dürer com de Raimondi-Rafael. En són una mostra eloqüent les magnífiques pintures dels retaules de Sant Joan de Caselles (1537) i de Sant Miquel de Prats (c. 1537), de la parròquia andorrana de Canillo, contractades per Miquel Ramells i Guiu Borgonyó —de Ramells consta una certa relació amb Fernandes, soci de Nunyes, ja el 1531—. ⁶⁰ Igualment, les del pintor de Vilafranca del Penedès Jaume Huguet I († 1606), que fou aprenent de Pere Serafi (1565). Amb el seu fill homònim Jaume Huguet II († 1607) van compartir taller i la majoria dels encàrrecs, dels quals n'ha sobreviscut una petita mostra. Es tracta dels sis compartiments del retaule de Sant Roc (c. 1591-1594), el del retaule de les Ànimes (1604) i els de Sant Pere i els Pares llatins, que provenen de l'església de Santa Eulàlia de Provençana i es conserven al Museu de l'Hospitalet de Llobregat; d'algunes taules del destruït retaule major de Santa Maria de Vallvidrera (1597) —dues taules i alguns fragments són al museu del monestir de Poblet i unes altres taules al Museo Provincial de Valladolid— i també de la predella del retaule del Roser (c. 1597), conservada *in situ*; del retaule de Sant Ramon de Penyaforat (1601-1607) i el Tríptic de les Butlles de Mura (c. 1598), del Museu Episcopal de Vic; de les taules de Sant Jacint i del Profeta Jeremies, del Museu Diocesà de Barcelona, i d'algunes més conservades al Museu Comarcal de Manresa.⁶¹

A l'últim terç del segle hem de registrar l'activitat peculiar d'un nou —i menor— pintor poeta, Benet Sanxes Galindo († 1591), d'origen portuguès. Contractà el retaule major del monestir de Sant Benet de Bages (1563), perdut el 1633; el retaule de Sant Ponç de Manresa (1569), ara al Museu de la Seu de Manresa, i el retaule de Sant Pere

de Serrateix (1570), avui al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. També pintà un retaule de Santa Anna a Monistrol i decorà la sala de la Collació al monestir de Montserrat (1574-1575), i a continuació publicà el llibre de poemes *Christi Victoria* (Barcelona, 1576). A més de feines decoratives com el daurat del retaule de la capella del Palau dels Requesens (1576), té documentades un munt d'altres obres que no han deixat cap vestigi, mentre que al Museu Comarcal i al de la Seu de Manresa s'exposen vuit taules de procedència desconeguda que li són clarament atribuïbles. I potser el fragment de la bandera de Santa Eulàlia guardat al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona correspon a la pintura que Benet Sanxes va contractar el 1582 amb Antoni Toreno.⁶²

Joan Sanxes Galindo († 1621), fill de Benet i també pintor, s'establí a Girona. Va tenir-hi una producció sostinguda, que coneixem pels documents i per algun exemple conservat: obres com els retaules del Roser d'Amer (c. 1595-1605) i de Camallera (1603) —ara al Museu d'Art de Girona—, o com el de Santa Cristina d'Aro (1612) —*in situ*—, mostren un ofici correcte, però expeditiu i convencional, sovint resolt amb un recurs mimètic a les estampes.⁶³ Joan Mates († 1585), natural de Sant Feliu de Guíxols i fill del pintor Nicolau Mates —de la coneguda saga gironina de pintors—, té documentades nombroses obres al bisbat de Girona, però, llevat del retaule de Sant Pere del monestir de Pedralbes (c. 1570-1585) que té atribuït, només hauria sobreviscut una obra seva: les portes del retaule de Sant Joan Baptista dels Fusters (1577) de la catedral de Barcelona, de dues cares amb una enginyosa solució d'arquitectura en perspectiva i de tapisseria.⁶⁴ Mates anà a Barcelona vers el 1574 amb el seu jove col·laborador i després soci Damià Vicens (1551-1612), el qual, quan Mates tancà el taller (1584), ingressà al monestir de Sant Jeroni de la Murtra, on féu el noviciat i professà a l'orde jerònim el setembre de 1585. Continué el seu ofici, des del nou estat, i realitzà i supervisà nombroses pintures: sis taules del retaule del Roser de la parroquial de Sant Martí de Tous, pintat des de la Murtra i datat (1596), són l'únic testimoni que en resta, tanmateix suficient per mostrar el nivell excel·lent del seu art. No ha quedat cap obra segura, en canvi, de la tan copiosa i rellevant activitat documentada d'un altre monjo pintor, el cartoixà d'Escaladei Lluís Pasqual (c. 1556-c. 1621), d'extraordinari renom també fora de Catalunya —consignat entre d'altres per Francisco Pacheco, Jusepe Martínez i Antonio Palomino.⁶⁵

En aquest marc de la notable represa general dels tallers autòctons, accentuada en l'últim terç del segle xvi i els primers decennis del següent, estem registrant un seguit de pintors que, més enllà de les habilitats i l'enginy que acrediten en el domini del seu art i ofici, s'han posat clarament al dia, tant des del punt de vista de la metabolització dels paràmetres renaixentistes com de l'actualització dels repertoris figuratius —de les estampes d'artistes coetanis que gravadors, editors i llibreters distribuïen amb celeritat—. Podríem assenyalar encara molts més noms d'artífexs d'aquesta recuperació, que van contribuir-hi des dels indrets més va-

riats del país, però haurem de limitar-nos a l'esment sintètic de l'activitat d'uns pocs protagonistes, com a mostra.

Per exemple, Antoni Toreno († 1598), fill d'un homònim pintor decorador de Barcelona. Ens en consta una certa activitat des que establí el seu taller a Mataró (1589) i s'ocupà del retaule del santuari del Corredor (1589-1590), conservat *in situ*. A més de guanyar el concurs per a les pintures i el daurat del retaule major de Sant Andreu de Llavaneres (1595) —no executat—, va contractar altres obres: els retaules del Roser de Sant Genís de Vilassar (1592), de Sant Jacint al convent de Sant Domènec de Vic (1595), de Sant Eloi i Sant Antoni de Mataró (1596), del Roser de Santa Maria de Palautordera (1597) i de Sant Jaume per a una capella privada de Teià (1598). Han desaparegut totes, llevat del ja citat retaule del Corredor, d'una taula amb santa Caterina del Museu Episcopal de Vic i potser d'alguna més del Museu de Mataró.⁶⁶

Convindria observar també la trajectòria del pintor Antoni Peitavi († 1592), originari de Tolosa de Llenguadoc, que va recórrer al llarg de l'eix pirinenc des de la Seu d'Urgell i la Cerdanya fins a Perpinyà, un trajecte simètric al ja constatat un segle abans amb el Mestre de Perpinyà i que potser es tornaria a repetir vers els anys 1620-1640 amb la presència de pintures afins, obra d'un autor de moment encara anònim però d'estil pròxim al dels Rigau i provisionalment designat Mestre d'Ansalonga, detectades des de les valls d'Andorra fins a les platges rosselloneses d'Argelers. Antoni Peitavi va encetar la seva carrera a Puigcerdà i successivament, abans de 1562, es traslladà a Perpinyà, des d'on, associat d'entrada amb els pintors Josep Brell de Perpinyà i Joan Perles de Peralada (1564-1565), contractà retaules per a Cabestany, Torrelles, Viliella, Nyer, Ocejá, el Puig i Vallcebollera —els d'Ocejá i del Puig es conserven parcialment—. A partir de 1565, ja amb taller propi i amb les franquícies del gremi, treballà tot sol, com als retaules de Molig i de la catedral de Perpinyà (1567), o bé en col·laboració amb Miquel Verdaguer de Lleida, com al retaule de Sant Miquel de Ribesaltes (1569) i al de Sant Fruitós d'Irivals i Quers (1572) —conservat—, per al qual el 1570 reinstallà el seu taller a Puigcerdà. Des d'aquest taller Peitavi policromà i daurà el retaule de la Pietat (1573) —conservat— i pintà el monument de Setmana Santa (1574) per al capítol de la Seu d'Urgell, però també degué ocupar-se, si no ho havia fet abans de 1565, d'altres retaules cerdans sobreviscuts que li són atribuïbles: el de Sant Vicenç de Saneja —ara al Museu Episcopal de Vic—, el de Sant Esteve de la Tor de Querol —en resta una taula a Irivals— i el de Sant Martí d'Ur —*in situ*—. Són igualment atribuïbles a Peitavi altres pintures conservades al Conflent, com el retaule del Roser d'Èvol (1578) i el retallet de Sant Lli d'Orellà (c. 1580), i al Rosselló, com el recompost retaule del Roser de Palau del Vidre (c. 1580-1590), probablement realitzat amb una intervenció important de Miquel Verdaguer.⁶⁷

Antoni Peitavi monopolitzà la pintura rossellonesa de l'últim terç del Cinc-cents, però la seva desaparició (1592) i la del seu soci lleidatà Miquel Verdaguer (entre 1586 i 1595), lluny de significar cap buit en l'activitat pictòrica

local, van donar pas a una nova generació de pintors més culta i brillant, que, d'una banda, serví els encàrrecs habituals d'àmbit parroquial i, de l'altra, els més ambiciosos —plantejats amb més recursos i més exigència— dels sectors monacals i dels nous ordes religiosos de la Contrareforma. La primera línia d'encàrrecs l'enceta Honorat Rigau «Major» († 1621), el fundador d'una dinastia de pintors que culminà amb el gran Jacint Rigau (1659-1743), retratista a la cort francesa de Lluís XIV. Ens n'ha arribat una sola obra documentada, el tabernacle de l'església de Palau del Vidre (1609), però també podem assignar-li amb seguretat el retaule de Montalbà de Vallespir. El seu fill gran, Honorat Rigau «Menor» († 1625), és l'autor d'una única obra documentada i conservada, el retaule de Sant Ferriol (1623) del convent perpinyanès dels Mínims, avui a l'església de Sant Jaume. Del segon fill pintor, Jacint Rigau († 1631), no s'ha conservat res.

En canvi, responen a l'estil dels Rigau o d'un pintor afí, i també afí a l'andorrà Mestre d'Ansalonga, un conspicu grup de pintures de l'església parroquial d'Argelers, no documentades: el retaule dels Sants Joans —amb talla escultòrica contractada el 1620—, el retaule de Sant Isidre i Sant Galderic —poc posterior a l'autorització de l'obra, el 1626—, les taules del Roser integrades en un retaule factici del segle XIX —s'han relacionat amb Honorat Rigau «Menor»— i sis taules amb sants també col·locades en un retaule modern a la capella de Sant Sebastià. En la mateixa línia, podríem afegir-hi l'obra del pintor Bartolomé González, natural de Puebla de Lilla —del bisbat lleonès d'Astorga— i instal·lat a Perpinyà abans de 1609. Capitulà el retaule de la Mare de Déu d'Espirà de l'Agli (1616), conservat, i diverses obres a l'església d'Oleta (1621-22), en part *in situ*; a més, li pertanyen els retaules de Calce —llevat de les portes; l'obra prové del convent dels Mínims de Perpinyà— i de Sant Antoni de Pàdua de Vilafranca de Conflent, i potser altres de Vinçà i de Ribesaltes.

La segona línia d'encàrrecs s'ha d'il·lustrar almenys amb l'esment de quatre obres, dues de molt fragmentàries i dues més de completes —o quasi—, totes d'un gran interès i per ara anònimes: les portes del retaule major de Calce, dues taules de Brullà —provenen d'un altar del convent del Carme descalç de Perpinyà—, el retaule de Sant Jacint de Jóc, que prové del convent dels dominics de Perpinyà i que sembla poc posterior a la canonització del sant (1594) —l'atribució a Honorat Rigau «Major» que s'ha proposat no és gens convincent—, i el retaule major del monestir de Sant Genís de Fontanes, datat el 1635, que té dos compartiments d'una qualitat molt alta —els episodis de la condemna i la mort de sant Genís— i un tabernacle decorat exquisidament, amb un suggestiu *trompe-l'oeil* al seu interior.⁶⁸

El panorama de la transformació renaixentista de les arts sintetitzat fins aquí es podria tancar amb un esment al pintor d'origen català més cèlebre del seu temps —bé que guanyà el seu justificat renom fora de Catalunya—, la formació autòctona del qual manifesta la culminació efectiva del procés: Francesc Ribalta, nat a Solsona el 1565,⁶⁹ es formà i tingué els exordis professionals a Barcelona. Les

qualitats personals, però també la preparació artística ja aconseguida entorn dels disset anys, apareixen inequívocament en una tela firmada i datada el 1582 —*Els preparatius de la crucifixió*, avui al Museu de l'Ermitage— amb la qual es presentà com a pintor a Madrid. A la capital del Regne, i sobretot en el formidable centre artístic d'El Escorial, Ribalta tingué ocasió d'adquirir coneixements d'una gran volada sobre l'art i l'ofici de la pintura. El 1599 es traslladà a València, on exercí sempre l'activitat de pintor i on morí el 1618.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] La qüestió s'ha tractat més àmpliament a Joaquim GARRIGA. «L'art cincentista català i l'època del Renaixement: una reflexió». *Revista de Catalunya* [Barcelona], núm. 13 (novembre 1987), p. 117-144.
- [2] Sobre el marc socioeconòmic del període, vegeu, per exemple: Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*. Alianza, Madrid 1998; Xavier TORRES i Eva SERRA. «El pactisme català davant l'absolutisme dels Habsburg». A: *Crisi institucional i canvi social: segles XVI i XVII*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 15-68.
- [3] Cf. Marie-Hélène SANGLA. «Le déplacement du mobilier conventuel de 1790 à 1793: aux sources de la conscience patrimoniale dans les Pyrénées-Orientales». *Domitia* [Universitat de Perpinyà Via Domitia], núm. 7 (2006), p. 35-44.
- [4] Per a una panoràmica sobre la dedicació d'eclesiàstics catalans a la història de l'art i l'arqueologia, cf. Xavier BARRAL I ALTET. «Els eclesiàstics arqueòlegs a Catalunya». A: *Thesaurus. L'art als bisbats de Catalunya 1000 / 1800*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1985, p. 76-103. Catàleg de l'exposició.
- [5] A la referència de la nota 11 caldria afegir-hi, per al conjunt de l'època moderna, la seva obra més emblemàtica: Cèsar MARTINELL. *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*. Alpha, Barcelona 1959-1963, coll. «Monumenta Cataloniae». 3 v.
- [6] Es tracta d'una allau inabastable de la qual, per exemple, només extraïem dues mostres: Josep M. MADURELL MARIMON. *Pedro Nuyes y Enrique Fernandes, pintores de retablos (Notas para la historia de la pintura catalana de la primera mitad del siglo XVI)*. Separata d'*Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona (1943-1944)*. Barcelona 1944; Josep M. MADURELL MARIMON. «El arte en la comarca alta de Urgel». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. IV, núm. 1-2 (1946), p. 9-172.
- [7] Un recull fonamental de les seves contribucions es publicà a Agustí DURAN I SANPERE. *Barcelona i la seva història*. Vol. 3: *L'art i la cultura*. Curial, Barcelona 1975.
- [8] Més enllà de les referències de la nota 11, hem de remetre al recull de la seva bibliografia publicat per Mercè Ribas i Joan-Francesc Ainaud a *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*. Vol. I. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1998, p. 15-27.
- [9] Chandler Rathfon POST. *The Catalan School in the Early Renaissance. A History of Spanish Painting*. Vol. XII/1-2. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1958.
- [10] Marcel DURLIAT. *Les arts anciens du Roussillon*. Conseil Général des Pyrénées-Orientales, Perpinyà 1954.
- [11] Cèsar MARTINELL. «L'arquitectura. L'escultura (L'art renaixentista i barroc)». A: *L'art català*. Vol. II. Aymà, Barcelona 1958, p. 17-72; Joan AINAUD. «La pintura dels segles XVI i XVII». A: *L'art català, op. cit.*, p. 73-124; Joan AINAUD. «Arte. El Renacimiento, el Barroco y el Neoclásico». A: *Tierras de España*. Vol. II: *Cataluña*. Noguer i Fundació Juan March, Barcelona 1978, p. 73-132; Santiago ALCOLEA GIL. «El Renaixement». A: *Gran enciclopèdia temàtica catalana*. Vol. I: *Art a Catalunya*. Nauta, Barcelona 1983, p. 155-188; Joaquim GARRIGA. *L'època del Renaixement*. Edicions 62, Barcelona 1986, coll. «Història de l'art català», núm. IV. Amb la col·laboració de Marià Carbonell; Joaquim GARRIGA i Joan BOSCH. «L'arquitectura i les arts figuratives dels segles XVI-XVII». A: *Història de la cultura catalana*. Vol. II: *Renaixement i Barroc. Segles XVI-XVII*. Edicions 62, Barcelona 1997, p. 193-238; Joan Ramon TRIADÓ. «Escultura moderna». A: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 7: *Escultura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 1998, p. 12-127; Joan Ramon TRIADÓ. «Arquitectura religiosa moderna». A: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 8: *Arquitectura religiosa moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 1999, p. 10-145; Joan Ramon TRIADÓ i Rosa Maria SUBIRANA. «Pintura moderna». A: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 9: *Pintura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 2001, p. 11-163; Antònia M. PERELLÓ FERRER. «Renaixement i Barroc. Arquitectura civil i urbanisme». A: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 3: *Arquitectura civil i urbanisme*. L'Isard, Barcelona 2003, p. 172-243.
- [12] Un balanç historiogràfic sobre els estudis d'art del Renaixement i del Barroc a Catalunya publicats fins a la data es trobarà a Sílvia CANALDA. «Renaixement i Barroc». A: *Art de Catalunya / Ars Cataloniae*. Vol. 1: *Art i nació catalana*. L'Isard, Barcelona 2003, p. 200-235.
- [13] Per a una exposició més detallada, cf. Joaquim GARRIGA. «L'arquitectura religiosa gòtica del segle XVI». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura (Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, 2)*. Vol. II. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003, p. 262-287.
- [14] Sobre la fabrica de les catedrals de Tortosa i de Girona a l'època moderna, cf. Pere FREIXAS CAMPS. «La catedral de Girona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic...*, *op. cit.*, p. 288-295 (esp. p. 293-295); Victòria ALMUNI I BALADA. «La catedral de Tortosa». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic...*, *op. cit.*, p. 296-298.
- [15] Més informacions, amb referències bibliogràfiques, a Joaquim GARRIGA. «L'arquitectura religiosa gòtica...», p. 270-280.
- [16] Cf. Eduard JUNYENT. *La ciutat de Vic i la seva història*. Curial, Barcelona 1976, p. 187-192; *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic Històric-Artístic de la Ciutat de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1987, fitxes

- núm. 707 (Ardiaca), núm. 670 (Padellàs) i núm. 499 (Marquès de Llió).
- [17] Cf. *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic...*, op. cit., fitxes núm. 756 (Centelles) i núm. 508 (Cervelló-Giudice).
- [18] La Casa Gralla, enderrocada el 1856 i coneguda per documents i algunes imatges i dibuixos, ha preservat poca cosa més que les galeries del pati, avui reconstruïdes a l'Hospitalet de Llobregat (1996). Cf. Agustí DURAN I SANPERE. «La Casa Gralla». A: *Barcelona i la seva història*. Vol. 1: *La formació d'una gran ciutat*. Curial, Barcelona 1972, p. 535-541; *El patio de la Casa Gralla. Una reconstrucció*. Prosegur, Madrid 1997; Joaquim GARRIGA. «La peripècia de la casa Gralla i un quadern d'Elies Rogent de 1856». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi* [Barcelona], vol. XVIII (2004), p. 211-231. Sobre els dibuixos de Soler Rovirosa (1857), cf. Xavier de SALAS. «Escultores renacientes en el Levante español». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. I, núm. 1 (1941), p. 80-84; Judith URBANO. *Eclecticisme i arquitectura. August Font i Carreras (1845-1924)*. Dux, Barcelona 2013, p. 150-155; Judith URBANO. «Noves aportacions sobre la façana i el pati de la Casa Gralla». *Matèria. Revista Internacional d'Art*, núm. 8 (2014), p. 157-168.
- [19] Cf. Marià CARBONELL I BUADES. *El Palau de la Generalitat, del gòtic al primer Renaixement*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003.
- [20] La història completa de l'obra amb els seus avatars —la construcció, el mobiliari sacre, les agregacions, les destruccions i reconstruccions, fins a la restauració recent— està perfectament documentada i explicada a Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ. *L'església nova de Montserrat (1560-1592-1992)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992; cf. també Joaquim GARRIGA. «L'arquitectura religiosa gòtica...», p. 280-283.
- [21] Magdalena MÀRIA I SERRANO. *Renaixement i arquitectura religiosa. Catalunya 1563-1621*. Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona 2001, p. 67-130; Joaquim GARRIGA. «L'arquitectura religiosa gòtica...», op. cit., p. 283-287; Cebrià BARAUT. *Santa Maria del Miracle*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2001 (1a ed. 1962), p. 32-33.
- [22] Més enllà de la publicació «fundacional» de Joan Francesc RÀFOLS. *Pere Blay i l'arquitectura del Renaixement a Catalunya*. Associació d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona 1934, en relació amb les obres i amb els mestres o arquitectes de l'anomenada «escola del Camp», cf. Marià CARBONELL I BUADES. *L'escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya*. Tarragona, 1986; Marià CARBONELL I BUADES. *L'arquitectura clàssica a Catalunya (1545-1659)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1989. Edició microfita núm. 969, Universitat de Barcelona, Barcelona 1991; Marià CARBONELL I BUADES. «Mossèn Jaume Amigó i l'església d'Ulldemolins». A: *L'església de Sant Jaume d'Ulldemolins*. Ulldemolins 1995, p. 7-89; Marià CARBONELL I BUADES. «Antoni Agustí i la capella del Santíssim Sagrament de la catedral de Tarragona». A: *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586)*. Amics de la Seu Vella, Lleida 1995, p. 217-248; Magdalena MÀRIA I SERRANO. *Renaixement i arquitectura religiosa...*, op. cit., p. 131-230.
- [23] Cf. Marià CARBONELL I BUADES. «L'expansió cap a tramuntana. L'obra dels Ferrer». A: Marià CARBONELL I BUADES. *El Palau de la Generalitat...*, p. 13-24; Joaquim GARRIGA. «L'obra nova de la part de Sant Jaume». A: Marià CARBONELL I BUADES. *El Palau de la Generalitat...*, op. cit., p. 61-75. Marià CARBONELL I BUADES. «Una església vestida de palau, tant insigne e singular y de tant gran cost y gasto». A: Marià CARBONELL I BUADES (dir.). *El Palau de la Generalitat de Catalunya. Art i arquitectura*, vol. II, Generalitat de Catalunya, Barcelona 2015, p. 432-487.
- [24] Cf. Marià CARBONELL I BUADES. «Pintura religiosa i pintura profana en inventaris barcelonins, ca. 1575-1650». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, vol. XIII (1995), p. 137-190. Amb un tractament més ampli, estès al s. XVII, cf. Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana del barroc, L'auge colleccionista i l'ofici de pintor al segle XVII*. Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona, Universitat de Girona, Universitat de Lleida i Universitat de Tarragona, Barcelona 2012, col·lecció «Memoria Artium», núm. 11, p. 90-136.
- [25] Cf. Joaquim GARRIGA RIERA. «Relleus renaixentistes amb bustos de Cèsars i de Virtuts de la "collecció" de Miquel Mai». *D'Art*, núm. 15 (1989), p. 135-166; Joan BELL-SOLELL MARTÍNEZ. «Notícies sobre Miquel Mai, el seu retrat i la decoració artística del seu casal barceloní». *Locus Amoenus*, núm. 10 (2009), p. 103-111.
- [26] Rodolfo GALDEANO CARRETERO. «La sèrie iconogràfica dels comtes i comtes-reis de Catalunya-Aragó, del pintor Filippo Ariosto, per al Palau de la Generalitat de Catalunya (1587-1588). Art, pactisme i historiografia». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, núm. 7 (2003), p. 51-70; Rodolfo GALDEANO CARRETERO. «Historiografia i iconografia: la sèrie icònica dels comtes de Barcelona del Palau de la Generalitat de Catalunya (1587-1588)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 25 (2006), p. 375-409.
- [27] Joan YEGUAS GASSÓ. *El mausoleu de Bellpuig. Història i art del Renaixement entre Nàpols i Catalunya*. Saladrigues, Bellpuig 2009; Joan YEGUAS GASSÓ. *La glòria del marbre a Montserrat. Els sepulcres renaixentistes de Joan d'Aragó, Bernat de Vilamarí i Benet de Tocco*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2012; <http://dialnet.unirioja.es/servlet/autor?codigo=1755691>. Joan YEGUAS GASSÓ. «Jeroni Descoll, una trajectòria com a polític i mecenes». *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, núm. 18 (1) (1998), p. 349-362; Jaume MARQUÈS CASANOVAS. «El bisbe de Girona Guillem Boil i el seu mausoleu». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxxii (1993), p. 65-77.
- [28] Joan YEGUAS I GASSÓ. *L'escultor Damià Forment a Catalunya*. Universitat de Lleida, Lleida 1999, p. 127-154; Carmen MORTE GARCÍA. *Damián Forment, escultor del Renacimiento*. Caja Inmaculada, Saragossa 2009, p. 307-315.

- [29] Marià CARBONELL I BUADES. «La producció artística del coro de la catedral de Barcelona en la época del Toisón de Oro». A: Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord). *De la unió de coronas al Imperio de Carlos V*. Vol. 3. Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V. Madrid 2001, p. 181-214; Marià CARBONELL I BUADES. «Bartolomé Ordóñez i el cor de la catedral de Barcelona». *Locus Amoenus*, núm. 5 (2001), p. 117-147; Joan BOSCH I BALLBONA. «Pedro Villar, Claudi Perret, Gaspar Bruel i el rerecor de la catedral de Barcelona». *Locus Amoenus*, núm. 5 (2001), p. 149-177.
- [30] A propòsit d'aquests escultors, i també de molts d'altres actius al primer terç del segle, cf. Josep M. MADURELL MARIMON. «Escultores renacentistas de Cataluña». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. V, núm. 3-4 (1947), p. 205-339; Pere FREIXAS. «Documents per a l'art renaixentista català. L'escultura gironina a la primera meitat del cinc-cents» *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol XXVIII (1986), p. 245-279; Joaquim GARRIGA. «Un "escultor sin obra" del siglo XVI: "mestre Joan de Tours, imaginaire, ciutadà de Barcelona"». A: *Estudios de arte. Homenaje al profesor Martín González*. Universidad de Valladolid, Valladolid 1995, p. 343-355; Montserrat JARDÍ ANGUERA. «L'aportació dels escultors alemanys a la producció catalana de retaules de finals del segle XV», *Locus Amoenus*, núm. 9 (2007-2008) p. 79-99.
- [31] Xavier de SALAS. «Damià Forment i el monestir de Poblet». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XIII (1928), p. 445-484; Xavier de SALAS. «Escultores renacientes en el Levante español». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. I, núm. 1 (1941), p. 79-92; vol. I, núm. 2 (1942), p. 35-87; vol. I, núm. 3 (1943), p. 93-118; Agustí ALTISENT. *Història de Poblet*, Abadia de Poblet, L'Espuga de Francolí 1974, p. 4226-433; Joan YEGUAS I GASSÓ. *L'escultor Damià Forment...*, op. cit.; Carmen MORTE GARCÍA. *Damián Forment...*, op. cit., esp. p. 266-287 i 297-326.
- [32] Xavier de SALAS. «Escultores renacientes...», vol. I, núm. 3, op. cit., p. 93-118; Josep M. MADURELL MARIMON. «Los maestros de la escultura renaciente en Cataluña. Martín Díez de Liatzaso». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. III, núm. 1 (1945), p. 7-62; Joan YEGUAS I GASSÓ. «Sobre l'escultor Martí Díez de Liatzaso (circa 1500-1583)». *Locus Amoenus*, núm. 5 (2001), p. 179-194.
- [33] Ximo COMPANYY. «Las portadas clásicas del claustro de la Seu Vella». A: *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Actes*. Pagès, Lleida 1991, p. 295-310.
- [34] Cf. Joaquim GARRIGA RIERA. «Escultores y retablos renacentistas en Cataluña (c. 1500-1640)». A: M. Carmen LACARRA DUCAY (coord.). *Retablos esculpidos en Aragón. Del Gótico al Barroco*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2002, p. 259-302.
- [35] Fernando MARÍAS. «Esteban Jordán, Francisco de Mora y el retablo mayor de Montserrat». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología* [Valladolid], núm. XLVIII (1982), p. 383-389; Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ. *L'església nova...*, op. cit., p. 104-109 i 149-153; Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA. «Els avatars i els artistes del retaule de Sant Pere de Reus: una revisió documental». *D'Art*, núm. 16 (1990), p. 173-181; Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA. *El retaule major de la prioral de Sant Pere de Reus*. Edicions del Centre de Lectura i Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Reus 1997; Joan BOSCH BALLBONA. «La façana renaixentista de Santa Maria de Montblanc». A: Joan FUGUET i Carme PLAZA (ed.). *Història de la Conca de Barberà. Història de l'art*, Cossetània, Valls 2008, p. 332-337; Joan BOSCH BALLBONA. *Agustí Pujol. La culminació de l'escultura renaixentista a Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona, Universitat de Girona, Universitat de Lleida i Universitat de Tarragona, Barcelona 2009, coll. «Memoria Artium», núm. 7.
- [36] A més de les obres citades a la nota 11, cf. Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia. El canvi de model en la pintura catalana del segle XVI: el bisbat de Girona*. Museu d'Art de Girona, Girona 1998. Catàleg de l'exposició; Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cinc-cents a la diòcesi de Tarragona (1495-1620)*. Diputació de Tarragona, Tarragona 2005; Mauro SALIS. *Rotte mediterranee della pittura. Artisti e committenti tra Sardegna e Catalogna nella prima età moderna*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà 2015.
- [37] És a dir, sense entendre el punt com la projecció de l'ull o punt de vista a dins del quadre i, per tant, sense desprendre'n la necessària unificació de tots els objectes representats: la necessària unitat del quadre com a vista —com a «secció de la piràmide visual», en termes d'Alberti—. I sense relacionar la diagonal amb la distància entre l'ull i el quadre i, per tant, sense traçar mai la diagonal des d'un punt de distància, entès com l'abatiment del punt de vista sobre l'horitzó del quadre, de manera que en aquestes pintures no solament no apareix mai cap construcció amb punt de distància, sinó tampoc el mateix concepte d'una distància commensurable entre l'ull que mira i les coses vistes. Serà absent de la praxi espacial d'aquests pintors el procediment gràfic i la mateixa idea de la reducció exacta de les coses segons la posició que ocupen en el quadre i segons la seva distància respecte a l'ull-punt. Cf. Joaquim GARRIGA RIERA. *Qüestions de perspectiva en la pintura hispànica del segle XVI. Criteris d'anàlisi perspectiva i aplicació al cas de Catalunya*. Tesi de doctorat. Universitat de Barcelona, Barcelona 1990 (publicació digital: <http://hdl.handle.net/2445/35608>).
- [38] Limitem la informació bibliogràfica al capteniment espacial dels pintors esmentats: cf. Joaquim GARRIGA. «Imatges "amb punt": el primer ressò de la perspectiva lineal en la pintura catalana vers 1490-1500». *D'Art*, núm. 16 (1990), p. 59-79; Joaquim GARRIGA. «L'impianto spaziale di dipinti catalani e sardi del Quattrocento e due passi del *Libro dell'arte* di Cennino Cennini». A: Caterina LIMENTANI VIRDIS i Maddalena BELLAVITIS (ed.). *Nord/sud. Presenze e ricezioni fiamminghe in Liguria, Veneto e Sardegna (secoli XV e XVI). Prospettive di studio e indagini*

- tecniche*. Il Poligrafo, Pàdua 2007, p. 61-71 i 182-185, lám. IX; Joaquim GARRIGA. «La resa spaziale nei dipinti sardi e catalani all'epoca del Maestro di Castelsardo». A: Alessandra PASOLINI (ed.). *Il Maestro di Castelsardo. I retabli sardo-catalani dalla fine del xv agli inizi del xvi secolo e il Maestro di Castelsardo*, Janus, Càller 2013, p. 69-82.
- [39] Rafael CORNUDELLA. «El Mestre de la Llotja de Mar de Perpinyà (àlies Mestre de Canapost; àlies Mestre de la Seu d'Urgell)». *Locus Amoenus*, núm. 7 (2004), p. 137-169.
- [40] Per al conjunt dels pintors rossellonesos, cf. Marcel DURLIAT. *Les arts anciens...*, op. cit., p. 135-159 («VII. La Renaissance»). Sobre el Mestre de Llupià, cf. Jean-Bernard MATHON (dir.). *Le Maître de Llupià. Un peintre en Roussillon au début du xvie siècle. Découverte-restauration*. Silvana, Perpinyà, 2013. Catàleg de l'exposició. Amb referències sobre el context pictòric: Stéphanie DOPPLER. «Peindre en Roussillon au début du xvie siècle», p. 27-33. Sobre la cultura artística del pintor: Joan BOSCH BALLBONA. «Le Maître de Llupià: la mystérieuse identité d'un peintre centro-européen en Roussillon», p. 34-42.
- [41] Joaquim GARRIGA. «De noms dits a noms escrits: una hipòtesi sobre l'antropònim del pintor "Aine Bru"». A: Xosé AVIÑOÀ (ed.). *Miscellània Oriol Martorell*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1998, p. 267-279; Rafael CORNUDELLA. «Aine Bru. Retaule de Sant Cugat. Sant guerrer, 1502-1507». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 45-51; Joaquim GARRIGA. «Biogr. 2. Aine Bru (Heine de Bruyn?), notícies 1500-1510? (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 178-179; Rafael CORNUDELLA. «Aine Bru. Santo guerrero (¿San Cándido?), 1502-1507». A: Mauro NATALE (comiss.). *El Renacimiento Mediterráneo*. Fundación Colección Thyssen-Bornemisza, Madrid 2001, p. 574-578. Catàleg de l'exposició (Madrid i València, 2001); Joaquim GARRIGA i Rafael CORNUDELLA. «Aine Bru: l'itinéraire méridional d'un peintre du Brabant». A: Jean-Louis BIGET (ed.). *Sainte-Cécile d'Albi et le décor peint à la première Renaissance*. Éditions Midi-pyrénéennes, Portèth de Garona 2015, p. 69-79.
- [42] Sobre Pere de Fontaines, cf. Joan MOLINA I FIGUERAS. «Pere de Fontaines. Retaule de Sant Feliu. Epifania, c. 1515-1518». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 52-54; Joaquim GARRIGA. «Biogr. 5. Pere de Fontaines, notícies 1500-1518 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 189-191. Sobre els gravats, cal dir d'entrada que, en relació amb Catalunya, encetà la qüestió un treball de Diego ANGULO. «Durero y los pintores catalanes del siglo xvi». *Archivo Español de Arte*, núm. xvii (1944), p. 327-330. Entre els estudiosos actuals, ha estat Joan Bosch qui ha explorat *in extenso* el fenomen —estès a tota la producció figurativa d'època moderna—, l'ha situat dins el seu marc artístic general i l'ha documentat amplíssimament. Per exemple, cf. Joan BOSCH BALLBONA. «La culture artistique au service de l'art de dévotion: exemples en Catalogne à l'époque moderne». A: Sophie DUHEM (dir.). *L'art au village. La production artistique des paroisses rurales (xvie-xviiie siècles)*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009, p. 167-189.
- [43] Cf. Sofia MATA DE LA CRUZ. «El retaule de Santa Maria Magdalena de Santes Creus (1510-1511)». A: *Imatges de la Llegendada Daurada. El retaule de Santa Maria Magdalena de Santes Creus*. Tarragona 1997, p. 50-69. Catàleg de l'exposició (Tarragona 1997-1998); Isabel COLL MIRABENT. *Els Credença, pintors del segle xvi*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges 1998; Joaquim GARRIGA. «Joan de Borgonya. Retaule de Sant Feliu, Sant Feliu davant de Rufí, 1519-1520»; «Joan de Borgonya. Retaule de Santa Úrsula i les Onze mil verges, Santa Úrsula, c. 1520-1523»; «Joan de Borgonya. Reliquiari de la Verònica. Mare de Déu amb el Nen, Jesucrist Salvador, c. 1520-1523»; «Biogr. 1. Joan de Borgonya, notícies 1503-1525 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 55-61, 62-69, 70-75 i 175-177; Pere FREIXAS. «Joan de Borgonya. Retaule de Sant Cebrià d'Esponellà. Calvari. 1520-1522». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 76-78; Joaquim GARRIGA. «Joan de Borgonya, pintor del xixe capítol de la orden del Toisón de Oro». A: Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord.). *De la unió de coronas...*, op. cit., p. 121-180; Joan-Hilari MUÑOZ SEBASTIÀ. «El pintor Joan de Borgonya al bisbat de Tortosa: els retaules d'Horta de Sant Joan i Arenys de Lledó». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 82 (2006), p. 307-321; Joan YEGUAS. «Joan de Burgonya. Negativa de sant Andreu a fer sacrificis a l'ídol. Flagel·lació de sant Andreu (Collecció particular)». A: Cristina MENDOZA i Maria Teresa OCAÑA (dir.). *Convidats d'honor*. Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 2009, p. 196-201. Catàleg de l'exposició.
- [44] El retaule de Santa Helena, encàrrec del beneficiat de la seu de Girona Narcís Simon, va documentar-lo Pere FREIXAS. «Documents per a l'art renaixentista català. La pintura a Girona durant el primer terç del segle xvi». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxvii (1985), p. 176, n. 25 i doc. 6; Pere FREIXAS. «El pintor Pere Fernàndez a Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxxii (1993), p. 79-95. Un estudi complet del retaule, que també exposa la qüestió paral·lela i complexa de la identificació, en particular per part d'un grup d'estudiosos italians, del seu autor Pere Fernàndez amb el pintor actiu a Itàlia designat provisionalment Pseudo-Bramantino, es trobarà, amb tota la informació bibliogràfica corresponent fins al 1998, a Joaquim GARRIGA. «Antoni Norri i Pere Fernàndez. Retaule de Santa Helena, 1519-1521»; «Biogr. 4. Pere Fernàndez, notícies 1519-1520»; «Biogr. 14. Antoni Norri, notícies 1517-1519». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 79-92, 182-188 i 213-214.

- Cf. l'aportació recent, feta des d'una altra perspectiva, i també amb informació bibliogràfica (fins al 2007), de Mario MARUBBI. «Pere Fernández. L'apòstol sant Felip. L'apòstol Jaume. Crist de Pietat (Cremona, Museo Civico Ala Ponzone)». A: Cristina MENDOZA i Maria Teresa OCAÑA (dir.). *Convidats d'honor, op. cit.*, p. 202-209.
- [45] Joaquim GARRIGA. «Sobre el pintor Perot Gascó (segle XVI)». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, núm. 1 (1993), p. 117-143; Miquel MIRAMBELL I ABANCÓ. «Joan Gascó. Retaule de Sant Joan Baptista. Sant Jaume. 1527-1528»; «Pere Gascó. Retaule de Sant Esteve. Resurrecció de sis morts davant les relíquies de sant Esteve. Enterrament de sant Esteve a la sepultura de sant Llorenç, c. 1529 i 1546»; «Biogr. 6, Joan Gascó, not. 1503-1529 (†)»; «Biogr. 7, Pere o Perot Gascó, c. 1502/05-1546 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 93-95, 103-105, 192-193 i 194-195; Miquel MIRAMBELL I ABANCÓ. *La pintura del segle XVI a Vic i el taller dels Gascó*. Patronat d'Estudis Osonencs, Vic 2002; Rafael CORNUDELLA. «La pintura de la primera meitat del segle XVI al Museu Episcopal de Vic». *Locus Amoenus*, núm. 6 (2003), p. 145-185; Miquel MIRAMBELL I ABANCÓ. «Joan Gascó». A: Joan SUREDA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya. Pintura, III: Darreres manifestacions*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2006, p. 274-281; Marc SUREDA I JUBANY. «Sant Bartomeu destruint l'ídol, de Joan i Perot Gascó (MEV 64). Nova aportació a la col·lecció de pintura renaixentista del Museu Episcopal de Vic». *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, núm. 3 (2009), p. 143-169; Stéphanie DOPPLER. «Un Gascó a Perpignan (1542)». *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, núm. 5 (2012), p. 79-95.
- [46] Miquel Àngel ALARCIA. «C1 a C 4. Francesc Espinosa. Pere Mates. El retaule de Sant Icle i Santa Victòria de Millàs»; «C5-6. Pere Mates. Retaule de Sant Pere de Montagut». A: Miquel Àngel ALARCIA (ed.). *El Renaixement a Catalunya: l'Art*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1986, p. 51-56. Catàleg de l'exposició (Fundació Joan Miró, 1983); Miquel Àngel ALARCIA. «Pere Mates. Retaule de Santa Magdalena»; «Pere Mates. Retaule de Sant Pere Cercada»; «Pere Mates. Epifania». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 96-97, 98-100 i 101-102; Joaquim GARRIGA. «La geometria espacial de Pere Mates». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxxiii (1994), p. 527-562; Joaquim GARRIGA. «Biogr. 11. Pere Mates, c. 1490/95-1558». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 205-207.
- [47] Isabel COLL. *L'edifici i el retaule de l'Hospital de Sant Joan de Sitges*. Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges 1990; Rafael CORNUDELLA. «La pintura de la primera meitat...», op. cit., p. 182-183; Rafael CORNUDELLA. «Epifania. Jaume Forner, c. 1530-1550». A: Marià CARBONELL, Anna CASTELLANO i Rafael CORNUDELLA (comiss.). *Pedralbes. Els tresors del monestir*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2005, p. 155-157. Catàleg de l'exposició (Museu Monestir de Pedralbes, 2005).
- [48] El pintor era conegut amb el nom convencional de Mestre de Balaguer des de la publicació de Chandler Rathfon POST, *The Catalan School...*, op. cit., p. 280-285. Cf. Joaquim GARRIGA. «El retaule de l'església de Sant Salvador de Balaguer». A: *El Mestre de Balaguer (segle XVI)*. Museu Comarcal de la Noguera, Balaguer 1995, p. 9-20; Joan-Hilari MUÑOZ. «Els Garret i la capella de l'Assumpció de la catedral de Tortosa». A: *Butlletí Arqueològic*, núm. 25 (2003), p. 301-316, esp. p. 313; Joaquim GARRIGA. «Baltasar Gui, antes denominado "Mestre de Balaguer". San Cristóbal, San Roque, ca. 1525-1530». A: *Obras maestras del Museo de Montserrat en BBVA: de Caravaggio a Picasso*. Palacio del Marqués de Salamanca, Madrid 2008, p. 84-87. Catàleg de l'exposició; Teresa THOMSON LLISTERRI. «El conjunto de tablas renacentistas de Santa María la Mayor». A: *Catálogo artístico y monumental del Bajo Aragón*, Fundación Quílez Llisterri, Alcanyís 2012 (http://www.fqll.es/catalogo_detalle.php?id=266); Jacobo VIDAL FRANQUET. «Blai Guiu, pintor de Lérida: un nombre para los maestros de Balaguer y Alcañiz». *Artigrama*, núm. 28 (2013), p. 341-348.
- [49] Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cinc-cents...*, op. cit., p. 217-233 (Mestres d'Alforja i de Pere de Cardona) i 261-274 (Francesc Olives).
- [50] Josep M. MADURELL MARIMON. *Pedro Nunyes y Enrique Fernandes...*, op. cit.; Nicole DACOS. «Il "criado" portoghese di Michelangelo: il Maestro della Madonna di Manchester, ossia Pedro Nunyes». *Bollettino d'Arte*, núm. LXXVII (1993), p. 29-46; Joan BOSCH BALLBONA. «Pere Nunyes i Henrique Fernandes. Retaule de Sant Sever. Martiri de sant Sever, Trasllat de les relíquies de sant Sever»; «Biogr. 3. Henrique Fernandes, not. 1525-1546 (†)»; «Biogr. 15. Pere Nunyes, not. 1513-1556». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 106-110, 180-181 i 215-218; Joan BOSCH BALLBONA. «Un "miracle" per a Pere Nunyes». *Locus Amoenus*, núm. 6 (2002-2003), p. 229-256.
- [51] Josep M. MADURELL MARIMON. *L'art antic al Maresme*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 1970, p. 67-68, doc. 42; Francesc MIRALPEIX VILAMARA. «Precisions sobre el Pare Etern del Museu de Mataró». *Rescat*, núm. 18 (2010), p.16 (https://www.academia.edu/2011967/Precisions_sobre_la_taula_Pare_Etern_del_Museu).
- [52] Joan BOSCH BALLBONA. «Pere Serafi, Jaume Forner II i Jaume Fontanet II. Retaule de Sant Romà de Lloret. El turment de la llengua, Pujada al Calvari, 1541-1555»; «Pere Serafi i Jaume Fontanet II. Retaule de Sant Martí d'Arenys de Munt. Els sants Abdó i Senén davant Deci, 1543-1546»; «Biogr. 20. Pere Serafi, not. c. 1534-1567 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 111-116, 117-121 i 227-229; Santi TORRAS TILLÓ. «El "retaule de santa Bàrbara" de Castellar del Vallès i la qüestió de la formació artística de Pere Serafi». *Butlletí del Museu Nacional*

- d'Art de Catalunya*, núm. 4 (2000), p. 181-189; Nicole DACOS. «Un raphaélesque calabrais à Rome, à Bruxelles et à Barcelone: Pedro Seraphín». *Locus Amoenus*, núm. 7 (2004), p. 171-196.
- [53] Josep M. MADURELL MARIMON. «Petro Paulo de Montalbergo, artista pintor y hombre de negocios». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. III, núm. 3 (1945), p. 195-229; Joaquim GARRIGA. «Pietro Paolo de Montalbergo. Retaule de Sant Vicenç de Malla. Oració de Jesús a Getsemaní. 1554»; «Pietro Paolo de Montalbergo. Retaule de la Resurrecció, c. 1582-83»; «Biogr. 13. Pietro Paolo de Montalbergo, not. 1548-1588 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 125-128, 129-133 i 210-212; Joaquim GARRIGA. «Pietro Paolo de Montalbergo, pintor italià, ciutadà de Barcelona». A: *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*. Vol. II. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999, p. 5-40. Per a una versió més comprimida, en italià, cf. Joaquim GARRIGA. «Un pittore monferrino del Cinquecento in Catalogna: Pietro Paolo de Montalbergo, o de Alberghis». *Bollettino della Società Piemontese di Archeologia e Belle Arti*, núm. XIX (1997), p. 101-117.
- [54] Per a una caracterització consistent del manierisme tardà, cf. Antonio PINELLI. *La bella Maniera. Artisti del Cinquecento tra regola e licenza*. Einaudi, Torí 1993, esp. «Il tramonto della Maniera», p. 166-200.
- [55] Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA. «Els avatars i els artistes...», op. cit., p. 173-181; Sofia MATA DE LA CRUZ. *Isaac Hermes Vermey, el pintor de l'Escola del Camp*, Diputació de Tarragona, Tarragona 1992; Marià CARBONELL I BUADES. «Antoni Agustí i la capella...», op. cit., p. 229-236; Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA. *El retaule major...*, op. cit., p. 41-47, 58-60, 102-110, 163-164 i 166; Marià CARBONELL. «Isaac Hermes Vermey. Retaule de Santa Maria de Palamós. Adoració dels pastors, Epifania, 1594-1596»; «Biogr. 8. Isaac Hermes (Isaac Hermansz Vermey), not. c. 1566-1596». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 134-137 i 196-198; Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cincents...*, op. cit., p. 304-320.
- [56] Finalment, el pintor ha estat objecte d'un estudi adequat: Joan BOSCH BALLBONA. «El periple pictòric d'un pintor milanès a Catalunya: Joan Baptista Toscano, actiu entre 1599 i 1617». *Locus Amoenus*, núm. 11 (2012), p. 97-127.
- [57] Josep M. MADURELL MARIMON. «Unos retablos de Bautista Palma, pintor genovés, de los Conventos Capuchinos de Olot, Lérida y Blanes». *Estudios Franciscanos*, núm. 50 (1949), p. 453-463; Rafael CORNUDELLA. «Joan Baptista Palma. Retaule de Santa Maria de Terrassa. Epifania, Martiri de sant Esteve, 1611-1612»; «Biogr. 16. Joan Baptista Palma (o Battista Palmaro), not. 1609-1631». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 143-146 i 219-220.
- [58] Marià CARBONELL BUADES. «Angèlica Justiniano, una pintora catalana del segle XVII». A: *Miscel·lània. Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*, La Paeria, Lleida 1997, p. 373-384; Sofia MATA DE LA CRUZ. *La pintura del Cincents...*, op. cit., p. 380-381.
- [59] Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ. *L'església nova...*, op. cit., p. 127; Teresa AVELLÍ. «Lluís Gaudin. Aparició de la Mare de Déu, santa Tecla i santa Agnès a sant Martí (1617-1625)». A: Joan BOSCH i Marina OROPESA (ed.). *Llums del Barroc*. Fundació Caixa de Girona, Girona 2004, p. 44-45. Catàleg de l'exposició; Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana...*, op. cit., p. 200-202.
- [60] Aquestes pintures, entre un cert nombre d'altres, s'han agrupat sota el nom convencional Mestre de Canillo a partir de Chandler Rathfon POST, *The Catalan School...*, op. cit., p. 364-378. Una recerca afortunada de Joan Bosch Ballbona a l'Arxiu Nacional d'Andorra, dins el marc dels estudis per al «Catàleg d'època moderna a Andorra», ha exhumat el document contractual del retaule de Sant Joan de Caselles pactat entre els prohoms de la parròquia de Canillo i els pintors Miquel Ramells i Guiu Borgonyó (7 de juliol de 1537). Aquest catàleg, amb el corresponent estudi de les pintures, és en curs de publicació: Joan BOSCH BALLBONA i Francesc MIRALPEIX VILAMALA. *L'Art d'època moderna a Andorra (segles XVI-XVIII)*. Govern d'Andorra, Andorra la Vella 2016. Mentrestant, cf. Joan BOSCH BALLBONA. «Els retaules de Sant Miquel de Prats i de Sant Joan de Caselles». A: *Benvinguts a casa vostra! Les obres d'art patrimonials fora d'Andorra*. Govern d'Andorra, Andorra la Vella 2014, p. 99-109.
- [61] Alícia SUÀREZ. «Jaume Huguet I. Retaule de Sant Roc. Mort de sant Roc. 1594». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 160-162; Joan BOSCH BALLBONA. «Biogr. 9. Jaume Huguet I, c.1540/7-1606 (†). Jaume Huguet II, not. 1573-1607 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 199-201; Irene ABRIL VILAMALA. «Les taules de sant Ramon de Penyaforat del Museu Episcopal de Vic (MEV 772-774). Una nova mostra de la pintura del taller dels Huguet». *Quaderns del Museu Episcopal de Vic*, núm. 5 (2012), p. 97-116.
- [62] Joaquim GARRIGA. «Benet Sanxes Galindo, pintor i poeta del segle XVI a Catalunya». *Estudi General*, núm. 21 (2001), p. 69-129.
- [63] Dora SANTAMARIA COLOMER. «Joan Sanxes Galindo. Retaule del Roser. Pentecosta i Nativitat, Resurrecció i Anunciació. 1603». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 163-166; Joan BOSCH BALLBONA. «Joan Sanxes Galindo. Retaule de Santa Cristina d'Aro. Mort de santa Cristina. 1612»; «Biogr. 19. Joan Sanxes Galindo, not. 1586-1621 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 167-172 i 225-226.
- [64] Joan BOSCH BALLBONA. «Joan Mates. Retaule de Sant Joan Baptista dels fusters. Sarges. 1577»; «Biogr. 10. Joan

- Mates, not. 1570-1585 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 147-151 i 202-204; Joan BOSCH BALLBONA. «Retaula de Sant Pere. Joan Mates. 1570-1585». A: Marià CARBONELL, Anna CASTELLANO i Rafael CORNUDELLA (comiss.). *Pedralbes...*, op. cit., p. 160-161.
- [65] Sergi PLANS. «Damià Vicens. Retaula del Roser. Nativitat, Adoració dels reis, Resurrecció»; «Biogr. 22. Damià Vicens, 1551-1612 (†)». A: Joan BOSCH BALLBONA i Joaquim GARRIGA RIERA (ed.). *De Flandes a Itàlia...*, op. cit., p. 152-155 i 232-233; Carme GIRALT, Rosa JUNYENT i Sergi PLANS. *El retaula del Roser de Sant Martí de Tous*. Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada, Sant Martí de Tous 1998; Santi TORRAS TILLÓ, *Pintura catalana...*, op. cit., p. 146-205.
- [66] Cf. Joaquim GARRIGA. «El retaula major de Nostra Senyora del Socors i la formació del santuari cincentista de la serra del Corredor». *Locus Amoenus*, núm. 6 (2002-2003), p. 187-227.
- [67] Cf. Marcel DURLIAT. *Les arts antics...*, op. cit., p. 161-185 («VIII. Antoine Peytavi»).
- [68] Cf. Marcel DURLIAT. *Les arts antics...*, op. cit., p. 187-223 («IX. Honoré Rigau et Barthélemy Gonzalez»).
- [69] Josep M. MADURELL MARIMON. «Francisco Ribalta, pintor catalán». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. v, núm. 1-2 (1947), p. 9-31.

NOTA BIOGRÀFICA

Joaquim Garriga ha centrat la recerca en temes d'art renaixentista a Europa, especialment a Itàlia i a Catalunya. S'ha ocupat de tractats i d'altres escrits del període modern europeu sobre l'activitat artística. Investiga la gènesi dels procediments moderns de representació perspectiva i la seva difusió als tallers dels pintors dels segles xv i xvi, sobretot d'ambients artesans. Estudia l'arquitectura (religiosa, civil i rural), l'escultura i la pintura d'època renaixentista a Catalunya, tant des d'un marc tècnic i estètic com socioeconòmic i cultural. Participa en treballs de documentació i difusió científiques del patrimoni historicoartístic català. Forma part del grup de recerca «Història de l'art del Renaixement i del Barroc» de la Universitat de Girona.

Masia i família pagesa a Catalunya entre el segle XVI i el començament del XX

Assumpta Serra*

Institució Catalana d'Estudis Agraris

Rebut 20 maig 2015 · Acceptat 15 juliol 2015

RESUM

La masia, o edifici de l'habitable del mas, és resultat del paisatge on està assentada i experimenta grans canvis des dels seus orígens al segle XI fins al segle XVI, quan es culmina la seva evolució i s'aconsegueix un prototipus per a tot el territori català. Per aquesta raó, en els segles posteriors no es modifica, però s'hi adhereixen elements constructius per adaptar-la a cada moment. És un testimoni històric i les seves modificacions i ampliacions responen sempre a les necessitats dels seus habitants i a les possibilitats tecnològiques del moment.

PARAULES CLAU: evolució, models arquitectònics, masia, economia rural, família pagesa

PRESENTACIÓ

Fa uns quants anys que la historiografia ha deixat d'estudiar solament els grans fets polítics o els grans personatges per estudiar els fets més propers a la majoria de la població, perquè aquest és l'interès: conèixer la forma de vida dels nostres avantpassats. L'estudi de la masia i la família pagesa que ara es presenta obeeix a aquest propòsit. Cada un dels apartats següents tindrà una mateixa distribució, de tal manera que es farà en primer lloc un enquadrament de la situació política per entendre el moment històric; la població i les característiques més destacades de cada moment històric seran el tema següent, per passar després a conèixer-ne l'economia, que permet saber tant la situació de les persones com els canvis que pot experimentar l'edifici familiar de la masia. Finalment, s'analitzaran els trets que defineixen l'edifici en resposta a tots els elements que s'hauran exposat en els apartats anteriors, ja que, com a la vida, tot s'interrelaciona.

El mas es formà sobretot a partir de la segona meitat del segle XI en organitzar un poblament dispers en el territori que en aquell moment constituïa Catalunya. Era una unitat fiscal que estava formada per terres de conreu, un hort, accés a l'aigua i al bosc i un petit habitatge on vivien les persones i els animals. Aquest habitatge estava construït segons els paràmetres de l'època; per tant, del romànic, amb parets molt gruixudes, teulada de lloses i espais petits per tal d'adaptar-se a les diferents necessitats. Aquesta unitat s'anà ampliant a mesura que les noves tècniques o la seva generalització en permetien l'abast a cada

vegada més persones. Espais més amplis i la seva multiplicació marcaven l'evolució d'una construcció que rebia el nom d'*hospici*, *domus*, *casa* o *alberg*, sense que puguem conèixer a què era deguda aquesta diversitat. L'evolució vingué marcada per les necessitats dels seus habitants i per l'aplicació de les tecnologies del moment. És així com entenem que aquest edifici cada vegada fos més complet, acollís noves comoditats, ampliés els espais interiors i fins i tot s'hi construís un pis superior. Aquestes novetats foren semblants a tots els territoris en formar-se en resposta a les necessitats pageses, coincidents a tot arreu. Solament alguns elements específics dels llocs atribuïbles al clima o a l'economia marcaven diferències territorials. Quan aquest edifici prengué una entitat pròpia, quan respongué a un habitatge sòlid en el temps, se li donà un nom específic per a tots els llocs i ja en la resta del temps. Així, cap al segle XV o XVI ja comencem a trobar, en la documentació, el nom *masia* que ha perdurat fins avui.

La família ha representat la base de la societat pagesa, tant per la repartició del lloc que ocupa cada individu com de les tasques de treball. A partir de la utilització del dret romà, patriarcal, aquesta família se sustentà en el mascle, tant pel tipus de treball —organització de la família amb la responsabilitat màxima centrada en el pare i l'hereu, que li fa el relleu— com per la legalitat. Si abans de l'aplicació del dret romà (segle XII) tots els membres de la família rebien un mateix tracte, posteriorment la dona quedà molt relegada i amb la necessitat de renunciar als seus drets de protecció per poder actuar en el mateix nivell que l'home. Sempre prevalgué l'home enfront de la dona i, per tant, la figura de l'hereu, com a base de transmissió de patrimoni i responsable de la família, articula una societat

* Adreça de contacte: Assumpta Serra. E-mail: todonya@hotmail.com

patriarcal. Si no hi ha hereu, aquest lloc passa al marit de la pubilla, però llavors ja canvien els rols, ja que la dona manté la propietat. La dona i mare de l'hereu té un pes específic pel dot que aporta en el moment del matrimoni. El dot o la llegítima és la part de l'herència que pertoca a les filles o als fills no hereus. Mentre no es casin ni marxin, els altres fills o filles solament poden ser mà d'obra, una mà d'obra que era molt preuada en l'etapa anterior a l'entrada de la tecnologia, en què el treball era manual.

Així doncs, les famílies troncal, complexes, estaven formades pel matrimoni, un dels pares, algun germà o germana i alguns fills. Les explotacions grans podien estar treballades per masovers i també directament. Si la família era benestant, entre els segles xvii i xx també hi conviuen mossos i criades, en habitacions destinades a ells situades sovint a la part superior del mas. La família de jornalers amb poca terra i de petits pagesos podia ser simple i troncal. En aquest últim model, els pocs recursos feien que algun membre es llogués com a criat o mosso o que emigrés a altres poblacions, ciutats o viles. Si en moments determinats de l'any, com la sega, calia mà d'obra complementària, els ajuts entre pagesos constituïen l'opció principal. La major part de les famílies pageses treballaven explotacions petites que no generaven els ingressos necessaris per a reproduir la unitat familiar. Els fills excedents foren els sotmesos a la mobilitat en el territori, pel qual buscaven feina de mosso, criada, jornalera o treballador de les fàbriques quan s'anaven creant.

PRESENTACIÓ POLÍTICA, DEMOGRAFIA I FAMÍLIA AL SEGLE XVI

Políticament, Catalunya mantingué el seu estatus dins la península Ibèrica, amb institucions pròpies i amb capacitat per actuar com a país. A la pràctica, el matrimoni entre Ferran el Catòlic, rei de la Corona d'Aragó, i Isabel de Castella unificà els dos espais, però amb detriment de Catalunya, que deixà de tenir influència econòmica i política en els altres territoris. L'esdeveniment determinant fou la conquesta d'Amèrica, pel canvi d'orientació que prengué el mercat, molt més bolcat cap a la part cantàbrica i atlàntica que no cap a la Mediterrània.

Catalunya arriba al segle xvi molt minvada, tant demogràficament com econòmicament. Les mortaldats arrencaren de la pesta negra del 1348 i continuaren en nous episodis al segle xv. Aquest daltabaix demogràfic no fou l'únic, ja que entre el 1472 i el 1482 Catalunya visqué una guerra civil que rebrotà el 1486. Si bé la pesta negra afectà tot Europa i, per tant, aquest és un factor a tenir en compte en la crisi del sistema feudal, a Catalunya la guerra civil colpejà encara més aquesta població que no aconseguia recuperar-se a causa dels rebrots de la pròpia pesta. El camp català, doncs, quedà molt desolat.

L'estudi de la demografia ha interessat tant per a tot Catalunya com en l'àmbit local. Un treball global sobre el tema que inclogui la immigració és molt difícil a causa de

la manca de fonts, i és per això que proliferen els estudis locals.

Si bé els treballs clàssics de Jordi Nadal i Emili Giralt posaven l'accent de la recuperació demogràfica al segle xvi en la immigració francesa, Valentí Gual i més recentment Llorenç Ferrer apunten també al propi creixement vegetatiu.¹

El treball de Gual concreta la immigració de la zona occitana.² La documentació local, i especialment la de la Catalunya interior, apunta a aquesta immigració occitana ja en el mateix segle xv i cal buscar-ne la causa en la gran facilitat per a trobar feina en masos i terres atès el buit demogràfic provocat pels dos fets esmentats anteriorment. Igualment, es pot assenyalar que aquesta immigració no es destinà solament al treball de pagès, sinó també als oficis de la construcció i el tèxtil. L'augment demogràfic registrat a mesura que avançava el segle xvi es traduí en una tendència a la família extensa, fet que aportava una important mà d'obra que, en una economia d'antic règim, provocà una millora productiva.

Arran de les mortaldats, tot i el manteniment de la preferència del mascle com a hereu, també fou notòria la presència femenina en l'activitat econòmica, tot renunciant a la protecció que suposava el dret romà, vigent en aquell moment. Ja poc temps després de la gran pesta del 1348, els senyors afavoriren la llibertat de les filles remences destinades al matrimoni per aconseguir treure personal de la família i constituir-ne de noves aportant-hi nous treballadors i així ocupar les terres buides i recuperar els censos.³

La guerra, a més del seu impacte demogràfic, també va deixar la seva empremta en la societat. En ser civil, afectà tota la població. En destaca la forma organitzativa, ja que es formaren els dos bàndols amb membres de faccions enfrontades ja abans de la guerra. D'aquesta manera, sovint hi havia nobles que lluitaven en les files remences més per fer front al seu enemic que no pas per convenciment ideològic. Igualment fou una manera econòmica de sortir de la crisi amb el cobrament de la soldada. La fi de la guerra, doncs, suposà el final d'uns ingressos per part de gent dedicada als enfrontaments. Molts continuaren amb la mateixa forma de vida al llarg del segle xvi, en què activitats com el bandolerisme foren molt contundents pels seus efectes sobre tota la població.⁴

ECONOMIA: FORMACIÓ I ADMINISTRACIÓ DE PATRIMONIS, CONTRACTES I ENDEUTAMENT

L'economia, en el món rural del segle xvi, experimentà un canvi de conjuntura com a resultat de la crisi del sistema feudal iniciada al segle xv. La recuperació fou molt lenta i perdurà gairebé al llarg de tot el segle o fins a les últimes dècades del següent. El canvi de conjuntura vingué donat per la intensificació en la producció d'una sola activitat econòmica, com la ramaderia o la viticultura, en zones concretes i destinada al mercat. Aquest nou plantejament econòmic tingué èxit en buscar una particularitat del producte que el fes atractiu al mercat, com ara el vi

d'Alella, el bestiar boví de la zona de l'Empordà, el vi o el safrà del Bages, etcètera.⁵

Al segle XV tingueren lloc dos fets molt destacats per entendre la situació econòmica del món rural català del segle següent: la formació de grans masos i patrimonis a partir de la incorporació de masos ròncos o terres abandonades i la Sentència de Guadalupe de 1486, que abocà a l'endeutament una part important de la població.

La formació de grans patrimonis es dugué a terme per compra o per contractació a través de l'establiment emfiteutic, que comportava la divisió real de la propietat entre la propietat útil i la propietat directa. Aquest contracte indefinit, mentre es paguessin els censos, esdevingué una forma de propietat i fou el més utilitzat. Enfront de tots aquests avantatges, a finals del segle XV es començà a implantar un nou contracte de temps limitat, el de masoveria, destinat a l'especulació, ja que en quatre o cinc anys es canviaven les condicions.

En una gran part, els masos del segle XVI estaven formats per la conjunció d'uns quatre masos dels que ja eren ròncos, és a dir, anteriors al segle XIV. Solament s'utilitzaren les terres, tot i que una bona part dels senyors o la mateixa Església mantingueren el dret sobre aquests masos buits amb l'esperança de recuperar-los algun dia.⁶

L'administració dels patrimonis es feia per mitjà de diversos tipus de contractes:

1) L'emfiteusi fou l'opció utilitzada ja al segle XIV per part d'aquells senyors que volien continuar percebut les rendes de les terres o dels masos deshabitats. Les condicions, però, foren molt diverses, segons la situació econòmica del posseïdor de les terres i els masos. Pocs foren els qui aplicaren bones condicions en els anys immediats a l'epidèmia i fins i tot no fou fins al segle XV que foren conscients que la situació era irreversible. Per tant, majorment, la situació empitjorà en comprovar la reducció dràstica de les rendes. Aquestes pèrdues es volgueren compensar amb l'obligatorietat de l'aplicació dels mals usos, i fins i tot s'arribaren a imposar els cinc i la remença en una mateixa població.⁷ Aquesta degradació provocà la reacció dels pagesos per aconseguir rebaixar o redimir aquestes imposicions, per la qual cosa es començaren les converses amb la monarquia, però no aconseguiren el seu propòsit i, per tant, es desencadenaren dues guerres civils successives a finals del segle XV.

2) Una variació del mateix contracte oferia condicions beneficines, però per un temps limitat, essent força generalitzat el de deu anys per al manteniment o recuperació del mas, passat el qual es tornava a la situació anterior o s'aplicaven els mals usos, els drets senyorials i el reconeixement de la remença. Aquesta modalitat depengué de la reacció dels senyors segons les seves capacitats econòmiques.⁸ Tot i que el contracte era el de l'emfiteusi, sovint, passat el temps de bones condicions, els pagesos retornaven el mas al senyor objectant la incapacitat de complir les noves condicions.

3) Finalment, hi havia el contracte de masoveria, que era un contracte de parceria per un temps limitat entre

quatre i cinc anys. Hi calia l'aportació de llavors, eines i beneficis a meitats entre els masovers i els propietaris.⁹ La rabassa morta era un contracte de plantació de vinya o d'altre arbust de secà que durava mentre visquessin les dues terceres parts de la plantació; per tant, era de llarga durada, però amb la partició dels fruits amb el propietari.

L'acumulació de terres o masos forçà una nova forma d'organització del treball pagès: o bé es tornava a la família extensa o bé se sotsarrendaven els masos amb contractes de masoveria, en les condicions abans esmentades.

La convivència de la família extensa solia durar uns anys, fins que el matrimoni d'un dels fills hagués treballat suficientment per a la casa pairal per ser mereixedor de terres, de bestiar per a treballar-les, de bestiar menut i del parament necessari per al nou mas. Aquest procés s'anomenava «fer la messió». El nou mas solia ser un dels masos ròncos —deshabitats i en runes— que la família havia adquirit o que, si era del propi patrimoni, havia quedat buit i ara es recuperava. Tant en un cas com en l'altre, el mas pairal segregava part del seu extens patrimoni.¹⁰

Si el que s'havia adquirit eren terres, llavors es passava a una selecció entre les més aptes per al conreu, les que es deixaven per a erms i les que es dedicarien a la ramaderia, activitat que conegué un augment considerable i que fou una de les sortides de la crisi per a zones determinades de Catalunya. No tots acumularen terres; el resultat últim fou una gran desigualtat en el si de la societat rural.

L'endeutament en el món rural estigué sempre present en tots aquests anys i segles de l'Antic Règim i al segle XVI se'n donaren dues causes molt concretes. Una fou el canvi d'animal de tracció en les feines del camp, del bou a la mula. Gabriel Ramon hi reflexiona: «Un canvi que tot i les possibilitats i avantatges que suposava la mula respecte al bou no fou assequible per tots els pagesos; el fet que fos un animal estèril i per aconseguir-ne s'hagués de disposar d'eugues i burros féu augmentar el preu d'aquests animals i comportà que la seva adquisició fos motiu d'endeutament de diverses famílies pageses.»¹¹ L'altra causa de l'endeutament es degué a la Sentència de Guadalupe, que suposà el rescat de la remença per obtenir la llibertat plena de moviments i dels cinc mals usos, en el cas dels pagesos que estaven adscrits a la terra, a canvi d'un pagament en metàl·lic i immediat. Aquesta sentència beneficià els rics, que disposaven d'aquest excedent, però en canvi comportà l'endeutament, a partir del censal, d'una part molt important de la població camperola perquè l'import de la redempció s'allargà molts anys, ja que el censal implicava el pagament de l'interès periòdicament i permetia retardar el pagament del deute.¹² Aquests pagesos adquiriren un deute que esdevingué endèmic.

L'EDIFICI DE LA MASIA

Sabem que la masia és un edifici que s'ha anat constituint al llarg de segles, adaptant-se sempre a les necessitats dels seus habitants, tant de les econòmiques i les de protecció

com de les familiars. És per això que, si bé es varen formar espais comuns a tot el territori català, també se'n construïren d'altres de propis i diferenciats, tant per motius econòmics i geogràfics com històrics. Per això, cada etapa especificada afegí elements distintius, com ara les torres, els cellers, els estables, etcètera.

Així doncs, al segle XVI, la masia aconseguí arribar a la construcció evolutiva culminant del procés. Igualment, a aquest edifici integral s'hi afegiren elements propis del moment històric, com ara les torres defensives, tant a la Catalunya interior, a causa del bandolerisme, com a la costa, enfront dels corsaris, tot i que foren més visibles a partir del segle XVII. Seguint aquest mateix plantejament, la masia del segle XVI consolidà la incorporació d'estances dedicades a la producció destinada al comerç, com ara els cellers a la zona del Bages, els cortals per al bestiar a l'Empordà o els estables, també per al bestiar, en zones de pastura com el Collsacabra, com a resposta a la necessitat d'enquibir aquests elements, que foren fonts econòmiques per a la sortida de la crisi del feudalisme, com a mode de producció.

L'evolució que va experimentar l'edifici¹³ arrancà d'un cos rectangular de parets àmplies i coberta de lloses, propi del romànic, format per la cuina i les corts, del segle XI, i passà a una ampliació destinada al forn i l'estable a finals del segle XII, tot al mateix nivell. Al segle XIII experimentà canvis importants, com la construcció en vertical o l'afegit d'un espai ampli destinat a la cuina com a lloc multifuncional, i es passà així a una construcció de dos cossos. Aquest canvi fou possible gràcies a la generalització de dos elements, la calç i la teula, que permeteren fer construccions més lleugeres, pròpies del gòtic. Aquesta tipologia s'anà millorant i adaptant-se de tal manera que, entre finals del segle XIV i el XV, s'unificaren els dos processos i l'edifici esdevingué de dos cossos i dos pisos. La masia del segle XVI és un edifici destinat a habitatge familiar organitzat en tres cossos.

Aquesta distribució s'aconseguí afegint a aquells edificis de nova planta un cos paral·lel situat a la part central de l'edifici de dos cossos i dos pisos del segle XV. Fins a la formació de l'edifici del mas/masia del segle XV, cada espai que s'incorporava tenia una funcionalitat i responia a la forma arquitectònica del moment utilitzant la tecnologia corresponent. A Catalunya, el gòtic arribà fins al segle XVI, però la mentalitat del Renaixement, amb la importància de l'individu i per tant dels seus quefers, ja s'havia incorporat a l'edifici del segle XV, en el qual a cada acte de la vida corresponia un espai, encara que no fos únic. Així doncs, aquesta incorporació de tot un cos a la part central fou, segons uns autors, una resposta a la victòria que va suposar la Sentència de Guadalupe per a aquells propietaris rics, però remences. El fet és que és possible acceptar aquesta raó per a aquells pocs edificis que foren bastits en aquells anys, però la realitat és que l'espai emblemàtic que s'afegí a aquest nou edifici fou la sala, que s'incorporà a totes les masies, les noves i les ja edificades, al llarg del segle XVI, sobretot als últims anys. La raó, cal buscar-la,

doncs, en la millora econòmica. Aquesta sala, que passà a ser emblemàtica per a qualsevol família, fou la incorporació d'un espai senyorial utilitzat ja al segle XI. Fou un espai més simbòlic que útil en el qual cada família mostrà el seu nivell econòmic o allò que tenia de més valuós, com ara retrats, capelletes de sants o grans taules fetes amb fusta dels arbres de la propietat. Als edificis ja construïts, el lloc més visible sempre es destinà a la sala.

Als edificis de nova planta, la sala prengué el lloc més destacat, sobre la porta d'entrada. La gran entrada ocupava la planta baixa i el graner al pis superior. El graner, a partir d'aquest moment, quedà fixat com a lloc per a guardar el blat, en ser el més ventilat de la casa.

SEGLE XVII: EVOLUCIÓ HISTÒRICA, DEMOGRAFIA, CONREUS I ENDEUTAMENT

El segle XVII català estigué marcat per anys tumultuosos, amb enfrontaments continus, unes vegades polítics (pèrdua de poder enfront d'Espanya...) i d'altres totalment bèl·lics (Guerra dels Segadors...), que afectaren l'economia i la població. L'economia es trobava entre el sistema de treball de l'Antic Règim i el que començava a despuntar i es desenvolupà al segle XVIII. Aquesta situació portà més misèria i falta de rendiments que no pas prosperitat, i la conseqüència més destacada i immediata fou el desenvolupament del bandolerisme. Com molt bé assenyala Antoni Ferrando,¹⁴ en aquest segle es deixaren les formes d'acció de les lluites de bàndols, pròpies de l'època feudal i en què participaven molts petits senyors feudals, per convertir els seus membres en bandolers, assaltants de masos i viatgers que robaven el que podien i distorsionaven la realitat a través de segrestos. D'altra banda, les costes de la Mediterrània també estaven exposades a les batusses dels corsaris. Ja n'hi havia hagut a l'edat mitjana, però en aquest segle s'hi afegí el problema de l'Imperi turc.¹⁵

Demogràficament i en vista de la població, el segle XVII es pot considerar inscrit profundament en el model demogràfic d'una societat de l'Antic Règim. Una societat emmarcada en aquest sistema era oscil·lant i molt dependent de la climatologia: un temps advers malmetia les collites i provocava caresties i dificultats per a accedir a una alimentació mínima. Aquesta debilitat sanitària causà estralls en les pestes recurrents (pesta bubònica dels anys 1650 i 1654). Aquest és el panorama que es pot descriure per a una població que patia fortament la mort infantil, tant en el part com en el moment del deslletament, i en la qual hi havia una gran dificultat perquè tots els nascuts arribessin a l'edat adulta. Alhora, la mort femenina també hi era molt present a causa del part. Matrimonis de segones i fins i tot de terceres núpcies foren molt freqüents.

Aquesta població experimentà una gran mobilitat, continuada des de finals del segle XV per l'arribada d'immigrants francesos i de dins mateix del territori. Tal com s'ha assenyalat anteriorment, la figura de l'hereu féu que els altres germans busquessin una alternativa, sobretot

llogant-se com a mossos o minyones dels masos grans. També com a jornalers o creant la seva pròpia família de dedicació agrària a través de la masoveria. Aquest fou un corrent migratori¹⁶ que no s'aturà, sinó que s'intensificà en els segles posteriors, i que constituí una alternativa o suport a la forma de treball de família extensa.

Un altre factor molt destacat fou la inseguretat de la població a causa dels problemes propis, com fou el bandolerisme, o de l'enfrontament amb Espanya i la implicació forçosa en les guerres europees. La confrontació de la monarquia hispànica amb l'Imperi turc suposà l'aparició dels corsaris, que van introduir una gran inseguretat en la navegació comercial. Llorenç Ferrer considera que «fins al 1640 el creixement lent es va mantenir i l'índex es va situar en 76,6 el 1630-1639, per disminuir durant dues dècades de Guerra dels Segadors (1640 i 1652) (índex 65,6 el 1651-1659). A partir de 1670 es va iniciar una recuperació primer lenta que va anar continuant al llarg del segle XVIII».¹⁷

Tal com s'ha dit, el treball humà era el factor clau per a l'increment de la producció agrícola. Els rendiments eren baixos i irregulars per l'efecte de factors externs com les plagues o les alteracions climàtiques.

L'evolució de la producció durant aquests dos segles estigué marcada per les fluctuacions de les collites. Tal com ja s'ha vist per al segle XVI, es pot considerar que es donà un creixement de la producció, amb bones collites durant el període central i una caiguda entre els anys 1580 i 1640. Jaume Dantí,¹⁸ especialista en història agrària, considera que Catalunya, al segle XVII, dedicà part de la seva producció a conreus específics, pensats per a un mercat. Es podria dir que la tendència que es va iniciar a finals del segle XV i es començà a implementar al XVI i que fou un factor per a la sortida de la crisi, en aquelles zones que ho aplicaren, al segle XVII es continuà, però amb altres conreus. Així, l'olivera, tot i que present en terres catalanes, que no era suficient com a conreu intensiu en els anys de l'etapa medieval, va augmentar a partir de finals del segle XVII. L'altre conreu intensiu fou la vinya, molt present a partir del segle XI a tot el territori i especialment al Maresme. Diversos autors que han estudiat aquesta zona consideren que l'impuls del correu de la vinya ja s'inicià al segle XVII.¹⁹ En canvi, al Penedès, el Tarragonès o l'Anoia, en aquest darrer segle la vinya solament ocupava entre el 15 % i el 20 %.²⁰ A partir de mitjan segle, l'exportació de l'aiguardent passà a ser un comerç molt actiu i posà les bases del que seria al segle XVIII.²¹ Una altra especialització fou la ramadera en zones com l'Empordà.²²

Si bé no fou fins al 1778 que Carles III va promulgar el decret del lliure comerç amb les colònies americanes des de Barcelona i els Alfacs, aquest comerç de productes catalans ja es donava des de molt abans a partir de grups de comerciants catalans establerts a Sevilla i a Cadis.

L'endeutament nou i molt destacat dels segles XVII i XVIII es degué a la nova mentalitat que aportà el Barroc, que es caracteritzà per una exteriorització dels sentiments i, en particular, de la religiositat. Tan important fou aquest fenomen que l'aportació numèrica per a la cele-

bració de la varietat de misses (com el trentenari i altres), beneficis eclesiàstics per al manteniment d'un capellà i altres expressions arribà a extrems que implicaren l'endeutament. Fins i tot s'arribà a deixar els fills sense fons testamentari i amb deutes. Sovint, la mateixa Església eximia d'aquesta obligació quan els fills es quedaven sense recursos per a viure.

Gabriel Ramon considera que, després de la Guerra dels Segadors del 1640, s'incrementaren els plets per fiscalitat i endeutament, i «sobretot durant el període 1653-58, quan es tripliquen respecte al període anterior, amb més incidència a les zones més castigades per la guerra com foren el Segrià, el Baix Camp, les Garrigues, l'Urgell, la Segarra i l'Anoia».²³

LES CONSTRUCCIONS DIFERENCIADES DEL SEGLE XVII

Les diferències, com ara la institució de cortals a l'Empordà per a la intensificació ramadera, venien donades per l'economia. Considerem un corral, en els seus orígens a la baixa edat mitjana, com a lloc on guardar animals, sobretot ovelles, i fins i tot el pastor. A aquest edifici, s'hi varen afegir noves construccions destinades a habitatges, de tal manera que a poc a poc esdevingué mas (a partir del segle XVI).²⁴ El que cal remarcar, doncs, és com el ramat d'animals prefigurà una forma constructiva de mas pròpia de l'Empordà. És possible que aquesta construcció, en els inventaris de masos posteriors, del segle XVII, es reconegui com a porxo per la semblança de la construcció. Encara ara, hi ha masos antics amb una forma constructiva peculiar, amb espais oberts i amb un perímetre format, en bona part, per grans arcades destinades al pas dels animals.²⁵ L'existència de cortals a tota la franja litoral altempordanesa, abraçant els termes de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador, està confirmada per un mapa de la Biblioteca Nacional de Madrid de finals del segle XVII o principi del XVIII... Gairebé els mateixos cortals, però amb noms diferents, apareixen al Nomenclàtor del 1877, el primer confeccionat al nostre país.²⁶

Les construccions defensives foren característiques diferenciadores que marcaren una forma constructiva d'aquests anys deguda a la inseguretat. Als masos, s'hi afegiren elements defensius.

A l'interior del país es troben masos amb torres, matacans i torretes a les cantonades.²⁷ Moltes d'aquestes construccions tenien el seu precedent en l'època medieval.

A la segona línia de la costa es trobaven els masos que igualment estaven exposats als atacs dels corsaris, com ara a la comarca del Baix Camp, que és un exemple de la fortificació de les masies perquè la població estava molt dispersa i s'optà per aquest tipus de defensa. Per això, en aquests masos s'edificaren torres de defensa que solien estar separades del mas, perquè normalment estaven construïdes en diferents èpoques. Les d'aquests segles solien ser torres quadrades de dimensions suficients perquè

hi hagués estances habitables al seu interior. Segons un treball molt interessant d'Olga Martín i Ernest Gallart sobre el tema, en què fan una classificació dels diferents sistemes, uns de vigia i d'altres defensius, entre els defensius es troben els masos fortificats, que presenten la seva pròpia xarxa d'alarma, ofereixen defensa i a més guarden al seu recinte la possibilitat de refugiar-s'hi.²⁸

La construcció de les cases de carrer s'anà expandint als nuclis de població atesa la immigració interna entre comarques de muntanya per part dels fills no hereus de les masies que buscaven llocs de treball en zones planeres, properes a rius. Fou així com es creà un grup d'assalariats treballadors al sector secundari, al voltant del treball encara artesanal que propicià el treball industrial anys més tard. Aquestes persones, en bona part, crearen el seu habitatge d'una manera ja ordenada. Una al costat de l'altra, les cases tenien una mateixa fisonomia: l'edifici a la part del davant amb una parcel·la de terra per a l'hort a la part posterior. Eren parcel·les de terres concedides en emfiteusi per part d'un dels senyors de la zona, a qui devien censos. Aquestes cases solien ser d'un cos de dimensions: 86,5 × 39,5 m, 62 × 10 m o 55 × 10 metres. Solen tenir planta baixa i pis.²⁹

SEGLE XVIII. EVOLUCIÓ HISTÒRICA, CREIXEMENT DEMOGRÀFIC I AGRARI, DIVERSITAT SOCIAL

El segle XVIII fou decisiu per a Catalunya. Ja a principi de segle, la mort del rei Carles II sense descendència desencadenà unes tensions per a la seva successió que no solament afectaren Espanya, sinó tot Europa, per la lluita del poder polític. Catalunya hi tingué la seva part d'història quan participà en aquestes disputes i acabà a la banda contrària al guanyador, fet que li suposà la pèrdua de les llibertats polítiques.

Aquest segle, però, fou una època d'un fort impuls econòmic i demogràfic, sobretot a partir de la segona meitat, que es traduí en una important tasca constructiva. Seguint el procés iniciat anys enrere, l'obertura de l'economia féu néixer noves necessitats que donaren lloc a nous oficis.

El segle XVIII començà amb un estancament econòmic i demogràfic que perdurà i que s'intensificà a causa de la Guerra de Successió. Llorenç Ferrer indica un estancament fins al 1720 causat per la guerra i els seus efectes i un creixement moderat fins al 1750 (el guany global se situà en un 20 %), que fou el moment en què començà la gran expansió de la centúria, amb alguna lleugera aturada com la de la dècada 1760-1770, per recuperar un ritme que s'accelerà especialment entre els anys 1790 i 1799 (guany d'un 21-23 % en una dècada). Fou a la segona meitat del segle XVIII que l'expansió demogràfica esdevingué espectacular.

Aquest excés de població es dirigí als nuclis on s'havien d'entregar parcel·les de terra per a la construcció de cases i formar carrers. Moltes monografies locals exposen aquesta realitat, que també queda palesa en moltes de les llindes d'aquestes cases. Els senyors, propietaris d'aquestes terres, les posaren a disposició a través del contracte més im-

plantat al món rural, l'emfiteusi. D'aquesta manera, Catalunya començà a forjar la seva fisonomia actual, amb poblament dispers i concentrat en poblets.

Si bé passada la Guerra de Successió Catalunya perdé moltes de les seves institucions, mantingué el dret civil català, pel qual pogué aplicar figures jurídiques i contractuals pròpies, com l'emfiteusi o la rabassa morta per a la vinya, i que permeté l'accés a la terra d'aquells fills de pagesos que, en no ser hereus, quedaren exclosos d'una terra. El conreu s'intensificà sobretot per l'expansió de les terres que s'estengueren en bancals i zones boscoses. També es tendí a un conreu variat segons les zones. S'observa una presència important de cereals, garrofer o avellaners a les terres interiors i de vinya a les costaneres i al Bages.

L'olivera fou important a les comarques de l'Urgell, la Segarra, la Noguera i particularment a les Garrigues, on es va convertir en una autèntica especialització. A partir de la segona meitat del segle XVIII, la vinya s'estengué fins a Catalunya endins, al Penedès o al Bages, dues comarques que ja havien experimentat un conreu intensiu de la vinya durant l'edat mitjana.³⁰ També s'hi incorporaren el Priorat i les valls del Segre i de la Noguera.³¹

Un comerç exterior d'aiguarent distribuïa aquesta producció pel nord i el centre europeu.³² Els nuclis costaners van començar a viure una de les èpoques més brillants. L'arribada de velers de tota mena a la platja era contínua. Per exemple, a Vilanova i la Geltrú, cap a mitjan segle XVIII, es registrà un moviment anual superior al miler de vaixells. Era l'època en què Vilanova era coneguda com l'Havana Xica. A Lloret, els vaixells es dirigien cap a Santiago de Cuba, l'Havana, Montevideo o Buenos Aires carregats de vins, olis, teixits, sal, farina i altres mercaderies, i tornaven a Catalunya carregats de cotó, fustes nobles, pells, sucre, tabac, cafè i rom.

A partir de la llibertat de comerç amb Amèrica, el 1778, aquest comerç anà creixent i fou l'alternativa al del nord, que a finals de segle anà de baixa. El comerç americà va adquirir una importància crucial: canalitzava bona part de la producció vitícola destinada a l'exportació i al mateix temps feia el retorn amb el cotó que necessitava la indústria local.³³

Es poden distingir tres grups. El primer, el dels grans propietaris o hisendats que aconseguiren importants propietats gràcies a les herències i els pactes matrimonials. Se'n distingiren els qui no participaven en el procés productiu i vivien de rendes. Sovint passaven temporades en aquests pobles acabats de formar o en petites ciutats fent relacions socials. El patrimoni terror, el tenien en règim de masoveries, parceries o també en emfiteusi. Alguns hisendats participaven directament en el procés productiu. Aquests, a més de posseir algunes masoveries, emfiteutes, etc., tenien la base del seu treball dipositada en mossos i jornalers.

En segon lloc, cal esmentar els pagesos amb accés a la terra a través de contractacions indefinides mitjançant l'emfiteusi. També hi accedien a temps limitat a través de les parceries o masoveries i la novetat era el contracte de rabassa morta, que permeté l'accés a petites porcions

de terres per al conreu de la vinya. Les condicions contractuals desencadenaren enfrontaments entre els propietaris i els rabassaires a finals de segle que perduraren fins als anys trenta del segle XX.³⁴

En tercer lloc, tenim els jornalers i els mossos, resultat del creixement demogràfic. Els mossos eren fills de pagès amb un patrimoni no suficient per donar feina a tots els fills de la casa. Vivien a la mateixa casa de l'amo i treballaven tots els dies de l'any. Tot i que rebien una soldada, la major part del sou es dedicava al propi manteniment. Per a les feines de la casa es llogaven les minyones que, en moments puntuals de l'any, també podien donar un cop de mà a la feina del camp.

En canvi, els jornalers solament treballaven en feines concretes com a complement dels de la casa. O bé vivien a la casa pairal, mentre eren joves, o bé foren els qui engrandiren o formaren els nous nuclis de poblament abans esmentats. No en tenien suficient per viure amb els treballs a pagès i, per tant, es dedicaren als treballs preindustrials com el tèxtil, sabaters, manobres, ferrers, botiguers, etcètera.

Aquests grups s'endeutaren per aconseguir la terra, la casa o els mitjans de producció com les bèsties de bast i les eines. Tot i aquesta millora econòmica, l'endeutament passà a formar part de la pagesia, una pagesia que aconseguia sobreviure, però no enriquir-se ni millorar el nivell de vida. La parcel·lació era insuficient i, a més, calia pagar els censos i l'entrada a l'emfiteusi es feia amb un préstec.

LES CONSTRUCCIONS

La masia del segle XVIII mostra novetats arquitectòniques, tant si els seus propietaris eren hisendats rendistes com si participaven directament en la producció. A la masia en la qual els habitants intervenien directament en la producció, la distribució dels espais interiors experimentà unes modificacions que es corresponien amb els canvis econòmics i socials exposats anteriorment. Per això s'observa una divisió interna de cambres amb petites estances dedicades les unes a les minyones i les altres als mossos. Aquestes divisions es feien sovint amb materials peribles com envans construïts amb un canemàs o paret de fusta quan les habitacions eren a la primera planta. També era freqüent condicionar la part lateral de sota teulada del tercer pis, al costat del graner.

L'altre canvi que mostren els inventaris és la construcció de nous graners a les zones dedicades als cereals i nous cellers allà on es donà una expansió del conreu de la vinya.

Aquestes modificacions van tenir lloc dins del mateix edifici que, com s'ha explicat, ja havia aconseguit la culminació d'un procés de formació d'espais fins a culminar en la masia del segle XVI. Les novetats constructives posteriors foren afegitons que no modificaren la planta inicial: els més freqüents foren els cossos annexos a la part de davant o al costat. Al segle XVII ja es començaren a construir, però solament s'insinuaren, ja que els efectes de

l'augment demogràfic i econòmic es feren presents al segle XVIII. Aquest fet es posa de manifest amb les novetats sumptuoses que incorporaren els interiors de les masies, sobretot les dels grans propietaris. Aquests afegits, en la seva major part, consistien en grans porxadets que fins i tot podien repetir-se en dos pisos.

Entre els masos de propietaris rendistes, els espais interiors no experimentaren modificacions tan notables, però sí que podien tenir els mateixos afegitons amb grans arcades, galeries, etc. Aquesta era la part més visible, mentre que, als espais interiors corresponents, s'hi afegiren el despatx de l'amo i l'habitació de matrimoni amb una avantsala moblada per rebre visites, tot plegat per mostrar aquest nou nivell econòmic que havien aconseguit.³⁵

Com no podia ser de cap altra manera, aquesta sumptuositat, en l'època barroca, es manifestà també en l'aspecte religiós. En cada una d'aquestes grans masies es construïren capelles particulars privades, que eren una mostra d'opulència. En un document privat de Can Plantada (l'Ametlla del Vallès, 1798), Josep Plantada diu que casa seva es troba a més de tres quarts d'hora de l'església parroquial de l'Ametlla:

[...] lo que se sigue que en muchos dias de fiesta, principalmente en el invierno, por razón de lluvias o el mal tiempo, los de la casa no pueden asistir a la dicha iglesia para oír el santo sacrificio de la misa y ahun se ven privados del consuelo dicho exponente, su consorte y sus hijos aunque tengan la comodidad de poder ir a caballo. A más de esto, el exponente tiene el hijo mayor, llamado Antonio, está padeciendo el mal de la gota que cuando le acomete le deja sin poder moverse de casa lo que sucede con demasiada frecuencia. Y a esto se agrega que el exponente tiene una hija con un temperamento tan delicado y débil que apenas puede tenerse en pie por su extremada debilidad y defecto de la naturaleza.

De otra parte, la casa del exponente es de una notoria opulencia y abastecida de todo y por consiguiente está expuesta a ser robada a la hora menos pensada y al tiempo que la familia haya pasado a la iglesia para oír misa, principalmente hallándose sola y sin vecindario y habiendo de quedar a veces con un mozo y otras con solo una criada.

Per això demana poder construir una capella pública. Consta que era oberta el 1832.

EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA, SOCIAL I ECONÒMICA DURANT EL SEGLE XIX FINS A COMENÇAMENT DEL XX

Els primers anys del segle XIX estigueren marcats per una crisi general que en forma de fams i epidèmies afectà els més desvalguts. Però va ser al llarg del segle que es varen viure anys de grans trasbalsos polítics com la invasió napoleònica del 1808, que afectà profundament tant la socie-

tat com l'economia. Així, durant el Trienni Constitucional (1820-1823), s'iniciaren les expropiacions de les propietats de l'Església com a mesura de redistribució de la riquesa, que foren ampliades l'any 1836 per Mendizábal, però realment van anar a parar als grans propietaris rurals i urbans. El Trienni també implantà la reforma tributària amb la imposició del pagament fix en diners, en un moment d'una gran recessió en els preus agraris que propicià el descontentament de l'Església i dels camperols. Aquesta situació, juntament amb el temor de l'artesanat a la industrialització, fou la causa de les tres guerres carlines.

En el primer govern d'Espartero, el 1840, les lleis de lliure comerç perjudicaren clarament la incipient indústria tèxtil de Catalunya amb l'entrada de teixits anglesos. En el seu segon govern, el 1849, retornaren les desamortitzacions, que aquest cop afectaren terres municipals, que també foren posades a la venda i passaren igualment a mans burgeses. L'any 1866 es produí una molt notable crisi financera i política que preparà la caiguda de la monarquia. La crisi, ara de subsistència, continuà dos anys més tard coincidint amb l'esclat de la guerra de la independència de Cuba. Tot plegat acabà amb el règim moderat i l'exili d'Isabel II. El 1871 s'ofereí la corona a Amadeu de Savoia, que no va impedir la Tercera Guerra Carlina (1872-1876) i que abdicà el 1873. Espanya es convertí per primer cop en una república, però no va ser capaç d'aturar les divisions internes i els aixecaments en diverses regions espanyoles, que degeneraren en una autèntica guerra civil fins que, després de diversos cops d'estat, el desembre del 1874 es restaurà la monarquia borbònica amb Alfons XII. El gener del 1875, el rei desembarcava a Barcelona, amb el suport de la burgesia catalana, que davant l'impuls obrer es decantà per la unitat d'acció amb l'oligarquia castellana i per apel·lar a la intervenció de l'exèrcit espanyol.

El segle s'acabà amb crisis i inestabilitat. La Guerra de Cuba i les Filipines aguditzà la crisi que començà el 1892 amb la plaga de la fil·loxera, que arruïnà moltes vinyes a Catalunya. La prosperitat industrial, per la seva banda, afavorí el desplaçament intern de població. Cuba estava afectada per les crisis econòmiques dels anys 1857 i 1866 i molts hisendats s'arruïnaren. La Guerra Gran (1868-1878) fou la primera guerra d'independència cubana. A partir del 1898, data de la pèrdua de les darreres colònies americanes de l'Imperi espanyol, Cuba i Puerto Rico, comencen a tornar els indians davant la inestabilitat de la nova situació.

L'empenta demogràfica del segle XVIII s'aturà precisament a començament de la centúria següent, quan els naixements s'estancaren amb uns grans alts i baixos relacionats amb la Guerra del Francès i la Guerra Carlina (l'índex baixà fins al nivell del 1790), i es recuperà fins a 1850-1859, quan s'assolí l'índex 229. En realitat, la corba insinuava una crisi demogràfica important a la primera meitat del segle XIX, amb un creixement modest.³⁶

Durant el segle XIX i fins a mitjan XX, es mantingué, a grans trets, l'estructura complexa de la família pagesa. Els

moviments migratoris eren més temporals que definitius i modificaven poc l'estructura familiar. El procés industrialitzador català tendí a atraure població rural, però encara era un fenomen dèbil.

La situació agrària no era precisament bona: molts petits parcers s'arruïnaren i els jornalers van prendre més importància. Les esperades reformes agràries que podien haver-se esdevingut arran de les desamortitzacions no acompliren els seus objectius. La por de les novetats entre el grup pagès marcà el segle, tant en política com en els avenços tecnològics, fet que relegà el sector a un paper cada cop més secundari i traspasà molta mà d'obra al sector industrial, unes vegades a través de l'emigració a la ciutat i d'altres impulsant la indústria local.

La historiografia europea considera que al segle XIX s'arruïnaren famílies hereves de grans patrimonis a causa de la baixada dels preus agraris i de la pujada dels salaris industrials.³⁷

Es coneix com a indians, o *americanos*, aquells catalans que, al llarg de tot el segle XIX, es van embarcar cap a les Amèriques i hi van emprendre negocis. Sovint havent-se enriquit considerablement, retornaven a Catalunya i construïen cases i palaus que mostraven el seu nou estatus econòmic. Amb els anys de relacions comercials i amb el seu retorn, els indians van contribuir a impulsar l'economia catalana del segle XIX i de les primeres dècades del XX. Van invertir en el territori i en la modernització del país. L'agricultura, el comerç, la indústria i les infraestructures es van beneficiar de les seves aportacions.

La terra que no va rebre millores tècniques ni alternatives de conreus s'empobrí. El conreu de la patata començà a fer-se present d'una manera tímida. Quan es practicà l'alternança de conreus es començà amb els llegums, les faves, les patates i potser trepadella. El segon any es dedicava a la xeixa i al blat; el tercer, al blat de moro i l'ordi, i per acabar la rotació, els naps o el blat.

Però el producte per excel·lència, tant en producció com en exportació, continuà essent el vi. Francesc Valls, que ha estudiat totes aquestes fases, considera que les dificultats que va patir el comerç europeu provocades per les guerres contra Napoleó van acabar tancant els mercats del nord europeu als aiguardents catalans. Aquesta situació fou la que canvià aquest destí i s'obrí el d'Amèrica. A partir del 1820, les exportacions de vi cap al continent americà van servir per a impulsar d'una manera definitiva la manufactura tèxtil catalana amb el retorn dels vaixells que mercadejaven amb el vi i amb el cotó americà.³⁸ Els vins catalans van experimentar una forta demanda a causa de l'enfonsament de la producció francesa per la plaga de la fil·loxera en aquest país entre els anys 1845 i 1885. La prosperitat esdevingué ruïna quan la plaga atacà els ceps catalans el 1878. Es calcula que l'any 1895 s'havien perdut 385.000 hectàrees de vinya, pèrdua que provocà el despoïment d'algunes comarques, com la del Priorat.

Les desamortitzacions van suposar el traspàs de les terres propietat de l'Església, la noblesa i els municipis a mans de la burgesia comercial i industrial. La pagesia

afectada per aquests processos va ser perjudicada, ja que els nous propietaris van incrementar els censos per tal d'augmentar o mantenir els seus ingressos. Els grans propietaris que havien acumulat un gran patrimoni, per diverses raons, entraren en un cicle d'endeutament que propicià la venda en petits lots de terra del patrimoni familiar.³⁹ En un primer moment foren els bracers els beneficiaris d'aquestes compres, però aquests lots no foren suficients per a mantenir una família quan coincidiren amb una baixada de preus agraris i amb la reforma tributària, que comportava el pagament fix en diners en lloc del delme eclesiàstic en espècie i proporcional a la collita.

Els indians, tal com ja s'ha apuntat abans, no solament van impulsar fortament la indústria, tant la tèxtil com la referent a la producció i comerç del vi i la construcció, sinó que també van potenciar els canvis al territori, unes vegades participant en la implantació d'infraestructures i d'altres en la modernització de l'elaboració del vi. Alguns estudis de casos concrets testimonien aquesta presència, per exemple, a Calafell o a Llançà. Mentre que a Llançà es potencià el món del vi i el seu comerç, a Calafell la presència d'indians, sobretot durant el període que va de finals del segle XVIII a finals del XIX, es traduí en una concentració de terra deguda a la compra per part d'ells com a forma d'inversió dels diners aconseguits a Amèrica. Una de les famílies més destacades d'aquesta època a Calafell fou la dels Samà, que tenien importants negocis a Cuba i les Filipines. Varen adquirir totes les planes baixes de Calafell, dedicades a hort i vinya. L'any 1868 construïren un edifici destinat a fassina per a destil·lar aiguardents. Amb la segona guerra hispanocubana també hi hagué una nova onada de capitals repatriats.

Ricard Garcia-Orallo és l'autor que ha estudiat l'endeutament per a aquesta etapa i considera que les raons per a l'endeutament dels grans propietaris pagesos d'aquests anys, i sobretot de la segona meitat del segle, no diferien gaire de les etapes anteriors: eren la compra de terres, la construcció de cases, la millora de les explotacions agrícoles o les obligacions familiars com ara el pagament de les lligimites i els dots. També considera que invertien en activitats no agràries, diversificant les inversions, tal com passava a la resta d'Europa. Aquest canvi es donà sobretot per la baixada de la renda de la terra, com ja s'ha assenyalat abans.⁴⁰

La greu crisi generada per la filloxera obrí un període de conflictes entre propietaris i cultivadors entorn dels contractes, especialment al voltant de la rabassa morta en la viticultura. Després d'un període d'apaivagament, la conflictivitat reapareixeria vers el començament dels anys vint i tindria la seva culminació durant els anys de la Generalitat republicana, els anys trenta.⁴¹

ELS NOUS MASOS

No es pot considerar que existeixi la masia d'estil indià o modernista, essent aquests uns estils més dedicats a la decoració que no pas a l'arquitectura. Tot i que construïren

masies de nova planta o n'adaptaren d'antigues, els indians mantingueren la mateixa concepció arquitectònica pròpia de la masia que s'ha exposat fins ara. Es diu dels indians que amb el seu retorn van canviar la fesomia dels pobles de Catalunya, i així va ser. En tornar van impulsar el desenvolupament urbanístic dels municipis i, tot i que no aportaven cap estil artístic, van tenir una forma de fer particular quan van intentar reproduir, en la mesura possible, el paisatge de les Antilles amb la introducció a les ciutats de jardins, hortes i porxadets.⁴²

Un exemple de masia indiana, el trobem en la que construïren a Calafell els Samà, la Sínia, típicament indiana. Està constituïda per doble pis amb l'estança noble. A la part baixa, com qualsevol altra masia, hi ha la zona de producció, com el celler complet, amb tot allò necessari per a destil·lar, i corts per als animals. Una masia amb distribució semblant fou la que va fer construir Antoni López, marquès de Comillas, també indià. Aquesta masia és coneguda com Cal Bolavà.⁴³

Una altra masia d'estil indià és l'ara coneguda com a Mas Miró de Mont-roig del Camp (Baix Camp). Aquest mas era conegut com a Mas d'en Ferratges, perquè era propietat d'Antoni Ferratges de Mesa, marquès de Mont-roig. Es considera que fou construïda entre els segles XVIII i XIX.

Un altre fenomen de finals del segle XIX i principi del XX fou la construcció de masos o masoveries segons les tècniques d'aquests anys i la destinació per als nous habitants, fruit de la parcel·lació de grans propietats, tal com s'ha exposat en l'apartat dedicat a l'economia i el deute.⁴⁴ Aquest fenomen es troba repartit en diverses zones de Catalunya, com el Baix Empordà, la Selva i l'Alt Penedès, que la història local va exposant. El resultat ja s'ha analitzat.

Però a les masoveries, quin tipus de cases es construïren? Tal com exposen els autors dels treballs de Gelida, Torroella de Montgrí o Maçanet de la Selva, aquest habitatge mantingué la disposició de les masoveries de temps anteriors: construccions més senzilles, sovint de dos cossos, amb cuina i menjador o entrada a la planta baixa amb alguna quadra dins el mateix edifici en zones ramaderes o cellers en aquelles destinades a la vinya, a la part de darrere, construïts perpendicularment a l'entrada. Habitacions al primer pis, o de planta quadrada, tres cossos un pis, com les de Maçanet. Tots consideren que la diferència amb les més antigues és el material d'aquelles: pedra i calç.

A principi del segle XX, al mateix temps que es construïen nous masos amb tipologies semblants a les dels segles anteriors, més senzills pel destí que tenien, també n'hi hagué que foren reconstruïts o embellits segons el model arquitectònic del moment, el Modernisme. En aquests masos, però, solament s'afegiren complements d'estil modernista a l'edifici originari de segles anteriors, com ara els masos modernistes de la zona de Reus o dels Pallaresos, com la casa Bofarull.

De tot el que hem exposat, queda clar que en aquestes variables d'estils es mantingué la pervivència de la tipologia dels tres cossos i tres pisos, amb una distribució interior d'espais comuns en tot el territori i els mateixos en

cada etapa cronològica, fet que avala la tesi que la masia és un edifici destinat a habitatge familiar que es va anar constituint a mesura que calia un nou espai i utilitzant la forma constructiva de cada moment. Igualment, seguint amb aquesta mateixa tesi, cada zona geogràfica tingué les seves peculiaritats per adaptar-hi l'economia.

Segons el sistema constructiu adapten el que s'utilitza per a construccions destacades. A l'època medieval es desconeix qui feia aquest tipus de construccions, però una anàlisi acurada de la construcció permet comprovar com la tècnica era la de les esglésies que llavors es construïen. Per tant, al segle XI es construïa en estil romànic; als segles XIII-XIV, en estil gòtic; al XVI, en estil renaixentista, i al segle XVIII, en estil barroc tardà. Igualment s'ha vist que també adapten detalls de l'estil indià, tenint en compte que aquest no és un estil propi i diferenciat, i detalls del Modernisme. I també s'utilitzen les tècniques del segle XX per a les noves construccions.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] L'índex 56,6 de 1550-1559 es va convertir en 68,8 a finals del segle XVI. És en aquest àmbit que s'apunta un creixement demogràfic vegetatiu, lent al llarg de tot el segle, però constant, segons Llorenç Ferrer. Vegeu L. FERRER. «Una revisió del creixement demogràfic de Catalunya en el segle XVIII a partir dels registres parroquials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 20 (2007), 17-68.
- [2] V. GUAL. «El punt de partida de l'agricultura moderna. De la Sentència arbitral de Guadalupe i les Germanies a la crisi de finals del cinc-cents». A: E. GIRALT (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. 3. *Edat moderna*. Universitat de Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Girona, Universitat de les Illes Balears, Universitat Jaume I, Universitat de Lleida, Universitat Pompeu Fabra, Universitat Rovira i Virgili i Universitat de València, Barcelona 2008, 13-30.
- [3] A. SERRA I CLOTA. *La comunitat rural a la Catalunya medieval: Collsacabra (s. XIII-XVI)*. Eumo, Vic 1990.
- [4] A. SERRA I CLOTA. «Anàlisi de la guerra civil catalana (1462-1472) a partir de les actuacions locals». A: *Enfrontaments civils: postgueres i reconstruccions*. Vol. I. *Recerques*, Pagès, Lleida 2002, 83-103; A. SERRA I CLOTA. «Bandositats a Catalunya al s. XV: un fenomen també urbà». A: *XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. 2. Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, 401-420.
- [5] A. SERRA I CLOTA: «La ganaderia, una possible solució a la crisi de la Baja Edad Media en la Cataluña Central». A: *VI Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Girona 1997, 1-12.
- [6] Com a mostra, en el registre parroquial de Sant Cristòfol de Tavertet, de finals del segle XV, hi constaven tots els masos buits i el pagament que en feien els masos que s'havien quedat les terres. El mateix es repeteix en un capbreu, aquest senyorial, de mitjan segle XVI. A. SERRA I CLOTA. *La comunitat rural a la Catalunya medieval...*, *op. cit.*
- [7] A. SERRA I CLOTA. «La crisi agrària del s. XIV a Osona». *Ausa* [Vic], núm. 124 (desembre de 1990), 13-30.
- [8] A. SERRA I CLOTA. «Reaccions senyoriales a la crisi agrària a Catalunya, a la Baixa Edat Mitjana: els remences». *Anuario de Estudios Medievales* [Barcelona: CSIC], vol. 29 (1999), 1005-1042.
- [9] A. SERRA I CLOTA. «La memòria d'un poble. Santa Maria de Corcó - l'Esquirol, la seva gent i una forma de viure al llarg dels segles». A: A. PLADEVALL I FONT, F. X. COLL I FERRET I A. SERRA I CLOTA. *Història de la parròquia i poble de Santa Maria de Corcó*. Diac, 2002; X. JORBA. *Òdena: segles XVI i XVII*. Parnass, Barcelona 2011, 224.
- [10] Aquest fet s'ha pogut comprovar tant al Collsacabra, amb el mas dels Turons de Sant Joan de Fàbregues, com al Bages, amb el mas de la Grabolosa de Súria (A. Serra i Clota, memòries d'excavacions).
- [11] G. RAMON. *El crèdit a la Catalunya dels segles XVI i XVII; un estat de la qüestió*. Universitat de Lleida, Lleida 2014, 16. Vegeu el tema del comerç de mules a A. SERRA I CLOTA. «La ganaderia, una possible solució...», *op. cit.*
- [12] V. GUAL. «El punt de partida de l'agricultura moderna...», *op. cit.*
- [13] Un estudi d'aquesta evolució fins al segle XVIII ja està publicat: A. SERRA I CLOTA. «Anàlisi de la evolució del manso en la organització del espacio rural y en su forma constructiva (Catalunya ss. XI-XVIII)». A: *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*. Vol. 2. Universidad de Cantabria, Santander 2012, 1915-1932.
- [14] A. FERRANDO I ROIG. *Les sendes dels bandolers. Sant Llorenç del Munt - Serra de l'Obac*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002. Aquest tema, l'he estudiat per a l'edat mitjana: A. SERRA I CLOTA. «Lucha de bandos en Catalunya: orígenes y características en el siglo XIV». A: *Poder y sociedad en la Baja Edad Media hispánica: Estudios en homenaje al profesor Luis Vicente Díaz Martín*. Vol. 2. Universidad de Valladolid, Valladolid 2002, 1103-1128; A. SERRA I CLOTA. «Bandositats a Catalunya al s. XV...», *op. cit.*
- [15] La victòria dels estats cristians sobre els turcs a la batalla de Lepant (1571) va significar la fi de la supremacia turca al Mediterrani, tot i que el 1644 els turcs aconseguiren Creta. El 1669 Venècia perdé Càndia, però el 1694 l'almirall venecià Francesco Morosini obtingué una clara victòria sobre els otomans. S.-J. GÓMEZ I J. M. SANET I JOVÉ. *La gent de mar de Tarragona: segle XVII*. Silva, Tarragona 2014, 81.
- [16] A. CAPDEVILA MUNTADAS. *Pagesos, mariners i comerciants a la Catalunya litoral. El Maresme a l'època moderna*. Tesi de doctorat. Departament d'Història Moderna. Universitat de Barcelona, Barcelona 2004.
- [17] L. FERRER. «Una revisió del creixement demogràfic...», *op. cit.*, 17.
- [18] J. DANTÍ. «La diversidad agraria en la España Moderna:

- campo, campesinos y actividades productivas». A: *Campo y campesinos en la España Moderna. Culturas políticas en el mundo hispano*. Fundación Española de Historia Moderna, Madrid 2012, 153-179.
- [19] Entre els anys 1596-1606 i 1656-1672, la vinya a Mataró s'incrementà el 300 %. J. GIMÉNEZ BLASCO. *Mataró en la Catalunya del segle XVII. Un microcosmos en moviment*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2001.
- [20] A. CAPDEVILA MUNTADAS. *Pagesos, mariners i comerciants...*, *op. cit.*, 205.
- [21] A partir dels anys seixanta i fins al principi dels noranta del Set-cents, dos mercats s'havien mostrat molt dinàmics en les compres d'aiguardents catalans: d'una banda i principalment, el mercat francès, i de l'altra, el mercat colonial americà: F. VALLS. «El paper de les exportacions vitícoles de les relacions exteriors de l'economia catalana 1672-1869». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 12 (2001), 161-172.
- [22] P. GIFRE. *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (Vegueria de Girona, 1486-1730)*. Fundació Noguera, Barcelona 2012, 357-389.
- [23] G. RAMON. *El crèdit a la Catalunya...*, *op. cit.*, 16.
- [24] A. COMPTE. «Els cortals de Castelló d'Empúries en la baixa edat mitjana». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* [Figueres], vol. 38 (2005), 69.
- [25] Per a aquesta descripció, vegeu P. GIFRE. *Els senyors útils i propietaris de mas...*, *op. cit.*, 320.
- [26] A. COMPTE. «Els cortals de Castelló d'Empúries...», *op. cit.*, 60.
- [27] A. FERRANDO I ROIG. *Les sendes dels bandolers...*, *op. cit.*
- [28] O. MARTÍN i E. GALLART. «Els sistemes defensius de la costa catalana contra la pirateria i el corsarisme (XVI-XVIII)». *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, núm. 7 (1988), 225-240; J. NOGUER GÓMEZ. «Les torres de vigilància i de defensa de la Costa Brava». *Revista de Girona*, núm. 116 (1986), 271-280.
- [29] Una part important dels pobles es formaren sobretot al segle XVIII, però iniciaren el procés el segle XVII: A. SERRA I CLOTA. «La memòria d'un poble...», *op. cit.*; X. JORBA. *Òdena: segles...*, *op. cit.*, 480 i seg.
- [30] A. SERRA I CLOTA. «El vi, la seva importància i la seva elaboració entre el s. XIII-XVI a la Catalunya Central». A: E. GIRALT (coord.). *III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans*. Vol. 2. Universitat de Barcelona, Barcelona 1993, 281-298.
- [31] «Desde entonces y hasta la llegada de la filoxera la viña caracterizaba una parte del paisaje rural catalán, al mismo tiempo que su abastecimiento de grano dependía de otras comarcas»: J. DANTÍ. «La diversidad agraria en la España Moderna...», *op. cit.*
- [32] Francesc Valls considera que durant el cicle de l'aiguardent s'havia passat per dues fases pel que respecta a les contrapartides comercials de les exportacions vitícoles: 1) En la primera, predominaven els tèxtils: teixits de llana, de lli o, fins i tot, indians, és a dir, els teixits de cotó.
- 2) En una segona fase, que s'inicià als anys seixanta del segle XVIII, foren els teixits de lli semiacabats. Vegeu F. VALLS. *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Eumo, Vic 2004.
- [33] F. VALLS. *La Catalunya atlàntica...*, *op. cit.*
- [34] Tal com s'ha apuntat, la rabassa morta era un contracte de plantació de vinya o d'altre arbustiu de secà gairebé indefinit mentre no morissin els ceps. Però, en canvi, per als propietaris era una simple parceria de llarga durada. Fou aquesta doble interpretació la que provocà els disturbis.
- [35] A. SERRA i CLOTA. «Anàlisi de la construcció del maso en Catalunya, del libro: *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, de M. Agustí (1617)». A: S. HUERTA (coord.). *Actas del Séptimo Congreso Nacional de Historia de la Construcción*. Vol. 2. Instituto Juan de Herrera, Madrid 2011, 1339-1348.
- [36] L. FERRER. «Una revisió del creixement demogràfic...», *op. cit.*
- [37] R. GARCIA-ORALLO. «La gran propiedad endeudada: decadencia, continuidad y recomposición de las élites rurales catalanas a finales del siglo XIX». A: *XIV Congreso Internacional de Historia Agraria* (Badajoz, 7-9 de novembre de 2013), 29 p.
- [38] F. VALLS. *La Catalunya atlàntica...*, *op. cit.*, 14.
- [39] A l'inici del segle XX, el marquès de Robert era el propietari de diversos masos a la plana, entre els nuclis de Torroella de Montgrí i l'Estartit (Torre Bagura, Mas Cassà, Mas Ral, la Galera i Mas Boixó). L'any 1912 n'inicià un procés de reestructuració que comportà la construcció de vuit masos nous, coneguts com els masos nous d'en Robert. Aquesta actuació fou una de les darreres grans transformacions agrícoles, socials i arquitectòniques de la plana. La casa que havia estat dels senyors de Gelida a finals del segle XVIII i principi del XIX es vengué en parts a diferents nous propietaris: la Talaia, masoveria o propietat independent (segle XIX), que depenia de can Batllell; can Migrat (segle XIX), que és una segregació de can Voltà, i ca l'Altimires (segle XIX), als Leblond, que compraren també el castell, Ca n'Oller dels Tarongers (segle XIX), que era una segona residència dels Oller de la Muntanya.
- [40] R. GARCIA-ORALLO. *La gran propiedad endeudada...*, *op. cit.*
- [41] A. BALCELLS. *El problema agrari a Catalunya. La qüestió rabassaire (1890-1936)*. Nova Terra, Barcelona 1968. La segona edició és del 1983.
- [42] C. SOBREVILA. «Els indians catalans». A: *RE, Revista de pensament i opinió*, Fundació Catalunya-Amèrica, Barcelona 2008, 44-45.
- [43] Ara, molt reformada, acull la Casa de Cultura de l'Ajuntament de Calafell; vegeu el web de l'Ajuntament de Calafell.
- [44] A l'inici del segle XX, el marquès de Robert és el propietari de diversos masos a la plana, entre els nuclis de Torroella de Montgrí i l'Estartit, com el Mas Llorers. És una masia construïda a començament del segle XX dins la

propietat del Mas Ral (Torre Bagura, Mas Cassà, Mas Ral, la Galera i Mas Boixó); vegeu J. SERRA I GIRONELLA i A. ROVIRAS i PADRÓS. «Els masos nous d'en Robert». *Plecs d'Història Local*, núm. 148 (febrer 2013). A Gelida, s'experimenta un procés semblant: R. ROVIRA. «Inventa-

ri de les masies de Gelida». *Paratge*, núm. 7 (1996). També a Maçanet de la Selva, el resultat de la partició de les terres de la Torre de Marata s'ha estudiat a *El nostre poble de pagès*. Taller d'història de Maçanet, Maçanet de la Selva 1988.

NOTA BIOGRÀFICA

Assumpta Serra és doctora en història medieval per la Universitat de Barcelona. Del 1983 al 2003 exercí de professora d'història medieval de la Facultat de Geografia i Història de la mateixa universitat. Amb una visió total de la història, ha utilitzat la documentació escrita i l'arqueològica per a l'anàlisi de l'evolució de la masia i del món rural (economia i societat, com els remences) a Catalunya entre els segles XI i XVIII. Actualment és la coordinadora de la Secció d'Història Rural de la ICEA-IEC, on ha format un grup interdisciplinari que ha organitzat el I Congrés del Món de la Masia (Barcelona, 11-13 març 2015).

La novel·la històrica a Catalunya (1862-1930)

Jordi Tiñena*
Escriptor

Rebut 20 gener 2015 · Acceptat 10 març 2015

RESUM

Quan a la dècada dels anys trenta del segle XIX es comencen a deixar sentir les primeres veus de la Reinaxença, triomfa a Europa la novel·la històrica romàntica. Però la novel·la catalana, que havia assolit un gran nivell a l'edat mitjana amb l'obra de Joanot Martorell *Tirant lo Blanc*, havia pràcticament desaparegut i els novel·listes catalans escrivien en castellà. No fou fins al 1862 que es publicà la primera novel·la de la Renaixença i estava inspirada en el model de Walter Scott. A partir d'aquí s'inicià un procés de represa de la novel·la catalana, l'eix del qual fou la novel·la històrica, en totes les seves variants.

PARAULES CLAU: novel·la històrica, literatura catalana, Renaixença, Romanticisme, catalanisme

Amb l'entrada del segle XIX, la novel·la europea visqué de la mà de Walter Scott un dels moments de més fecunditat i renovació del gènere amb la introducció d'un tipus de narració que hem anomenat novel·la històrica i que havia de tenir una influència decisiva al llarg de gairebé tot el segle. Havien escrit novel·les històriques, per exemple, Alessandro Manzoni, Fenimore Cooper, Chateaubriand, Alfred de Vigny, Victor Hugo, August Flaubert, Alexandre Dumas o Balzac. A Espanya, la novel·la històrica entrà de la mà del manresà Ramon López Soler, que publicà el 1830 *Los bandos de Castilla o el caballero del cisne*, el pròleg de la qual és una reivindicació de W. Scott. Però mentre que al món la novel·la era el gènere literari amb més empenta, la novel·la catalana seguia en silenci; la tradició literària s'havia estrocat, els novel·listes escrivien en castellà i els lectors llegien en castellà.

En aquest article abordo el període que va des de 1862 fins al final de la dictadura de Primo de Rivera, que he dividit en tres períodes. El primer, proposat per Antònia Tayadella,¹ abraça la novel·la de la Renaixença, va de 1862 a 1882. Les dues dates són força reveladores: 1862 és l'any en què apareix *L'Orfeneta de Menargues o Catalunya agonitzant*, d'Antoni de Bofarull, la primera novel·la històrica catalana; la segona correspon a la publicació de *La Papallona*, de Narcís Oller, autor amb el qual s'obre un nou període de la novel·la catalana vuitcentista. Es tracta del període bàsic de la novel·la històrica d'origen romàntic i del redreçament de la novel·la catalana, al qual dedicaré més espai, lògicament. El segon, conviu amb les tendències del realisme i del naturalisme, entre 1882 i 1902, i és anodí en relació amb el tema que ens ocupa, i el tercer abraça els

períodes del Modernisme, el Noucentisme i les avantguardes, entre 1902 i 1930, en què la novel·la històrica catalana sobreviu anacrònicament amb més pena que vigor.²

ELS MODELS EUROPEUS EN L'APARICIÓ DE LA NOVEL·LA HISTÒRICA CATALANA

Georg Lukács³ ha fet veure que el període que va de 1789 a 1814 commociona tot Europa i que cal considerar-lo clau per a entendre els moviments que s'hi desenvolupen. Producte d'aquesta commoció és el fenomen complex del Romanticisme. Aquí només vull destacar-ne dos aspectes d'una importància cabdal per a l'estudi de la novel·la històrica. En primer lloc, el despertar de l'esperit nacional que, com a conseqüència de la Revolució Francesa i les guerres napoleòniques, es produeix a tot Europa. I en segon lloc, i també derivat del nou ordre que sorgeix amb la caiguda de l'Antic Règim, el que hom ha anomenat l'evasió en el temps, la ruptura del Romanticisme amb el present. El descobriment o redescobriments per part d'amples capes de la població de la identitat nacional pròpia troba suport per a sostenir-se en el coneixement de la pròpia història i en els costums i el folklore. D'altra banda, l'evasió en el temps, com a mirada nostàlgica a un passat sentit com a segur i millor, i, doncs, com a negació del present; o contràriament, com a afirmació i justificació d'aquest present, dóna origen a dues tendències ideològiques en la literatura romàntica que coincideixen en el gust per la història.⁴

Els dos factors ara esmentats condueixen els romàntics a interessar-se per la història i especialment per l'edat mitjana. En aquest sentit, si és característic dels romàntics l'exaltació de l'individu, l'historicisme pot ser considerat

* Adreça de contacte: Jordi Tiñena. E-mail: jta@tinet.cat

com l'exaltació d'aquest «jo» col·lectiu, el jo al quadrat, en expressió de Ferreras.⁵

La novel·la històrica deriva de la mateixa realitat romàntica. Amb un model que combinava la passió per la història, el color local en la recreació de costums i les emocions fortes, Walter Scott va obtenir un èxit extraordinari. En aquest model, més enllà del «color local», el pintoresquisme i el retrat de costums, l'eix de la novel·la, cal cercar-lo en els comportaments humans de la realitat històrica novel·lada. Aquest és l'aspecte central a remarcar. Tanmateix les novel·les de Walter Scott contenen també altres elements l'objectiu dels quals és despertar l'atenció del lector i mantenir-lo encuriolit (aventura, intriga, misteri...). I aviat tingué evolució: Hugo en remarcà la dimensió social i s'inclinà obertament vers l'ús de la novel·la com a mitjà per a jutjar la realitat; així, a *Notre Dame de Paris* no costa gaire veure-hi el París de 1830 sota les convulsions del París del segle xv. Alfred de Vigny és encara molt més explícit vers la subjectivització ideològica. En les «Réflexions sur la vérité dans l'art», pròleg a *Cinq-Mars*, defensa obertament que la novel·la històrica té com a finalitat buscar en la història els errors del passat. O, fins i tot, la novel·la deriva cap als extrems: el que pot il·lustrar Flaubert amb *Salammbo*, ambientada en la Cartago de les guerres púniques, en què ja només es tracta d'una fugida decorativa, d'arqueologisme erudit i documentat. O, a l'altre extrem, les novel·les sobre les guerres napoleòniques dels Erckmann-Chatrion, *Histoire d'un conscrit de 1813* i *Waterloo*, en què l'exclusió dels personatges històrics, fins i tot com a secundaris, i de la història externa deixa pas a la vivència personal d'un personatge popular.

També s'observa l'evolució vers un model d'escissió entre el present i la història, amb l'accentuació dels elements més novel·lesc. *Notre Dame de Paris*, de Victor Hugo, a desgrat dels seus valors indiscutibles, marca, segons Maigrón,⁶ l'inici d'aquesta evolució. Després de *Notre Dame de Paris*, que en certa mesura és una novel·la pont entre el model de l'escocès i la novel·la d'aventures, la novel·la històrica inicia la seva decadència amb un tipus de novel·la que negligeix alguns dels principis fonamentals del gènere per a desenvolupar-ne d'altres que en l'escocès eren secundaris. Tot és ja més superficial: els diàlegs són vius, però buits, el descriptivisme exterior és excessiu, en detriment de la interioritat dels personatges, que queden absorbits pel decorat. És, en definitiva, el triomf del color i del pintoresquisme d'aquest nou model que acabarà per dominar el panorama novel·lístic a partir dels anys cinquanta. M'estic referint a la novel·la d'aventures que poden representar Paul Lacroix i, sobretot, Alexandre Dumas, en què la història deixa d'atreure l'atenció del novel·lista i passa a ser poc més que un decorat, i els personatges es fan més convencionals. L'element essencial és ara el manteniment de la intriga al llarg d'una acció variada i cada vegada més complicada, aconseguit gràcies a un repertori de recursos tòpics que distorsionen la realitat en benefici d'una visió del món dualista i reaccionària, amb un fals final feliç.

Tots aquests tipus de novel·la històrica són presents quan apareix la novel·la catalana el 1862. Els coneixien els nostres escriptors? Entre els historiadors de la literatura catalana que s'han acostat al tema, hi ha la convicció que els escriptors de la Renaixença tenien una escassa formació literària. En qualsevol cas, no em sembla discutible que havien de conèixer Walter Scott, que ja havia triomfat a tot Europa.

La seva obra va entrar a Espanya durant la dècada dels anys vint a través de les pàgines de la revista barcelonina *El Europeo*. Ara bé, remarcada la influència de Walter Scott, convé veure també que, quan els novel·listes catalans comencen a escriure novel·la històrica, primer en castellà i després en català, totes les tendències de la novel·la històrica, inclòs el fulletó, havien arribat a Espanya. I, per tant, almenys teòricament, tots els models eren disponibles. Segons les informacions de Montesinos i Ferreras⁷ sobre les edicions de traduccions al castellà entre 1830 i 1860, els que obtenen més èxit, juntament amb Scott i acceptada la influència de Manzoni, són els fulletonistes francesos (Dumas, Sue, Soulié). I evidentment no és casual que els nostres novel·listes, posats a traductors de novel·la al castellà, triïn obres d'aquests escriptors. Així, per exemple, Antoni de Bofarull va traduir Eugène Sue; Joaquim Salarich, Walter Scott i Victor Hugo; Francesc Pelagi Briz, Victor Hugo i Alexandre Dumas, i Joaquim Riera i Bertran, el *Rob-Roy* de Walter Scott.

Ferreras estima que entre 1830 i 1870 es van escriure un total de 567 novel·les històriques a Espanya, i calcula que entre 1870 i 1900 encara es poden comptar més de cent autors d'una o dues novel·les. La xifra és prou demostrativa de l'atmosfera procliu a aquest tipus de novel·la al llarg de gairebé tot el segle.

I entre aquests novel·listes en castellà, cal comptar-hi els catalans, que sota aquesta influència i amb aquesta llengua s'incorporen a la literatura. De primer, amb temes diversos, fins i tot directament derivats del mestre,⁸ però ben aviat incorporant la història de Catalunya com a matèria novel·lable i de seguida amb evidents mostres de sensibilitat renaixentista, per bé que no aconseguissin resoldre la contradicció de la llengua.

NOVEL·LA HISTÒRICA ROMÀNTICA EN CASTELLÀ A CATALUNYA (1830-1860)

Entre els autors catalans de novel·la històrica convé recordar especialment aquells que van escriure novel·la històrica en castellà, sovint de tema català, van impulsar la Renaixença i el restabliment dels Jocs Florals i van escriure poesia i/o teatre en català, però mai no van fer el pas vers el català en novel·la. En recullo alguns casos significatius.

Joan Cortada (1805-1867)⁹ fou el primer novel·lista que d'una manera inequívocament renaixentista incorporà la història catalana en la novel·la històrica espanyola.¹⁰ Sota la influència de Walter Scott, va escriure algunes novel·les històriques de tema català en castellà durant la dècada dels

anys trenta, com *La heredera de Sangumí* (1835), *Lorenzo* (1835), *El rapto de doña Almodis, hija del conde de Barcelona don Berenguer III* (1836) o *Las revueltas de Cataluña o el bastardo de Entenza* (1838). Formà part del grup dels primers impulsors de la literatura catalana i del restabliment dels Jocs Florals. El 1834, mentre escrivia novel·la històrica en castellà, es decidí a usar el català com a llengua literària en la traducció de *La fugitiva*, de Tommaso Grossi, que titulà *La noia fugitiva*. Ja llavors era conscient de la contradicció lingüística en què incorria. I poc més tard, en el pròleg de *Las revueltas de Cataluña o el bastardo de Entenza* (1838), assumia plenament la defensa de la llengua catalana. Impulsor del primer certamen poètic de 1841, convocat per l'Academia de Buenas Letras de Barcelona, formà part del primer Consistori dels Jocs Florals restaurats el 1859 i es mantingué vinculat a la institució fins a la mort. I els seus articles publicats l'any 1858 a les pàgines d'*El Telégrafo*, que després van ser recollits en volum sota el títol *Cataluña y los catalanes* (1860), contenen una reivindicació clara del particularisme català.

Un cas semblant, especialment significatiu en relació amb la Renaixença al País Valencià, és el de Vicent Boix (1813-1880).¹¹ Romàntic liberal valencià i amic de Víctor Balaguer, va escriure a partir de 1850 poesia en català amb el pseudònim «El Trobador del Túria». El 1877 va ser mantenidor dels Jocs Florals. Des del seu liberalisme polític, va deixar sentir ben aviat la seva veu amb tons regionalistes i anticentralistes, tot mantenint una actitud decididament antijacobina. Malgrat això, tot i que incorporà la història de València en novel·les com *El encubierto de Valencia* (1852) o *La campana de la Unión* (1866), tota la seva producció literària i intel·lectual fou en castellà. El català va restar clos al racó sentimental de la poesia.

Joan Illas i Vidal (1819-1876), tot i que només va escriure una novel·la, és un altre dels homes que exemplifiquen la contradicció entre la Renaixença i la novel·la catalana. Advocat i economista, el 1840 va publicar una novel·la històrica en llengua castellana titulada *Enrique y Mercedes*, centrada en el setge de Barcelona durant la Guerra de Successió. Segons pròpia confessió, la novel·la obeïa a un sentiment patriòtic de marcat signe renaixentista, desvetllat per la impressió que li havia causat la lectura d'una novel·la en què eren injuriats els vigatans de 1714. D'altra banda, en escriure-la, ja era prou conscient de la contradicció lingüística en què incorria. La seva preocupació per la llengua el duria més tard a escriure una gramàtica catalana. A més, el 1862 va ser el president del Consistori dels Jocs Florals d'aquell any, que, val la pena recordar-ho, va convocar per primera vegada un premi per a la prosa catalana i va reprendre la idea de crear una comissió que dugués a terme la regularització ortogràfica del català.¹² D'altra banda, i des d'una òptica econòmica proteccionista, ha estat considerat com un dels primers defensors del «particularisme» amb el treball que publicà el 1855 (*Cataluña y España*), que venia a ser-ne una justificació i que ha estat considerat una important fita en la progressió de les idees catalanistes.

Més significatiu és el cas de Víctor Balaguer (1824-1901),¹³ autor prolífic i polític liberal, que va escriure gairebé de tot. El seu paper en l'impuls i la consolidació de la Renaixença és prou conegut: recopilador de l'antologia *Los trovadores modernos* el 1859, formava part, com Cortada, del primer nucli impulsor i del primer consistori dels Jocs Florals restaurats, institució a la qual es mantingué vinculat tota la vida. Víctor Balaguer va ser també escriptor en castellà: narrador de llegendes i tradicions històriques i novel·lista. Als vint anys va publicar la seva primera novel·la històrica, *Cinco venganzas en una* (1844), i continuà: *La Guzla del cedro o los Amogávares en Oriente* (1849), *El doncel de la reina* (sobre Hug d'Entença, 1850), *La espada del muerto* (1850), *El del capuz colorado* (1850), *La damisela del castillo* (1850), *El anciano de Favencia* (escrita entre 1848 i 1852, sobre la vida de sant Pacià) o *Don Juan de Serrallonga* (1858) i la seva continuació *La bandera de la muerte* (1859, acabada per Antoni Altadill), que fou l'última. Tenint en compte la seva actitud i els propòsits reiteradament exposats per ell mateix, no té res d'estrany que la temàtica històrica catalana hi sigui present i que les dues últimes novel·les es converteixin en un vehicle d'exposició. Així, el bandoler Joan de Serrallonga és convertit, en una versió llegendària de clara concepció romàntica, en una víctima de la maquinària del poder castellanitzador.

Víctor Balaguer, que usà el català per a la poesia i, a partir de 1858, també per al teatre, no l'utilitzà mai per a la novel·la.

L'últim cas que prenc en consideració és Manuel Angelon (1831-1889),¹⁴ que el 2 de març de 1856 havia estrenat *La Verge de les Mercès*, obra que ha estat tradicionalment considerada el primer drama romàntic escrit en català; és un escriptor també estretament lligat a la Renaixença. A banda d'obrir l'escena catalana al teatre, diguem-ne, seriós, amb l'obra esmentada, la seva poesia de caràcter històric *Agravis y venjansas* figurava a l'antologia de Balaguer *Los trovadores modernos* (1859) i aquest mateix any constava inscrit al cos d'adjunts dels primers Jocs Florals restaurats, amb els quals mai no deixà d'estar relacionat. En català va escriure també teatre i fins i tot llibrets de sarsuela. No obstant això, l'activitat literària fonamental de Manuel Angelon fou la novel·la, sembla que amb força èxit durant els anys seixanta i setanta, que no va escriure mai en català. El que interessa ara és destacar-ne la simultaneïtat temporal: poc després d'estrenar *La Verge de les Mercès*, pels volts de 1858, dirigia la col·lecció «Crímenes célebres», a imitació dels «Crimes cèlebres» d'Alexandre Dumas, i inaugurava una tendència de la novel·la de fulletó a Espanya; i al mateix temps, tot plegat molt poc abans de la restauració dels Jocs Florals, publicava dues novel·les, l'una continuació de l'altra, l'acció de les quals situava a la Catalunya del segle XVII i que, tot i ser escrites en castellà, han estat considerades com a detonants de l'aparició de la novel·la històrica en català i en la base de *L'orfeneta de Menargues* de Bofarull: *Un Corpus de sangre o los fueros de Cataluña* (1857) i *El Pendón de santa Eulalia o los fueros*

de *Cataluña* (1858). Tanmateix, Manuel Angelon, com tants d'altres, féu poesia i, sobretot, teatre en català, però en novel·la va utilitzar el castellà.

També van escriure novel·la històrica de tema català en castellà Pau Piferrer, *El castillo de Monsoliu* (1837); Pere Mata, *El idiota o los trabucaires del Pirineo* (1856), i, amb el pseudònim Garci-Sánchez del Pinar,¹⁵ *La campana del terror o las vísperas Sicilianas* (1857); Narcís D. Ametller i Cabrera, *El monje gris o catalanes y aragoneses en Oriente* (1863), o J. Hernández del Mas, *El último suplicio de las libertades catalanas* (1858). D'altra banda, la història de Catalunya és també incorporada a la novel·la per autors no catalans. N'és una mostra el prolífic Fernández y González amb *Las cuatro barras de sangre* (1858).

Fins als anys seixanta, la novel·la a Catalunya s'havia escrit en castellà seguint els diversos models. A partir d'aquest moment, però, la novel·la històrica serà en català.

LA NOVEL·LA HISTÒRICA CATALANA ENTRE 1862 I 1882

Una visió general

El 1862, el Consistori dels Jocs Florals acollí per primera vegada un premi per a obres en prosa patrocinat per l'Ateneu Català. Però els novel·listes catalans en llengua castellana, fins i tot els més vinculats als Jocs, no en van tenir cap temptació. D'aquesta primera convocatòria, tot i que no s'hi presentà cap novel·la, interessa destacar-ne dos aspectes. El primer: tres dels set membres del Consistori eren autors de novel·la històrica en castellà, Joan Illas i Vidal, Víctor Balaguer i Manuel Angelon. I el segon: per què en crear el premi no el van convocar directament per a la novel·la i van optar per un gènere menor com la narració i la llegenda? Es fa difícil presumir què van pensar. És possible que pensessin que el paper dels Jocs era un altre: la poesia. Val la pena recordar que els premis oferts pels Jocs als treballs en prosa no van ser mai convocats pel Consistori, sinó per altres entitats i sempre com a premis extraordinaris.

Aquesta primera convocatòria de 1862 no va donar una novel·la, però la seva existència, lligada a la presència de novel·listes i potser sota la seva influència, indica que la qüestió estava plantejada. I més que plantejada: almenys un dels impulsors del moviment i dels Jocs Florals s'havia decidit a posar-hi remei. En efecte, poc després de la celebració dels Jocs, el mes de juny d'aquell 1862, sortia a les pàgines del *Diario de Barcelona* l'anunci de la publicació de *L'orfeneta de Menargues*.¹⁶ Apareixia la primera novel·la catalana des de l'edat mitjana. I era una novel·la històrica.

Amb tot, l'aparició d'aquesta novel·la, la més llarga i la millor del període, i malgrat l'èxit que sembla que va assolir, no va significar l'arrencada del gènere i el silenci més absolut va ser l'únic que es va sentir durant els quatre anys següents. Cap dels novel·listes coneguts va sentir-se estimulat a canviar de llengua. I cap novel·lista nou s'hi va incorporar immediatament. En deu anys, la Renaixença només va donar dues novel·les històriques: *L'orfeneta de*

Menargues (Bofarull, 1862) i la *Història d'un pagès* (Riera i Bertran, 1869). Tot amb tot, val a dir que la paralització de la vida literària sembla que era molt més general.¹⁷

La represa de la novel·la catalana, de la mà de la novel·la històrica, es desenvolupa en dues etapes prou diferenciades. Una de primera, a partir de 1862, marcada per l'intent dels Jocs d'estimular la narrativa catalana. La crida, però, és tímida i, de fet, l'Ateneu no convocarà explícitament un premi de novel·la fins al 1869 i serà de novel·la històrica, tot limitant el temps al període 1714-1808 i emfatitzant, en tant que element essencial, el retrat de costums de l'època. En aquest sentit, la dècada dels seixanta és un fracàs per al gènere (en total, només es publiquen tres novel·les més una altra d'inacabada, dues de les quals històriques) i, quant al paper dels Jocs en la seva represa, d'aquestes quatre, només dues obeeixen al seu estímul directe, i en resta al marge la més important, *L'orfeneta*.¹⁸

La segona etapa es desenvolupa durant la dècada dels anys setanta i dintre dels estrets límits en què ens movem permet parlar de recuperació, lenta però contínua, amb la publicació de quinze novel·les, nou de les quals històriques, més una d'inacabada, també històrica, i setze novel·letes, quatre de les quals històriques.¹⁹ Cal remarcar que cap dels autors catalans de novel·la en llengua castellana hi va contribuir.

Aquests vint anys constitueixen un primer període de la novel·la catalana moderna. Un període de recuperació lenta i difícil, discontinua, desorientada i de poca volada literària, que no aconseguí una producció regular d'un cert gruix ni, en el cas de la novel·la històrica, una novel·la que el salvés de l'oblit. Però si això és cert, i els seus mateixos protagonistes en tenien prou consciència, també és veritat que aquestes obres posaren les bases per a resoldre els problemes amb què s'hagué d'enfrontar i donaren impuls als narradors del període següent.

Vista la situació del conreu literari del moment, la novel·la històrica hagué d'enfrontar-se a problemes de gran abast,²⁰ que es poden resumir així: falta de tradició i d'ambient literari, impossibilitat de professionalització (amb el que això comporta en relació amb el trinomi autor-públic-editor) i falta d'una crítica madura i eficaç; i, és clar, descobrir la llengua catalana per a la prosa i en concret per a la novel·la, i treballar-la per tal de convertir-la en un instrument útil per a qualsevol forma literària. Amb tot, hi ha un fet que no podem passar per alt: que els autors que van escriure novel·la en castellà només ho van fer en castellà, i els que en van escriure en català només ho van fer en aquesta llengua. Aquest fet no pot ser considerat casual; al contrari, sembla definidor. De la mateixa manera que també sembla clar que la tria de la llengua correspon a grups d'edat, amb totes les excepcions que calgui. Sense entrar en el terreny sempre relliscós i poc productiu dels models generacionals, convé fixar-se que, el conreu de la novel·la catalana, el porten a terme els autors que apareixen a partir de la restauració dels Jocs Florals i tenen llavors com a màxim vint anys. Partint de la classificació dels moviments intel·lectuals del segle XIX es-

tablerta per Vicens Vives,²¹ sembla que les anomenades generacions romàntica i floralasca, que creen les bases del desvetllament i la posterior consolidació del moviment, només van aspirar a la poesia i al teatre, fonamentalment per la pròpia consideració del que havia de ser la Renaixença, la desorientació en relació amb la novel·la i la desconfiança ideològica (moral) vers el gènere, que només va saber superar Bofarull; i que són els homes de les generacions posteriors els que fan el pas cap a la novel·la en català, tot aprofitant l'ambient literari creat per aquells.

Hi ha un últim fet que vull constatar. A partir de mitjan seixanta, la novel·la és en català. Els novel·listes anteriors en castellà callen i no en surten de nous, significativament. És un signe de normalitat.

Hi ha encara una altra qüestió a remarcar. Ferreras²² ha estudiat les tendències de la novel·la històrica des del model d'origen romàntic de Walter Scott fins al fulletó aventurer i n'ha fixat la cronologia per a la novel·la espanyola. Segons aquesta anàlisi, les tendències bàsiques són tres, que resumeixo molt esquemàticament: la novel·la històrica d'origen romàntic, apareguda cap a l'any 1830 i desenvolupada fins a la dècada 1840-1850, que es caracteritza per la ruptura de l'heroi romàntic amb el món. El seus dos elements essencials són la creació d'un món novel·lesc basat en la història més o menys idealitzada, que mediatitza els personatges, i el fet de ser una novel·la de personatge que expressa la seva desesperació i la falta de destí en la societat. La segona, la novel·la històrica d'aventures, apareguda durant la dècada 1840-1850 i vigent fins al 1860, aproximadament, que es caracteritza per la desaparició de l'heroi romàntic, en el sentit que aquí el protagonista troba el seu destí al final de la novel·la. La ruptura de l'heroi romàntic amb el món ha estat substituïda per la peripècia aventurera, però es conserva l'univers històric. D'altra banda, durant aquest període, la novel·la es polititza i apareix el que Ferreras anomena la novel·la regional, que correspon a les novel·les en castellà de tema català que he esmentat més amunt. I la tercera, la novel·la d'aventures històriques, apareguda també durant la dècada 1840-1850, que acaba per dominar totes les tendències a partir de 1860. En aquest tipus de novel·la no solament ha desaparegut l'heroi romàntic, aquí estereotipat, simple i sovint sense sentit, sinó també l'univers històric: la història és poca cosa més que un decorat. Resta només l'acumulació d'aventures i intrigues.

La novel·la històrica catalana apareix just en el període en què, si bé l'ombra patriarcal de Walter Scott conserva un prestigi reconegut, dominen el panorama els fulletonistes francesos i, derivats d'ells, els espanyols com Fernández y González, y Pérez Escrich, amb la presència no menyspreable d'alguns autors catalans com Angelon i Altadill.

Quan el 1862 apareix *L'orfeneta de Menargues*, la novel·la de fulletó acaparava d'una manera gairebé absoluta la producció novel·lística i, sobretot, l'èxit popular. Així, el moralisme de l'època i l'historicisme, més el convencionalisme literari de les novel·les de fulletó, presideixen

l'aparició de la novel·la històrica catalana. Cal afegir-hi encara un altre element, també implícit en el model de Walter Scott: el color local, lligat com la història a l'impuls restauracionista de la Renaixença i a la nacionalització de la novel·la històrica, i, en definitiva, a un esperit catalanista més o menys polític. D'aquesta manera, si les primeres mostres literàries de Bofarull ja contenen l'amor a Catalunya i l'afició romàntica per la pròpia història i els costums, malgrat la pròpia consciència de la contradicció que suposava escriure en castellà,²³ en *L'orfeneta*, ja a la dècada dels anys seixanta, la consciència de la necessitat de retrobament de la identitat nacional catalana ja és una idea intel·lectualment sòlida i la història i l'activitat literària esdevenen un instrument útil. I és possiblement aquesta solidesa el que explica que resolgui el tema de la llengua en favor del català, com el pròleg de la novel·la deixa ben patent. Per això, Tubino obria la caixa dels trons contra Bofarull (i contra Briz), les novel·les dels quals considerava inequívocament inspirades amb una finalitat política, i els acusava d'haver instrumentalitzat la història i de voler despertar entre catalans i castellans odis injustificats i aspiracions forassenyades.²⁴

En tot cas, a la fi de la dècada dels seixanta es pot detectar un allunyament irreversible de l'edat mitjana i un acostament als temps moderns, i també l'aparició del costumisme fonamentalment rural en la novel·la històrica. Historicisme i ruralisme esdevenen inseparables. Aquest és el model que a partir dels anys setanta s'imposa d'una manera clara en contraposició amb l'abundant novel·la de fulletó de tipus francès escrita en castellà.

Les novel·les històriques. 1862-1882

L'orfeneta de Menargues o Catalunya agonitzant,²⁵ d'Antoni de Bofarull,²⁶ es degué començar a publicar molt poc temps després de l'aparició de l'anunci al *Diario de Barcelona* del diumenge 8 de juny. Ajustada als patrons de l'època, seguint el model de Walter Scott i Alessandro Manzoni,²⁷ desenvolupa dos fils argumentals que es descabdellen en paral·lel. L'un és de caràcter històric, mentre que l'altre és pròpiament de ficció. Aquesta estructura dual no aconsegueix fondre's en un tot homogeni, si bé Bofarull mostra una notable habilitat en conduir les dues trames. El fil històric arrenca a principi del segle xv i abraça els tres últims anys del regnat de Ferran I. En aquesta trama, els dos personatges centrals són el rei Ferran I i el conseller de Barcelona mossèn Joan Fivaller, i s'hi formulen dues idees fonamentals. En primer lloc, que l'origen de la decadència de Catalunya cal cercar-lo en la injusta decisió del Compromís de Casp, que decidí en favor de Ferran d'Antequera i contra el comte d'Urgell, amb la introducció a Catalunya d'un monarca castellà. I en segon lloc, l'exaltació del caràcter nacional català, vist a través del cant sentimental i polític de les glòries passades i, sobretot, en la valoració del caràcter català, lleial al rei i ferm en la defensa del compliment de la llei i de les seves institucions i llibertats; una mentalitat que topa amb la superba i aristocràtica del rei castellà, acostumat a l'auto-

ritarisme, i que té el seu punt culminant en l'episodi del vectigal de la carn (cap. xxx a xxxiv), en què el rei pretén eludir el pagament de l'impost. Un discurs ideològic que Bofarull havia assumit molt abans.²⁸

El fil més pròpiament novel·lesc, sobre la base d'un triangle, gira a l'entorn de la figura de l'òrfena Blanqueta, els seus amors contrariats amb el Guillemet pel donzell de Puimoren i el final inevitablement feliç. El motiu central de l'orfenesa també havia estat tractat per Bofarull un any abans que aparegués la novel·la, en participar als Jocs Florals amb una composició en vers titulada «La pobra orfeneta»,²⁹ amb abundants coincidències d'elements literaris entre el poema i la novel·la.

Set anys després, el 1869, veia la llum la segona novel·la de la Reinaxença, també històrica: *Història d'un pagès*, de Joaquim Riera i Bertran. Era la primera obra sortida directament de la convocatòria del premi de l'Ateneu als Jocs Florals, en què va ser distingida amb un accèssit.

Joaquim Riera i Bertran (Girona, 1848-1924)³⁰ estigué sempre vinculat als Jocs Florals. Narrada en forma autobiogràfica, *Història d'un pagès* està ambientada en la Guerra del Rosselló, a finals del segle XVIII, seguint el model de les novel·les dels Erckmann-Chatrion, sobretot la seva *Histoire d'un conscrit de 1813*. Tanmateix Riera hi incorpora el ruralisme essencialista i idealitzat del catalanisme conservador, que cercava en el món rural l'essència espiritual de Catalunya, i la història es converteix en un decorat i en un pretext. A *Història d'un pagès*, el sentiment catalanista hi és al marge de l'acció i amb una intenció didàctica evident, adreçada al lector.

Història d'un pagès marca la ruptura amb el model típicament derivat de Walter Scott i amb el medievalisme predominant fins llavors a la Renaixença, especialment en poesia i teatre, alhora que introdueix el pairalisme rural de base costumista i esmussa la reivindicació catalanista, tot convertint-la en una expansió sentimental, i transformant la història en un decorat no mediatitzador.

Després que l'any 1870 el premi de l'Ateneu a la millor novel·la històrica quedés desert i que en el següent no s'hi presentés cap novel·la, l'any 1872 marca l'inici d'un nou període en què la novel·la catalana inicia una lenta però inequívoca represa. Aquell any no solament es van presentar novel·les al premi, sinó que el jurat, si bé no el va atorgar, va distingir-ne tres amb un accèssit; totes tres eren novel·les històriques. *Lo coronel d'Anjou*, de Francesc Pelai Briz,³¹ n'era una. I, com ja va destacar Maurici Serahima, la millor de totes tres.

Francesc Pelai Briz (1839-1889)³² tenia només vint anys quan es van restaurar els Jocs Florals i, no obstant això, l'hi trobem vinculat ja des d'aquesta primera convocatòria. Com a autor va produir una obra abundant en prosa i en vers que abraça tots els gèneres.

Lo coronel d'Anjou és una novel·la simple, però de trama embolicada, posada al servei de l'entreteniment i pretext perquè Briz jutgi el passat històric. L'acció transcorre a l'entorn de l'11 de setembre de 1714, un marc històric que si políticament permet les intromissions de l'autor,

novel·listicament no va més enllà de ser un decorat. La novel·la, però, no va passar desapercebuda i va exhaurir-se en poc més d'un any.³³ I immediatament va ser objecte de crítica i Tubino,³⁴ des d'una posició ideològica contrària a la de Briz, la jutjà severament. Tubino, igual que en *L'òrfena de Menargues*, veia en *Lo coronel d'Anjou* una obra feta amb finalitat política, tergiversadora de la història, introductora de discòrdies i odis entre els espanyols. En realitat, *Lo coronel d'Anjou* inaugurava a Catalunya un nou model de novel·la històrica molt allunyat del de Walter Scott i del del ruralisme pairalista. Som davant d'una novel·la de gènere a imitació de la novel·la d'aventures històriques d'Alexandre Dumas, construïda a partir d'un argument molt senzill que gira a l'entorn d'una venjança i d'una història d'amor, en principi impossible. I representa, des de la perspectiva historiogràfica de la literatura, un nou tipus de novel·la històrica en el migrat panorama de la novel·la catalana. I una novel·la, malgrat els tòpics del gènere al qual cal adscriure-la i els seus defectes, correcta i acceptable.

Les òrfenes de mare és un altre dels accèssits al premi de l'Ateneu de 1872. El seu autor, el manresà Josep d'Argullol (1839-1886),³⁵ és autor de diverses narracions breus de caràcter costumista, conservador i moralitzant i de tres narracions més extenses.

Les òrfenes de mare, com *Lo coronel d'Anjou*, sembla feta expressament per a ser presentada al premi i satisfer el Consistori i l'Ateneu, que havia limitat el temps històric i no admetia situacions anteriors al segle XVIII, i posava un èmfasi especial en la necessitat que la novel·la fos un retrat de costums. Situada a Manresa entre els anys 1804 i 1808, és una narració senzillíssima, gairebé sense argument i amb uns pocs personatges que amb prou feines arriben a figures i només són representació de diferents maneres de jutjar les conseqüències de la Revolució Francesa. És sobretot l'apologia nostàlgica del passat des d'una òptica conservadora.

Dos anys després, un autor teatral ben conegut va temptar el gènere de fulletó amb *L'any trenta-cinc*, una novel·la que havia de ser publicada a les pàgines de *La Renaixença*, però que restà inacabada i només en coneixem quatre capítols.³⁶

L'any trenta-cinc se centra en els coneguts episodis anticlericals que es visqueren especialment a Barcelona el 23 i el 25 de juliol d'aquest any, en què transcorre la part de la novel·la que coneixem, dins el marc de la Primera Guerra Carlina que esclatà a la mort de Ferran VII. Poc és el que es pot dir d'aquestes escasses pàgines, en les quals no es passa de presentar i caracteritzar els personatges. Sembla que la narració havia de ser una paròdia de les novel·les de gènere, a partir d'un atac als carlins en to caricaturesc i, en definitiva, potser, una defensa de la Restauració, i en la qual Frederic Soler no havia d'estalviar l'ús paròdic dels recursos de la literatura de fulletó.

L'any 1876 va publicar-se *Lo Rector de Vallfogona*,³⁷ una vindicació de la figura de Vicenç Garcia, poeta del segle XVII. El rector hi és vist com un home pietós i un

excel·lent poeta seriós; la imatge que ens n'ha arribat és falsa i ha estat deliberadament tergiversada per l'enveja d'alguns dels seus contemporanis. Quant a la biografia del personatge,³⁸ Feliu i Codina segueix l'únic que en la seva època podia seguir: la tradició llegendària. I el període històric es dilueix tant que gairebé desapareix. El principal defecte de la novel·la és haver convertit el rector de Vallfogona en un heroi romàntic, víctima d'una obsessiva persecució, i oferir-nos-el en una novel·la correcta, però inconsistent i excessivament melodramàtica, que beu sobretot del fulletó.

L'any següent va veure la llum *Lo caragirat* (1877),³⁹ el tercer accésit dels Jocs Florals de 1872. Josep Martí i Folguera (1850-1929)⁴⁰ tenia només vint anys quan va escriure aquesta obra, i és la seva única novel·la. Incorporat a la Renaixença, fou un participant habitual dels Jocs Florals.

Lo caragirat és una novel·la elemental i alhora extrema quant a l'argument i als personatges, però senzilla i ingènua, sovint sentimental i alguna volta pròxima a la truculència. El resultat és una narració que, si no és gaire sòlida i en alguns moments tendeix a l'ensopiment, està desenvolupada amb una correcció i una voluntat literàries remarcables en el context en què es produeix.

Lo caragirat transcorre al Camp de Tarragona, entre l'agost de 1810 i l'estiu de 1811, i se centra en l'assalt de les tropes napoleòniques a la ciutat de Tarragona durant la Guerra de la Independència. I l'argument es redueix a una història d'amors no correspostos. D'altra banda, la novel·la està construïda amb tres elements compositius juxtaposats, els mateixos de la *Història d'un pagès*: el fulletó, en el disseny de la història i dels personatges; el ruralisme idealitzat i la història, el tractament de la qual és nou en relació amb les novel·les fins ara vistes. Aquí no s'interpreta la història com a *L'orfeneta*, ni es converteix en una excusa per al judici polític al marge de l'acció narrativa com a *Història d'un pagès* o a *Lo coronel d'Anjou*, cadascuna a la seva manera, ni tampoc és un simple marc referencial com a *Les òrfenes de mare* o l'excusa gairebé ni decorativa per recrear un personatge com a *Lo Rector de Vallfogona*. A *Lo caragirat*, la història ocupa un paper impossible d'obviar, a desgrat de la seva escassa funcionalitat novel·lística. Martí i Folguera, com tants d'altres, no va saber fondre la història amb la vida dels seus personatges, però no va renunciar a la narració de l'episodi històric en el qual els va situar.

El mateix any es publicà *La guerra* (1877), tercera i última novel·la de Josep d'Argullol, i malgrat que suposa un avanç en relació amb les anteriors, respon a la mateixa concepció ideològica i literària que ha estat exposada en parlar de *Les òrfenes de mare*.⁴¹

La guerra, situada al pla de Bages durant la Tercera Guerra Carlina, és, quant a la intenció, una novel·la política i, quant a la literatura, una acumulació de quadres més aviat breus lligats per un petit i irrellevant fil argumental amb uns pocs personatges molt esquemàtics, bastit sobre la juxtaposició d'escenes.

Vigatans i botiflers (1878) és la novel·la de l'única dona

entre els autors de novel·la històrica: Maria de Bell-lloch, pseudònim de Pilar Maspons i Labrós (1841-1907). Malgrat algun volum de poesia i *Vigatans i botiflers*, la seva activitat literària fou fonamentalment de tipus folklòric, especialment amb la recreació de llegendes i rondalles.⁴²

Vigatans i botiflers,⁴³ ambientada durant la Guerra de Successió, és sobretot una novel·la feta amb una finalitat patriòtica no dissimulada. I per fer-la trià un model que coneixia prou bé i que encara triomfava entre el públic arreu: el de la novel·la d'aventures històriques d'Alexandre Dumas, només lleugerament adaptat a les seves pròpies capacitats i preferències amb la incorporació del costumisme rural idealitzat i, lligat a aquest, el gust pel detall folklòric. D'acord amb aquest model, la història no passa de ser un decorat ambientador, però, seguint en això Briz, es converteix en el motiu central d'un discurs d'autor de caire patriòtic. Des de posicions adverses, Tubino liquidà tot comentari de la novel·la amb un paràgraf breu, però transparent: «Los respetos que nos inspira el bello sexo, védanos decir nuestro parecer sobre el espíritu que ha dictado esta novela histórico-política.»⁴⁴ Tanmateix, a desgrat de la dimensió historicopatriòtica i la folklòricocostumista, el component que domina la narració és el de l'aventura, construïda amb els mecanismes del fulletó en l'argument i el disseny dels personatges i en la mecànica de la novel·la, que incorpora gairebé tots els recursos imaginables per a atrapar el lector: persecucions, misteris, casualitats, castells enrunats, passadissos secrets, fantasmes, ànimes en pena, orfes, amors impossibles, triangles amorosos, enganys... i un final consolador.

I gairebé a punt d'acabar el període que estem veient, disset anys després de la publicació de *L'orfeneta*, trobem per única vegada una novel·la, *Lo castell de Sabassona* (1879), el marc històric de la qual torna a ser l'edat mitjana. Joaquim Salarich (1816-1884)⁴⁵ va començar l'activitat literària en castellà a partir de l'any 1841. La seva obra en català, narrativament i fonamentalment de caràcter històric, s'inicià tardanament a partir dels anys setanta, quan Salarich s'acostava als seixanta anys, i consta d'algunes narracions breus, algunes de les quals són traduccions de les que havia escrit en castellà, i d'una novel·la: *Lo castell de Sabassona*.⁴⁶

Les seves narracions recullen l'atmosfera inicial de la novel·la històrica sota l'impuls directe de Walter Scott. Tanmateix no en són més que un pàl·lid reflex. Del model de Walter Scott, Salarich en recull exclusivament una imatge romàntica i el gust pel detall erudit. Salarich absorbeix allò més extern de les novel·les de Walter Scott, juntament amb la utilització dels secrets i els misteris argumentals, potser també derivats d'aquell, però passats ja pel fulletó i per la novel·la històrica arqueològica posterior a Scott, amb l'emfatització de l'escenografia d'una edat mitjana plena de cavallers romàntics i la reconstrucció erudita i tothora justificada documentalment. El resultat novel·lístic és, però, insignificant.

El període que anem veient, el tanquen l'any 1880 dues novel·les: *Cor i sang* i *Lo Bruc*.

Durant la dècada dels anys setanta, mentre la novel·la històrica anava fent camí, havia fet eclosió imparablement la narrativa costumista, alhora que es demanava cada cop amb més insistència l'allunyament de l'historicisme i de les tècniques del fulletó. *Cor i sang*, apareguda en aquest context, pot ser considerada l'intent de Careta i Vidal, frustrat per les seves pròpies limitacions, de posar-se al dia encara des de la novel·la històrica.

Antoni Careta i Vidal (1834-1924), que s'incorporà a la Renaixença a mitjan anys seixanta, és sobretot un narrador costumista. Vinculat a la Renaixença a partir de 1875, la seva obra literària està formada bàsicament per narracions breus, quadres de costums i novel·letes. *Cor i sang*, premiada en el certamen de *Lo Gay Saber* de l'any 1880, en les pàgines del qual va ser publicada,⁴⁷ és la seva única novel·la històrica. Ambientada a Barcelona, l'acció transcorre entre febrer de 1807 i març de 1814, durant la Guerra de la Independència, per bé que l'epíleg situa el final de la novel·la l'any 1835, durant la Primera Guerra Carlina. A desgrat d'aquesta situació cronològica, l'objecte de la novel·la no és la guerra, sinó una senzilla història d'amors contrariats per la diferent posició social, amb final feliç. Pel perfil dels personatges i pel disseny inicial de la història, *Cor i sang* és una novel·la en la línia de les que hem anat veient, provinent, sobretot, del fulletó. Però Careta i Vidal no és un fulletonista i, en realitat, ens ofereix una novel·la sentimental amb una intriga molt lleugera, sense gaires complicacions i amb algun cop d'efecte gratuït. Quant a la història, la Guerra de la Independència no intervé en la vida dels personatges. Hi ha encara un fet que no ha de passar desapercebut: *Cor i sang* ens ofereix una ambientació de tipus costumista de la vida barcelonina de l'època, que aporta la novetat d'allunyar-se del ruralisme.

Lo Bruc (1880), l'última novel·la històrica del període i la tercera i darrera novel·la de Josep Feliu i Codina,⁴⁸ fou una de les novel·les anunciades per a formar part de la Biblioteca Catalana Il·lustrada; això no obstant, ja no hi fou publicada i aparegué en el fulletó de *La Renaixença*.

Lo Bruc respon encara al plantejament general del que havia de ser la col·lecció, en un intent de novel·la popular amb certes pretensions: en aquesta novel·la, el bandejament de l'efectisme melodramàtic i de la truculència és conscient i deliberat, i hi és evident la voluntat de fer una narració versemblant i amb uns personatges creïbles. S'obre amb un capítol introductori, a manera de justificació literària, en què un narrador interposat ens explica que la història que seguirà és la relació que el mateix timbaler de la batalla del Bruc contra els francesos (1808) li féu. El narrador real de la novel·la serà, doncs, el timbaler. En realitat, ens trobem davant d'una novel·la en què els fets històrics del Bruc esdevenen, si bé lligats en l'argument, secundaris. I aquest és al meu entendre el seu encert principal, ja que l'argument va molt més enllà i no és pròpiament la guerra el seu nucli essencial. Feliu i Codina va saber evitar la temptació fàcil de deixar-se endur per la història i la llegenda, amanida convenientment amb els recursos habituals del fulletó que ja havia utilitzat a *La*

dida o a *Lo Rector de Vallfogona*, i ens ofereix, en canvi, una història trista d'amor i d'amistat en què el timbaler, si bé és lògicament el protagonista del conegut episodi, no és l'heroi llegendari, sinó un jovenet enfrontat a un conflicte personal, familiar i humà.

Lo Bruc té, doncs, un plantejament nou en relació amb tota la novel·la històrica catalana. En aquest cas, i és l'únic de la novel·la històrica catalana, la història es trava amb l'argument fins al punt de determinar el comportament dels personatges, en ser l'origen del conflicte. D'altra banda, i en la mateixa línia del que acabo d'apuntar, *Lo Bruc* tampoc no respon a l'ús patriòtic de la novel·la, en el sentit catalanista. I això malgrat que el mateix any de la seva publicació Feliu i Codina insistia encara en la vella idea que la literatura havia d'ajudar a l'exaltació del patriotisme, en un discurs llegit a l'Ateneu Barcelonès.⁴⁹ A *Lo Bruc*, la pàtria és sempre Espanya.

Feliu i Codina fou el novel·lista més conscient, més constant, més ambiciós i més professional dels que hem vist. I *Lo Bruc*, una novel·la que, sense ser cap obra extraordinària, està escrita amb una sobrietat i una habilitat narratives remarcables.

LA NOVEL·LA HISTÒRICA CATALANA ENTRE 1882 I 1902

El 1882, Narcís Oller publicà *La papallona* amb una carta pròleg d'Émile Zola que tant marca les diferències amb el naturalisme com en reconeix l'acostament, més enllà dels tics romàntics que encara té. El fet cert és que, amb l'arribada d'Oller, la novel·la històrica d'origen romàntic, que ja era anacrònica arreu per bé que seguia publicant-se amb èxit, queda arraconada. A Europa es publicava durant aquests anys, el 1896, *Quo vadis?*, del premi Nobel de Literatura del 1905, Henryk Sienkiewicz, novel·la arqueològica i neoromàntica, cridada a fer fortuna entre els novel·listes posteriors. Però no aquí, encara. Com tampoc el tipus de novel·la de voluntat historicista que havia iniciat Galdós el 1873 amb *Trafalgar*, primera novel·la de les quaranta-sis dels *Episodios nacionales* que publicaria entre 1873 i 1912, que abracen un període històric que va de 1805 a 1880 i que, amb tons i intencions diversos, continuen autors prolífics de la novel·la de fulletó com Vicente Moreno de la Tejada, amb els seus *Episodios de la revolución española* (1887), centrats en La Gloriosa (1866-1868), o Enrique Rodríguez Solís amb *Los guerrilleros de 1808. Historia popular de la guerra de la independencia* (1895), que com és evident ja no tenen res a veure amb la novel·la històrica romàntica ni per l'abast de la mirada històrica ni per la intenció.⁵⁰

A Catalunya, res d'això no tingué impacte novellístic i en vint anys només veuran la llum dues novel·les de caràcter històric absolutament anacròniques. Diguem només que la peça central de la publicació novellística als anys noranta és el fulletó de *La Renaixença*, que reedità les novel·les històriques i costumistes anteriors, juntament amb la traducció al català de novel·les publicades força

anys abans en castellà, de tema i ambients catalans, entre les quals novel·les de Balaguer o de Cortada.⁵¹

Un dels autors més presents en les «Novel·les catalanes i estrangeres» de *La Renaixensa* és Francesc de Paula Capella, màxim representant de la literatura didàctica i moralitzadora, autor de les dues novel·les històriques del període: *Judith de Welp* (1894) i *La cuadro de Vilarnau* (1895),⁵² que no representen cap pas endavant i que s'adscriuen a la narració llegendària. La primera, ambientada al segle IX, s'aparta ben poc de la llegenda sobre la segona esposa de l'emperador franc Lluís el Piadós, acusada d'adulteri amb el comte de Tolosa i de Barcelona, Bernat de Septimània;⁵³ lluny de qualsevol model de novel·la històrica i clarament inferior a les publicades la dècada anterior. La segona, ambientada en el temps de la batalla de Lepant, voreja el fulletó en l'argument i els efectes sense abandonar mai el relat llegendari. Ni l'una ni l'altra tenen res a veure amb les novel·les del període anterior ni amb el que es feia a Europa, tampoc en novel·la històrica.

LA NOVEL·LA HISTÒRICA CATALANA ENTRE 1902 I 1930

Des del 1900 fins al 1902, en què van acabar les «Novel·les catalanes i estrangeres», i a partir del 1903, quan *La Renaixensa* reprenqué la publicació del seu fulletó, ara titulat «Biblioteca de La Renaixensa», es publicaren, sobretot, traduccions.

A Espanya, a partir de l'any 1913, Pío Baroja començà a publicar els vint-i-dos volums de les *Memorias de un hombre de acción*, que abracen des de finals del segle XVIII fins a la fi del regnat d'Isabel II i oscil·len entre la novel·la d'aventures i la crònica històrica novel·lada.⁵⁴ I Vicent Blasco Ibáñez publicava encara dues novel·les de caràcter històric en què es barregen el present en la trama amorosa i el passat en la històrica evocada: *El Papa del mar* (1925), sobre Benet XIII, i la seva continuació: *A los pies de Venus* (1926), en què s'explica la història dels Borja, sobretot de Roderic i dels seus fills Cèsar i Lucrècia.⁵⁵ Cap dels dos models tingué representants en la novel·la catalana, que, al marge de la novel·la històrica, vivia un moment d'impuls amb el Modernisme: *Els sots feréstecs* (Raimon Casellas, 1901), *Solitud* (Víctor Català, 1905) o *Josafat* (Prudenci Bertrana, 1906), i patia gairebé el silenci posterior amb el Noucentisme.

D'altra banda, el model romàntic del primer terç del segle XIX, de Walter Scott i de l'aventurer d'Alexandre Dumas en què s'havia emmirallat la novel·la catalana vuitcentista quedaven ja lluny. Ara, el marc de l'època, el representen tres tipus de novel·la històrica (apareguts a partir dels anys seixanta). Em refereixo al que representen *Salammbô* (1862), la primera novel·la històrica després que Balzac amb el seu realisme fes passar a segon terme la novel·la històrica romàntica. La novel·la del conegut escriptor francès Gustave Flaubert, ambientada en la Cartago d'Amílcar Barca, és un nou tipus de novel·la històrica

sorgit d'aplicar en la narració històrica els mètodes realistes de documentació amb la intenció de crear un marc versemblant, tan exacte com sigui possible, que no és més que una fugida de la realitat present. Per això es busca el passat més remot i llunyà. Aquest esperit d'evasió i somni és també el d'*Aphrodite: mœurs antiques* (1896) de Pierre Louÿs. A més de Flaubert i Louÿs, els nous tipus de novel·la, els representen *Eine Ägyptische königstochter* (1864), de l'egiptòleg Georg Moritz Ebers, un prodigi de reconstrucció històrica i arqueològica de les cultures egípcia i persa, traduïda al castellà el 1881, i la ja esmentada *Quo vadis?* (1896), de Henryk Sienkiewicz, ambientada en el primer cristianisme a Roma.

El primer representa un tipus de novel·la que hem convingut a anomenar arqueològica d'esperit científic, per la precisió amb què es pretén reconstruir el món del passat; i el segon, amb l'arqueologisme també de fons, l'efectisme neoromàntic. De fet, és aquesta base arqueològica comuna el que caracteritza la novel·la històrica del tombant de segle i la condueix més enllà de l'edat mitjana, a l'antiguitat. No té res d'estrany si pensem que l'arqueologia com a disciplina científica neix a la dècada de 1860. Als romàntics, els interessaven les accions dels herois, els seus sentiments amorosos o els seus odis, però no el marc en què es desenvolupaven, que no deixava mai de ser un teló de fons, sovint més pintoresc i efectista que històric. A l'arqueologia, en canvi, el que li interessa no és la peripècia individual, sinó les formes de vida i el marc social i cultural de l'època. I si la novel·la històrica romàntica, nascuda sota la fascinació de l'edat mitjana, té forçosament un marc cultural cristià i una visió teocèntrica del món en el moment del naixement de les nacions europees, la novel·la històrica arqueològica retrocedeix a marcs culturals pagans o del cristianisme primitiu, sovint en un ambient cultural romanitzat, seguint la petja dels precedents: Chateaubriand, amb *Les Martyrs*, i Bulwer Lytton, amb *The Last Days of Pompeii*, ambdues publicades en castellà el 1847 i 1848. Aquesta nova novel·la arqueològica pretén introduir l'objectivitat científica en la reconstrucció del món. I serà aquest tipus de novel·la la que dominarà la novel·la històrica el darrer terç del segle XIX i els primers anys del XX.

A Catalunya, i a Espanya, arribà amb retard i la producció fou força menor. En publicaren, però no de tema català, per exemple, José Ramón Mélida, que fou conservador i director del Museo Arqueológico Nacional: *Sortilegio en Karnac* (1880) i *Salomón, rey de Israel* (1884); o Vicent Blasco Ibáñez (*Sónnica la cortesana* (1901), sobre el setge d'Anníbal a Sagunt els anys 218 i 219 aC, que entronca amb la incipient antropologia arqueològica de Rider Haggard en *King Solomon's Mines* (1885). I hi hagué també la insòlita novel·la romàntica de Juan Valera, *Morsamor* (1899), ambientada al segle XVI, plena d'aventures, viatges i màgia.

A Catalunya, la publicació de novel·la històrica es mantindrà amb un lent degoteig fins a la fi del període, amb l'aparició de nou novel·les, de set autors, en poc més de

trenta anys.⁵⁶ Una producció escassa i ben desigual, fonamentalment de tipus arqueològic i, encara, d'efectisme romàntic.

A grans trets, els autors de novel·la històrica nascuts durant el primer quart del segle XIX escriuen en castellà, però hi introdueixen el tema català amb innegables tons renaixentistes; ho fan en català, a partir de l'impuls dels Jocs Florals i la Renaixença, els nascuts cap a la meitat del segle i són els nascuts a la seva fi els qui ho fan, també en català, dins el marc que hem esmentat més amunt, dominats per l'arqueologisme. Les excepcions són Marià Vayreda i Pompeu Gener, contemporanis d'alguns renaixentistes, que publiquen sengles novel·les d'aire romàntic. El primer, el 1903, *La punyalada*,⁵⁷ i el segon, el 1904, *Agna Maria*.

La punyalada,⁵⁸ publicada en volum pòstumament,⁵⁹ és una bona novel·la; està ambientada a l'Alta Garrotxa en els anys de la primera carlinada. Argumentalment, ens trobem davant d'una història de trabucaires i de passions desfermades, de regust romàntic i efectista, que gira a l'entorn d'una història d'amor triangular, que no escatima morts, raptos i duels, i es desenvolupa en un doble itinerari, un d'exterior que segueix el fil argumental i es teixeix com una novel·la d'aventures, i un d'interior centrat en l'anàlisi psicològica del protagonista. La novel·la és, així, la suma d'una trama d'acció, l'anàlisi psicològica del personatge i la descripció de la natura. En aquest últim aspecte, s'allunya amb claredat del ruralisme romàntic i tendeix a la visió modernista de considerar el medi com un element hostil determinant per als personatges a través d'unes descripcions molt reeixides i lligades a l'acció novel·lística.

La de Pompeu Gener⁶⁰ és més una narració llegendària que una novel·la i, sens dubte, molt inferior a la de Vayreda. *Agna Maria*, situada a la Guerra dels Segadors, novel·litza sense apartar-se'n gens la llegenda del *Capitelo* o *La dama de Reus*.⁶¹ I no aporta res.

El 1909, Josep Calzada guanyà la Copa Artística dels Jocs Florals amb *La sacra tragèdia*,⁶² versió de la passió i mort de Jesús seguint el camí de la novel·la arqueològica del *Quo vadis?* de Sienkiewicz. Malgrat l'innegable esforç de reconstrucció arqueològica, el novel·lista deixa córrer lliurement la imaginació i la narració és sobretot una versió romàntica del drama sacre.

Però la novel·la de l'any, la publicà un dels autors amb la major personalitat literària del període: Alfons Maseras.⁶³ *L'adolescent*,⁶⁴ ambientada a la Babilònia del segle IV aC, pivota sobre dos fils argumentals que no s'interfereixen: una història d'incest i una trama historicista, unides al final en una doble catàstrofe: la personal, entre Ninniur i Nekarim, i la col·lectiva, amb l'entrada de les tropes de Cirus per arrasar Babilònia. El fil argumental amorós, necrofilia inclosa, està basat en el mite clàssic d'Hipòlit i Fedra. Amarada de relativisme, ironia i ambigüitat, presenta el tema modernista de l'heroi que sucumbeix a la fatalitat del món circumdant, amb ressons de D'Annunzio i d'Anatole France, i un esforç de reconstrucció arqueolò-

gica seguint el model de *Salammbô* de Flaubert o d'*Aphrodite: mœurs antiques* de Pierre Louÿs. D'aquests autors francesos, més enllà de l'atmosfera decadent i de l'ambient històric d'una civilització molt antiga i desapareguda, Maseras n'extreu el que Corretger anomena «l'esperit de somni», és a dir, l'evasió del present i el gust per la reconstrucció arqueològica.

L'adolescent, novel·la que barreja sensualitat, erotisme, violència, detallisme descriptiu i exotisme, suposà una novetat absoluta. Fou la primera novel·la històrica decadentista, parnassiana, per concepció ideològica i estètica, de la novel·la catalana.

Sis anys després, Maseras tornaria a la novel·la històrica amb *Ildaribal* (1915),⁶⁵ la seva novel·la més celebrada; situada a la Tàrraco romana de l'emperador Claudi, focalitza l'atenció en el poble cossetà al qual pertany el protagonista. Com ja és habitual en la novel·la històrica, a *Ildaribal* hi ha dues històries paral·leles: la dels cossetans i la d'Ildaribal, un jove patrici a qui la vida condueix cap a l'angoixa; i la narració pivota tant sobre l'arqueologisme en la reconstrucció històrica, els detalls de l'ambientació i la retòrica llatinitzant com en el retrat psicològic del personatge: Ildaribal és un antiheroi, alhora combatiu i malaltís, vençut per la manca de sentit de la vida.

Ildaribal, amb un fons conservador i maniqueu, és una novel·la existencial, menys truculent i efectista que *L'adolescent*, alhora simbòlica, psicològica, filosòfica, historiconacionalista, eròtica i decadent, que representa la depuració de les constants ètiques i estètiques del Modernisme més els elements ideològics i formals del Noucentisme, segons l'anàlisi de Corretger. Modernisme sobretot en els elements decadentistes i filosòfics, en la concepció de la vida com a camí inevitable cap a la mort, el dubte existencial i la decepció inevitable respecte a la vida, l'amor, la fe i la raó, que aboquen Ildaribal al suïcidi davant l'absurd del viure. D'altra banda, el Noucentisme s'hi fa present en l'harmonia i el classicisme de les especulacions filosòfiques en les converses d'Ildaribal i el vell Etheius, i el racionalisme conservador que cerca el personatge i serà satisfet en una postilla final, forçada per l'autor.

Tres anys després d'aquesta, mossèn Josep Palomar, des de la biografia novel·lada, va contribuir al gènere amb *El patge de Maria Antonieta* (1918), una narració d'un interès novel·lístic escàs sobre la suposada vida del patge amb arrels familiars a Arenys de Mar.

Poc abans que Miguel Primo de Rivera encapçalés el directori militar, Josep Calzada tornà a la novel·la històrica amb *Plautus* (1922), ambientada a la Grècia de les guerres mèdiques. Es tracta d'una novel·la arqueològica que Serrahima qualificà encertadament d'estrafolària i absurda.

Durant la dictadura militar es van continuar publicant novel·les històriques, de tema català o no, i traduccions; fins i tot es van reeditar força obres dels primers anys de la Renaixença. I si en els anys setanta del segle XIX va ser Feliu i Codina qui llançà la «Biblioteca Catalana Il·lustrada», concebuda com una col·lecció popular de novel·la,⁶⁶ ara, el

1924, és Alfons Roure qui assaja un projecte de novel·la historicollegendària popular, de fulletó. Aquest any publica *Vassall d'amor*, sobre la suposada vida turmentada de Ramon Berenguer IV, de caràcter fulletonesc, i *Els amors del comte Arnau*, basada exclusivament en la versió de la llegenda que en féu Víctor Balaguer, del mateix caràcter que la primera.

El 1925 va veure la llum *La felicitat*, novel·la de poca volada de R. Negre i Balet ambientada a Irlanda, en els temps de fam i misèria de les revoltes de 1847 que acabaran desembocant en el moviment nacionalista. I tanca el període,⁶⁷ l'any 1927, la novel·la de Miquel Roger *El gran rei*, guanyadora el 1922 del premi Pella i Forgas dels Jocs Florals de l'Empordà, que narra l'enfrontament entre Pere el Gran i Carles d'Anjou i les lluites a Sicília, amb una trama històrica i una altra de sentimental; el que acaba per imposar-se, però, per damunt de la trama novel·lesca, és la reconstrucció històrica (fins i tot s'hi transcriu un fragment de la crònica de Ramon Muntaner).

A MANERA DE CONCLUSIÓ

El món de la primera novel·la vuitcentista catalana fou estret i parcialment anacrònic, pobre en quantitat i en qualitat. Mai no aconseguí crear un públic ampli i fidel, ni dotar-se de plataformes editorials que traspassessin el marc resistencialista i entusiasta. Ni tampoc va aconseguir que els escriptors catalans de novel·la en castellà, que sabem ben vinculats a la Renaixença, fessin el pas vers la novel·la catalana. Però a partir de l'aparició de la novel·la de Bofarull, bona part d'aquests escriptors en castellà van deixar de fer novel·les i no en van aparèixer de nous. Potser és aquest el principal signe de normalitat: a partir d'aquell moment, almenys entre els sectors lletraferits, començà a arrelar la idea que també la novel·la catalana havia de ser en català.

El procés de represa entre 1862 i 1882 sembla desenvolupar-se en dues etapes. La primera, en els anys seixanta, és d'escassa producció. L'esclat del gènere de la mà d'Antoni de Bofarull, amb una novel·la històrica a l'ús, no troba continuadors i la dècada s'escola sense que la novel·la agafi protagonisme. Durant la segona, en els anys setanta, es pot parlar d'una certa recuperació. Si en els seixanta només han vist la llum tres novel·les, més una d'inacabada, al llarg dels setanta, entre novel·les i novel·letes, se'n publiquen trenta-dues. Pel que fa a la novel·la històrica en concret, són dues en els anys seixanta i catorze en els setanta.

Això quant a la producció. Quant al tipus de novel·la, ja en relació únicament amb la novel·la històrica, si en Bofarull l'impuls més poderós cal anar-lo a cercar en la novel·la històrica clàssica, a partir dels anys setanta la novel·la històrica catalana és deutora, sobretot, de la novel·la històrica d'aventures. Finalment, en començar la dècada dels anys vuitanta és visible un allunyament del model fulletonesc i les seves exageracions, que és substituït per la introducció del costumisme barceloní i del sentimentalisme blanc.

En relació amb els autors, un fet revelador és el seu monolingüisme literari paral·lel a l'absència d'escriptors que canviessin de llengua literària, només trencat per alguna excepció ocasional. Els autors de la nostra novel·la històrica són els joves escriptors que aparegueren en el panorama literari a partir de la restauració dels Jocs Florals i que en aquell moment tenien vint anys com a molt. En formen part, amb vint anys justos, Argullol, Briz o Soler i, amb menys, Maria de Bell-lloch (18), Feliu i Codina (14), Riera i Bertran (11) i Martí i Folguera (9). Contràriament, els novel·listes en castellà són els renaixentistes de més edat, els impulsors de la Renaixença, que iniciaren la seva producció literària en castellà amb anterioritat a la restauració dels Jocs, com Cortada (54), Boix (46), Illas (40) o Balaguer (35). Entre aquests dos grups, suficientment diferenciats per l'edat, tot i l'ample ventall, cal situar una franja —entre els vint i els trenta— ja no tan marcada i que es reparteix, exemples de la qual són Angelon (28), quant a la novel·la en castellà, i Careta (25), quant a la novel·la en català.

Pel que fa al grup dels novel·listes en català, els més joves, cal, però, anotar dues excepcions notables: Bofarull (40) i Salarich (43), que per l'edat estan més a prop del grup de Cortada. Excepcions relatives, tanmateix. Perquè Salarich, llevat de *Lo castell de Sabassona*, que va escriure originalment en català ja de molt gran, només va traduir-se i donar a conèixer en català les narracions que havia escrit de més jove en castellà. I, d'altra banda, és més que probable que no sigui una coincidència que siguin justament aquests dos autors, els més grans, els únics que de debò es van sentir temptats per l'edat mitjana. D'altra banda, els nostres autors de novel·la històrica de la Renaixença van estar vinculats als Jocs Florals. I tots ells havien escrit alguna cosa abans d'escriure novel·la i van seguir escrivint després. De la mateixa manera que tots van agafar la ploma per a assajar els diversos gèneres literaris.

Després de la novel·la d'Antoni de Bofarull, ambientada en el període medieval, només n'hi haurà una altra. La novel·la històrica catalana no fou medievalitzant. Centrà la seva atenció en èpoques més properes, en períodes de crisi i a l'entorn d'un conflicte bèl·lic. En concret, ordenades segons el període històric que abordaren, hi hagué: dues novel·les d'ambientació medieval: *L'orfeneta de Menargues* (1862), d'Antoni de Bofarull, i *Lo castell de Sabassona* (1879), de Joaquim Salarich; dues novel·les ambientades en la Guerra de Successió: *Lo coronel d'Anjou* (1872), de Francesc Pelagi Briz, i *Vigatans i botiflers* (1878), de Maria de Bell-lloch; una novel·la ambientada al segle XVII: *Lo Rector de Vallfogona* (1876), de Josep Feliu i Codina; una novel·la ambientada durant la Guerra Gran o del Rosselló: *Història d'un pagès* (1869), de Joaquim Riera i Bertran; quatre novel·les ambientades en la Guerra de la Independència: *Les òrfenes de mare* (1872), de Josep d'Argullol; *Lo caragirat* (1872), de Josep Martí i Folguera; *Cor i sang* (1880), d'Antoni Careta i Vidal, i *Lo Bruch* (1880), de Josep Feliu i Codina, i dues novel·les ambientades en les guerres carlines: *L'any 35* (1874), de Frederic Soler (inacabada), i *La guerra* (1877), de Josep d'Argullol.

D'altra banda, malgrat la diversitat que ja ha estat remarcada oportunament, sembla possible destriar un conjunt d'elements compositius que, amb les matisacions que es vulgui, poden trobar-se en totes les novel·les; són la història, els costums i el folklore, el convencionalisme literari del fulletó i l'esperit patriòtic. A la fi del període que hem vist, Joan Sardà reflexionava sobre aquesta qüestió en un llarg treball, significativament titulat «Lo catalanisme y la literatura catalana»,⁶⁸ en el qual, a manera de balanç, reconeixia que en la restauració literària «lo sentiment patriòtic es la musa que ha presidit é inspirat son desenrotllament» (p. 447). I immediatament deixava constància del que ell entenia per catalanisme: som espanyols davant dels estrangers i som catalans davant dels altres espanyols, venia a dir. Aquesta idea, la de la complementarietat, es completa amb una altra no menys repetida: el rebuig a l'uniformisme castellà.

La novel·la històrica catalana entre 1862 i 1882, en la seva visió del patriotisme, reflecteix amb prou fidelitat la sensibilitat general de dos períodes clarament diferenciats, tot i que marcats pels mateixos límits, ara esmentats: un primer període que es liquida amb el fracàs de l'anomenada Revolució de Setembre de 1868, en què sembla que la burgesia catalana va creure que era possible el seu ascens hegemònic al poder espanyol per tal de transformar les estructures politicoeconòmiques de l'Estat en un sentit capitalista, i un segon període marcat per la consciència de fracàs i la substitució del projecte hegemònic per un pacte espanyolista en la figura d'Alfons XII i la Restauració, que, amb tot, trontollà ben aviat.

Al marge de qualsevol altre aspecte dels que ja han estat esmentats, crec que si hi ha algun element compartit per totes les novel·les històriques catalanes i, per tant, caracteritzador del model és justament aquest: totes evidencien, de la mà dels finals feliços i del moralisme maniqueista, desigs de pau i estabilitat, i totes presenten un mateix tema, que batega per sota de les trames argumentals: el restabliment de l'ordre.

En conjunt, la novel·la històrica catalana reflecteix, i els defensa, els valors de la burgesia de l'època: tradicionalista en l'aspecte moral, espanyola i tímida regionalista en el nacional, proteccionista i anticcentralista —anticastellana per extensió—, en l'econòmic i defensora de l'ordre i l'harmonia en l'aspecte social.

Els vint anys posteriors, entre 1882 i 1902, s'escolen sense deixar cap obra mínimament interessant. La novel·la històrica europea havia iniciat camins a partir de mitjan segle XIX amb Flaubert i Louÿs, Georg Moritz Ebers i Henryk Sienkiewicz, i a Espanya, amb Galdós amb els *Episodios nacionales*, però cap d'aquestes tendències interessà els nostres novel·listes i les úniques aportacions són obra d'un mateix autor, Francesc de Paula Capella, amb dues novel·les de caràcter històric llavors ja anacròniques: *Judith de Welp* (1894) i *La cuadro de Vilarnau* (1895), que cal adscriure a la narració llegendària i, en segon terme, al fulletó.

En els darrers anys del període a què ens referim, entre

1902 i 1930, es van publicar nou novel·les de set autors. Llevat de Marià Vayreda i Pompeu Gener, nascuts a mitjan segle, els autors són nascuts a la dècada dels vuitanta, sense que es pugui parlar d'un grup homogeni. Com és lògic, ja no tenen res a veure amb els novel·listes de la Renaixença. Aquí, l'esperit patriòtic intencionat i el ruralisme desapareixen per complet amb la incorporació de l'antiguitat com a matèria novel·lable: des de Babilònia fins a l'Imperi romà (Maseras), o la reducció de la història a la llegenda sense càrrega política (Gener i Roure). Els novel·listes, d'altra banda, s'acosten a la història amb una mirada tenyida d'arqueologisme, fins i tot quan tracten períodes medievals, com Miquel Roger i Crosa a *El gran rei*; un tipus de novel·la que, si aquí era nou, tenia gairebé mig segle de vida a Europa. D'altra banda, la novel·la històrica catalana del període es mantingué impermeable al tipus de novel·la de Galdós o Baroja.

En conjunt, el període representa el manteniment dels models vuitcentistes de la novel·la històrica ja superats: en la seva vessant llegendària i fulletonesca i en l'arqueològica posterior, només superada per la incorporació de l'antiguitat, sota la influència del premi Nobel Sienkiewicz i l'aparició del decadentisme modernista. Així, es publicaren dues novel·les del passat immediat (*La punyalada*, la Primera Guerra Carlina, i *Felicitat*, la revolta dels irlandesos contra els anglesos el 1847); perviu encara el tema medieval de caire llegendari en tres novel·les (*Vassall d'amor*, *Els amors del comte Arnau* i *El gran rei*); una novel·la ambientada al segle XVII (*Agna Maria*), i tres novel·les ambientades en l'antiguitat (*L'adolescent*, a Babilònia; *Ildaribal*, a la Roma de l'emperador Claudi; i *La sacra tragèdia*, en el temps de Jesucrist). D'altra banda, dominen la llegenda (tres novel·les) i la novel·la arqueològica (quatre). I en conjunt es tracta d'una producció escassa de novel·les menors, sovint inhàbils. En són una excepció, les millors: la de Vayreda i les de Maseras, que incorporen l'anàlisi psicològica en el tractament dels personatges, dignes de figurar en qualsevol literatura.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Antònia TAYADELLA. «La novel·la en català de 1862 a 1882. Catàleg». A: *Faig*, núm. 19 (1982), p. 82-91.
- [2] Per a l'anàlisi del període i de les seves novel·les, vegeu Maurici SERRAHIMA i Maria Teresa BOADA. *La novel·la històrica en la literatura catalana*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996. [Accésit al premi Rubió i Lluch de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 1947]; Jordi TIÑENA. *La novel·la històrica catalana (1862-1882)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Tarragona 1992.
- [3] Georg LUKÁCS. *La novela histórica*. Barcelona 1976.
- [4] Edgar Allison PEERS. *Historia del movimiento romántico español*. Madrid 1973.
- [5] José I. FERRERAS. *El triunfo del liberalismo y la novela histórica (1830-1870)*. Madrid 1976.

- [6] Louis MAIGRON. *Le roman historique a l'époque romantique. Essai sur l'influence de Walter Scott*. París 1898.
- [7] José F. MONTESINOS. *Introducción a una historia de la novela en España en el siglo XIX. Seguida del esbozo de una bibliografía española de traducciones de novelas (1800-1850)*. Madrid 1972³; José I. FERRERAS. *Catálogo de novelas y novelistas españoles del siglo XIX*. Madrid 1979.
- [8] És el cas, per exemple, d'*El convento de Stirling, o sea un descendiente del jorobado* (1843), de Blanchard i Camps, de tema clarament escocès.
- [9] Gaietà VIDAL I VALENCIANO. *Cortada. Su vida y sus obras*. Barcelona 1872; Joan SARDÀ. «Pròleg a Juan Cortada». A: *Artículos escogidos*. Daniel Cabrerizo y C^a. Madrid 1890, coll. «Biblioteca clásica española», p. v-xix; Joaquim MOLAS. «Pròleg». A: Joan CORTADA. *Catalunya i els catalans*. Barcelona 1965, p. 7-17; Albert GHANIME. *Joan Cortada: Catalunya i els catalans al segle XIX*. Barcelona 1995.
- [10] Joaquim MOLAS. «Notes per a un pòrtic». *Faig*, núm. 19 (desembre 1982), p. 7.
- [11] Lluís QUEROL. «Vicente Boix, el historiador romàntic de València». A: *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, núm. XIX (1951), p. 66-88; núm. XX (1952), p. 39-80 i 410-424, i núm. XXI (1953), p. 82-112 i 134-146; Josep IBORRA. «La novel·la al País Valencià». *Arguments*, núm. 3 (1977), p. 63-103.
- [12] Josep MIRACLE. *Un moment clau de la història de l'ortografia catalana*. Barcelona 1964, p. 25-35.
- [13] Carles CAPDEVILA. «Les grans figures del Renaixement de Catalunya. Víctor Balaguer». *Revista de Catalunya*, núm. 1 (1924), p. 576-592; Constantí LLOMBART. «Víctor Balaguer (Apunts biogràfics)». A: *Lo Rat Penat. Calendari llemosí corresponent al present any 1876*. València 1875, p. 27-32; Ernest MOLINÉ I BRASÉS. «Don Víctor Balaguer». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. XII (1925-1926), p. 117-121; Anicet de PAGÈS. *Víctor Balaguer*. Madrid 1875; Francesc GRAS ELIAS. «En Víctor Balaguer». A: *Siluetes d'escriptors catalans del segle XIX*. L'Avenç, Barcelona 1909, coll. «Biblioteca popular de l'Avenç», 91, 1a sèrie, p. 65-84; Joan L. MARFANY. «Víctor Balaguer i els Jocs Florals». *L'Avenç*, núm. 262 (octubre 2001), p. 63-68; Josep MIRACLE. *La Restauració dels Jocs Florals*. Aymà, Barcelona 1960, p. 286-290; Marina CUCCU. *Víctor Balaguer i Cirera (1824-1901)*. Ajuntament de Vilanova i la Geltrú, Vilanova i la Geltrú 2003, coll. «Retrats», 25.
- [14] Francesc GRAS ELIAS. «Manuel Angelon». A: *Siluetes d'escriptors...*, op. cit., 1910, núm. 107, 3a. sèrie, p. 62-82.
- [15] Pere ANGUERA. «Pere Mata: novel·la i ideologia». A: *Societat, sociabilitat i ideologia a l'àrea reusenca*. Associació d'Estudis Reusencs, Reus 1999, p. 154.
- [16] *Diario de Barcelona*, núm. 159, 8 de juny de 1862, p. 5085. L'anunci va aparèixer també els dies 9, 11 i 14 del mateix mes.
- [17] Gregorio AMADO LARROSA. «Movimiento literario». *Almanaque del Diario de Barcelona*, 1869, p. 77.
- [18] Són aquestes: Antoni de Bofarull. *L'orfeneta de Menargues* (històrica, 1862); Gaietà Vidal i Valenciano. *La pu-billa del mas de dalt* (premiada als Jocs Florals, 1866); Guadalupe Cortés. *Les joies de la Roser* (inacabada, 1868); Joaquim Riera i Bertran. *Història d'un pagès* (històrica, premiada als Jocs Florals, 1869). Cal afegir-los l'aplec costumista de Gaietà Vidal i Valenciano *La vida en lo camp*, el 1867, i el relat pamfletari de Josep d'Argullol *Lo crit de l'ànima*, el 1869.
- [19] Per ordre cronològic, són les següents. Les novel·letes van precedides d'un asterisc. S'indiquen, només, les de caràcter històric i les premiades als Jocs Florals. 1872: *Lo coronel d'Anjou* (F. P. Briz, històrica, premiada als Jocs Florals); *Les òrfenes de mare* (Josep d'Argullol, històrica, premiada als Jocs Florals); *Lo caragirat* (Josep Martí i Folguera, històrica, premiada als Jocs Florals i publicada el 1877). 1873: *La Napa de Prats (F. P. Briz). 1874: *Julita* (M. Genís); **Los comedians del segon pis* (J. Riera i Bertran); **Lo castell de Vilatorra* (J. Salarich, històrica); *L'any trenta-cinc* (F. Soler, històrica, inacabada). 1875: *La dida* (J. Feliu i Codina). 1876: *Sota un Tarot* (M. Genís, premiada als Jocs Florals); *Lo Rector de Vallfogona* (J. Feliu i Codina, històrica); **Lo lliri de Vespella* (J. Salarich, històrica); **L'hereu* (P. A.). 1877: *La guerra* (Josep d'Argullol, històrica). 1878: *La Mercè de Bellamata* (M. Genís, premiada als Jocs Florals); *Vigatans i botiflers* (Maria de Bell-lloch, històrica); **Un desafiament a mort* (J. Salarich); **De la batalla de Vich a l'acció de Roda* (M. Genís, històrica). 1879: *Lo castell de Sabassona* (J. Salarich, històrica); **Lo poble de l'alzinar* (J. Riera); **Recorts d'una nit* (M. Genís). 1880: *Lo Bruch* (J. Feliu i Codina, històrica); *Cor i sang* (A. Careta, històrica); **La família del mas dels salzers* (G. Vidal, premiada als Jocs); **Isabel de Galceran* (N. Oller, premiada als Jocs Florals); *Rey cavaller (J. Riera, històrica); *Mitxa galta (J. Pons i Massaveu); **Memorias del bastant* (Martí-Ricart). 1881: *Qüestió de nom* (Lluís B. Nadal, premiada als Jocs Florals); *Tomeu bon cor (J. Riera); *Doloretas (F. Boter). 1882: *Mas memorias* (J. M. Bosch-Gelabert). Cal citar, a més, aquelles altres que, malgrat haver estat anunciades, no van arribar a publicar-se: *La gent de casa*, d'Isidre Reventós; *Las quintas*, de Pere Nanot-Renart; una el títol de la qual desconeixem, de Francesc Manuel Pau; la *Historia d'un pobre ciutadà*, de J. Riera, i les de Josep Feliu i Codina, *Los estudiantes de Tortosa*, *La filla del marxant*, *Bòria avall*, *Lo pou de sant Gem* i *Un sainete de'n Robreño*. (Vegeu Antònia TAYADELLA. «La novel·la en català...», op. cit., p. 89.)
- [20] Joaquim MOLAS. «Notes...», op. cit., p. 7-12.
- [21] Jaume VICENS VIVES. *Industrials i polítics del segle XIX*. Teide, Barcelona 1958, p. 187-207.
- [22] José I. FERRERAS. *El triunfo del liberalismo...*, op. cit., p. 99-103 i seg.
- [23] Vegeu les paraules de Bofarull al pròleg d'*Hazañas y recuerdos de los catalanes*. Barcelona 1846, p. vi.
- [24] Francisco M. TUBINO. *Historia del renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia*. Madrid 1880, p. 701-702.

- [25] Joan SERRA MASSAGUÉ. «Una lectura de *L'orfaneta de Menargues* o *Catalunya agonisant* d'Antoni de Bofarull». *Faig*, núm. 19 (desembre 1982), p. 14-23; Maurici SERRAHIMA. «Centenari de la novel·la». *Serra d'Or*, 2a. època, any IV, núm. 10 (octubre 1962), p. 29-30; Joaquim SANTASUSAGNA. *Reus i els reusencs en el Renaixement de Catalunya fins al 1900*. 2a. ed. Reus: 1949, p. 121-125; Manuel MILÀ i FONTANALS. «La orfaneta de Menargues». *Diario de Barcelona*, núm. 77, 18 de març de 1863, p. 2484-2486; Gregorio AMADO LARROSA. «Movimiento...», *op. cit.*; Jordi TIÑENA. «Antoni Bofarull, novel·lista: *L'orfeneta de Menargues* (1862)». A: *Sis estudis sobre Bofarull*. Reus 1996, p. 105-127.
- [26] Jordi GINEBRA. *Antoni de Bofarull i la Renaixença*. Reus 1988.
- [27] Quant a la influència de la novel·la històrica de Walter Scott a Catalunya, vegeu Jaume ROURA. «La Renaixença i Escòcia». A: *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Vol. 1. Curial, Barcelona 1992, p. 353-375.
- [28] Antoni de BOFARULL. *El Consejo de Ciento: Drama en tres actos y en verso representado por primera vez en el Teatro Nuevo de Barcelona: á beneficio del primer actor D. Antonio Pizarroso*. D. Juan Oliveres, Barcelona 1846. I el tornaria encara a tractar, aquesta vegada en un poema que envià als Jocs Florals de 1875 amb el títol «Qui vulla carn sens pagar lo vectigal...».
- [29] *Jochs Florals de Barcelona en 1861*. Vol. IV. Establiment tipogràfic editorial de Salvador Manero, Barcelona 1861, p. 53-60. El judici del consistori pot llegir-se a la p. 38. Es tracta d'una llarga composició de caràcter narratiu de 186 versos que resumeix l'anècdota dels primers capítols de la novel·la.
- [30] Josep BRUGADA. «Joaquim Riera, un gironí de la Renaixença». A: *Annals*, vol. XXVI (1984), p. 459-472; Antoni ELIAS DE MOLINS. *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX*. Barcelona 1889, 2 v.; Francesc MATHEU. «En Joaquim Riera y Bertran». A: *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, XII (1925-1926), p. 410-414.
- [31] Francesc P. BRIZ. *Lo coronel d'Anjou: Novela escrita en català literari*. Estampa de Lo Porvenir, de la Viuda Bassas. Barcelona 1872.
- [32] Ramon PANYELLA. *Francesc Pelai Briz (1839-1888): Entre la literatura i l'activisme patriòtic*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona 2008; Ramon PANYELLA. «L'escriptor catalanista de la Renaixença: Francesc P. Briz, el model més pur». A: *L'escriptor i la seva imatge: Contribució a la història dels intel·lectuals en la literatura catalana*. L'Avenç, Barcelona 2006, p. 62-88. Vegeu també les pàgines escrites pel mateix Briz, titulades genèricament, «Recorts. Fragments del llibre de ma vida», publicades a *La Il·lustració Catalana* entre el 15 de març i el 15 de novembre de 1884; el pròleg d'E. Vallès a Francesc P. BRIZ. *La Panolla*. Editorial Catalana; Antoni CARETA i VIDAL. «Don Francesc Pelay Briz». *L'Avenç*, 25 de juny de 1889, p. 90-96, i la necrològica escrita per Joan Sardà a *La Vanguardia* del 19 de juliol de 1889. Quant a la novel·la, vegeu els articles contemporanis de Francesc MIQUEL i BADIA. «Literatura catalana». *Diario de Barcelona*, núm. 243, 30 d'agost de 1872, p. 8727, i el de S., a *La Renaixença*, any III, núm. 7, 1 de maig de 1872, p. 91.
- [33] S. PRATS. «La novela catalana». A: *La Renaixença*, any III, núm. 23, 10 d'octubre de 1873, p. 24.
- [34] Francisco M. TUBINO. *Historia del renacimiento...*, *op. cit.*, p. 701-704.
- [35] Celestí BARALLAT i FOLGUERA. *Memoria necrològica de D. Joseph d'Argullol y Serra*. Imprenta La Renaixença, Barcelona 1888. Quant a la novel·la, a més de la memòria de C. Barallat (p. 27-28), són de consulta útil els articles de Miquel i Badia al *Diario de Barcelona*, núm. 243, 30 d'agost de 1872, p. 8727, i el d'Eduard Tàmaro a *La Renaixença*, any II, núm. 24, 15 de gener de 1873, p. 311-313.
- [36] *La Renaixença*, any IV, núm. 23, 30 de novembre de 1874, p. 325, n' anunciava la publicació. Força abans (*La Renaixença*, any IV, núm. 1, 10 de gener de 1874) havia anunciat la publicació en fulletó d'una novel·la de Frederic Soler que havia de titular-se *La crema dels convents*, que no es va publicar mai. Pel poc que coneixem de *L'any trentacinc*, no és gaire arriscat concloure que, en realitat, es tracta de la mateixa novel·la. Després d'alguns capítols, se'n va interrompre la publicació.
- [37] Josep FELIU i CODINA. *Lo Rector de Vallfogona*. Il·lustrada amb gravats de T. Padró. Barcelona 1876, col·l. «Biblioteca Catalana Il·lustrada de J. Vinardell».
- [38] Albert ROSSICH. *Francesc Vicent Garcia: Història i mite del rector de Vallfogona*. Barcelona 1987; Albert ROSSICH, «La fortuna literària i crítica de Francesc Vicent Garcia». A: *Del Cinccents al Setcents: tres-cents anys de literatura catalana*. Vitella, Bellcaire d'Empordà 2010, p. 505-574.
- [39] Josep MARTÍ i FOLGUERA. *Lo caragirat*. La Renaixença, Barcelona 1877.
- [40] Joaquim SANTASUSAGNA. *Reus i els reusencs...*, *op. cit.*, p. 197-204.
- [41] Joan SARDÀ. *La Renaixença*, any VII, t. I, núm. 10, 31 d'octubre de 1877, p. 310-311; Francesc MIQUEL i BADIA. *Diario de Barcelona*, 27 de novembre de 1877, p. 13360; Celestí BARALLAT i FOLGUERA. *Memoria necrològica...*, *op. cit.*, p. 22-25. Cal advertir que, en rigor, és més una novel·la política de costums, ja que, publicada el 1877, l'acció transcorre durant la Tercera Guerra Carlina. En conseqüència, Argullol no havia de recórrer a cap mena de reconstrucció històrica. Si he decidit incloure-la, ha estat per tradició: una tradició que arrenca el mateix any de la seva publicació i que ha continuat amb Maurici Serrahima i amb Antònia Tayadella.
- [42] Serrahima (Maurici SERRAHIMA i Maria Teresa BOADA. *La novel·la històrica...*, *op. cit.*, p. 106), a partir de les informacions d'un familiar de l'escriptora, donà a conèixer l'existència d'una novel·la inacabada que havia de titular-se *Memòries d'un fadrí veler* i que transcorria durant la Tercera Guerra Carlina.
- [43] Maria de BELL-LLOCH. *Vigatans y botiflers. Lo Gay Saber*, època II, any I, núm. 1 a 24 (1878), p. 8-10, 22-24, 40-43, 55-58, 71-72, 88-90, 104-106, 120-122, 135-137, 152-154,

- 167-169, 201-202, 215-217, 230-231, 248-250, 266-267, 282-282, 296-298, 311-313, 327-328, 359-361 i 374-377; any II, núm. 1 i 2 (1879), p. 6-9 i 24-28. En volum, fou publicada aquell mateix any — *Vigatans y botiflers: Novela històrica*. Joan Roca y Bros. Barcelona 1878 (a la coberta diu, però, 1879)—, amb l'afegit d'un apèndix: «Constitucions dictadas en 1708 per a cástich de catalans partidaris del Arxiduch d'Austria». Quant a la novel·la: Jordi TIÑENA. «Lectura de *Vigatans i botiflers*, de Maria de Bell-lloch, la primera novellista de la literatura catalana». A: Margarida ARITZETA i Montserrat PALAU (ed.). *Paraula de dona. Actes del col·loqui «Dones, Literatura i Mitjans de Comunicació»*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1997, p. 234-245.
- [44] Francisco M. TUBINO. *Historia del renacimiento...*, op. cit., p. 703.
- [45] Josep SERRA i CAMPDELACREU. *Bosquejo biográfico de don Joaquín Salarich Verdaguer*. Vic 1885; Miquel dels Sants SALARICH i TORRENTS. *Cronologia bio-bibliogràfica de Joaquim Salarich i Verdaguer (1816-1884)*. Vic 1971. Quant a la novel·la, els articles de Francesc MASFERRER. *La Renaixença*, any IX, t. II, núm. 3, 15 d'agost de 1879, p. 203-204; el publicat a *Lo Gay Saber*, segona època, any II, núm. XX, de 15 d'octubre de 1879, signat per B.; el d'Antoni AULÈSTIA. *La Renaixença*, any X, t. I, núm. 1, 15 de gener de 1880, i el del *Diario de Barcelona* del 22 d'agost de 1879.
- [46] *Lo castell de Sabassona: Narració de costums de la Edat Mitjana*. Estampa i Llibreria de R. Anglada, Vic 1879.
- [47] *Cor y sanch. Lo Gay Saber*, a partir de l'any III, època II, núm. XIII, 1 de juliol de 1880. Any 1880, p. 149-153, 165-166, 174-177, 182-184, 194-195, 201-208, 219-221, 228-230, 241-242, 251-253, 263-264 i 274-276; any 1881, p. 4-5, 15-16, 27-30, 35-37, 46-48, 60-62, 71-73, 84-86, 91-93, 104-106 i 117-118. En volum no va ser editada fins al 1891 per La Il·lustració Catalana.
- [48] Joan SARDÀ. *La Renaixensa*, any VI, núm. 5 i 6, 15 d'abril de 1876, p. 221-225; article anònim publicat a *La Il·lustració catalana*, any II, núm. 20, 20 de gener de 1881; Oleguer MIRÓ, també a *La Il·lustració Catalana*, any II, núm. 34, 10 de juny de 1881, p. 267
- [49] Josep FELIU i CODINA. «Literatura catalana. Son renaixement, sas formas, sas aspiracions». *La Renaixensa*, any X, t. II, núm. 1, 15 de maig de 1880, p. 377-388. Discurs llegit a l'Ateneu Barcelonès el 30 d'abril.
- [50] Antonio REGALADO. *Benito Pérez Galdós y la novela histórica española: 1868-1912*. Insula, Madrid 1966; Juan I. FERRERAS. *Benito Pérez Galdós i la invenció de la novel·la històrica nacional*. Madrid 1998.
- [51] Jordi CASTELLANOS. «La novel·la antimodernista: Les propostes de *La Renaixença*». A: *Professor Joaquim Molas: memòria, escriptura, història*. Vol. 1. Universitat de Barcelona, Barcelona 2003, p. 315-328.
- [52] *Judith de Welp*. *La Renaixensa*, Barcelona 1894, coll. «Novelas catalanas y extrangeras», vol. III, p. 347-390; *La cuadra de Vilarnau*. *La Renaixensa*, Barcelona 1895, coll. «Novelas catalanas y extrangeras», vol. IV, p. 163-201.
- [53] Amb anterioritat, el 1883, Guimerà l'havia pujat als escenaris amb el mateix títol. La llegenda de Judith de Welp es relaciona amb la del bon comte de Barcelona. Vegeu Robert SALADRIGUES i Josep TORNÉ. «El bon comte de Barcelona i la fundació de Poblet». *Analecta Sacra Tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, vol. 80 (2007), p. 5-32.
- [54] Mary Lee BRETZ. *La evolución novelística de Pío Baroja*. José Porrúa Turanzas, Madrid 1979; Carlos A. LONGHURST. *Pío Baroja: «El mundo es así»*. Grant and Cutter and Tamesis Book, Londres 1977.
- [55] Rodolfo CORTINA GÓMEZ. *Blasco Ibáñez i la novel·la evocativa: «El Papa del mar» y «A los pies de Venus»*. Maisal, Madrid 1974.
- [56] Són aquestes: *La punyalada* (Marià Vayreda, 1904), *Agna Maria* (Pompeu Gener, 1904), *La sacra tragèdia* (Josep Calzada, 1909), *L'adolescent* (Alfons Maseras, 1909), *Ildaribal* (Alfons Maseras, 1915), *Vassall d'amor* (Alfons Roure, 1924), *Els amors del comte Arnau* (Alfons Roure, 1924), *Felicitat* (R. Negre, 1925) i *El gran rei* (Miquel Roger, 1927).
- [57] Faig meus els arguments de Serrahima (Maurici SERRAHIMA i Maria Teresa BOADA. *La novel·la històrica...*, op. cit., p. 128-131) per a incloure *La punyalada* entre les novel·les històriques del període.
- [58] Antònia TAYADELLA. '*La punyalada*' de Marià Vayreda. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1988; Joaquim FRANQUESA. «Pròleg». A: Marià VAYREDA. *La punyalada*. Il·lustració Catalana, Barcelona 1904.
- [59] *La punyalada: Novela de costums montanyesas*. Obrador Gràfic Thomas, Barcelona 1903.
- [60] Xavier VALL. *Pompeu Gener i el nacionalisme regeneracionista (1887-1906): La intel·lectualitat, la nació i el poder a Catalunya*. Tesi doctoral. 2012; Consuelo TREVIÑO. *Pompeu Gener y el modernismo*. Verbum, Madrid 2000.
- [61] *Agna Maria: Llegendes del temps de la guerra dels segadors 1640-1647*. Fidel Giró Impresor, Barcelona 1904.
- [62] «La sacra tragèdia». *Jocs Florals de Barcelona*. 1909. La Renaixença, Barcelona 1909.
- [63] Montserrat CORRETGER. *L'obra narrativa d'Alfons Maseras*. Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996; Rafael TÀSIS. «Novel·listes catalans. Alfons Maseras». *La Publicitat*, 16 de maig de 1934.
- [64] Alfons MASERAS. *L'Adolescent*. Tipografia L'Avenç, Barcelona 1909.
- [65] Alfons MASERAS. *Ildaribal*. Tipografia L'Avenç, Barcelona 1915.
- [66] *La Renaixensa*, any V, núm. 27, 15 de novembre de 1875, p. 459.
- [67] Deixo de banda la novel·la per a infants i joves del període, com les de Josep M. Folch i Torres (*L'infant de la diligència* o *El perseguit de Valldorteu*, entre d'altres), Lau (Carles Soldevila, 1925) o *El cavaller de la creu* i *Publia Licini* (Clovis Eimeric, 1926).
- [68] *La Renaixensa*, any IX, t. II, núm. 10, 30 de novembre de 1879, p. 340-451.

NOTA BIOGRÀFICA

Jordi Tiñena és escriptor i ha exercit de catedràtic de Llengua i Literatura Catalana a l'ensenyament secundari. Ha publicat adaptacions i edicions dels clàssics medievals catalans, com *Tirant lo Blanc* o *El llibre de les dones*, i de novel·la històrica de la Renaixença, com *L'orfeneta de Menargues* o *Lo caragirat*, i és autor de treballs diversos de literatura, entre els quals «Narcís Oller, Vilaniu. Els models literaris», a *Narcís Oller i Vilaniu. Primeres jornades Narcís Oller* (2009), o l'estudi introductori a Josep Anton Baixeras, *Obra completa. Novel·les*, vol. II (2012). Ha publicat també una desena de novel·les i ha guanyat el Premi Ciutat d'Alzira 1994 i el Premi Pin i Soler 1998.

Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Ferran Arasa i Gil. Nascut a Castelló de la Plana (1957), és llicenciat en geografia i història per la Universitat de València, on es va doctorar l'any 1995 amb la tesi titulada «Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià», dirigida per la doctora Carme Aranegui Gascó. En els anys 1982-1983 fou becari al Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló. Poc després, entre els anys 1984 i 1990, va exercir de professor de llengua catalana a l'antiga Escola de Magisteri de Castelló (dependent de la Universitat de València). D'aleshores ençà ha format part del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, on exerceix com a professor titular d'arqueologia des del 1997.

L'activitat de recerca del doctor Arasa s'ha orientat sobretot a l'estudi del període romà al País Valencià. Més concretament, ha centrat la seva tasca en les línies de recerca següents: epigrafia, escultura, arquitectura i vies de comunicació. També ha treballat sobre la historiografia de l'arqueologia valenciana i en l'estudi de la toponímia i les transformacions lingüístiques lligades a la romanització. Té treballs valuosos de ceramologia. El conjunt d'aquesta obra científica —una part important de la qual ha estat publicada en català— constitueix una aportació molt notable al coneixement del món romà al País Valencià.

Ha participat en diversos projectes d'investigació finançats per diferents entitats i ministeris, entre els quals destaquen:

- Paisaje, poblamiento y vías de comunicación de época romana en la cuenca del Bajo Júcar (1997-1999).
- Memoria y significado: uso y recepción de los vestigios del pasado (2010-2012).
- Una arqueología sin fronteras. Los contactos internacionales de la arqueología española en el siglo xx (2013-2015).

— Cerdeña e Ibiza: la ocupación rural en época púnica (2013-2015).

Ha dirigit i codirigit diverses excavacions en jaciments valencians, entre les quals cal destacar les de la villa romana de Sant Gregori, el jaciment tarδοibèric de la Torre d'Onda (Borriana, Plana Baixa) o la *mansio* de la via Augusta a l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea, Plana Alta), i entre els anys 2001 i 2009 ha dirigit el projecte de recerca sobre la ciutat romana de *Lesera* (Forcall, Ports).

És autor o coautor de vuitanta-set articles, quarantacinque capítols de llibres, trenta-dues comunicacions i ponències i set llibres, entre els quals destaquen:

— *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports* (1987).

— En col·laboració amb L. Abad: *L'arc romà de Cabanes* (1989).

— *La romanización del Alto Palancia según la epigrafía* (1992).

— En col·laboració amb Vicenç M. Rosselló: *Les vies romanes del territori valencià* (1995).

— *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC* (2001).

— *La ciutat romana de Lesera* (2009).

També és autor d'una important obra divulgativa en matèria d'arqueologia, amb nombroses col·laboracions en publicacions de tota mena.

És premi extraordinari de doctorat (1996) i va rebre en 1995 el premi Puig i Cadafalch de l'Institut d'Estudis Catalans per la seva tesi doctoral. Ha estat col·laborador del projecte *Tabula Imperii Romani* (Unió Acadèmica Internacional - CSIC), és membre del comitè científic del *Corpus Signorum Imperii Romani* (CSIR) -Espanya i forma part del consell de redacció de diverses revistes d'arqueologia.

Joan SANMARTÍ

Ignasi Joaquim Baiges i Jardí. Nascut a Tortosa l'any 1951, és doctor en història medieval, expert en paleografia i diplomàtica, professor de la Universitat de Barcelona des de 1980 i catedràtic de Ciències i Tècniques Historiogràfiques de la mateixa universitat des de l'any 2009. Ha cursat també estudis de grau en genealogia i heràldica. Pertany des de 1990 a la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. Forma part del Grup de Recerca en Estudis Medievals d'Art, Història, Paleografia i Arqueologia (MAHPA), grup de recerca

consolidat i reconegut per la Generalitat de Catalunya; del Grup d'Innovació Docent [Contra]Tædium, reconegut per la Universitat de Barcelona, i de l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVM) d'aquesta universitat. Des del 2003 és membre de la Comissió Internacional de Diplomàtica, organisme dependent del Comitè Internacional de Ciències Històriques. Durant el període 2009-2015 ha estat director del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona.

La seva activitat investigadora se centra en l'estudi de l'escriptura i de la cultura escrita en tots els seus aspectes i es pot dividir en tres grans àmbits: l'estudi de la Cancelleria Reial catalanoaragonesa, l'evolució del notariat i l'edició de textos. A l'estudi de la Cancelleria Reial hi dedicà la seva tesi doctoral, «Els registres *officialium* a la Cancelleria de Jaume II (1303-1327)», llegida l'any 1988, i els articles «Aportació a l'estudi de la gènesi del nomenament reial: els nomenaments d'oficials reials de Jaume II», publicat a *Acta Historica et Archæologica Mediævalia*, vol. 1 (2004), i «El testament de Pere el Gran: estudi diplomàtic» (en col·laboració amb Maria Josepa Arnall), comunicació presentada a l'XI Congrés d'Història de la Corona d'Aragó celebrat a Palerm l'any 1983. En relació amb l'evolució del notariat, «El notariat català, origen i evolució», ponència presentada al I Congrés del Notariat Català, l'any 1994, i «Notariat, comerç i cultura escrita a la Catalunya Nova (segles XIII-XV)», comunicació presentada al XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, celebrat a València l'any 2005.

La seva activitat més destacada ha estat, però, l'edició de textos i documents. Entre els estudis de fons documentals, destaca l'edició, en col·laboració amb Anna Rubió i Elisa Varela, de la *Cort General de Montsó de 1382-1384*, publicada per la Conselleria de Justícia de la Generalitat de Catalunya l'any 1992. També el *Llibre de Privilegis de Cervera (1182-1456)*, editat en col·laboració amb Max Turull i d'altres, l'any 1991 (Fundació Noguera, coll. «Llibres de Privilegis», núm. 1). El gruix més important de les seves edicions correspon, però, a Andorra i Barcelona. A Andorra dirigeix el «Diplomatari de la Vall d'Andorra», la finalitat del qual és editar els documents públics del Principat fins al segle XIX; fins ara s'han publicat els volums corresponents als segles XIV, XV, XVII i XIX. A més de dirigir la col·lecció, Ignasi Baiges hi ha editat, en col·laboració amb Mariona Fages, el volum corresponent al segle XIV (1993). Els documents andorrans anteriors a aquest segle van ser editats l'any 1988 per Cebrià Baraut amb el títol *Cartulari de la Vall d'Andorra (s. IX-XIII)*; l'any 2005 Ignasi Baiges va reeditar aquest volum, que ve a ser el primer del diplomatar, augmentat i corregit per ell mateix. Ha publicat també l'anomenat *Llibre de la Terra d'Andorra. Un llibre de privilegis* (1997) i el *Polítar andorrà. De la antiquitat, govern y religió, dels privilegis, usos, preheminències, consuetuts y prerrogatives de la Vall d'Andorra* (2014). Totes aquestes obres han estat publicades pel Govern d'Andorra o les seves conselleries i ministeris.

En relació amb la documentació barcelonina, Ignasi Baiges va ser una peça fonamental en la publicació dels pergamins de l'Arxiu Comtal, del qual s'han publicat dos títols: *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, en tres volums, i *Els*

pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV, en quatre volums, tots dos títols editats a Barcelona per la Fundació Noguera els anys 1999 i 2010, respectivament, el primer sota la direcció de Gaspar Feliu i Josep M. Salrach i el segon d'aquests mateixos i d'Ignasi Baiges. És també col·laborador del programa «La Catalunya carolíngia» de l'Institut d'Estudis Catalans, dins del qual ha estat coeditor, juntament amb Pere Puig i Ustrell, del volum VII, corresponent al comtat de Barcelona, enllestit el mes de novembre passat i que està en procés de publicació.

També ha participat molt activament en la important, però poc agràida, tasca d'organitzador i catalogador d'arxius. Ha inventariat, sol o en companyia, diversos fons de pergamins, com els de l'Arxiu Municipal de Besalú, els del monestir de Pedralbes i els de l'Arxiu del Marquès de Barberà, i els fons de pergamins del Col·legi d'Advocats de Barcelona, del qual, a més, en col·laboració amb Lluïsa Cases, ha publicat el catàleg de manuscrits de documents jurídics (1991).

Ha impartit nombrosos cursos especialitzats de paleografia i diplomàtica de postgrau o per a arxivers, dels quals citaré només el primer: «L'escriptura a la Catalunya medieval i moderna», l'any 1988, en col·laboració amb Maria Josepa Arnall, i el darrer: «Curs de paleografia i diplomàtica: lectura i interpretació de documents medievals catalans», impartit els cursos 2011-2012 i 2013-2014. També ha donat diversos cursos d'introducció a la paleografia impartits als arxius comarcals d'Arenys de Mar (1992), Terrassa (1993), Cervera (1996 i 1997) i Tortosa (1997 i 1998).

Entre les seves nombroses participacions en congressos, només en citaré algunes en trobades internacionals com «Edición de documentos medievales en Aragón, Cataluña y Valencia», presentada al Twelfth International Congress of Diplomatics. Regionale Urkundenbücher, que tingué lloc a Sankt Pölten l'any 2009 (en col·laboració amb Maria Milagros Cárcel i Pilar Pueyo); «Le Scriptorium: objectifs et usages», a la Journée autour de l'élaboration d'un album de diplomatie européenne en ligne, celebrada a París, a l'École nationale des Chartes, l'any 2010 (en col·laboració amb Elena Cantarell), i «Nouvelles propositions pour la Séries Hispanica», al Colloque des Monumenta Palaeographica medii aevi, organitzat per l'Académie des inscriptions et belles-lettres de l'Institut de France l'any 2012.

És o ha estat també membre dels consells científics o de redacció de les revistes *Lligall*, *Revista Catalana d'Arxivística*, *Anuario de Estudios Medievales* i *Aragón en la Edad Media*, i de la col·lecció «Monumenta Hispaniæ Pontificia» de la Universitat de Lleó.

Gaspar FELIU

Enric Pujol i Casademont. És un historiador molt vinculat a l'Institut d'Estudis Catalans en la seva tasca d'investigador, però fora d'aquest ha realitzat també un seguit d'obres cabdals, que han demostrat la seva gran capacitat per a dinamitzar institucions, coordinar grups i cercar l'associació amb altres professionals sense tenir mai pretensions de protagonisme, treballant sempre amb una perspectiva transversal, oberta i integradora. La seva capacitat per a dissenyar exposicions i museus i organitzar congressos i simposis està prou demostrada. La dimensió divulgadora és, en la seva obra, tan notable com el seu prestigi d'investigador rigorós.

És un historiador identificat amb els Països Catalans com a àmbit de referència del treball historiogràfic. És un dels pocs que al Principat cultiva un coneixement global en aquest sentit i està al corrent del que es fa en història en tot l'àmbit lingüístic català. Col·labora assíduament a la revista valenciana *Afers*, que dirigí el nostre enyorat company Manuel Ardit, una publicació que continua sent una revista i una editorial de referència imprescindible per a la historiografia catalana. Enric Pujol és un admirador de l'obra de Joan Fuster, a qui ha dedicat diversos articles. Pel que fa a la seva identificació amb el conjunt de les terres de parla catalana, ja el 1984 va ser cap de redacció del volum *Els Països Catalans*, l'onzè de l'*Enciclopèdia Ulisses*.

Al mateix temps, la seva relació amb Perpinyà i la Catalunya del Nord explica el seu paper a la revista *Mirmanda, Revista de Cultura. Catalunya del Nord*, iniciativa en la qual participa al costat d'Òscar Jané i d'Enric Forcada. El fet que Enric Pujol hagi estat director de la Casa de la Generalitat a Perpinyà entre 2004 i 2005 ha refermat la seva habitual i anterior atenció a la Catalunya que s'estén al nord dels Pirineus. El 2005 rebé la medalla de la Fidelíssima Vila de Perpinyà per la tasca allà realitzada.

Nascut a Figueres el 1960, Enric Pujol és doctor en història per la Universitat Autònoma de Barcelona i professor al seu Departament d'Història Moderna i Contemporània. El 1995 publicà *Ferran Soldevila i els fonaments de la historiografia catalana contemporània*, que li edità *Afers*. Aquesta obra el va fer mereixedor del premi Enric Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans el 1998. Abans, l'any 1993, havia publicat el seu primer llibre, un assaig molt suggestiu i rigorós, *El descàndid de la història*, en el qual defensava, entre altres coses, la visió global històrica dels Països Catalans. El 1996 va ser coautor del llibre editat per l'IEC i Proa *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*, una obra de gairebé dues mil planes en què van quedar demostrades dues característiques d'aquest historiador: la capacitat per donar un fonament erudit i convincent al seu treball i la forma atractiva de comunicar els seus coneixements. Perquè la qualitat de bon escriptor no és quelcom que tots els historiadors tinguin. Per tots aquests motius es comptà amb ell com a coautor de la *Història de l'Institut d'Estudis Catalans* en dos volums, apareguts el 2002 i el 2007.

Abans d'entrar a analitzar la seva producció convé recordar que Enric Pujol va dirigir el Centre d'Estudis de

Temes Contemporanis de la Generalitat els anys 2005-2006, amb fruits evidents, entre els quals convé remarcar l'empenta donada a la revista *Idees*, en què destaca un número sobre memòria, història i identitat, i també a un congrés celebrat a Lleida l'any 2006 sobre un gran tema: «El pensament polític als Països Catalans, 1714-2014, història i perspectiva». Les actes del congrés han estat publicades en forma de llibre. El mateix any 2006 organitzà les Jornades Catalunya-Quebec, història, memòria i identitat. També ha estat un dels principals propulsors dels congressos Galeuzca-Història, amb diverses edicions a partir de 2010.

En l'activitat d'Enric Pujol es poden distingir quatre grans línies de treball, a més de la temàtica relativa a la Mancomunitat i a l'Institut d'Estudis Catalans, i són: Ferran Soldevila, la historiografia catalana, l'exili català de 1939 i la memòria cultural i política de l'Empordà i de les terres gironines a través d'aquells dels seus personatges que han tingut irradiació exterior i general.

És editor de diversos reculls d'articles de Ferran Soldevila, com una selecció de textos d'història i política el 1994; *Noms propis*, el 1995, i *Entre la dictadura i la revolució: cròniques polítiques per a Ginebra i Liverpool, 1925-1947*, que és una compilació apareguda el 2009. El punt culminant d'aquesta tasca fou l'edició d'un dels principals diaris personals catalans del segle xx: els *Dietaris de l'exili i del retorn*, de Ferran Soldevila, en dos volums, publicats entre 1995 i 2000 i completats amb un tercer volum editat el 2007: *Els dietaris retrobats, 1939-1943*. Es tracta d'una font imprescindible per a la història cultural catalana i està molt vinculada al bloc de l'exili de l'obra d'Enric Pujol. Dins del paquet soldevilià, no es poden oblidar *Cartes d'amor i d'exili: Rosa Leveroni-Ferran Soldevila* (2009) i *Confessions i quaderns íntims* de la poeta Rosa Leveroni. Actualment, Enric Pujol prepara l'edició de l'epistolari de Ferran Soldevila.

A cavall del bloc soldevilià i del de la historiografia catalana, cal destacar el llibre potser més important dels publicats per Enric Pujol: *Història i reconstrucció nacional: la historiografia catalana a l'època de Ferran Soldevila, 1894-1971*, editat per *Afers* el 2003. Es tracta de la seva tesi, que obtingué el premi extraordinari de doctorat. Aquest llibre és en realitat la primera història de la historiografia catalana durant la darrereria del segle XIX i els dos primers terços del xx. Enric Pujol ha aprofundit en la part final d'aquesta obra en el seu darrer llibre, aparegut el 2015: *Tres imprescindibles: Ferran Soldevila, Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar. Elements per a un cànon historiogràfic català*. Dins d'aquesta especialitat s'ha de destacar el paper d'Enric Pujol com a codirector d'una obra imprescindible i d'una gran transcendència: el *Diccionari d'historiografia catalana* (2003).

Al bloc de l'exili català de 1939 pertanyen un seguit d'obres. En primer lloc, la coordinació de dos volums, editats a Girona els anys 2003 i 2006 i dedicats a oferir un balanç i les darreres aportacions sobre l'exili de 1936-1939. En segon lloc, és autor de la recerca i del text del

llibre *Exilis*, que fou la base d'una sèrie documental emesa per TV3 el 2007. En tercer lloc, va ser el coautor del contingut inicial i de l'estructura del Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera, inaugurat el 2008. Enric Pujol no sols continua sent membre del consell d'aquest museu, sinó que n'ha promogut una extensió a Agullana dedicada a l'exili intel·lectual. Inaugurat el 2015, aquest centre recorda que Can Perxés d'Agullana va ser la darrera etapa de l'èxode dels intel·lectuals que donaren suport a la Generalitat. Sobre l'exili català de 1939, ha escrit ponències com la presentada al simposi de l'IEC «Els Països Catalans i Europa durant la darrera centúria», celebrat l'any del centenari de l'Institut, el 2007, i ha publicat articles sobre el tema, com l'aparegut a la *Catalan Historical Review*.

Abans de passar al darrer bloc, no s'han d'oblidar els darrers dos llibres d'Enric Pujol relacionats amb el Tricentenari de 1714. Per un costat, una compilació publicada per l'IEC: *Antologia de memòries i dietaris personals sobre la Guerra de Successió*, un volum de 286 planes amb introducció d'Òscar Jané. Per un altre costat, cal destacar que Enric Pujol fou el comissari de l'exposició «300 Onzes de Setembre», al Museu d'Història de Catalunya el 2014, i fou també l'editor del volum de més de tres centes planes que acompanyà aquesta exposició, la principal del Tricentenari. Dins de les publicacions relacionades amb

l'efemèride, cal no oblidar que se li confià la part dedicada a l'extens i complex període que va de 1914 a 1936 de l'obra *Catalunya, nació d'Europa, 1714-2014*.

A més de ser un gran especialista en el tema de l'exili republicà, no es pot oblidar la seva faceta de comissari d'exposicions de personatges i fets de les terres gironines, en especial figuerencs, i que ha estat l'editor dels llibres catalègs corresponents. Cal destacar en aquest camp tres exposicions que circularen per diverses ciutats amb els acurats llibres catalègs respectius: primer, la dedicada a «Carles Fages de Climent, poètica i mítica de l'Empordà» (2002); després, la que porta per títol «La revolució del bon gust: Jaume Miravittles i el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya» (2004), i una tercera exposició, que assolí un èxit igual o superior al de les anteriors: «El somni republicà a les comarques gironines, 1900-1936», acompanyada, com en els dos casos anteriors, d'un llibre excel·lent, editat el 2009. El mateix any publicava l'obra *Figueres, recull gràfic 1875-1967*. Es tracta d'un gran volum de 823 planes. Cal esmentar també dos treballs relacionats amb aquest darrer bloc: un sobre «Alexandre Deulofeu i la matemàtica de la història» (2005) i un altre sobre «Maria Àngels Anglada i la història», publicat a la revista *Ausa* el 2010.

Albert BALCELLS

